

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta

Dizertační práce

Mgr. Kristina Andělová
2021

**Univerzita Karlova
Filozofická fakulta**

**Ústav českých dějin
Historické vědy – české dějiny**

Dizertační práce
Mgr. Kristina Andělová

**Intelektuální dějiny českého reformního komunismu
1968–1990**
Intellectual History of Czech Reform Communism
1968–1990

Vedoucí práce: PhDr. Michal Kopeček, Ph.D.

Praha 2021

Prohlašuji, že jsem disertační práci napsala samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 7. července 2021

Mgr. Kristina Andělová, v. r.

Abstrakt

Hlavním tématem disertační práce je vývoj a proměny politického myšlení českého reformního komunismu od roku 1968. Zatímco v šedesátých letech představoval reformní komunismus dominantní intelektuální i politický proud, který zaznamenal rozkvět ve všech sociálně – vědních oblastech, po vojenské invazi v srpnu 1968 se postupně vytrácel z veřejného diskurzu a později byl normalizační propagandou zcela potlačen a označen za kontrarevoluční a pravicově-oportunistickou ideologii. Ústřední otázkou mojí práce je, jakými změnami procházel politický projekt reformního komunismu během dvaceti jedné let normalizačního období a k jakým posunům došlo v „horizontu očekávání“ československé socialistické opozice v kontextu intelektuálních a politických změn sedmdesátých a osmdesátých let. Cílem práce je vysvětlit politické perspektivy reformně-komunistických intelektuálů v československé opozici po roce 1968. Ti představovali důležitou složku jak domácí, tak především exilové opozice, která se formovala kolem časopisu *Listy*. Někteří z nich hráli také důležitou roli při vzniku Charty 77. Přesto jejich příběh zcela nezapadá do tradičního vyprávění o československém disentu, neboť se s komunismem nikdy zcela nerozešli.

Práce se věnuje hlavním politickým pojmům reformního komunismu v šedesátých letech (především pluralita a opozice) a pokouší se oddělit jazyk reformního komunismu od ostatních dominantních jazyků roku 1968. Ukazuje, že reformně-komunistická politická teorie se nikdy plně neemancipovala od leninského pojetí politiky a vedoucí úlohy komunistické strany. Dále práce zkoumá proces deinstitutionalizace reformně komunistického myšlení, tedy vytěsnění všech projevů politického myšlení reformního komunismu z veřejných institucí a vytváření reformně-komunistické opozice na počátku sedmdesátých let. Hodnotíme-li myšlenkový přínos reformního komunismu v debatách, které ovlivňovaly politický diskurz domácí demokratické opozice, lze definovat několik oblastí, kde se dědictví reformního komunismu šedesátých let zřetelně projevovalo. Jednalo se především o kritiku porušování lidských práv a otázku tzv. legalismu jako opoziční taktiky, o strategii politického postupu opozice vůči většinové společnosti, ovšem i o hodnocení období pražského jara a československého normalizačního režimu.

Klíčová slova: reformní komunismus, pražské jaro, socialistická opozice, Charta 77, legalismus, eurokomunismus, Československo

Abstract

The main topic of the dissertation is the development and changes in the political thinking of Czech reform communism from 1968. While in the 1960s reform communism represented the dominant intellectual and political current, after the military invasion in August 1968 it gradually disappeared from the public discourse and was later completely suppressed by normalization propaganda and labeled as “counter-revolutionary” and “right-wing opportunist” ideology. The central questions of the thesis explore the changes that the political project of reform communism underwent during the twenty-one-year normalization period and the shifts that took place in the “horizon of expectation” of the Czechoslovak socialist opposition in the context of the intellectual and political changes of the 1970s and 1980s. The aim of the thesis is to explain the political perspectives of reform-communist intellectuals in the Czechoslovak opposition after 1968. They represented an important part of both domestic and especially exile opposition, which formed around the journal *Listy*. Some of them also played an important role in the creation of Charter 77 and its legalistic criticism. Nevertheless, their story does not fully fit into the traditional narrative of Czechoslovak dissent, as they never completely parted ways with communism.

The thesis focuses on the analysis of the main political concepts of reform communism in the 1960s (especially pluralism and opposition) and separates the language of reform communism from other dominant political languages in 1968. It shows that reform-communist political theory never became fully emancipated from Lenin’s conception of politics and the leading (and vanguard) role of the Communist party. Furthermore, the thesis explores the process of the deinstitutionalization of reform communist political thought, i.e. the displacement of all manifestations of reform communism from public institutions and the creation of the reform-communist opposition in the early 1970s. If we assess the intellectual contribution of reform communism to the debates that influenced the political discourse of the domestic democratic opposition, we can define the following areas in which the legacy of 1960s reform communism was clearly manifested: the critique of human rights violations and the issue of so-called dissident legalism as an oppositional tactic the strategy of political opposition towards the majority of society; and the evaluation of the Prague Spring period and the Czechoslovak normalization regime.

Keywords: reform communism, Prague Spring, socialist opposition, Charter 77, legalism, Eurocommunism, Czechoslovakia

Obsah

Poděkování	1
Úvod	2
Vymezení tématu a hlavní výzkumné otázky	2
Zhodnocení literatury a badatelský kontext	3
Reformní komunismus jako analytický pojem historiografického bádání	16
Charakteristika pramenné základny a metodologická východiska	28
Struktura práce	33
Reformní komunismus v šedesátých letech a v roce 1968	37
Obnovení zájmu o politiku jako oblast společenského konfliktu	37
Reformní komunismus v kontextu politických jazyků pražského jara	46
Vývoj reformně-komunistického myšlení a formování jazyka reformního komunismu	49
Reformní komunismus po roce 1968: nástup normalizace	61
„Pozitivní politika“ reformně-komunistického vedení jako první reakce na konsolidaci společenských poměrů	61
„Deinstitucionalizace“ reformně komunistického myšlení.....	68
Antireformní politický jazyk posrpnového marxismu-leninismu	77
Kontinuita reformně komunistického projektu po roce 1968 a posrpnová socialistická opozice	84
Jazyk „občanského socialismu“ jako společný jazyk československé posrpnové opozice	91
První formulace opozičních politických programů: Deset bodů, Manifest 28. října 1970, Manifest Občané a Malý akční program ČHSD.....	95
Nové platformy socialistické opozice na počátku 70. let a první spory o povahu opozice	104
Nástup totalitárního paradigmatu a hledání nesovětské verze komunismu	113
Antitotalitární „obrat“ a delegitimizace marxismu v sedmdesátých letech.....	114
Pronikání antitotalitárního paradigmatu do politického diskurzu československé socialistické opozice	116
„Mezi bloky“: Eurokomunismus a komunistická politika na Západě.....	120
„Leninismus je marxismus naší epochy“: marxisticko-leninská kritika eurokomunismu a reformního komunismu.....	123
„Evropské komunistické schisma“: Naděje v podobě eurokomunismu	125
„Mezi světy“: Politické námluvy v Číně, teze o třech světech a další snahy o oslabení dominance sovětského komunismu v mezinárodním komunistickém hnutí	132
Reformní komunismus, Helsinky a lidská práva	142
Diskuze o lidských právech uvnitř Charty 77	142
Reformně-komunistický legalismus na cestě k Chartě 77	148
Lidská práva a sociální práva: právo na práci a odborová práva.....	159
Reformní komunismus, (ne)politická politika a diskuze o povaze opoziční strategie	167
Formování politického disentu v sedmdesátých letech	167
Reformní komunisté ve vztahu k Chartě 77 a nekomunistické opozici.....	171
Reformní komunismus, Charta 77 a diskuze o opozičním pojetí občanského aktivismu	181

Představy občanského aktivismu a „politická politika“ reformního komunismu.....	186
Reformně-komunistická kritika systémů sovětského typu a možnosti reformem	
v Československu	198
Pražské jaro a jeho význam při reformě systémů sovětského typu	198
Kritika systémů sovětského typu a redefinice pojmu totalitarismus.....	212
Kritika „reálného socialismu“ a perspektiva reformem v systémech sovětského typu ...	220
Možnosti změn v období perestrojky a v roce 1989	231
Nástup Gorbačova a pozvolná aktivizace domácí opozice	232
Skupina Listy a přestavba v SSSR.....	239
Obroda a návrat k myšlence reformy „shora“	247
Myšlení reformního komunismu a pozvolný ideový pohyb v KSČ	252
Obroda a rok 1989: lavírování mezi loajalitou a aktivismem.....	259
Socialisté v exilu a vize pozvolných změn v roce 1989	264
Závěr	271
Seznam použitých pramenů a literatury	285
Seznam zkratk	298

Poděkování

Je mou milou povinností poděkovat všem těm, kteří mi během posledních let pomáhali (nebo pomoc nabízeli) a významně přispěli k tomu, že tato práce spatřila světlo světa.

Na prvním místě děkuji Michalovi Kopečkovi. Především za to, že nás vždy učil myslet. A i když to nejde tak snadno a lehce, jak se zdá, tak myslím, že jsem měla opravdu štěstí, že jsem mohla po dlouhé roky velmi zblízka sledovat jeho radost z přemýšlení a promýšlení historie i světa kolem nás. Díky jeho přístupu se člověk naučí nejen se těšit z kritiky vlastní práce, ale dokonce ji vyžadovat. Myslím, že to je věc, která je v životě vzácná a hodně mi pomáhá, nejen v profesní oblasti.

Dále bych chtěla poděkovat všem mým kolegyním a kolegům z doktorského semináře, za dlouhá léta, co jsme zde spolu strávili, včetně posledního „zoomového“ roku. Nikdo jiný asi už nikdy nebude tak podrobně a shovívavě číst moje texty, jejichž výsledná podoba vznikala také v našich seminárních diskuzích. Jmenovitě bych ráda poděkovala Míše Lenčesové, Václavu Ramešovi a Báře Peckové.

Dále moc děkuji mým blízkým kolegům, kteří se semnou bavili (snad v obou významech), dávali mi rady a četli různé kusy této práce. Především děkuji Romanu Kandovi, Honzovi Mervartovi, Matěji Ivančikovi a Ondřeji Slačálkovi. Velmi děkuji také Jiřímu Sukovi za důvěru, kterou mi dává při řešení společných grantů. Děkuji také Vendule Fucci za ochotnou pomoc s focením archiválií. V uplynulém roce pro mě také byly živou vodou setkání a diskuze ve skupince Intellectual History in Eastern and Central Europe. Za podporu v poslední fázi práce děkuji především mým milým kolegyním a kamarádkám Uně Blagojevič a Isidore Grubačkové.

Nakonec děkuji všem z „detašovaného pracoviště“ Ústavu pro soudobé dějiny na Puškinově náměstí 9. Je to místo, kam se vždycky těším.

Žádný text nevzniká pouze v akademické bublině. V posledních letech se dělo hodně hezkého i hodně smutného, a to všechno se promítlo i do způsobu a rytmu této práce. Děkuju především mým nejbližším kamarádům a rodině, jsem vděčná za to, že je mám.

Jeníkovi, Martině, Tomášovi D., Tomášovi V., Štěpánovi a Tereze.

Katce, tátovi a Míše. A naší skvělé a statečné mámě.

Úvod

Vymezení tématu a hlavní výzkumné otázky

Hlavním tématem předkládané práce je vývoj a proměny politického myšlení českého reformního komunismu od roku 1968. Zatímco v šedesátých letech představoval reformní komunismus dominantní intelektuální i politický proud, který zaznamenal rozkvět ve všech sociálně – vědních oblastech, po vojenské invazi v srpnu 1968 se postupně vytrácel z veřejného diskurzu a později byl normalizační propagandou zcela potlačen a označen za kontrarevoluční a pravicově-oportunistickou ideologii. Ústřední otázkou mojí práce je, jakými změnami procházel politický projekt reformního komunismu během dvaceti jedna let normalizačního období a k jakým posunům došlo v „horizontu očekávání“ československé socialistické opozice v kontextu intelektuálních a politických změn sedmdesátých a osmdesátých let.

Obvyklé dominantní vysvětlení pro „neúspěch“ pražského jara a pozdější selhání ideje reformního komunismu, které přetrvává v české historiografii, pramení především z *perspektivy histoire événementielle* (“událostních dějin”). Stručně řečeno, jedná se o takovou historickou interpretaci, jež konstruuje historickou kausalitu převážně z logiky krátkodobého dějinného času a historických faktorů s ním spojených (vycházejících převážně z politických událostí bezprostředně ovlivňujících každodenní chování společnosti). V tomto světle se „pražské jaro“ jeví jako projekt, jenž ztratil svoji politickou sílu kvůli sovětské invazi v srpnu 1968, jež byla nakonec důkazem, že sovětský komunismus ve východním bloku nelze reformovat, respektive demokratizovat. Tato práce si klade za cíl tuto tezi zproblematizovat. Z hlediska dějin myšlení zde záměrně odděluji pojmy reformní komunismus, osmašedesátníci a pražské jaro a na tomto základě ukazují jak kontinuity reformně-komunistického projektu v sedmdesátých a osmdesátých letech, tak i prohlubující se rozporuplnost, která byla přítomná v reformně-komunistickém myšlení od samého počátku a obnažila se v dialogu s nekomunistickým disentem.

Mým cílem je vysvětlit politické perspektivy reformně-komunistických intelektuálů v československé opozici po roce 1968. Ti představovali důležitou složku jak domácí, tak především exilové opozice, která se formovala kolem časopisu *Listy*. Někteří z nich hráli také důležitou roli při vzniku Charty 77 a formování legistické kritiky v disentu. Přesto jejich příběh zcela nezapadá do tradičního vyprávění o československém disentu, neboť se s komunismem nikdy zcela nerozešli. V tomto ohledu si klade práce řadu dílčích otázek: Co se děje s projektem reformního komunismu bezprostředně po sovětské okupaci? Jak se reformně-komunistické myšlení vyrovnávalo se ztrátou oficiální stranické a státní institucionální základny? Jak vypadaly pokusy o záchranu komunistické politiky v opozici a v rámci mezinárodního komunistického hnutí? Jak se proměňovaly reformně-komunistické koncepce opozice, lidských práv a občanské společnosti v kontextu společenské dynamiky a debat uvnitř disentu a exilu? A nakonec, jaký byl osud reformně-komunistického projektu v období perestrojky a v roce 1989?

Zhodnocení literatury a badatelský kontext

Téma reformního komunismu je v české historiografii spojeno především s obdobím pražského jara a šedesátých let. Tomuto období je věnováno mnoho pozornosti. Bibliografie vydaná v roce 2013 při příležitosti 45. výročí pražského jara, která obsahuje soupis textů české, slovenské a zahraniční provenience vydaných v letech 1967–2013 obsahuje více než 2100 záznamů, a to se soustředí výhradně na otázku pražského jara.¹ Od té doby se produkce ještě výrazně zvětšila. Pro moji práci jsou důležité především ty publikace, které se dotýkají dějin myšlení či institucí, kde se myšlení „produkovalo“. Akcent na pochopení významu role sociálních věd v politickém diskurzu a obecně „zvědečtění“ politiky jako důležité součásti reformního kursu v šedesátých letech je v poslední době mezi českými historiky mimořádně přitažlivým tématem, především v oblasti bádání o čtyřech interdisciplinárních vědeckých týmech, které působily při ČSAV a UK v šedesátých letech, které představovali páteř ekonomického a sociálně-vědního výzkumu. Mimo to vzniká řada publikací o samotném vývoji akademických a

¹ BŘEŇOVÁ, Věra – ROHLÍKOVÁ, Slavěna: *Pražské jaro '68: bibliografie*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2013.

vysokoškolských institucí.² Výrazným trendem na poli české historiografie je bádání o technokracii a technokratickém způsobu uvažování o společnosti a politice.³ Zvyšující se pozornost je věnována také diferenciaci uvnitř komunistické strany v šedesátých letech⁴ či rozpravám o ekonomické reformě.⁵ Reformnímu komunismu jako analytickému pojmu, včetně zhodnocení literatury, zde věnuji samostatnou podkapitolu.

V posledních letech byly publikovány dvě důležité práce, které se z velké části zabývají československým marxistickým politickým myšlením v šedesátých letech. První z nich je syntetická práce Martina Schulze Wessela *Pražské jaro. Průlom do nového světa*. Obsáhlá druhá kapitola o konceptualizaci budoucnosti rekonstruuje ideové předpoklady pražského jara se citlivě soustředí na změny uvnitř politického a vědeckého diskurzu. Skrze ně vysvětluje politickou dynamiku šedesátých let. Osou vyprávění jsou autorovi sice hlavně výsledky bádání tzv. interdisciplinárních týmů, ovšem to, jakým způsobem s nimi Schulze Wessel zachází, značně překračuje dosavadní dílčí výzkumy na poli tohoto bádání. Autor systematicky ukazuje, jak se marxistický vědecký diskurz transformuje do politické praxe, respektive jakým způsobem z práce vědeckých komisí a z některých diskuzí o kultuře a literatuře „vycházely hlavní pojmy, které poté ovlivňovaly pražské jaro.“⁶

Nejnovějším příspěvkem do diskuze o marxismu šedesátých let je kniha Jana Mervarta a Jiřího Růžičky „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení*

² Např. DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka – SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Petr: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2010; VOŘÍŠEK, Michal: *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Praha: Kalich, 2012; DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti. Dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2014; HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“. *Čtyři interdisciplinární týmy při CSAV a UK v 60. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2015; DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Ideologizace vědy a školství 1945–1960*. In: KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2010, s. 9–77.

³ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: NLN, 2019.

⁴ ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému ÚV KSČ*. Praha: Filozofická fakulta UK, 2019.

⁵ SUK, Jiří: *Veřejné záhodky ze zlata: konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha: Prostor, 2016.

⁶ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*. Praha: Argo, 2018, s. 109.

post-stalinské modernity.⁷ Tato publikace představuje výrazný posun v diskuzích o povaze post-stalinského marxistického myšlení, které je tradičně vykládáno v kontextu tzv. „tání“ či destalinizace jako odmítnutí projektu stalinské modernity. Autoři se naopak snaží v knize dokázat, že reformní projekt vykazoval více kontinuity se stalinismem, než se může zdát. Tvrdí, že post-stalinské období mělo ke stalinismu „dvojaký vztah“, neboť v post-stalinismu šlo na jedné straně o „kritiku (...) organizované modernity stalinského typu, na druhé straně druhé o její reorganizování, aniž by byla zavržena ‚organizovanost‘ ve smyslu silných institucionálních rámců určených komunistickou stranou a státem.“⁸

Publikace také otevírá ve vztahu k marxistickému myšlení dosud (v české historiografii) opomíjené téma: genderovou kritiku. Klade si otázku, do jaké míry byl československý reformní projekt 60. let a jeho vize emancipace člověka citlivý ke genderovým otázkám, tedy především k ženské emancipaci. Přestože především v posledních letech je téma genderu a feminismu zkoumáno hojně i ve spojitosti s obdobím komunismu, sféra marxistického politického myšlení zatím zůstala výzkumnými otázkami z této oblasti prakticky nedotčená (výjimku tvoří např. Libora Oates-Indruchová). Proto považují vědecké tázání představeného textu za více než potřebné a inovativní, především v kritickém pohledu vůči československému politickému myšlení v období „předjaří“. Autoři tvrdí, že hlavním nepřítelem rozvoje kritického genderového myšlení nebyla normalizace následující po roce 1968, ale ukazují, že šlo o samotné vnitřní (in)dispozice poststalinského myšlení stranické inteligence. Ani v jednom z dominantních marxistických přístupů šedesátých let nenalezneme rozpracovanou feministickou kritiku, nýbrž o 1) určitý druh marxistického universalismu pojetí lidské emancipace a abstraktní chápání člověka (bez rozdílů pohlaví) a 2) socio-ekonomickou perspektivu, která sice byla schopna „detekovat“ společenské nerovnosti, ovšem v tomto pohledu byla ženská rovnoprávnost redukována na její schopnost plnohodnotně participovat ve výrobním procesu a budování socialistické společnosti. Autoři tak odhalují výrazný strukturální rys československého marxismu šedesátých let a analyzují diskurzivní omezení, jež

⁷ MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*, Praha: NLN, 2020.

⁸ Tamtéž, s. 13.

„nedovolovala vidět mnohvrstevnaté formy existujícího útlaku“.⁹ Sama v této práci pramenný materiál genderové kritice nepodrobují. Nicméně i z hlediska toho, že prakticky všichni přední představitelé československé socialistické opozice jsou muži a problému ženské emancipace se nevěnují, je třeba mít tuto otázku na paměti.

Předkládaná práce se věnuje především období sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století. Velké množství publikací je věnováno demokratické opozici během normalizace, v rámci níž působila i socialistická opozice. Zde se ovšem výzkum soustředil především na tzv. lidskoprávní dissent a Chartu 77. Na tomto poli představují základní práce edice dokumentů a dobových reflexí, které dával dohromady Vilém Prečan od počátku vzniku Charty 77. Významné reflexe spíše politologického charakteru také představují práce Gordona H. Skillinga a Barbary Falk.¹⁰ Komparativní pohled na opoziční jednání představují práce Tomáše Vilímka.¹¹ O systematické a typologické uchopení československé opozice v sedmdesátých a osmdesátých letech se pokusil především Milan Otáhal a Petr Blažek.¹²

Otáhalova studie *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989* představuje pravděpodobně nejkompexnější typologii československé opozice. Otáhal zde hovoří o široké *exkomunistické* opozici na počátku sedmdesátých let, ze které se postupně utvářela základna pro tzv. socialistickou opozici doma i v exilu.¹³ V pozdějším období Otáhal

⁹ Text byl také samostatně publikován jako: MERVART, Jan: “Dissatisfied Breadwinners” in Search of the Human Being: (Non)reflection of Gender Inequality in Czechoslovak Marxist Humanism. *Contradictions*, Roč.4, č. 1–2 (2021), s. 71–86.

¹⁰ SKILLING, Gordon H.: Socialism and Human Rights: Charter 77 and the Prague Spring. *Canadian Slavonic Papers/Revue Canadienne des Slavistes*, Roč. 20, č. 2 (1978), s. 157-175; TÝŽ: Charta 77 – pohled ze zahraničí. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. 1977–1989. Od morální ke demokratické revoluci. Čs. středisko nezávislé literatury*. Praha: Československé dokumentační středisko/Ústav pro soudobé dějiny AVČR/Archa, 1990; FALK, Barbara J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapešť: Central European University Press, 2003.

¹¹ VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha: Vyšehrad, 2010.

¹² OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek ke dějinám „normalizace“*. Praha: Maxdorf, 1994; TÝŽ: *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011; BLAŽEK, Petr: Typologie opozice a hnutí odporu proti komunistickému režimu. In: BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu (1968-1989)*. Praha: Dokořán, 2005, s. 10-24; BLAŽEK, Petr: Opozice a odpor. K typologii nesouhlasu s komunistickým režimem v Československu 1968–1989. In: DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – HEROUTOVÁ, Andrea (eds.): *II. kongres českých politologů (Praha – Suchbát, 5. – 6. 9. 2003)*. Praha: Česká společnost pro politické vědy při AVČR, 2003, s. 261–270.

¹³ OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969-1989*, s. 24–39.

identifikuje tzv. *reformně-komunistickou opozici*, která se „orientovala na eurokomunisty, především na Italskou komunistickou stranu.“¹⁴ Otáhalovo dělení je důležité i pro tuto práci, neboť reformní komunisty v opozici nepovažuje pouze za sociologickou skupinu, nýbrž se pokouší o ideovou charakteristiku skupiny, která přímo vychází z vědomí kontinuity s reformně-komunistickým politickým programem a reprezentovala „politickou alternativu, která byla v roce 1968 jistou dobu u moci a prakticky prokázala své existenční možnosti.“¹⁵

Otázka československého „politického disentu“ zatím nebyla z hlediska dějin intelektuální historie systematicky zpracována. Přesto existují práce, které nabízejí systematizaci fenoménu politického disentu v Československu. Juraj Marušiak se v přehledové studii *Medzi disentom a politickou opozíciou. Predstavy československých disidentov (1969–1989) o charaktere vnútropolitických zmien* snaží otázku československé opozice uchopit konceptuálně, jak z hlediska typologie označení opozice, tak i z hlediska ideového profilu jednotlivých skupin.¹⁶ Marušiak zde vychází z klasických prací, které dělily (nejen) československou opozici na základě ideových štěpení či postoje k existujícímu systému podle organizačního uspořádání a podle formy postupu a „taktiky“ vůči komunistickému režimu (Tökös, Skilling Otáhal.) Základní otázkou je pro Marušiaka postihnout fenoménu *politického disentu*, tedy poskytnutí klasifikaci opozice z hlediska vlastních mocenských aspirací a „ochoty transformovat se na to, co Václav Benda označuje jako tzv. politický disent.“¹⁷ Marušiak rozlišuje šest druhů *opozice* (které se do jisté míry mohou i překrývat)¹⁸, z nichž pro tuto práci je důležitá skupina, kterou

¹⁴ Více k reformně-komunistické opozici: Tamtéž, s. 82–111.

¹⁵ Tamtéž, s. 111.

¹⁶ MARUŠIAK, Juraj: *Medzi disentom a politickou opozíciou. Predstavy československých disidentov (1969–1989) o charaktere vnútropolitických zmien*. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno - Bratislava: Academicus, 2009, s. 181-206.

¹⁷ BLAŽEK, Petr: *Typologie opozice a hnutí odporu proti komunistickému režimu*, s. 21.

¹⁸ Mimo politickou (fundamentální) opozici jmenuje Marušiak pět dalších „ideálních typů“ opozičního jednání v Československu: *Opozice etická/morální*, (odmítá určité typy politiky systému na základě morálního přesvědčení, aniž by zpochybňovala legitimitu systému jako takového), *opozice duchovní* (nositelé alternativních duchovních hodnoty: subkultury, underground, tajné církve), *opozice frakční/pragmatická* (opozice uvnitř existujících mocenských struktur, její protagonisté mají ambici etablovat se v rámci existujícího systému), *opozice zájmová* (kritizuje konkrétní politiku s ohledem na vlastní zájem, například národnostní), *opozice subversivní* (radikální a násilné skupiny, které usilují o změnu režimu; v kontextu Československa sedmdesátých a osmdesátých let se jednalo o skupiny marginální). Více MARUŠIAK, Juraj: *Medzi disentom a politickou opozíciou. Predstavy československých disidentov (1969–1989) o charaktere vnútropolitických zmien*, s. 184–185.

nazývá opozicí fundamentální (programovou), respektive *politickým disentem*. Protagonisti této opozice nejsou jen kritiky fungování režimu, ale jsou připraveni zapojit se do politického zápasu. Jejich cílem je „radikální transformace režimu nebo jeho úplná likvidace“ a tohoto cíle chtějí dosáhnout především politickými prostředky. Do této definice zde řadím i reformně-komunistický proud v české opozici v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Zaměříme-li se na podrobnější primární výzkum reformně komunistického intelektuálního milieu po roce 1968, je zde historiografická produkce výrazně skromnější. Za základní a neopomenutelné publikace, které přímo zpracovávají historické aspekty československé socialistické opozice po roce 1968, považuji práce Francesca Caccama o Jiřím Pelikánovi a socialistické opozici¹⁹, studii Alessandra Catalana o Zdeňku Mlynářovi a jeho působení v exilu²⁰ či texty Petra Orsága, který se věnoval jak skupině Listy, tak i obecněji československým exilovým médiím v západní Evropě (včetně římských Listů).²¹ Tyto práce se podrobněji věnují okruhu tzv. skupiny Listy, která tvořila exilové jádro socialistické opozice a představuje také hlavní téma předkládané práce. Všichni zmínění autoři ukazují trajektorie odlišné od klasického výkladu lidskoprávního disentu, především hojně působení na mezinárodním poli, styky s mezinárodním komunistickým hnutím a západoevropskými komunistickými a socialistickými politickými stranami, ovšem i pokusy o sblížení s čínskými komunisty. Předkládaná práce v mnohých aspektech na tyto studie navazuje, ovšem v mnohých ohledech se vydává jiným směrem. Především v tom, že sledují hlavně dějiny myšlení a snažím se zachytit intelektuální dynamiku ve vztahu ke jmenovaným hlavním tématům.

¹⁹ CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno: Doplněk, 2008; TÝŽ: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním. Exilový časopis Listy. *Soudobé dějiny*, Roč. 20, č. 3 (2013), s. 345–378.

²⁰ CATALANO, Alessandro: Zdeňek Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu. *Soudobé dějiny*, Roč. 20, č. 3 (2013), s. 277–344.

²¹ ORSÁG, Petr: S čínskými komunisty proti Husákově normalizaci. Exilová skupina Listy a její hledání politických partnerů proti sovětské mocenské dominanci ve střední Evropě. *Soudobé dějiny*, Roč. 23, č. 4, (2016), s. 563–601; TÝŽ: Mezi realitou, propagandou a mýty: Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1969–1989. *Český časopis historický*, Roč. 113, č. 1, (2015), s. 97–144; TÝŽ: *Mezi realitou, propagandou a mýty: československá exilová média v západní Evropě v letech 1968-1989*. Praha: NLN, 2016.

Výrazným trendem v politologických a historiografických hodnoceních disentu a opozice je „revize“ jeho čistě liberálního výkladu, který dominoval nad jinými interpretacemi. Sedmdesátá léta byla v tomto pojetí chápána jako období emancipace nového typu společensko-politické opozice, „jež se oprostila od jakýchkoliv dřívějších iluzí a (...) vystupuje jako zcela svébytná oblast nezávislá na straně-státu.“²² Sledujeme-li ovšem podrobněji disidentské intelektuální rozpravy v tomto období, je zřetelné, že se zde střetávalo mnoho různých koncepcí politiky, opozice, občanské společnosti, ovšem i lidských práv. Přestože se dominantním a jednotícím tématem stala obrana politických svobod, ne všechny politické koncepce, které se v disentu objevovaly, artikulovaly kritiku z liberálně-demokratických pozic. V tomto ohledu je intelektuální oblast disentu spíše laboratoří politické demokracie, kde se střetávají různé tradice politického myšlení, jež se nově utváří v kontextu konkrétní společenské a politické situace. Po dlouhou dobu byl kladen důraz převážně na nemarxistické politické koncepce, které byly v disentu diskutovány. Dědictví marxistické, respektive marxisticko-leninské politické teorie je ovšem především u reformně-komunisticky orientovaných intelektuálů patrné a projevuje se především v odlišném pojetí klíčových politických pojmů, jako jsou demokracie či občanská společnost. Proto je třeba věnovat pozornost i intelektuální genezi těchto proudů a jejich střetávání či spoluutváření disidentské či chartistické kritiky.

Tuto tezi vyslovil již v roce 1994 americko-maďarský politolog Andrew Arato a navazovala na něj značná část historická i politologů. Arato poukazoval na to, že část východoevropských intelektuálů představuje jinou tradici myšlení o demokracii a občanské společnosti, která se pokouší tyto koncepty formulovat v kontextu například mladého Marxe či Gramsciho, tedy jde odlišnou myšlenkovou trajektorií než dominantní západní tradice.²³ Za jednoho z nejvýraznějších kritiků čistě „liberálního výkladu“ disentu je považován Paul Blokker, který odmítl „esencialistický“ přístup k demokracii, jež redukoval pojem demokracie jen na jeho liberální význam. V reakci na liberální interpretaci disidentského myšlení se pokusil rekonstruovat „alternativní ideje

²² MERVART, Jan: *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*. Praha: NLN, 2015, s. 10.

²³ ARATO, Andrew: The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society and Directions for Future Research. *Javnost - The Public*, Roč. 1, č. 1 (1994), s. 45 - 54.

demokracie“ jako sebe-organizace, občanská participace vycházející „zdola“ či požadavky kolektivní autonomie.²⁴ Jeho pojetí hledání alternativního výkladu roku 1989 se ovšem soustředila především na objevování opomínaných motivů v tradičních „kanonických“ textech (Havel, Konrad, Michnik aj.) a otázka teoretického přínosu či dědictví marxismu či reformního komunismu šedesátých let v disidentských diskuzích je zde spíše zanedbatelná. To se ovšem v posledních letech mění ve výzkumech, které se zaměřují na genezi disidentských pojmů v kontextu lokálních (včetně marxistických, respektive marxisticko-leninských) tradic. V tomto smyslu představuje nejvýznamnější vyčerpávající práci, která si klade za cíl představit komplexní trajektorie východoevropského (včetně českého) politického myšlení třísvazková kolektivní syntéza *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*.²⁵

Pro české prostředí tuto tradici reprezentují na poli historiografie především práce Michala Kopečka, Jana Mervarta, Vítězslava Sommera, Pavla Koláře, James Krapfla, Kierana Williamse či Joela Feinberga či Romana Kandy.²⁶ Tyto práce se soustředí

²⁴ BLOKKER, Paul: Democracy through the Lens of 1989: Liberal Triumph or Radical Turn. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Roč. 22, č. 3 (2009), s. 273 - 290.

²⁵ TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume 1: Negotiating Modernity in the "Long Nineteenth Century"*. Oxford: Oxford University Press, 2016; TÝŽ: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume 2: Negotiating Modernity in the "Short Twentieth Century" and Beyond*. New York: Oxford University Press, 2018.

²⁶ KOPEČEK, Michal: Human Rights between Political Identity and Historical Category: Czechoslovakia and East Central Europe in a Global Context. *Czech Journal of Contemporary History*. Roč. 4, č. 1 (2016), s. 5-18; TÝŽ: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech. In: SUK, Jirí a kol.: *Šest kapitol o disentu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2017, s. 10–48; TÝŽ: The Socialist Conception of Human Rights and its Dissident Critique: Hungary and Czechoslovakia, 1960s – 1980s. *East Central Europe*. Roč. 46, č. 2-3 (2019), s. 261–289; TÝŽ: Was there a socialist Rechtsstaat in late communist East Central Europe? The Czechoslovak case in a regional context. *Journal of Modern European History*. Roč. 18, č. 3 (2020), s. 281 – 296. TÝŽ: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha: Argo, 2008; TÝŽ (ed.): *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*. Praha: Argo, 2019; KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvárnost komunismu*. Praha: ÚSTR/NLN, 2019. MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha: NLN, 2020; MERVART, Jan: *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*. Praha: NLN, 2015; TÝŽ: *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno: Host, 2010; TÝŽ: Radical Democrats between Reform and Revolution. In: SCHULZE WESSEL, Martin (ed.): *Prague Spring as a Laboratory*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2019, s. 99–116; RŮŽIČKA, Jiří: Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? *Soudobé dějiny*, Roč. 25, č. 1–2 (2018), s. 208–228; SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha: NLN, 2019; McDERMOTT, Kevin – SOMMER, Vítězslav: The ‘Anti-Prague Spring’: Neo-Stalinist and Ultra-Leftist Extremism in Czechoslovakia, 1968–1970. In: McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew (eds.):

pozorně na domácí ideovou produkci, a především díky inovativnímu výběru témat poskytují nový vhled do myšlenkového světa československých intelektuálů. Předkládaná dizertace pracuje s některými pojmy, které do české historiografické diskuze zavádí Michal Kopeček v bádání o politickém myšlení pozdního socialismu. V první řadě se jedná o pojem *disidentský (či chartistický) legalismus*, skrze který vysvětluje různorodé kritické přístupy, které se objevily v disentu jako nástroj kritiky normalizačního režimu požadující dodržování ústavně ukotvených lidských práv. Podrobně také ukazuje myšlenkové zdroje a geneze domácího lidskoprávního myšlení a rozkrývá „soupeření, ale i vzájemnou kompatibilitu mezi legalismem disidentů a socialistickou legalitou komunistického režimu. Ukazuje komplexní charakter diskuzí o pojmu „lidských práv“, který v českém disentu nevycházel pouze z liberální kritiky státní intervence do života jedince. Legalistická kritika měla naopak spíše kořeny v diskuzích o tzv. socialistické zákonnosti a socialistickém občanství, které dominovaly v československých politických diskuzích v šedesátých letech.

V tomto ohledu je pro moji práci důležitý i druhý pojem, který Kopeček rozpracovává v souvislosti s dědictvím šedesátých let a tím je pojem *občanský socialismus* pražského jara (vychází zde ze starších textů Kierana Williamse).²⁷ Jedná se o pojem, který reflektuje odlišné koncepce občanství a občanské společnosti vycházející z marxisticko-leninského pojetí vztahu občana a státu v socialistické společnosti. Českoslovenští právní a političtí teoretikové v této době přestávali rozlišovat mezi „buržoazní“ a socialistickou koncepcí občanských a politických práv a pojem „občanská společnost“ tak již nebyl vnímán pouze jako nástroj hegemonie buržoazní ideologie.²⁸ Tento významný ideový posun v šedesátých letech umožnil později reformně komunistickým intelektuálům

Eastern Europe in 1968. Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion. Londýn: Palgrave Macmillan, 2018, s. 45–70; WILLIAMS, Kieran – KRAPFL, James: For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s–1980s. In: TÝŽ, s. 23–44; FEINBERG, Joe: Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť... In: TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert (eds.): *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zďola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968.* Bratislava: Sociologický ústav SAV, 2016, s. 69-70; KANDA, Roman: Ivan Sviták a Pražské jaro: Politika, antropologie, avantgarda. *Filozofický časopis*, Roč. 66, č. 4, (2018), s. 543–565.

²⁷ KOPEČEK, Michal: The Socialist Conception of Human Rights and its Dissident Critique: Hungary and Czechoslovakia, 1960s – 1980s, s. 268–271.

²⁸ KOPEČEK, Michal: Human Rights between Political Identity and Historical Category: Czechoslovakia and East Central Europe in a Global Context, s. 12.

spoluutvářet chartistický diskurz o lidských právech, neboť významnou měrou přispěl k formování spolčeného lidskoprávního jazyka mezi intelektuály vycházející z různých politických tradic. Kopeček pracuje s oběma zmíněnými pojmy skrze tradici dějin politického myšlení a klade důraz na reflexi domácích myšlenkových tradic, které jsou čteny v kontextu dobových ideových i politických diskuzí. V případě reformně-komunistické politické diskuze se jedná o specifické pojetí lidských práv, které neopomíjí jejich sociální rozměr či v koncepci občanské společnosti jako určité sféry, kde se vyjednává hegemonie.

Směr historického bádání, který se odklání od tradičního zaměření na státní represí či rezistenci vůči ní byl v poslední době také některými historiky označován za „historický revizionismus“. Tento termín je ovšem v české historiografické diskuzi poměrně zatížen určitou publicistickou simplifikací, která se projevovala v diskuzích kolem knih Michala Pullmanna a Pavla Koláře.²⁹ Zjednodušeně tak revizionismus fungoval jako určitá pejorativní nálepka pro autory, kteří údajně popírají komunistické násilí. Ponecháme-li stranou celou „pullmannovskou diskuzi“ (která se týkala především oboru sociálních dějin) a zaměříme-li se na výše zmíněné autory, jejich „revizionismus“ (v obecném smyslu „revize“ předchozích poznatků) spočívá především v otevírání nových badatelských perspektiv, které přispívají k plastičtějšímu pochopení období fungování komunistické diktatury a ve zpochybňování zavedených analytických kategorií či často deklarovaných diskontinuit (1956, 1968, 1989).

Předkládaná práce chápe svoji roli jako rozšíření a zpřesnění historických poznatků o myšlení reformního komunismu, kterému doposud byla věnována minimální pozornost. V tomto ohledu se k „revizionistické diskuzi“ vyjadřuje spíše oklikou sobě vlastní – z hlediska perspektivy intelektuálních dějin a pouze v určitých dílčích aspektech. Například ukazuje domácí intelektuální tradici diskuzí o pojmu totalitarismus mezi reformními komunisty (kapitola č. 7), která je při hodnocení českého opozičního myšlení do značné míry přehlížena a není zohledňována ani v soudobých českých historických

²⁹ PULLMANN, Michal. *Konec experimentu*. Praha: Scriptorium, 2011; KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?* Praha: NLN/ÚSTR, 2016.

rozepřích. V neposlední řadě je třeba zmínit, že některé části dizertační práce již byly publikovány nebo jsou právě v tisku.³⁰

Nakonec je třeba zmínit i badatelský kontext, ke kterému se tato práce nepřímo hlásí, a to jsou diskuze o pojetí socialistického pluralismu v šedesátých letech. Tyto diskuze jsou pochopitelně již částečně překonané a odráží dobu svého vzniku. Považuji je ovšem za zajímavou badatelskou perspektivu, skrze kterou můžeme pochopit logiku reformně-komunistického projektu v šedesátých letech, který usiloval prakticky i teoreticky o určitou formu limitované politické plurality. V českém historiografickém prostředí tuto diskuzi výrazněji reflektuje pouze Martin Štefek ve svém výkladu o začlenění výzkumu systémů sovětského typu do rámce komparativní politologie, o které se významně zasloužil Gordon H. Skillling.³¹ Štefek tuto diskuzi historizuje a ukazuje, jak se diskuze o povaze moderních nedemokratických systémů a možnostech jejich pluralizace stala nejen významnou badatelskou perspektivou v západní politologii, ovšem i zdrojem důležitých diskuzí ve východní Evropě, respektive v Československu.³²

Bádání o „politickém pluralismu“ ve východním bloku mělo politický kontext. Paralelně s reevaluací pojmu politiky ve východním bloku se od konce padesátých let v rámci západní politologie začaly otevírat diskuze o povaze sovětských politických systémů. To také souviselo s rozpadem dominantního totalitárního paradigmatu v rámci bádání o (sovětském) komunismu.³³ Přes unifikující a homogenizující nároky stalinského politického systému nebylo pochyb, že i v komunistických společnostech existuje určitý

³⁰ ANDĚLOVÁ, Kristina: Czechoslovak Generational Experience of 1968: The Intellectual History Perspective. *East European Politics and Societies*, Roč. 33, č. 4 (2019), s. 881–98; TÝŽ: Labutí píseň pražského jara. Politické perspektivy opoziční skupiny kolem časopisu *Listy po roce 1971*. In: SUK, Jiří a kol.: *Šest kapitol o disentu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2017, s. 49–78; TÝŽ: Česká sovětologie? Socialisté v opozici a kritika systémů sovětského typu. *Kontradikce*, Roč. 5, č. 1–2 (2021) [vyjde na podzim 2021]; TÝŽ: Geneze politické nedůvěry vůči tzv. osmašedesátníkům po roce 1989. *Forum Historiae*, č. 2 (2021) [vyjde na podzim 2021]; TÝŽ: Reinhart Koselleck a metoda Begriffsgeschichte jako nástroj k interpretaci textů politického myšlení. In: HALAMKA, Tomáš – VIRDZEK, Andrej (eds.): *Jak číst politické myslitele?* Praha: Karolinum, 2020, s. 91–108.

³¹ ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému ÚV KSČ*. Praha: FFUK, 2019, s. 9–19 (Sovětologie na cestě k pluralismu); TÝŽ: *Za Fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014, s. 28 – 47 (Pluralismus: kritika totalitarismu).

³² ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem*, s. 19.

³³ Více FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Soviet History. *History and Theory*, Roč. 46, č. 4 (2007), s. 77–91.

typ politického konfliktu reprezentující zájmy rozdílných společenských skupin.³⁴ To nakonec odpovídalo i poznání samotných marxistických intelektuálů ve východním bloku, z nichž se v tomto ohledu pravděpodobně nejvíce „proslavil“ Milovan Djilas se svým dílem *Nová třída*, kde poukázal na existenci nových společenských, ale i vlastnických diferenciací, které se staly významnými pro vytváření společenského konfliktu.³⁵ V západním bádání se výrazně prosadily dva přístupy – jeden zohledňoval existenci „zájmových skupin“ a její dopad na dynamiku společenského vývoje (Interest Group Theory), druhý se soustředil především na otázku povahy plurality v existujících komunistických režimech.³⁶ Právě pojem *pluralita* či *pluralizace* považují za velmi užitečný při popisu reformního komunismu. Snahy o zavedení určitého typu „socialistického pluralismu“ odpovídají realitě lépe než proces, který se označuje za „liberalizaci politického systému“. Domnívám se, že je užitečné vrátit se k v české historiografii neprávem opomíjeným diskuzím o „socialistickém pluralismu“ a „zájmových skupinách“, neboť nám mohou pomoci osvětlit rodící se typ konfliktu uvnitř i vně československé komunistické politiky v šedesátých letech.³⁷

Harald Gordon Skilling, jeden z nejvýznamnějších zahraničních bohemistů, se systematicky zabýval otázkou zájmových skupin i povahy politického pluralismu v Československu.³⁸ Jako jeden z mála zahraničních bohemistů čerpal Skilling z úvah probíhajících lokálních diskuzí a prací Zdeňka Mlynáře, Oto Šika či Michala Lakatoše. Komunistické systémy sice podle něj v šedesátých letech nebyly pluralistické podle tradičního pojetí pluralismu, který předpokládá varietu zájmů a postojů a politicky nepreferuje žádný z nich, přesto v těchto systémech nalezneme mnohost společenských zájmů, které generují politický konflikt, jenž se postupně začínal artikulovat i na „oficiální“ úrovni. Jerry Hough takovýto typ omezeného, ale rodícího se pluralismu

³⁴ SCHWARZ, Morton: Czechoslovakia's New Political Model: A Design for Renewal. *The Journal of Politics*, Roč. 30, č. 4 (1968), s. 967.

³⁵ DJILAS, Milovan: *Nová třída. Kritika soudobého komunismu*. Curych: DEMOS, 1977, s. 43–70.

³⁶ Například MEISSNER, Boris – BRUNNER Georg: *Gruppeninteressen und Entscheidungsprozesse in der Sowjetunion*. Kolín nad Rýnem: Verlag Wissenschaft und Politik, 1975; BROWN, Archie H.: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. *Soviet Studies*, Roč. 17, č. 4, (1966), s. 453–472.

³⁷ Více BERNBACH, Udo – NUSCHELER, Franz (eds.): *Sozialistischer Pluralismus: Texte zur Theorie und Praxis sozialistischer Gesellschaften*. Hamburg: Hoffmann und Campe, 1973.

³⁸ SKILLING, Gordon H.: Interest Groups and Communist Politics Revisited. *World Politics*, Roč. 18, č. 3 (1966), s. 435–451.

nazval byrokratickým či *institucionálním pluralismem* – tedy pluralismem, který se odehrává na určité „povolené“ politické platformě a nepřesahuje politickou oblast „socialistického konsensu“. Tento „institucionální pluralismus“ Hough použil k popisu politického systému, který stojí „někde mezi autoritarismem a klasickým pluralismem“³⁹, zde ho nazýváme „limitovaným pluralismem“.

Pojem „limitovaný pluralismus“ používá k popisu politiky šedesátých let více autorů. Většina se shoduje na tom, že limitovaný pluralismus umožňoval mocenskou „difuzi“ a decentralizaci, řídicí rozhodování ovšem zůstávalo v rukou stranického vedení.⁴⁰ Navíc je třeba zdůraznit, že samotná existence určitého typu pluralismu nezaručuje plně demokratické fungování daného politického systému, tak jak tomu bylo mimo jiné i v Československu v šedesátých letech. Pojem „limitovaný pluralismus“ představuje podle španělského politologa Juana J. Linze dokonce charakteristický rys nedemokratických režimů, které ovšem nejsou totalitární. Zatímco totalitní režimy usilují o vytlačení tradičních institucí z veřejné sféry, kterou považují „za oblast výsostné sféry vlivu strany, v autoritativních režimech lze nalézt řadu státem definovaných a garantovaných sociálních skupin a institucí, jimž je umožněna participace na moci. V rámci politického systému mohou existovat společenské a politické organizace, jejichž činnost přesahuje do politické sféry, a současně tyto organizace nejsou podřízeny jedinému centru – národní frontě totalitního typu – pod podmínkou, že zůstávají k režimu loajální.“⁴¹

Limitovaný pluralismus autoritativních režimů rovněž vede ke vzniku semiopozice, kterou vytváří skupiny nezastoupené ve vládě, jež se zapojují do částečné kritiky režimu, nicméně jsou ochotny s režimem spolupracovat bez požadavku na jeho podstatnou změnu.⁴² V tomto ohledu lze také část reformně-komunistického politického myšlení chápat ve smyslu výše zmíněné Houghovy definice politický modelu Československa

³⁹ HOUGH, Jerry F.: The Soviet System: Petrification of Pluralism? *Problems of Communism*, Roč. 22, č. 2 (1972), s. 28–29.

⁴⁰ VALENTA, Jiří: The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia. *Political Science Quarterly*, Roč. 94, č. 1 (1979), s. 56; SKILLING, Gordon H.: *Czechoslovakia's Interrupted Revolution*. Princeton: Princeton University Press, 1976, s. 356.

⁴¹ MAŠKARINEC, Pavel: Komparace systémových projevů totalitního panství NDR a Československa v letech 1953–1968 v rovině politického pluralismu a způsobů jeho potírání. *Slovenská politologická revue*, Roč. 10, č. 1 (2010), s. 41–42.

⁴² Tamtéž, s. 42.

v šedesátých letech jako „přechodu mezi autoritarismem a klasickým pluralismem“. Pojem pluralismus a otázka pluralitní povahy opozice (s jakými skupinami spolupracovat či diskuze o pojmu „nezávislosti“) se pak také stala klíčovou v myšlení českého reformního komunismu v sedmdesátých a osmdesátých letech dvacátého století.

Reformní komunismus jako analytický pojem historiografického bádání

Předmětem zkoumání dizertační práce je politické myšlení *reformního komunismu*. Je tedy třeba definovat, co jím rozumíme. V české historiografii je pojem reformní komunismus spjatý především s obdobím pražského jara, někdy se s ním dokonce překrývá. Různé práce se ovšem liší v jeho definici, pokud ji vůbec nabízejí. Nejčastěji se v tomto ohledu autoři opírají o institucionálně-sociologickou definici, která reformní komunismus ztotožňuje s politickými aktivitami reformního křídla KSČ. Tato definice se zaměřuje především na charakteristiku reformních komunistů jako skupiny lidí hlásících se k demokraticky a pluralitně orientovanému proudu v komunistické straně, kteří sdíleli podobné politické motivy a zájmy. Případně je jako východisko zvolena prosopografická definice, která charakterizuje reformní komunisty jako „intelektuály středního věku“,⁴³ narozené především mezi roky 1920–1930. Prospografický přístup také často vyzdvihuje důležitost a vliv formující politické zkušenosti během nacistické okupace, případně aktivní účast v odboji.

Sociologické i prospografické (do jisté míry generační) hledisko, případně kombinace obou, jsou významným i pro tuto práci, nicméně zaměříme-li se na otázku, co znamená reformní komunismus jako intelektuální fenomén, respektive jako politické myšlení, tato charakteristika není postačující. Navíc často vede k jistému zjednodušení, které komunistickou stranu v druhé polovině šedesátých let dělí na „reformátory“ a „konzervativce“ (či „dogmatiky“). Toto částečně statické chápání stranické dynamiky, která se dělila na dvě křídla, z nichž jedno bylo progresivní a druhé udržující status quo

⁴³ HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. *Soudobé dějiny*, Roč. 15, č. 3-4 (2008), s. 545; O generačním rozložení intelektuálů pražského jara také HAVELKA, Miloš: První diskuze o tzv. normalizaci: Polemika Václava Havla a Milana Kundery 1968–1989. In: KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace 1970–1975*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy, 2002, s. 35–54; ANDĚLOVÁ, Kristina: Czechoslovak Generational Experience of 1968. The Intellectual History Perspective. *East European Politics and Societies*, Roč. 33, č. 4 (2019), s. 881–898.

vychází z poměrně ustáleného, byť schematického pohledu na průběh reformního procesu, který se zformoval především po srpnové invazi vojsky Varšavské smlouvy. Jak vítězové, tak poražení si rychle osvojili poměrně černo-bílý pohled na historické postavy roku 1968. Na tento fakt, který je důležitý reflektovat i v oblasti intelektuálních dějin, poukazuje Martin Schulze Wessel, který tvrdí, že „ve skutečnosti se aktéři událostí pražského jara dělili jen pozvolna do různých skupin (...) Po invazi v srpnu 1968 se ještě zvýšil tlak na jednoznačný postoj.“⁴⁴

Samotný pojem *reforma* vychází z latinského slova *reformare*, tedy něco změnit, předělat – nikoli však zcela odstranit nebo zničit: jedná se o vytváření, respektive spíše přetváření věcí do nových kvalit. Většina klasických moderních politických slovníků a příruček staví pojem *reforma* do protikladu k pojmu *revoluce*⁴⁵: politická reforma vyvolává společenskou změnu, která má jinou kvalitu než rychlý a radikální převrat, většinou provázený silnou diskontinuitou fungování společenských a politických institucí a zásadní (často násilnou a ilegální) výměnou společenských elit. Tím zde nechceme tvrdit, že politické revoluce v sobě neobsahují prvky společenské a politické kontinuity, nicméně pro základní vymezení je tato dichotomie podstatná právě proto, že *reforma* jako politický pojem představuje *změnu v ústavním rámci a bez zásadního zpochybnění legitimacy suverénní moci*.⁴⁶ Roger Scruton poukazuje na to, že výsledkem politických reforem můžou (a často jsou) ústavní změny, ale zásadním prvkem reformismu je absence zpochybnění *podstaty* panujícího politického pořádku.⁴⁷

⁴⁴ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, s. 63.

⁴⁵ Až do konce 18. století se pojmy *revoluce* a *reforma* používaly zaměnitelně, změna přichází až v období Velké francouzské revoluce a především v 19. století, kdy „*revoluce*“ jako politický pojem emancipačních hnutí získala výrazně dynamičtější, lineárnější a radikálnější definici. Více heslo „*Reform*“ In: CLINE HOROWITZ, Maryanne (ed.): *New Dictionary of the History of Ideas* (Svazek 5). Farmington Hills: Thomson Gale, 2004, s. 2025.

V moderních pojednáních ovšem také nalezneme zaměnitelnost těchto dvou pojmů, především pokud se mluví o přelomových změnách, které byly sice zavedeny v rámci daného ústavního pořádku, ovšem z dlouhodobého hlediska měly zásadní impakt na formu společenské struktury, jako například „*Thatcherovská revoluce*“ či „*Reaganovská revoluce*“ atd. Sociologové studující reformní hnutí také poukazují na určité „*politické schéma*“, ve kterém přichází reformní hnutí jako „*druhá fáze*“ revoluce, tedy reakce na radikální společenské přeměny. Více také BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Svazek 5). Stuttgart: Klett – Cotta, 1984, s. 313–360 (heslo *Reform* – *Reformation*).

⁴⁶ SCRUTON, Roger: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*. New York: Palgrave Macmillan, 2007, s. 585 (heslo *Reforma*).

⁴⁷ Tamtéž.

Podobně charakterizuje reformní politiku německý politolog Manfred G. Schmidt, který zdůrazňuje význam vnitřních změn prostřednictvím stávající vlády, kde se změny uskutečňují pomocí „zákonných a ústavních právních prostředků.“⁴⁸ Schmidt dále typy reformem dělí ještě navíc na „sociálně-defenzivní“ reformy, které mají odvrátit nebezpečí hrozící revoluce a udržet stávající pořádek (Bismarckovo sociální zákonodárství) nebo progresivní typ reformy, která je dána vidinou pokroku a zlepšení stávajícího systému (převážně modernizační, evolučně systémové změny – takové, které mají vést ke změně (přestavbě) vlastnických vztahů (jako například marxistický reformismus v 19. století - Eduard Bernstein).⁴⁹ Tento pohled je pro námi zkoumaný jev – československý reformní komunismus – významný, neboť i přes jeho vnitřní rozmanitost a nesourodost různých přístupů, které se v jeho rámci objevily, jeho zásadní podstatou zůstávalo, že se navrhované politické změny (reformy) měly dít výlučně v rámci stávajícího ústavního pořádku a nepředpokládal možnost revoluční přeměny struktury společnosti.

Oxfordský slovník světové politiky definuje reformu jako „opravu nebo změnu k lepšímu nějakého nesprávného stavu věcí, zvláště zkorumpované nebo despotické politické instituce nebo praxe, odstranění nějakého zlořádu nebo bezpráví.“⁵⁰ Definice, která zdůrazňuje kvalitativní *zlepšení*, se objevuje ve spojení s významem politické reformy poměrně hojně,⁵¹ včetně české historiografie a jejího (často nereflektovaného) výrazně pozitivního hodnocení „reformního procesu“ v šedesátých letech. Jak ovšem poukazuje John T. S. Keller, taková definice je normativně i empiricky sporná: „Normativní otázka se zajímá o to, zdali reforma nezbytně představuje „změnu k lepšímu“, nebo ne. Například pokusy o „reformu“ uvnitř kapitalistického systému byly v očích mnoha marxistů tradičně viděny jako bezcenné, nebo dokonce opačného účinku, protože mohou oddálit příchod socialistické revoluce (...) Uvnitř marxistického tábora však jiný silný proud – revizionisté nebo sociální demokraté – namítal, že kumulativní reformy mohou být nejúčinnější formou cestou pro zrod humánní socialistické společnosti. Hlavním empirickým problémem, je otázka, jak široký nebo dramatický

⁴⁸ SCHMIDT, Manfred G.: *Wörterbuch zur Politik*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag, 2005, s. 811.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ cit dle KRIEGER, Joel (ed.): *Oxfordský slovník světové politiky*. Praha: Ottovo nakladatelství, 2000, s. 709.

⁵¹ Tamtéž.

musí být rozsah „zlepšení“, aby mohl být kvalifikován jako reforma. Kde je možné nakreslit dělicí čáru mezi výnosnou změnou a skutečnou reformou?“⁵²

Normativní kritiku, která poukazuje na mnohdy automatický předpoklad pozitivního hodnocení reformismu, je třeba mít na paměti i při analýze československého reformního komunismu, neboť ten je v české i zahraniční historiografii hodnocen výrazně kladně, což sice na jednu stranu odpovídá určité konstantě části evropského politického myšlení, která posuzuje stav věcí vztahem k politické svobodě a valorizuje pluralitu; v českém (československém) případě to je ovšem dáno i tím, že dominantní historický obraz politické dynamiky šedesátých let byl vytvořen především samotnými bývalými reformními komunisty.⁵³ Toto pojetí šedesátých let nazval Jiří Růžička „romantizací poststalinismu“ – tedy konceptualizace reformního období jako určitého „obrození společnosti coby svěbytného aktéra dějin“, která užívá „vyostřených, leč málo vypovídajících dichotomií“, jako například uzavřené – otevřené, progresivní – konzervativní či kritické – dogmatické.⁵⁴ Přestože zcela nezpochybňuji platnost a významnost těchto kategorií, je třeba je kontextualizovat a rozumět pozici, ze které byly pronášeny, což v případě této byla právě pozice reformního komunismu.

Výrazně pozitivní hodnocení „československého pokusu o reformu“ pak přispělo k budování určitého výkladového rámce, kde se vývoj v šedesátých letech výrazně idealizoval jako určitý typ Sonderwegu („zvláštní cesty“) v rámci vývoje východního bloku. Tuto určitou „výjimečnost“ přejímá vědomě či nevědomě značná část českých i zahraničních historiků. Například Galia Golan začíná svoji knihu z roku 1971 o reformním hnutí v Československu slovy: „Jako jediná východoevropská země se stala státem demokratickou tradicí a novějším, i když krátkým, parlamentním dědictvím,

⁵² Tamtéž, s. 710.

⁵³ Na významnou roli „reformní historiografie“ při utváření obrazu komunistické minulosti poukazuje Jan Mervart. Více MERVART, Jan: Rozdílnost pohledů na československou normalizaci. In: ČINÁTL, Kamil – MERVART, Jan – NAJBERT, Jaroslav (eds.): *Podoby Československé normalizace. Dějiny v diskuzi*. Praha: NLN/ÚSTR, 2017, s. 40–78 (zde s. 44, 53).

Mnozí z reformně-komunistických historiků se stali po roce 1989 tvůrci historiografického kánonu o šedesátých letech (např. Karel Kaplan, Milan Otáhal, Jan Křen, Vojtěch Mencl, Jiří Vančura, Vilém Prečan, aj.).

⁵⁴ RŮŽIČKA, Jiří: Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity?, s. 222.

bylo Československo často považováno v této části světa za tak trochu výjimečné.⁵⁵ Přitom, jak ukáží níže, reformní komunismus nebyl vůbec specificky československý fenomén, nýbrž se jedná o systémovou reakci na krizi stalinismu.

Jako první pokusy o formulaci historického fenoménu, který se označuje, jako *reformní komunismus* se považuje již politické myšlení Imre Nagyho, který ve svém slavném spise *O komunismu* (On Communism) formuluje typ maďarské nesovětské verze marxismu-leninismu, kde tvrdil, že od smrti Lenina panovalo pravidlo „rigidního dogmatismu“, který vedl ke stalinskému monopolu nad výkladem Leninova díla. Přestože uznával roli komunistické strany Sovětského svazu jako „pionýrskou“ ve vývoji světového komunismu, odmítl sovětský výklad marxismu a leninismu jako jediný možný a tvrdil, že z významu sovětské role v budování komunistické politiky „nevyplyvá, že by aplikace marxismu-leninismu na sovětskou situaci měla představovat „obecný princip“, který je možný provést ve všech komunistických zemích.⁵⁶

Krise stalinismu navíc ve východní Evropě vykazovala různé typy politických reakcí, z nichž se pouze reformní komunismus vyznačoval orientací na politickou demokratickou reformu směřující k liberalizaci systému. Tzv. „Sonderweg“ tezi o výjimečnosti československého reformního komunismu, který je mnohými (nejen) českými historiky (většinou zároveň samotnými aktéry) označován za jakousi „vlajkovou loď“ reformního komunismu, je tedy třeba zpochybnit na základě reflexe historického vývoje post-stalinismu ve střední a východní Evropě.⁵⁷ Maďarský historik Iván T. Berend ukazuje, že destalinizace probíhala ve třech typech, které představovaly různé politicko-národní „reakce“. Nejzásadnější reformní změnu podle Berenda nepředstavuje Československo a „pražské jaro“, nýbrž vývoj politického myšlení a politických institucí v Jugoslávii, Polsku a Maďarsku, které si různými „flexibilními způsoby“ prošly několika postupnými stádii reformy a jejich společensko-politické instituce zašly v hloubce a kvalitě destalinizace nejdále právě proto, že se destalinizovaly graduálním vývojem. To

⁵⁵ GOLAN, Galia: *The Czechoslovak Reform Movement. Communism in Crisis, 1962–1968*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971, s. 9 (překlad citátu Kristina Andělová).

⁵⁶ NAGY, Imre: *On Communism. In Defence of the New Course*. New York: Thames & Hudson, 1957, s. 4-8, 80–84.

⁵⁷ BEREND, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944-1993: detour from the periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

jim dávalo z dlouhodobého hlediska schopnost určité vlastní reflexivity, což je společensko-institucionální vlastnost, kterou historici Jan Mervart a Jiří Růžička považují za klíčovou charakteristiku post-stalinského politického systému.⁵⁸

Naopak státy jako Albánie a Rumunsko představují podle Berenda druhý typ reakce na konec stalinismu. Tyto systémy sice „fossilizovaly“ stalinskou institucionální strukturu, ovšem vytvořily nový typ národního dogmatického post-stalinismu, který odmítal sovětskou verzi politického řízení. Jako třetí typ popisuje Berend případ Československa a Bulharska, které chápe jako typ post-stalinského režimu, který se nachází „mezi“ výše zmíněnými reakcemi.⁵⁹ Berendův výklad tak nevyzdvihuje „jedinečnost“ československé reformy, která zašla nejdál, naopak její „slabina“ podle tohoto výkladu tkvěla právě v její opožděnosti a vypjatosti. Konec šedesátých let v Československu představoval sice z hlediska politické reformy rychlé a intelektuálně dynamické období, ovšem právě jeho krátké trvání nedovolilo kvalitativní změnu na institucionální úrovni a tudíž, přestože některé požadavky na změnu politického systému byly v kontextu vývoje zemí východního bloku vysoce inovativní, reformismus a s ním i post-stalinská reflexivita neměly dostatek času transformovat kulturu politického jednání a politických institucí, které tak byly mnohem fragilnější a náchylnější k drastickým změnám jako byly čistky či ideologické zásahy.

Další problém v bádání o reformním komunismu je perspektiva samotných aktérů, kteří se také často stávali prvními interprety československého reformního procesu v šedesátých letech. Tyto interpretace si do jisté míry „přivlastnily“ pojem „pražské jaro“ jako téměř synonymum reformního komunismu: bývalí reformní komunisté, z nichž mnozí později dominantě ovlivnili polistopadovou historiografickou produkci často označují pražské jaro za „vrchol reformního úsilí“,⁶⁰ tedy za jakési více či méně logické vyústění reformně-komunistických snah v šedesátých letech. Akční program a Alexandr Dubček se tak stávají určitými „symbolickými redukcemi“ pražského jara. Jakkoli je tato perspektiva pochopitelná z hlediska dobového mediálního diskurzu, je schematická a

⁵⁸ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení post stalinské modernity, s. 10.

⁵⁹ BEREND, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944-1993: detour from the periphery to the periphery*, s. 96.

⁶⁰ JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*. Praha: Prospektrum, 1992, s. 11.

zastírá rozporuplnou podstatu celého roku 1968. Reformní komunismus, politické úsilí o reformu společnosti „shora“, která zachovávala základní leninské principy politiky, byl pouze jedním z intelektuálně-politických procesů odehrávajících se uvnitř československé společnosti v šedesátých letech. Na základě předloženého výzkumu, který preferuje intelektuálně historickou perspektivu, se domnívám, že tento dominantní politický proud pražského jara můžeme nazvat *československý neoleninismus*. Z analýzy dostupných pramenů vyplývá, že klíčové pojmy reformně-komunistického politického myšlení neměly opustit v marxisticko-leninský výkladový rámec. Mimo „komunistickou obrodu“ se v české společnosti obnovovaly vůči straně opoziční a alternativní nekomunistické diskurzy, které významně určovaly intelektuální dynamiku československých dějin. Tento fakt je třeba mít na paměti, chceme-li z analýzy politického myšlení reformního komunismu vyvozovat závěry o společenských specifikách poststalinského období (nepřebírat tedy automaticky jako východisko komunistickou představu o dějinách jako explikační východisko pro charakteristické rysy dané doby).

Mimo „komunistickou obrodu“ se v české společnosti obnovovaly vůči straně opoziční a alternativní nekomunistické diskurzy (viz kapitola č. 1), které významně určovaly intelektuální dynamiku československých dějin. Tento fakt je třeba mít na paměti, chceme-li z analýzy politického myšlení reformního komunismu vyvozovat závěry o společenských specifikách poststalinského období (nepřebírat tedy automaticky jako východisko komunistickou představu o dějinách jako explikační východisko pro charakteristické rysy dané doby).

V odborné literatuře se pojem reformní komunismus objevuje v různých podobách a je vztažen k různým typům myšlení v různých obdobích. Sledujeme-li základní evropské příručky zabývající se politickým myšlením a politickou teorií,⁶¹ jako samostatné heslo,

⁶¹ Zde použité: BALL, Terence – BELLAMY, Richard (eds.): *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003; CLINE HOROWITZ, Maryanne (ed.): *New Dictionary of the History of Ideas* (Svazek 5). Farmington Hills: Thomson Gale, 2004; SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of The History of Communism*. Oxford: Oxford University Press, 2014; NOHLEN, Dieter (ed.): *Lexikon der Politik* (Svazek 7: Politische Begriffe). Mnichov: C.H. Beck, 1998; McLEAN, Iain – McMILLAN, Alistair (eds.): *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2009; MICKEL, Wolfgang W. (ed.): *Handlexikon zur Politikwissenschaft*. Mnichov:

tedy jako samostatný politický proud či teoretický přístup, se *reformní komunismus* téměř nevyskytuje a pokud ano, tak především ve spojení s Gorbačovovou perestrojkou, případně s československým reformním procesem v šedesátých letech, což jsou ovšem až pozdní projevy tohoto fenoménu. Například v jedné z nejsystematičtějších politologických „příruček“ historie komunismu (*The Oxford Handbook of The History of Communism*) se samotný pojem „reformní komunismus“ vyskytuje pouze výjimečně a nikoli jako analytický pojem zkoumající období post-stalinismu, nýbrž buď vztažený především k ekonomickým reformám v sovětském svazu či Číně,⁶² případně velmi vágně jako „demokratizační projekt“ východoevropských režimů v šedesátých letech.⁶³ V nejnovějším politologickém přehledu *The Cambridge History of Communism (Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present)* je ovšem reformnímu komunismu jako samostatnému typu evropského komunismu věnována celá kapitola.⁶⁴ Autoři zde chápou reformní komunismus jako systémovou reakci, která přichází po smrti Stalina – jako škálu destalinizačních komunistických politik (především Východní Německo, Maďarsko, Polsko, Československo a později i Sovětský svaz za vlády Michaila Gorbačova), jejichž cílem bylo *revitalizovat leninismus jako základ „nového modelu“ humanistického socialismu*. Přestože se reformně-komunistické reakce ve východní Evropě značně lišily, *všem byl společný politický gradualismus a důraz na nenásilnou transformaci společnosti vedoucí k demokratizaci politických struktur*. Autoři zmíněné kapitoly pod termínem „reformní komunismus“ ovšem také chápou „reformistický“ směr v komunistických stranách západní, a především jižní Evropy, jež svého „politického vrcholu“ dosáhl v polovině sedmdesátých let dvacátého století v podobě tzv. eurokomunismu.⁶⁵

Spojitosť reformního myšlení komunistických intelektuálů ve východním bloku se západoevropskou verzí reformně-komunistické politiky se v literatuře objevuje poměrně

Ehrenwirth, 1983; MILLER, David (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford: B. Blackwell, 1987.

⁶² HARRISON, Mark: Communism and Economic Modernization. In: SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford: Oxford University Press, 2014, 397–402.

⁶³ BRACKE, Maud Anne: The Spirit of 1968: Cultural Revolt. In: SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*, s. 156–179.

⁶⁴ PONS, Silvio – di DONATO, Michele: Reform Communism. In: FÜRST, Juliane – PONS, Silvio – SELDEN, Mark (eds.): *The Cambridge History of Communism (Svazek III: Late Communism in Global Perspective: 1968 to the Present)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s. 178–202.

⁶⁵ Tamtéž, s. 178.

hojně, především s důrazem na „dědictví“ československého reformního projektu uvnitř eurokomunistického hnutí.⁶⁶ Zároveň tyto práce zdůrazňují společnou snahu o hledání nesovětské „národní verze“ komunismu a volání po „nových cestách“, jak tomu bylo již od dob „jugoslávské roztržky“ v roce 1948. Britský historik levicového myšlení Geoff Eley v této souvislosti dokonce nazval reformní program Imre Nagyho (tak jak byl formulován v jeho „manifestu“ *On Communism. In Defence of the New Course*) „nedonošeným/předčasným Eurokomunismem“ (premature Eurocommunism).⁶⁷ Přestože historicky i ideově existuje mezi oběma přístupy prokazatelná spřízněnost, z hlediska dějin politického myšlení může být přímé spojení obou proudů („západního“ a „východního“) poněkud zavádějící, neboť zatímco „východoevropský“ reformní komunismus operuje v situaci, kdy je z jeho pohledu dokonána „první fáze“ revolučního převratu, tedy přetvoření kapitalistického státu na socialistický, západoevropský proud reformního komunismu promýšlí teprve onu první fázi.

Pravděpodobně poprvé se definice pojmu „reformní komunismus“ chápaného jako samostatný historický *fenomén* objevila z pera německého právního teoretika a experta na právní systémy komunistické východní Evropy Borise Meissnera v roce 1963.⁶⁸ Meissner zde chápe reformní komunismus jako samostatný *typ* východoevropského komunismu, který vznikl jako reakce na nové uspořádání vztahů v světovém komunistickém hnutí po smrti Stalina; zároveň přesahuje odsouzení osobní zodpovědnosti jedince či úzké skupiny lidí a přerůstá do strukturální kritiky stalinského, respektive sovětského typu politického centralismu. Tato kritika podle Meissnera zásadně narušila dominantní roli sovětského komunismu ve východní Evropě.⁶⁹ Meissner tvrdí, že poválečný světový komunismus se začal podstatně štěpit již v roce 1948, kdy došlo k tzv. jugoslávsko-sovětské roztržce, která dala krátce po druhé světové válce obrysy pozdějšímu zásadnímu konfliktu mezi moskevskou „generální linií“ (sovětským komunismem) požadující monolitickou jednotu celého východního bloku a vznikajícím reformně-

⁶⁶ Např. BRACKE, Maud Anne: *Which Socialism, Whose Détente? West European Communism and the Czechoslovak Crisis of 1968*. Budapešť: Central European University Press, 2013.

⁶⁷ ELEY, Geoff: *Forging Democracy. The History of the Left in Europe 1850 – 2000*. Oxford: Oxford University Press, 2002, s. 334.

⁶⁸ MEISSNER, Boris: Die Auseinandersetzung zwischen dem Sowjet – und Reformkommunismus. In: ZOTSCHER, Theodor (ed.): *Südosteuropa-Schriften. Wirtschaftswissenschaftliche Südosteuropa-Forschung: Grundlagen und Erkenntnisse*. München: Südosteuropa-Schriften, 1963, s. 75–100.

⁶⁹ Tamtéž, s. 75–76.

komunistickým hnutím distancující se od sovětské verze vládnutí.⁷⁰ Mimo sovětský a reformní komunismus jmenuje třetí hlavní typ komunistického poválečného politického vývoje – čínský Maoismus.

Pro komunistické hnutí kriticky reagující na krizi stalinského systému odmítá Meissner používat termín revisionismus, především z důvodu, že je to termín, který byl marxistickou kritikou zaveden pro označení jednotlivých směrů marxismu na přelomu 19. a 20. století, které požadovaly revizi základního postulátu socialismu – proletářské revoluce, a nahradit ji reformismem, tak jak požadoval například Eduard Bernstein či Karl Kautsky. Přestože „nový revizionismus“⁷¹ padesátých let vykazoval podobné prvky, nelze chápat reformní komunismus jen jako jakési „navrácení“ či revizi marxismu ve smyslu odmítnutí násilného konceptu proletářské revoluce. V tomto ohledu je zde třeba také oddělit východoevropský reformní komunismus v šedesátých letech a pojem reformismu jako strategii sociálně-demokratických stran působících v rámci kapitalistických společností v 19. století. Idea sociálně-demokratického reformismu reprezentovaná především Eduardem Bernsteinem byla založena na odmítnutí nutnosti třídního boje a snaze o zavádění reformu, které promění kapitalismus ve „stát blahobytu“ bez nutnosti násilné sociální revoluce. Tento postup označila později Rosa Luxemburg za nedostatečnou a „oportunistickou metodu“, která není schopna přetvořit společnosti kapitalistické ve společnosti komunistické.⁷² V tomto smyslu je reformismus 50. a 60 let nový fenomén, který se odehrává ve společnostech, které již prošly „sociální revolucí“, jež vedla ke zrušení soukromého vlastnictví, a tím pádem již neřešily otázky taktiky postupu vůči kapitalistické hegemonii. Naopak, v centru nového reformismu stálo poznání, že i socialistické společnosti vykazují negativní jevy, které byly dříve připisovány pouze společnostem kapitalistickým a reformní komunismus měl

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ Více KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě*, s. 44. Kopeček takto popisuje „druhou vlnu“ marxistického revizionismu, která se plošně rodí ve střední Evropě: „Po roce 1956 ortodoxní marxisticko-leninská kritika revisionismu rozlišovala mezi „starým“ a „novým“ revizionismem. Druhý z nich, „novohegeliánský“ revizionismus, se měl údajně projevit především po XX. sjezdu KSSS, kdy zneužil kritiky kultu osobnosti k vlastnímu sebeprosazení.“

⁷² LUXEMBURG, Rosa: *Reform or Revolution* (1900).

Dostupné na URL: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/ch01.htm> [18. 6. 2019]

představovat pokus o odstranění těchto společenských nedostatků a tím i postup do „rozvinutějšího“ společenského stadia komunismu.

Historicky nejpropracovanější komparativní analýza reformního komunismu pochází od německého politologa Wolfganga Leonharda z roku 1970, kterou publikoval pod názvem *Die Dreispaltung des Marxismus. Ursprung und Entwicklung des Sowjetmarxismus, Maoismus und Reformkommunismus*. Stejně jako Boris Meissner (ke kterému se ve své práci hlásí) popisuje Leonhard tři hlavní proudy („trojakost vývoje“), do kterých se poválečný komunismus po smrti Stalina štěpil: sovětský marxismus, Maoismus a reformní komunismus.⁷³ Podle Leonharda „reformní komunisté spatřují jejich základní cíl v tom, aby byl stalinismus zcela a důsledně překonán v komunistickém světovém hnutí – jak v teorii, tak v praxi. Proto hájí, že se musí navracet k prvotním koncepcím Marxe a Engelse – především jejich humanistické poloze, která má být postavena opět do centra pozornosti. Chtějí marxismus dále tvořivě rozvíjet v těsném spojení s analýzou nových problémů soudobého světa, aniž by byly závislé na Moskvě či Pekingu.“⁷⁴ Důležitý aspekt reformního komunismu je překonávání blokového vidění světa s jeho „vůdčími centry“ a jeho snaha o změnu „v obou světových systémech“ – reformní komunisté považovali určité prvky „deformovaného socialismu“ za shodné s negativními jevy v kapitalismu, což souviselo také s rozvíjející se skepsí vůči marxismu (a marxismu-leninismu) jako výlučného a jediného prostředku analýzy světa.⁷⁵

Leonhard ve svém pojetí navazoval na dlouhodobý směr západoněmecké politické vědy zabývající se od počátku šedesátých let typologií komunismu(ů). Souběžně se také v západní sovětologii rozvíjel výzkum „komparativního komunismu“ a „národního komunismu“⁷⁶. Obě akademické tradice tak reflektovaly stejný proces poválečné diferenciaci uvnitř komunistického hnutí, ke které docházelo především od druhé poloviny padesátých let. Stále více politických teoretiků zabývajících se vývojem sovětského komunismu si uvědomovalo, že sice existuje „jeden komunismus“, ovšem „v

⁷³ LEONHARD, Wolfgang: *Die Dreispaltung des Marxismus. Ursprung und Entwicklung des Sowjetmarxismus, Maoismus und Reformkommunismus*. Düsseldorf: Econ Verlag, 1970, s. 12.

⁷⁴ Tamtéž, s. 336.

⁷⁵ Tamtéž, s. 337–338.

⁷⁶ SKILLING, Gordon H.: Communism: National or International? *International Journal*, Roč. 15, č. 1 (1960), s. 36-48.

různých zemích dosáhl různého vývoje a uskutečňuje se různým způsobem“⁷⁷ a že tedy komunismus ve východním bloku (nemluvě o Asii) nepředstavuje „monolitický“ ideově-politický systém, nýbrž pluralitu přístupů a interpretací marxismu (respektive marxismu-leninismu), které byly dány především rozdílností historického (a kulturně-politického) vývoje daného státu: „Komunistické státy pojí příbuzný názor na mezinárodní politiku, stejná ideologie a stejný charakter moci a majetku. Bylo by však chybné přehlížet a podceňovat nevyhnutelné rozdíly mezi jednotlivými komunistickými zeměmi – rozdíly ve stupních i způsobech vývoje,“⁷⁸ uvedl v roce 1957 jeden z nejvýznamnějších jugoslávských marxistických teoretiků Milovan Djilas ve svém slavném díle *Nová třída*.

„Národní“ aspekty vývoje komunismu se staly jedním z hlavních předmětů výzkumu „diferenciace“ komunismu, přesto například Meissner zdůrazňuje, že v tomto procesu diferenciace nelze ztotožňovat pojmy „národní komunismus“ a „reformní komunismus“ – zatímco o národním komunismu mluvíme v případě specifity historického vývoje té či oné země, „reformní komunismus“ přesahuje pouhou národní „odstředivost“ ve vztahu k sovětskému centru. Národní komunismus jako politický systém může být stejně rigidní a násilný jako sovětský Stalinismus (jako tomu bylo například v Albánii či Rumunsku, ale částečně i v Jugoslávii v první fázi „titoismu“, který jugoslávský marxista Svetozar Stojanović nazval příznačně „stalinským anti-stalinismem.“⁷⁹). Reformní komunismus je ovšem proud, který vychází z tradice marxistického myšlení zdůrazňující nutnost budování humanistické a pluralistické socialistické společnosti; v tomto ohledu „národní specifikum“ nehraje klíčovou roli, byť například v československém případě se část reformně-komunistického smýšlení doplňovala s národní koncepcí demokratických a humanistických tradic.

V širším a „nadanárodním“ smyslu tedy můžeme reformní komunismus definovat jako hnutí, které povstává *zvenitř* komunistických stran východního bloku (tzn. nikoli zvenčí), akceptuje, že říjen 1917 reprezentuje dějinný počátek lidské tranzice od kapitalismu k socialismu, dále věří, že režimy, které vzešly z října 1917 a leninské ideologie jsou

⁷⁷ DJILAS, Milovan: *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*, s. 165.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ cit dle TRENCSÉNYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II, Part I*, s. 344.

historicky progresivní a v podstatě správné. Zároveň v komunistických režimech, jak se vyvinuly především během vlády Stalina, vidí zásadní defekty a hledá možnosti jejich plošných, strukturálních reforem v rámci stávajícího ústavního pořádku, především humanistickým, demokratickým a limitovaně pluralistickým směrem. Reformní komunisté stále věřili v komunistickou ideologii, v leninské pojetí politiky, ale byli toho názoru, že socialistický vývoj nabral špatný směr – především díky Stalinovi – který je třeba změnit zevnitř komunistické strany. To také zásadně odlišuje reformní komunismus od snah o reformu systému od nemarxistických *disidentů*, kteří se snaží o změnu podstaty systému „zdola“ (případně i chtějí zrušit jeho existenci), dále od sociálních demokratů a jiných levicově smýšlejících, nemarxistických, politických proudů, jež nesouhlasily s interpretací roku 1917 jako historicky progresivního momentu dějin socialismu, ale také od části radikálně-levicově smýšlejících jedinců (např. trockistů), kteří volali po další revoluci („revoluce v revoluci“).

Charakteristika pramenné základny a metodologická východiska

Vzhledem k tomu, že se práce zaměřuje na dějiny politického myšlení, hlavními prameny jsou texty vědecké a publicistické povahy. Soustředím se na texty, které formují určitý politický problém (například jak má vypadat politická opozice, otázka vedoucí úlohy komunistické strany, kritika sovětského komunismu apod.). Pokud jsou zde zařazeny prameny osobní provenience, pak jsou to ty, které mi pomohly k pochopení formování reformně-komunistického diskurzu. To se týká především období počátku sedmdesátých let, před vznikem časopisu *Listy*, kdy reformně-komunistické myšlení zmizelo ze všech publikací oficiální povahy a struktura neoficiální, respektive exilové či samizdatové produkce ještě nebyla plně rozvinuta. V této době se omezené polemiky o povaze reformně komunistické politické opozice vedly hojně v rámci korespondence.⁸⁰ Práce čerpá i z řady knižně vydaných osobních vzpomínek či rozhovorů.⁸¹ Naopak jen

⁸⁰ Z vydané korespondence zde čerpám především z následujících publikací: JANOUCHE, František – PELIKÁN, Jiří: *Korespondence*. Praha: Novela Bohemica, 2015; PELIKÁN, Jiří – HAVLÍČEK, Dušan: *Psáno z Říma, psáno ze Ženevy: výběr ze vzájemné korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka v letech exilu 1969 až 1989*. Olomouc: Burian a Tichák, 2013.

Další korespondence mi byla k dispozici například ve fondu Zdeňka Mlynáře, fondu Jiřího Pelikána či fondu nakladatelství Index.

⁸¹ HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2011; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz Přichází z Kremle*. Praha: Mladá fronta, 1990; HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na kerku*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1998; PELIKÁN, Jiří a CARIOTI, Antonio: *Jiří Pelikán – nepohodlný exulant*:

okrajově zahrnuty jsou dokumenty týkající se organizačně – praktických (logistických, finančních) či zcela osobních otázek z prostředí reformně-komunistického milieu.

Základním zdrojem informací pro mě byl exilový časopis české socialistické opozice *Listy*, který fungoval jako zahraniční platforma jak reformně-komunistických názorů, tak obecněji socialistických a levicových kritik normalizačního režimu. Dále práce využívá (v případě šedesátých let) celou řadu oficiálních periodik a v případě období normalizace především exilovou a samizdatovou produkci československých autorů, z nichž mnohé se nachází v knihovně Libri Prohibiti. Nejdostupnější archiv materiálů v tomto ohledu představuje nedocenitelný komunitní projekt *Scriptum.cz*, který postupně (nekomerčně) zpřístupňuje velké množství exilových a samizdatových periodik včetně jejich bibliografií. S ním se překrývá i méně obsáhlá tematická *Antologie textů z disentu a samizdatu*.⁸² Důležitým pramenným zdrojem jsou i četné kvalitní edice dobových dokumentů.⁸³

Mimo zmíněné prameny pro mne byla nejdůležitějším zdrojem informací rozsáhlá pozůstalost Zdeňka Mlynáře, která se nachází v Národním archivu ČR. Tento zatím neuspořádaný fond disponuje množstvím Mlynářových strojopisů jak jeho článků do exilového i zahraničního tisku, tak i korespondence a písemností jiných autorů (to se

rozhovor s Antoniem Cariotim. Praha: Novela Bohemica, 2015; REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma v exilu: Vzpomínky na léta 1968–1990*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2009; UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha: Torst 2013; PETRÁŇ, Josef (ve spolupráci s Lydií Petráňovou): *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Praha: Karolinum, 2015; Zdislav ŠULC: *Zjeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky. Vzpomínky novináře a ekonoma 1945–1995*, Brno: Doplněk, 2011.

⁸² Dostupné na URL: <http://scriptum.cz/cs/>

ANDĚLOVÁ, Kristina – SUK, Jíří (eds.): *Antologie textů z exilu a disentu 1969–1989*. Elektronická publikace Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2017.

Dostupné na URL: <http://www.disent.usd.cas.cz/>

⁸³ Z nejdůležitějších lze zmínit: CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém: *Charta 77. Dokumenty 1977–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007; PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. 1977–1989. Od morální ke demokratické revoluci*. Bratislava: Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury, 1990; PREČAN, Vilém: *Křesťané a Charta 77. Vyběr dokumentů a textů*. Kolín nad Rýnem: Index, 1980; HOPPE, Jíří a kol.: *„O nový československý model socialismu“: edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinárním vědeckým týmům při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2016; KOKOŠKOVÁ, Zdeňka – KOKOŠKA, Stanislav (eds.): *Obroda – klub za socialistickou přestavbu: dokumenty*. Praha: Maxdorf, 1996; PREČAN, Vilém (ed.): *Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968–1969*. Brno: Doplněk, 1993; PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jíří (eds.): *Prameny ke dějinám československé krize v letech 1967–1970*. 2. díl, 2. svazek: Sociální organismy a hnutí Pražského jara. Praha/Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR/Doplněk, 1998.

týká především výzkumného projektu Zkušenosti pražského jara a Krize v sovětských systémech). Dále jsem zde čerpala z fondů Věňka Šilhána či Čestmíra Císaře. Dalším důležitým archivním zdrojem informací byl fond hnutí Obroda v Národním archivu ČR, a především rozsáhlý fond Obrody v archivu České sociální demokracie, který mi poskytl mnoho cenných materiálů především k poslední části práce, jenž se zabývá obdobím perestrojky a roku 1989. Z archivních materiálů je ještě třeba jmenovat archiv nakladatelství Index, který se nachází v brněnské pobočce Ústavu pro soudobé dějiny a shromažďuje velké množství profesní korespondence Adolfa Müllera, který byl jedním z členů skupiny Listy. Nakladatelství Index, které spolu s Bedřichem Utizem založil, úzce spolupracovalo s českým socialistickým exilem. Významným zdrojem informací je fond Jiřího Pelikána v parlamentním archivu v Římě. Plánovaná cesta do Říma v rámci grantu „Československý levicový exil 1968–1989“ v dubnu 2020 se ovšem nemohla z pandemických důvodů uskutečnit. Některé materiály jsem nakonec získala pomocí naší spolupracovnice Římě, která zajistila jejich reprodukci, ovšem výběr je velmi selektivní.

Z historické badatelské perspektivy představují intelektuální dějiny reformního komunismu fenomén, který se nachází na pomezí politických dějin a dějin politického myšlení. Metodologickou inspirací jsou mi přístupy z dějin politického myšlení a tzv. *intellectual history*. Tyto přístupy představují rozmanitou škálu způsobů práce, všechny je ovšem spojuje citlivost vůči jazykovým proměnám politických promluv a jejich společensko-politickému působení. Intelektuální dějiny, nebo také někdy „nové dějiny politického myšlení“, mají v dějinách historiografie různé podoby, které jsou většinou formovány specifickými regionálními variantami tohoto oboru.⁸⁴ Přesto lze u všech jednotlivých národních variant nalézt společného jmenovatele jejich kritiky, totiž specifický typ nedůvěry ke klasickým dějinám idejí. Ty podle nich sledují pouze „velké“ autory a kanonická díla, často bez kontextu dané doby, což vede k ahistorickému pojetí idejí jako esenciálních entit ve vývoji lidského myšlení.⁸⁵ Naopak přístup *intellectual history* zdůrazňuje, že nelze pochopit význam díla ani historii určitého pojmu, pokud je budeme zkoumat mimo kontext jejich vzniku a bez znalosti „jazykových konvencí“ dané doby.

⁸⁴ Více MAZA, Sarah C. - KRAMER Loyd S. (eds.): *A Companion to Western Historical Thought*. Malden Mass: Blackwell, 2002.

⁸⁵ SKINNER, Quentin: *Meaning and Understanding in the History of Ideas*. In: SKINNER, Quentin: *Visions of politics. Regarding method*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 57, 89.

V obecné rovině se tato práce hlásí k přístupu, který svojí prací ztělesňují autorky a autoři publikace *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Jejich přístup se soustředí na vysvětlení politického myšlení skrze historický kontext, rétorické konvence či „diskurzivní rámce“ a snaží se o uchopení politických ideových konfliktů skrze analýzu způsobů, pomocí kterých „inherentní temporalita pojmů formuje politický diskurz.“⁸⁶ V návaznosti především na Michaela Freedena, Quetina Skinnera a J. G. Pococka je zde politické myšlení chápáno jako vzájemné působení tří faktorů: zamýšlený význam (diskurzivní strategie a záměr mluvčích), institucionálně-společenské diskurzivní prostředí a vytváření samotný proces, kterým jazyk vytváří význam (to, jakým způsobem začínají žít pojmy „vlastním životem“ v procesu jejich recepcce).⁸⁷

Politické myšlení je vždy součástí politického boje, stejně jako pojmy, které se zde užívají a které zdaleka nemají tak jednoznačný význam, jak ho jejich autoři prezentují. V průběhu studia jsem se věnovala především německému přístupu k dějinám pojmů, Begriffsgeschichte, spojeným především se jménem historika Reinharta Kosellecka.⁸⁸ Pojmová změna není podle Kosellecka pouze indikátorem společenské změny, ale může se stát i jejím faktorem. Druhý výrazný moment v Koselleckově analýze pojmů je fakt, že nám dovoluje sledovat, jak se v jazyku, především právě v pojmech, usazují historické zkušenosti, které pak formují význam pojmu a určují jeho následné společenské užívání a působení.⁸⁹

Ústředním pojmem Koselleckova výzkumu je samotný pojem „pojem“, kterému věnuje Koselleck zvláštní pozornost jako specifické lingvistické jednotce, která má vlastní neredukovatelnou kvalitu a pokusil se vysvětlit rozdíl, který v jeho pojetí spočíval mezi

⁸⁶ TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume 1*, s. 5.

⁸⁷ Tamtéž, s. 6.

⁸⁸ Ke Koselleckově metodě více ANDĚLOVÁ, Kristina: Reinhart Koselleck a metoda Begriffsgeschichte jako nástroj k interpretaci textů politického myšlení. In: HALAMKA, Tomáš – VIRDZEK, Andrej (eds.): *Jak číst politické myslitele?* Praha: Karolinum, 2020, s. 91–108.

⁸⁹ KOSELLECK, Reinhart: *Einleitung*. In: CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart – BRUNNER, Otto (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Band 1), s. XXII; srv. KOSELLECK, Reinhart, Begriffsgeschichte and Social History. In: TÝŽ: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press, 2004, s. 75–92.

slovem a pojmem. Podle Kosellecka se slovo stává pojmem ve chvíli, kdy mnohost politicko-sociálních kontextů významu daného slova a zkušenosti, pro kterou je slovo používáno může být vyjádřena jedním slovem. Koselleck zde kombinuje lingvistické i ne-lingvistické chápání pojmu a příliš nedbá na jejich striktní oddělování. Samotná lingvistická definice pojmu “pojem” pro něj není zcela zásadní, neboť metoda Begriffsgeschichte se nezabývá dějinami pojmu jako lingvistických jednotek, nýbrž klíčových pojmů (Grundbegriffe), tedy takových pojmů, které působí a působili jako faktor politické (a historické) dynamiky. Pojem tedy pro Kosellecka není výlučně lingvistická kategorie, nýbrž kategorie sociálně-historická, která je výsledkem určité společenské dynamiky. Slovo se stává *politickým pojmem* právě proto, že vychází z určitého sociálního kontextu, jehož je aktivní součástí a ve kterém může působit jako faktor i akcelerátor zásadních strukturálních přeměn. Předkládaná práce není dějinami pojmů, ale každá kapitola je citlivá na práci s nimi v rámci určitých diskurzů či *politických jazyků*. Ukazuje pojmy jako *socialismus*, *lidská práva*, *politická demokracie* ovšem například i *reforma* nebo *opozice* jako součást reformně-komunistického politického jazyka a pokouší se vysvětlit, v jakých významech se tyto klíčové pojmy v různých obdobích objevují.

Další důležitou kategorií, která se v práci objevuje, je kategorie *politického jazyka*. V první kapitole se pokouším charakterizovat genezi jazyka reformního komunismu jako jednoho z několika dominantních politických jazyků, které se ve veřejném politickém diskurzu střetávaly a prolínaly. Analýza politických jazyků souvisí i s pojmovou historií, neboť politické jazyky vždy představují navzájem si konkurující (nebo se překrývající) výklady klíčových pojmů v daném období a vytváří tak určité koherentní výkladové rámce základních společenských a politických problémů. Jak upozorňuje Michal Kopeček, pojem „politický jazyk“ je ovšem heuristickou konstrukcí a podobně jako politický diskurz sám o sobě nemá vlastní dějiny, ovšem umožňuje „převyprávět dějiny diskurzivního politického jednání konkrétních historických osob v kontextu dobově platných a sdílených významů a konstrukcí smyslu.“⁹⁰

⁹⁰ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*. s. 42.

Struktura práce

Každá kapitola práce se věnuje určitému problému politického myšlení reformního komunismu a funguje do jisté míry samostatně. První kapitola představuje úvod k celé práci a popisuje historický nástup analyzovaného fenoménu – reformního komunismu – v Československu. Zabývám se zde hlavními změnami, ke kterým došlo v uvažování o politice po roce 1956. Tato kapitola nemá ambici popisovat fenomén reformního komunismu v šedesátých letech vyčerpávajícím způsobem. Politické myšlení reformního komunismu ovšem není možné pochopit bez vysvětlení alespoň základní společensko-politické dynamiky v šedesátých letech v období tzv. destalinizace. Popisuji zde základní změny oficiálního marxistického politického slovníku, ke kterým této době docházelo. Tyto změny byly nejvíce patrné formulací nové kritiky, která artikulovala „negativní společenské jevy“ jako odcizení, ekonomické krize či existence společenských nerovností, které je možné pozorovat nejen v kapitalistických, nýbrž i v socialistických společnostech. Odtud se odvíjely také nové reformní návrhy na politické a ekonomické změny. Ukazují zde reformní komunismus jako svébytný a dominantní společenský diskurz, který ovšem nepředstavoval jediný politický jazyk, kterým by na konci šedesátých let byla formulována společenská kritika. Mimo stranický reformně-komunistický politický jazyk lze ve veřejném prostoru identifikovat také jazyk liberální a radikálně demokratický, jež se lišily v především v představách definice demokracie. Poslední část kapitoly popisuje formování politického jazyka reformního komunismu, především na příkladu diskusí o formě socialistické opozici a socialistickém politickém pluralismu.

Druhá kapitola sleduje období bezprostředně po vojenské intervenci a popisuje reakci reformně-komunistických politiků a intelektuálů na srpnové události. Ukazují zde snahu zachránit projekt reformního komunismu tzv. pozitivní politikou, jejíž intencí bylo obnovit některá autoritativní opatření zrušená během jara a léta 1968, ovšem zachovat určitou míru dosažených svobod a vydat se cestou „československého kádárismu“. Tento pokus selhal a po roce 1969 začala nová vláda zavádět řadu represivních opatření včetně masových čistek. Ty doprovázel proces, který nazývám *deinstitutionalizace* reformně-komunistického myšlení, tedy vytěsnění všech projevů politického myšlení reformního komunismu z veřejných institucí. Ztráta institucionálního zázemí byla pro

reformní komunismus obzvláště bolestná, neboť jako myšlenkový směr se zrodil jako stranický projekt, který byl úzce spjat s oficiálním vědeckým provozem, a jeho politická teorie byla založena na předpokladu privilegovaného přístupu k rozhodujícím mechanismům. Tato politická změna byla doprovázena re-etablováním dogmatického antireformního politického jazyka, který našel své nejlepší vyjádření v základním normalizačním dokumentu *Poučení z krizového vývoje*.

Ve třetí kapitole se soustředím především na kontinuitu reformně-komunistického politického myšlení při formování prvních posrpnových opozičních programů. Přestože se většina z nich hlásila k socialismu a mluvila jazykem občanského socialismu, projekt reformního komunismu byl uvnitř nových opozičních programů vnímán již jako nedostatečný a hovořilo se o široce definovaném demokratickém socialismu včetně zpochybnění legitimacy vedoucí úlohy komunistické strany. Opoziční skupina, která se přímo hlásila ke stranickému projektu reformního komunismu, se zprvu utvořila jako tzv. socialistická opozice kolem exilového časopisu *Listy*. První diskuze o opoziční strategii uvnitř této skupiny intelektuálů ukazují rys, který byl charakteristický pro celé reformně-komunistické prostředí během dvaceti let normalizace: ambivalentní postoj jak ke komunistické straně, tak i vůči spolupráci s nekomunistickou opozicí.

Čtvrtá kapitola se dívá na nástup normalizace z hlediska širších mezinárodních souvislostí po roce 1968 a soustředí se především na tzv. antitotalitární paradigma a jeho pronikání do politického diskurzu československé socialistické opozice. To mělo za následek především politickou diskreditaci sovětského komunismu a u mnohých komunistických myslitelů znamenalo opuštění marxismu jako výkladového rámce světa. V případě reformních komunistů byla ovšem reakce jiná – v sedmdesátých letech nezavrhli komunismus zcela, nýbrž jen jeho sovětskou verzi. Kapitola se věnuje pokusům československé socialistické opozice o hledání nesovětské verze komunismu v podobě eurokomunismu a čínského komunismu.

Jedním z klíčových politických pojmů středoevropského disentu se stala lidská práva. Ačkoli lidská práva byla vnímána jako univerzalistický a „nadpolitický“ pojem, diskuze o lidských právech a jejich pojetí měly různé intelektuální tradice. Jedním z nich byla i

reformně-komunistická politická teorie, která měla kořeny v politicko-právních debatách šedesátých let. Pátá kapitola si klade otázku, jaké bylo dědictví reformního komunismu při formování tzv. disidentského legalismu. Popisuje jak opoziční „legalistickou strategii,“ tedy dovolávání se dodržování lidských práv, tak i specifické zaměření reformně-komunistických intelektuálů na otázky sociálních práv, především práv pracovních a odborových.

Šestá kapitola navazuje na vztah socialistické opozice a Charty 77. Velká řada intelektuálů hlásící se k socialismu a reformnímu komunismu byli zároveň signatáři Charty, u jejíhož vzniku také stáli. Pokud reformním komunistům byla blízká strategie legalismu a „konstruktivního dialogu“, větší problém vzbuzovala otázka tzv. antipolitiky. Nezávislá nepolitická opozice byla pro reformní komunismus těžko uchopitelná a reformní komunisté začali podněcovat diskuzi o politické strategii Charty 77. Ta byla podle některých málo zaměřená na oslovení širších vrstev obyvatelstva, neboť nezohledňovala jejich každodenní problémy. Formoval se tak určitý druh „disidentského populismu“, který vycházel z reformně-komunistického pojetí občanské společnosti jako aktivní politické sféry, kde se vyjednává a přebírá hegemonie. V této kapitole popisují, jakým způsobem a pomocí jakých argumentů byla ze strany reformních komunistů vyjednávána „politická politika“.

Sedmá kapitola se věnuje společensko-vědní produkci, která vycházela z reformně-komunistických intelektuálních kruhů. Zaměřuje se především na dvě hlavní témata: historickou interpretaci pražského jara a kritiku tzv. systémů sovětského typu. Soustředím se zde především na bádání, které probíhalo v rámci dvou výzkumných týmů pod vedením Zdeňka Mlynáře. Na konci sedmdesátých a v osmdesátých letech tyto výzkumy zformovaly určitý druh „české sovětologie“, která poskytla kritiku sovětského politického systému jako totalitního systému. Výzkum kritické (především exilové) sociálně-vědní diskuze dokládá, že české politické myšlení disponuje marxistickou tradicí užití pojmu totalitarismus, která je srovnatelná se západoevropskou kritikou klasického totalitárního paradigmatu. Autoři jako Jiří Hájek, Zdeněk Mlynář či Zdeněk Strmiska přinášeli nový typ politické teorie, který vycházel jak z lokální

marxistické tradice, tak i z osvojení probíhajících diskuzí v západoevropské a americké sovětologii.

Poslední osmá kapitola sleduje vývoj socialistické opozice po nástupu Michaila Gorbačova a zahájení sovětské perestrojky. Ačkoli reformní komunisté v opozici pomalu ztráceli víru v možnost, že by zásadní reformy mohly přijít zevnitř komunistické strany, vývoj v Sovětském svazu v druhé polovině osmdesátých let představoval zcela novou situaci. Reformní proces, který Gorbačov zahájil, v mnohém připomínal změny navržené československými reformátory v šedesátých letech. To byl signál, který dal impuls pro větší politickou aktivitu domácí socialistické opozice, jež se zorganizovala v hnutí Obroda. Hnutí se přímo přihlásilo k dědictví roku 1968 a demokratickému socialismu, bylo složeno převážně z bývalých komunistických funkcionářů a vystupovalo sebevědomě jako potenciální politický partner KSČ. Stejně jako socialistický exil i Obroda předpokládala, že vývoj v roce 1989 se bude odehrávat pozvolnými a pomalými reformami pod kontrolou KSČ. Jako jeden z klíčových problémů jakékoli spolupráce mezi KSČ a socialistickou opozicí se v československém případě ukázala interpretace roku 1968 a neochota vedení KSČ revidovat hlavní teze Poučení. Toho se opozice dočkala až v prosinci 1989, v době, kdy se komunistický režim zhroutil a jakákoli představa jeho reformy již představovala doslova historický relikv.

Reformní komunismus v šedesátých letech a v roce 1968

Obnovení zájmu o politiku jako oblast společenského konfliktu

Politické myšlení reformního komunismu není možné pochopit bez vysvětlení alespoň základní společensko-politické dynamiky v šedesátých letech v období tzv. destalinizace, kdy se v československé společnosti obnovoval zájem o politiku jako konfliktní oblasti pluralitních (byť omezeně) zájmů. Význam politiky jako samostatné aktivity, stejně jako potřeba tyto aktivity kriticky studovat, byly po válce a následné stalinizaci politického myšlení v celé východní Evropě systematicky podceňovány.⁹¹ Pravděpodobně poslední „předúnorová“ syntetická práce z oblasti politické teorie *Státověda a politická teorie* vyšla v Československu v roce 1947 z pera právníka a představitele brněnské normativní školy Zdeňka Neubauera (otec „známějšího“ filozofa a biologa taktéž Zdeňka Neubauera). Po únoru 1948 se pak pojem „politická teorie“ přestal postupně používat. Teorie politiky byla do jisté míry nahrazena politickou ekonomikou, která chápala politiku skrze Leninův postulát o „politice jako koncentrovaném výrazu ekonomiky“ a veškeré otázky politického systému a politických institucí byly formulovány a definovány uvnitř argumentačního systému stalinského marxismu-leninismu.

Stalinismus tak na jedné straně přinesl depolitizaci tradiční sféry politiky, na druhé straně výraznou politizaci všech ostatních sfér veřejného i soukromého života. Sféra „politického“ jako vyjednávání kolektivních zájmů zprostředkované určitým typem institucí byla radikálně omezena a de facto redukována na více či méně formální úkony.⁹² Tomu odpovídala i nová struktura vědeckých institucí, které se politikou zabývaly – mimo zrušení katedry sociologie byly na vysokých školách plošně zavedeny katedry marxismu-leninismu, které měli suplovat „politickou výchovu“.⁹³ Obnovený zájem o politiku jako samostatnou sféru lidského jednání se začal projevovat na úrovni vědecko-institucionální až od poloviny 60. let, kdy se začaly zohledňovat potřeby rozvoje nového politického myšlení. Stalinská institucionální „unifikace“ se začala postupně měnit až

⁹¹ BROWN, Archie H.: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. *Soviet Studies*, Roč. 17, č. 4 (1966), s. 454.

⁹² TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume 2, Part 1*, s. 344.

⁹³ Více DEVÁTÁ, Markéta – OLŠÁKOVÁ, Doubravka: Ideologizace vědy a školství 1945–1960, s. 9–77.

v polovině šedesátých let, kdy se jednak znovuobnovil obor sociologie, zároveň byla na Filozofické fakultě UK založena katedra politologie pod vedením Theodora Syllaby, která měla vyučovat politické teorie (namísto katedry marxismu leninismu). Nová politologie svým zaměřením zcela přesahovala politickou vědu, tak jak ji chápal marxismus-leninismus – jen jako dějiny pouhých ideologií.⁹⁴

Politika v období stalinismu vycházela z oficiální marxisticko-leninské interpretace, která se opírala o Leninovu definici politiky jako „boje mezi třídami“⁹⁵. Politika tudíž byla chápána jako výsostný výraz třídního konfliktu a jako derivát třídních vztahů ve společnosti. I proto je většina „politické teorie“ leninismu soustředěna především na převzetí moci a mocenský výkon v období po socialistické revoluci: tzv. dvě fáze revolučního vývoje – první fáze představovala přechod od kapitalistického k socialistickému státu, druhá fáze pak přechod od socialistického státu ke komunistické společnosti. Nejzásadnějším nástrojem pro výkon této „politiky přechodu“ byl v marxisticko-leninské ideologii stát, který Lenin nahlížel nikoli jako „nadtřídní instituci“, nýbrž jako významný „potlačovatelský nástroj“ v třídním boji, pomocí něhož má určitá třída prosazovat své zájmy proti zájmům jiné třídy: „Buržoazní, pravicoví a sociálně-demokratičtí ideologové [stát] líčí jako nadtřídní a celospolečenský orgán, ve skutečnosti byl od svého vzniku vždy nástrojem, který byl ovládán nejbohatšími třídami, třídami vlastníků, kteří vykořisťovali cizí práci a měli prostředky, skrze které si zajistili vliv nad státními orgány a rozhodující pozice.“⁹⁶

Stalinismus významně revidoval marxistické pojetí státu, které předpokládalo postupné slábnutí a „odumírání“ státu v procesu vytváření beztřídní společnosti. Na rozdíl od tohoto pojetí stalinská teorie argumentovala tezí o „kapitalistickém obklíčení“: z důvodu ohrožení kapitalistickým světem musí podle Stalina socialistický stát sílit, aby mohl

⁹⁴ PETRÁŇ, Josef (ve spolupráci s Lydií Petránovou): *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, s. 312; Více také SYLLABA Theodor: Vznik a osudy politologie. In: *Politologie: ideje a dějiny. Sborník k 75. narozeninám Theodora Syllaby*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2001, s. 151–155.

⁹⁵ LENIN, Vladimír I.: X. sjezd KSR. In: TÝŽ: *Spisy*. Svazek 32. Praha: Svoboda, 1987, s. 234; TÝŽ: „Politika – to je boj mezi třídami“. Projev na všeruské poradě politicko-osvětových pracovníků. In: TÝŽ: *Spisy*. Svazek 31. Praha: Svoboda, 1987, s. 371.

⁹⁶ LENIN, Vladimír I.: X. sjezd KSR, s. 234.

ubránit socialistickou společnost před třídním nepřítelem.⁹⁷ Nástup reformně-komunistického myšlení s sebou také přináší zásadní revizi stalinské teorie povahy státu v socialistické společnosti. Reformní komunisté zastávali taktéž leninskou tezi o politice jako koncertovaném výrazu ekonomiky, reflexe existujících společenských problémů (konfliktů či nerovností) je ovšem vedla k zvýšené kritičnosti vůči ideálu „beztrídní společnosti“, která měla vzniknout během první fáze diktatury proletariátu. Především si střední generace právních a politických teoretiků začala uvědomovat, že i pro socialistickou údajně „beztrídní“ společnost je nutné reetablovat politiku jako prostor pro konfliktní zájmy (byť ne v klasickém smyslu západoevropského liberálního pluralismu). Snažila se redefinovat to, jakým způsobem by měl vypadat socialistický stát a zajistit takovou institucionální podobu, která by odpovídala rozpornosti zájmů v socialistické společnosti.⁹⁸ Leninova teze o „odumírání státu“ totiž neznamovala odumírání administrativních úkonů, právního systému či byrokracie, ale určité „splynutí“ občanů a státu do tzv. všelidového státu. Ten měl nastoupit „v druhé fázi“ namísto diktatury proletariátu a jeho základním rysem mělo být, že už nepředstavuje „nástroj“ potlačování určité třídy, nýbrž se měl stát novým zprostředkovatelem na cestě ke komunistické společenské samosprávě.⁹⁹

Již od poloviny 50. let se v rámci československého marxistického revizionismu začala opouštět schémata marxismu-leninismu, čímž se začala vytvářet interní opozice vůči stalinskému politickému zřízení a započala se důležitá fáze cesty k reformnímu komunismu. Ten ovšem nelze redukovat pouze na změny uvnitř teoretické marxistické diskuze. Teoretická východiska reformního komunismu zahrnovala sice stejné úsilí jako marxistický revizionismus, tedy „úsilí o ospravedlnění příslušného komunistického projektu jako oprávněné a dějinami potvrzené formy národního státu,“¹⁰⁰ nicméně pro reformní komunismus byla zásadní otázka, na jakých praktických základech vystavět novou ideologii jako předpoklad jednání širších společenských vrstev. Reformní

⁹⁷ TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume 2, Part 1*, s. 343.

⁹⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Stát a člověk: úvahy o politickém řízení za socialismu*. Praha: Svobodné slovo, 1964, především část I: Stát a člověk, s. 10–108; LAKATOŠ, Michal: *Občan, právo a demokracie*. Praha: Svobodné slovo, 1966.

⁹⁹ JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*, s. 9–34.

¹⁰⁰ KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 105.

komunismus jako diskurzivní praxi je třeba stále chápat v kontextu přesvědčení komunistických intelektuálů, že politická praxe vycházející z marxistické teorie jako snahy o objektivní pravdivé poznání, neodmítá ideologii jako falešné vědomí, ale naopak v ní vidí důležitý prvek při „přetvoření politického vědomí společnost“ společnosti.¹⁰¹

Z této perspektivy je možné vytyčit několik hlavních oblastí poznání, které na přelomu 50. a 60. let výrazně přispěly k reformulaci marxisticko-leninského uvažování o fungování politického systému a státu. Politické myšlení reformního komunismu bylo charakteristické orientací na praxi a mělo se jednat o převedení nových společensko-vědních východisek, vycházejících především z humanistické reinterpretace marxismu, do praktické politiky konce šedesátých let a nabídnout politický program fungování demokracie a státu.¹⁰² Od konce padesátých let začalo docházet ke změně marxistického politického slovníku. Tato změna vycházela z politické a intelektuální kritiky, která se odvíjela z, pro komunistické intelektuály traumatického, momentu poznání, že pro marxismus negativní společenské jevy jako odcizení, ekonomické krize či existence společenských nerovností je možné pozorovat nejen v kapitalistických, nýbrž i v socialistických společnostech, kde bylo formálně zrušeno soukromé vlastnictví.¹⁰³ Československá společnost na počátku šedesátých let prožívala první znatelný hospodářský pokles, což vedlo o snahu reformulace vztahu plánu a trhu. Za druhé, na počátku šedesátých let se uvnitř oficiálních stranických a akademických diskuzí otevřela otázka odcizení člověka v socialistické společnosti (formulovaná především na Liblické „kafkovské“ konferenci), což vedlo k zvýšené kritice byrokratického fungování rozvinutého socialismu a reformulaci vztahu jedince a společnosti. Pro nové politické myšlení ovšem mělo zásadní vliv především rozpoznání nových společenských

¹⁰¹ Zdeněk Mlynář později napsal, že byl přesvědčen že „tato nová ideologie nemůže být totožná s vědeckou teorií, bude se od ní opět lišit – a to ve směru zjednodušení, zkreslování složité skutečnosti ve jménu politického účelu. Toto zkreslení by však nemělo být v takovém rozporu s pravdou, aby bránilo pravdu vůbec poznávat v teorii samé a aby v praxi podporovalo síly, které pravdivé poznání chtějí potlačit.“ Cit dle MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 85.

¹⁰² Zdeněk Mlynář popisuje tento rozpor následujícími slovy: „Tato humanistická interpretace Marxe byla totiž náročnou, abstraktní, teoretickou koncepcí, pro velkou většinu komunistů v politické praxi byla málo srozumitelná a velice vzdálená jejich konkrétním problémům. Ti chtěli mít v teorii „návod k jednání“ - a ten jim teoretikové marxistického humanismu nedovedli zprostředkovat. Podrobili sice přesvědčivé kritice dosavadní, stalinský, ale nebyli s to podat komunistům v politické praxi místo něj návod jiný, skutečně srozumitelný a konkrétní.“ Cit dle MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 86.

¹⁰³ Např. práce Pavla Machonina či Miroslava Jodla či Lubomíra Brokla.

nerovností. Fakt, že i v „beztřídní“ společnosti existovaly zásadní nerovnosti a existence privilegovaných skupin lidí se stala východiskem pro reformulaci vztahu teorie a praxe, neboť právě narušení tohoto vztahu v období kultu osobnosti vedlo k stalinským „deformacím“.

Kritika období kultu osobnosti a dogmatismu se od XX. sjezdu KSSS stala novou „oficiální“ rétorikou – nebyla to však výlučně reformně-komunistická rétorika – hlásili se k ní, jak „ortodoxní“ marxisté – leninisté, tak i nově se formující reformní proud. Přelom padesátých a šedesátých let tak mimo jiné představoval také konflikt uvnitř marxisticko-leninské ideologie o to, jakým způsobem má být otázka „kultu“ chápána. Krátce po XII. sjezdu KSČ v prosinci 1962 se ve slovenském časopise *Kulturný život* objevil článek Vladimíra Maňáka „Úloha tvorivej inteligencie pri výstavbe socializmu a komunizmu“, kde Maňák tvrdil, že člen strany není vždy povinen bezpodmínečně plnit usnesení vyššího stranického orgánu: „Jestliže máme v rukou objektivní fakta, která dokazují, že usnesení je nereálné (a současně, že orgán, který je přijal, tato fakta nezná), co by to bylo za člověka, za našeho člověka, kdyby s nimi nevystoupil a ponechal by usnesení neřešeným, což v našich poměrech znamená „formálně splněným“? (...) Řekněte, neviděli jste v posledních letech nejednoho odpovědného činitele anebo vyšší orgán, který by, kdyby i chtěl, nebyrokraticky přijal připomínky řadového občana nebo nižšího orgánu?“¹⁰⁴

Toto stanovisko se stalo předmětem ostré kritiky na stránkách stranického časopisu *Život strany*, neboť podle mnohých členů reprezentovalo nepochopení podstaty kritiky kultu osobnosti. Maňákově „nové“ pojetí stranické disciplíny bylo označeno jako chybná interpretace leninských norem a zásad stranického života: „Liberalistické tendence projevující se na stránkách některých našich časopisů v otázkách organizační výstavby strany vyplývají často z intelektuálního individualismu. Autoři těchto úchylek nepřicházejí s ničím novým. Pravicový oportunistus je zaobalen do nových termínů, přitom však obsah zůstává starý. Své nesprávné názory se dnešní kritikové snaží propagovat pod praporem leninské otevřenosti a kritičnosti. Jakmile někdo vysloví jiný

¹⁰⁴ MAŇÁK, Vladimír: Úloha tvorivej inteligencie pri výstavbe socializmu a komunizmu. *Kulturný život: orgán Zväzu slovenských spisovateľov*, Roč. 18, č. 28 (1963), s. 4.

názor, než je jejich, označují ho hned za dogmatika apod.“¹⁰⁵ Podobně argumentoval i přední člen ideologického aparátu ÚV Vladimír Ruml, který upozornil na „zneužití“ kritiky kultu osobnosti revizionisty, a především na fakt, že „kult osobnosti se nestal celospolečenským systémem, socialismus nedegeneroval, jak tvrdí buržoazní a socialističtí pomlouvači.“ Podle Rumla se revizionismus „často proplétá s maloburžoazní radikalistickou kritikou kultu osobnosti. Je to kritika, která je vedena jakoby z pozic plně rozvinutého komunismu; socialistické skutečnosti se vytýká její omezenost, nedostatečnost, to, že najednou nerealizuje komunistický cíl vývoje společnosti. Přitom představa o komunismu se u těchto kritiků rozchází s vědeckou pravdou o komunistické budoucnosti naší společnosti, neboť si ji představují jako společnost bez autority a organizace.“¹⁰⁶

Na rozdíl od mírné „kosmetické destalinizace“, kterou na počátku šedesátých let představovalo stranické vedení kolem Antonína Novotného („destalinizovaný stalinismus“, jak tento opatrně kritický prosovětský politický proud ironicky nazval Eduard Táborský¹⁰⁷) reformně-komunistické myšlení bylo charakteristické tím, že kritika „období kultu“ představovala především systémovou kritiku, tedy nikoli kritiku selhání jedince, ale chyby na úrovni stranického výkonu moci a vědeckých metod poznání skutečnosti. V roce 1965 vyšla ve slovenském časopise *Filosofia* studie sociologa Lubomíra Brokla s názvem „Problém kultu osobnosti J. V. Stalina ze systémového hlediska“. Jednalo se o polemiku s dobovými názory, které tzv. deformace režimu přisuzovaly výhradně osobním vlastnostem Stalina. Broklova studie tvrdila, že deformace neboli zásadní vady systému, které vedou ke společenské nerovnosti a nespravedlnosti „byly dány strukturálně-systémovými aspekty a nelze je vyvozovat z role jedince a jeho moci ve společnosti“¹⁰⁸. V tomto ohledu si československý reformní komunismus nekladl za cíl pouhé zavádění dílčích reforem, které by odstranily nedostatky způsobené kultem Stalinovy osobnosti. Chruščovova „primitivní, zdaleka ne „systémová“ kritika, která normální lidskou morálku vpustila do politiky jen zadními

¹⁰⁵ MARTON, Štefan – HRABOVSKÝ, Ladislav: Stranická disciplína a boj proti pozůstatkům kultu osobnosti. *Život strany*, 1963, č. 21, s. 1263.

¹⁰⁶ RUML, Vladimír: Marxistický přístup ke zkoumání kultu osobnosti. *Život strany*, č. 23, 1963, s. 1407.

¹⁰⁷ TÁBORSKÝ, Eduard: The Destalinized Stalinism. *The Southwestern Social Science Quarterly*, Roč. 37, č. 4 (1957), s. 311-329.

¹⁰⁸ BROKL, Lubomír: Problém kultu osobnosti J. V. Stalina ze systémového hlediska. *Filosofia*, 1965.

dvířky pragmatického politického kalkulu¹⁰⁹ byla odmítnuta jako politicky nedostatečná. Proti pojetí kultu osobnosti jako deformace způsobené partikulárními chyby jedinců se postupně formulovala opozice, která zdůrazňovala strukturální slabiny stalinismu jako politického systému, mimo jiné i bezvýhradnou adaptaci na sovětskou verzi marxismu-leninismu a z ní vyplývajících konsekvencí pro fungování československé politiky.

Mezi kritickou reformně-komunistickou inteligencí rostlo přesvědčení, že v období stalinismu se „teorie odtrhla od praxe“, což způsobilo nedostatek vědeckého přístupu v řešení naléhavých společenských problémů. Napříč vědeckými diskuzemi o budování nového modelu socialismu krystalizoval zásadní požadavek „vnesení vědecké metody“ do rozhodovacích mechanismů. V budoucnosti již nemělo docházet k takovým jevům, kdy by věda byla tak „často „zaskočená“ objektivními potřebami praxe, která klade mnohdy na prvé místo takové otázky, jež teorie podceňovala nebo vůbec neviděla, zdůrazňujíc jednostranně některé jiné aspekty celkové problematiky.“¹¹⁰ Jedním z metodologických předpokladů, ze kterého vycházela nová reformně-komunistická politická teorie, měl být obnovený důraz na „sociologizaci vědy“. Ta vyplývala z potřeby a nutnosti pojmenovávat nové společenské problémy a nerovnosti, které stalinismus nevnímal, respektive potlačoval: „Jde o to, abychom konečně důsledně začali zkoumat existující politická opatření nikoli jako apriorně daná konečná a nejlepší řešení problémů, nýbrž z hlediska jejich konkrétní společenské podmíněnosti (...) a z hlediska skutečné vědecké analýzy jejich opravdových (nikoli pouze zákonodárcem chtěných) společenských důsledků. Sociologický průzkum je tu nezbytnou metodou; jde však o jeho použití při novém, vědecky objektivním přístupu k věci vůbec (...) V období tzv. kultu byl subjektivismus a voluntarismus zřejmě jednou z hlavních příčin, proč těchto metod nebylo využíváno (statistika, matematické metody v politické ekonomii, sociologie) – to bylo jednou z hlavních příčin – ‚roztržky mezi teorií a praxí.‘“, napsal v roce 1963 František Šamalík.¹¹¹

¹⁰⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*, s. 69.

¹¹⁰ XII. sjezd a nové úkoly vědy státu a práva. *Právnické*, Roč. 102, č. 1(1963), s. 2.

¹¹¹ ŠAMALÍK, František: Význam sociologie pro vědu o státu a právu. *Právnické*, Roč. 102, č. 3 (1963), s. 177.

Vývoj reformně-komunistického myšlení není možné popisovat bez pochopení nové funkce sociologie v československé společnosti šedesátých let. Právě v této době byl skrze sociologické poznatky o „nové“ československé společnosti zpochybňován „únorový příslib“ ideální komunistické společnosti. Od počátku šedesátých let stále více stoupal význam průzkumů veřejného mínění,¹¹² jež oznamovaly existenci nerovných společenských podmínek, ale také kritický pohled části nespokojené společnosti na politický vývoj v Československu.¹¹³ V prostředí obnovené sociologie zaujala nejvýraznější místo tzv. teorie sociální stratifikace, která byla výrazem nové společenské struktury a jejího rozvrstvení a představovala výrazný moment v reformně-komunistickém politickém myšlení. Teorie sociální stratifikace totiž zpochybnila koncepci „třídního zájmu“ a vnesla do popředí vědeckého bádání celou řadu dalších významných sociálních diferenciací, které formují společenský konflikt a nedají se odvodit pouze z ekonomických nerovností.¹¹⁴

Jedním z významných zdrojů diferenciací byla například privilegia přístupu ke vzácným statkům a službám pro politickou špičku či přístup ke vzdělání na základě kádrového profilu.¹¹⁵ Navíc se reformně orientovaná sociologie hlásila i k západní nemarxistické sociologii a domácím tradicím strukturálně-funkcionalistického sociologického přístupu (I. A. Bláha, J. L. Fischer). I přesto ovšem zůstávala svoji teoretickou podstatou cíleně marxistická a zdůrazňovala, že „žádné z předválečných děl nemůže dát dostatečné poučení pro rozbor soudobé sociální reality a jejich teoreticko-metodologické přístupy jsou použitelné jen při integraci do celkového teoreticko-metodologického marxistického přístupu.“¹¹⁶

¹¹² Výzkumy veřejného mínění byly v období stalinismu považovány za nepodstatné, neboť „veřejné mínění“ mělo být totožné s přesvědčením strany, respektive mělo být přetvořeno v procesu vytváření „nového člověka“.

¹¹³ LYONS, Pat: *Mass and Elite Attitudes during the Prague Spring Era: Importance and Legacy*. Praha: Sociologický ústav AVČR, 2009, s. 21-45; Více také VOŘÍŠEK, Michal: *The Reform Generation: 1960s Czechoslovak Sociology From a Comparative Perspective*, s. 34-43.

¹¹⁴ MACHONIN, Pavel: Nově o sociální zkušenosti. *Práce: český deník v českých rukou*, Roč. 22, č. 35 (1966), s. 4.

¹¹⁵ VEČERNÍK, Jiří: Střední vrstvy v české společnosti a výzkumu: mizející, nebo zapomenuté? *Lidé města*, Roč. 12, č. 3 (2010), s. 483.

¹¹⁶ MACHONIN, Pavel – ŠAFÁŘ, Zdeněk – JUNGSMANN, Bohumil – PETRUSEK, Miloslav: Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* (Symposium o projektu výzkumu vertikální sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR), Roč. 3, č. 6 (1967), s. 671.

Při formulaci teoreticko-metodologických východisek svého šetření se autoři hlásili k „marxistickému myšlenkovému okruhu“, nicméně zároveň deklarovali, že usilují o „využití racionálních momentů řady obecných teoreticko-metodologických přístupů nemarxistických sociologických směrů. Nejvýznamnější podněty čerpá ze světové i domácí tradice strukturálně funkcionalistické, jejíž přístupy se snaží kritizovat, reinterpretovat a rozvíjet z hlediska uvedených marxistických východisek.“¹¹⁷ Nový sociologický tým pod vedení Pavla Machonina proklamoval, že výzkum má především sociografické funkce: prověření a zpřesnění platnosti dosavadních představ o předpokládaném stavu sociální diferenciaci.¹¹⁸ Je také důležité zdůraznit, že Machoninův projekt byl projektem vládním (zadavatelem byla vláda) a cílem šetření bylo poskytnout „řídícím orgánům společenské praxe i společenskovednímu výzkumu reprezentativní komplexní, historicko-strukturální a vědecky utříděný empirický materiál, důležitý pro teoretické i praktické řešení závažných problémů společenského pohybu.“¹¹⁹ V tomto ohledu i nové reformní sociologické myšlení mělo zůstat důsledně marxistické a bylo koncipováno jako společensko-kritický projekt, jehož cílem bylo poskytnout KSČ expertízu k provádění politických reforem. Reformy, které ovšem neměly překročit rámec omezené politické plurality s vedoucí úlohou KSČ, jakkoli sebe-kriticky se ke své úloze sama strana v této době stavěla.

Cílem československého reformního komunismu v šedesátých letech tedy bylo stále dosažení komunismu jako „konečného“ stádia lidského vývoje a lidské emancipace. Reformní politika měla napravit „deformace“ stalinského systému, ovšem při zachování základní komponenty politického systému: vedoucí úlohy komunistické strany. Nová teoretická produkce stále vycházela z principů revidovaného marxismu-leninismu. Jak poukazují Jan Mervart a Jiří Růžička, reformní projekt v mnohých ohledech představoval kontinuitu se stalinskou modernitou a minulost neodmítal ve všech aspektech, spíše hledal „východiska, jež by budování socialismu nasměrovaly novým

¹¹⁷ Tamtéž, s. 674.

¹¹⁸ ŠKODOVÁ, Markéta: Jak byla rozvrstvena socialistická společnost? Pavel Machonin a výzkum sociální stratifikace v Československu 1967. In: HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu.“ *Čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV a UK v 60. letech*, s. 86.

¹¹⁹ MACHONIN, Pavel – ŠAFÁŘ, Zdeněk – JUNGSMANN, Bohumil – PETRUSEK, Miloslav: Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR, s. 670.

směrem.“¹²⁰

Reformní komunismus v kontextu politických jazyků pražského jara

Přestože pojmy pražské jaro a reformní komunismus jsou v československém kontextu úzce spjaté, domnívám se, že je třeba je nesměšovat. Označení pražské jaro, tedy období od ledna do srpna 1968, značně přesahuje samotný pojem *reformní komunismus*, který je pouze jedním z politických jazyků pražského jara formulující nutnost politické a společenské změny. České historiografii zatím chybí syntetická práce, která by objasnila pluralitu pražského jara na úrovni politického myšlení; mnoho již ovšem bylo publikováno na úrovni dílčích studií. Nejnověji se o takovou „typologii“ částečně pokouší práce německého historika Martina Schulze Wessela, která si všímá rozmanitosti politických pozic, nikoli jen institucionálně, ale i myšlenkově, přesto je zde značně privilegovaný prostor věnován stranické inteligenci.¹²¹

Komplexitu pražského jara v jeho různých politických interpretacích popisuje na úrovni konceptuální typologie literární historik Roman Kanda ve studii *Ivan Sviták a Pražské jaro: politika, antropologie, avantgarda*.¹²² Kanda chápe fenomén pražského jara jako „komplexní sémantické pole, ve kterém se sváří několik ideologicky zakotvených interpretačních diskurzů.“¹²³ Jako literární historik sice Kanda volí jazyk literární teorie (sémantické pole, interpretační diskurz aj.), nicméně naznačuje základní a důležitou charakteristiku pražského jara jako období plurality politických interpretací. Kandův přístup nám může pomoci rekonstruovat politický konflikt během roku 1968 nikoli pouze jako konflikt zájmů různých skupin, ale i jako konflikt politického myšlení a politických jazyků, které se střetávaly ve veřejném prostoru.

V tomto ohledu můžeme Kandovo interpretační schéma vzít jako východisko pro rekonstrukci reformně-komunistického politického jazyka jako artikulace reformně-

¹²⁰ MERVART, Jan – RŮŽIČKA, Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení post stalinské modernity, s. 9.

¹²¹ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa* (především v kapitole „Budoucnost v pražském jaru“), s. 47–114.

¹²² KANDA, Roman: Ivan Sviták a Pražské jaro: Politika, antropologie, avantgarda. *Filozofický časopis*, Roč. 66, č. 4, (2018), s. 543–565.

¹²³ Tamtéž, s. 544–545.

komunistického politického myšlení. Jazyk reformního komunismu nebyl jediným politickým jazykem, skrze který se formulovaly požadavky na politickou změnu. Mimo něj můžeme oddělit politický jazyk liberálně-demokratický a radikálně demokratický. Všechny tři jazyky se v textových výpovědích ve veřejném prostoru často v různé míře vzájemně prolínaly, a ne vždy je možné je od sebe zcela oddělit. Nicméně pro pochopení fenoménu, který zde nazýváme *reformní komunismus* je třeba je definovat jednotlivě. Chceme-li tedy rekonstruovat politický jazyk reformního komunismu, musíme ho nejdříve rozlišit od jiných politických jazyků, které se během pražského jara objevovaly a prosazovaly ve veřejné diskuzi a, řečeno s Johnem Pocockem „proniknout do struktury partikulární jazykové tradice“.¹²⁴

Liberálně-demokratický jazyk formuloval změny především skrze apel na zavedení tradiční demokracie, která se opírala o principy politického liberalismu. Jednalo se o pluralitní parlamentní demokracii založenou na systému konfliktu různých politických subjektů a důraz na obnovení tradičních občanských (marxistickým jazykem „buržoazních“) svobod. V liberálně-demokratickém pojetí změny byla zásadně zpochybněna vedoucí úloha komunistické strany jako princip neslučitelný se základními hodnotami svobodné a politicky pluralitní společnosti. Požadavky na politickou změnu byly vznášeny především z řad nestraníků, nejvýrazněji se tento jazyk artikuluje v diskuzích kolem znovu-obnovení Československé sociální demokracie a schvalování Klubu angažovaných nestraníků, kteří svým požadavkem na legalitu nového politického klubu zdůraznili liberální limity reformního komunismu.¹²⁵ Jako příklad textu formulovaného liberálně-demokratickým politickým jazykem lze uvést slavný text Václava Havla „Na téma opozice“. Havel neodmítal zcela principy socialismu, ovšem zpochybnil legitimitu únorového převratu a otevřeně požadoval uznání nekomunistické opozice, bez které podle něj každá politická aktivita bude „polovičatá, obložená

¹²⁴ POCOCK, John G. A.: The concept of a language and the *métier d'historien*: some considerations on practice. In: TÝŽ – PAGDEN, Anthony: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. New York: Cambridge University Press, 1987, s. 21.

¹²⁵ K diskuzi o povaze opozice uvnitř KANu HOPPE, Jiří: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K231 v období Pražského jara*. Praha: Prostor, 2009, 135–208.

rezervami a distancemi, ne zcela autentická, a proto ne dosti průrazná.¹²⁶ Navíc otevřeně kritizoval komunistickou politiku jako málo humanistickou a demokratickou, požadoval vznik nové demokratické strany a rehabilitaci všech nestraníků, kteří „museli léta trpět (a kteří dodnes mají na čele zbytky Kainova znamení) za to, že některé věci věděli dříve, než k nim dospěli komunisté.“¹²⁷

Radikálně demokratický politický jazyk byl bližší reformně-komunistickému jazyku v dějinném pojetí února 1948 jako konstitutivního momentu v budování socialistické společnosti (na rozdíl od liberálně-demokratického jazyka). Ovšem na rozdíl od reformně-komunistického politického slovníku artikuloval změnu radikálněji, nespokojuje se s reformou pod vedením komunistické strany a akcentuje sociálně-revoluční demokratickou dynamiku „zdola“. Namísto stranického demokratismu hovoří o deliberativní demokracii – přímé občanské participaci na politickém dění.¹²⁸ Reformně-komunistický jazyk byl pro sociálně-revoluční pojetí nedostatečně radikální a pohyboval se pouze „v mezích nápravy“. Radikálně demokratické stanovisko kritizovalo reformistické pojetí změny jako změny pouze institucionální, které lze dosáhnout vědeckým řízením a zaváděním reforem, které nevyřeší zásadní společenské rozpory a otázku odcizení člověka. Takto formulované stanovisko nalezneme například v známém, vůči probíhajícím reformám kritickém, textu filozofa Karla Kosíka „Naše nynější krize“.¹²⁹ Reformní snahy nesené především expertní stranickou elitou Kosík považoval za nedostatečné a jeho vize překonání obou „civilizačních paradigmat“ nespočívala v naplnění cílů vědecko-technické revoluce, nýbrž v radikální reformulaci lidských vztahů, spontánního zakládání vlastních iniciativ a v dynamické politizaci všech občanů i mimo komunistickou stranu, mimo její vedení a členskou základnu.¹³⁰

Kosík mluví o rozlomení společnosti na komunistickou stranu ve vedoucí úloze (ve skutečnosti vládnoucí mocenskou skupinu) a masu lidí (čili stranickou elitou ovládanou

¹²⁶ HAVEL, Václav: Na téma opozice. *Lísty: týdeník Svazu československých spisovatelů*, Roč. 1, č. 6 (1968), s. 4.; Podobný postoj viz též: SVITÁK, Ivan: Vaše nynější krize. *Student: týdeník ČSM a vysokoškolské rady ÚV ČSM*, Roč. 4, č. 18 (1968), s. 1 a 7.

¹²⁷ HAVEL, Václav: Na téma opozice, s. 4.

¹²⁸ KANDA, Roman: Ivan Sviták a Pražské jaro: Politika, antropologie, avantgarda, s. 547.

¹²⁹ K formulaci radikálně-demokratických stanovisek svými pracemi významně přispěli také Robert Kalivoda, Lubomír Sochor či Vratislav Effenberger.

¹³⁰ Tamtéž.

většinu). Politická reforma podle něj nemůže toto rozlomení překonat. Je třeba, aby se dělnická třída stala politickou silou, která odhalí soudobou mocenskou ideologii jako mystifikaci skutečnosti.¹³¹ Ještě radikálnější požadavky směřující k participativní demokracii a samosprávné ekonomice byly formulovány v rámci nepočtených radikálně-levicových frakcí studentského hnutí, které ideově čerpaly inspirace především ze západní Nové levice a trockismu. K nejvýraznějším představitelům tohoto směru lze řadit například Karla Kovandu či Petra Uhla. Uhl byl ovlivněn i současným polským děním, na podzim 1967 přivezl z Paříže do Prahy slavný a svého času kontroverzní *Otevřený dopis straně* Jacka Kuroně a Karola Modzelewského, dvou polských radikálně-levicových aktivistů, a na jaře 1968 jej pak s Milošem Caldou přeložil.¹³²

Konečně reformně-komunistický politický jazyk představoval do jisté míry jazyk nových oficiálních dokumentů, především základního politického dokumentu z období Pražského jara Akčního Programu KSČ z dubna 1968. V následující podkapitole se budu podrobněji zabývat ideovými východisky reformního komunismu jako politického jazyka, především v jeho pokusech o ustavení určitého typu *socialistické politické plurality* a představách, jak by měla vypadat *socialistická opozice*. Jde mi zde především o to načrtnout jeho základní charakteristiku a definovat reformně-komunistické postoje během šedesátých let a pražského jara tak, aby konceptuálně nesplývaly s mimostranickými požadavky různých jiných politických, komunistických i nekomunistických, aktérů. Z výše zmíněného je jasné, že ani příslušnost ke komunistické straně, respektive požadování změny z pozic marxismu a komunismu nelze automaticky ztotožňovat s programem reformního komunismu.

Vývoj reformně-komunistického myšlení a formování jazyka reformního komunismu

Pro označení politického procesu v Československu od konce padesátých let se běžně používají pojmy „liberalizace“ či „demokratizace“. Mluvíme-li ovšem o nově se formující teorii politiky reformního komunismu, především pojem liberalizace může být zavádějící, neboť implikuje snahy o zavádění politického systému liberální demokracie.

¹³¹ KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: *Století Markéty Samsové*. Praha: Český spisovatel 1995, s. 34–35.

¹³² UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha: Torst, 2013, s. 112.

Především pojem „liberalizace“ označují někteří autoři za „missverständlicher Begriff“ – hlavně pokud se hovoří o „liberalizaci stranického komunismu“, neboť se nejednalo o liberalizaci politického života, nýbrž spíše o vnitřní „diferenciaci“ organizací, které spadají do socialistického rámce. O liberalizaci v případě Československa můžeme mluvit z hlediska postojů nekomunistické části společnosti (respektive celkové společenské dynamiky), ovšem nikoli pokud chceme pochopit základní intence politické teorie reformního komunismu, který kladl důraz na znovu-promyšlení „občanských práv“, ovšem nikoli v jejich liberálním pojetí.¹³³ V kontextu diskuzí o občanství v šedesátých letech lze mluvit o vytváření diskurzivního prostoru tzv. občanského socialismu, který dal předpoklad pro artikulaci společných požadavků jak v roce 1968, tak i během formování první posrpnové opozice.

V socialistickém Československu přicházela pluralizace politického systému „shora“, zevnitř stranické struktury – z jednoho centra, které formálně mělo i nadále existovat, ovšem zároveň se otevíraly diskuze o možnosti decentralizace stranické moci i diskuze zpochybňující nutnost vedoucí úlohy. Tento proces charakterizuje americký politolog Frederick M. Barnard jako „přechod z monopolistického na pluralistické politické myšlení,“¹³⁴ což bylo klíčové pro dynamiku reformního komunismu. Jako základní měřítko Barnard považuje to, jakým způsobem se v každém stádiu přechodu interpretovala vedoucí úloha komunistické strany. V prvním, *monopolistickém stádiu*, je politická hegemonie komunistické strany nekompatibilní s uznáním jiných osobitých zájmů nebo mocenských zaměření, neboť panuje přesvědčení, že jejich uznání by ohrozilo budování a udržení socialistického systému. Ve druhém *quasi-pluralistickém stádiu* je uznání variability nátlakových a zájmových skupin jako do určité míry a za určitých předpokladů kompatibilní s vedoucí rolí komunistické strany; ovšem za předpokladu, že tuto její úlohu ještě zvýrazní. Třetí stádium představuje požadavek politické reprezentace a soutěžení rozdílných zájmů a názorů, třebaže v již ustanoveném a jasně definovaném „nekapitalistickém rámci“. V tomto stádiu, stejně jako v prvním i druhém, uznání

¹³³ Více KOPEČEK, Michal: The Socialist Conception of Human Rights and its Dissident Critique: Hungary and Czechoslovakia, 1960s – 1980s.; FEINBERG, Joe: Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť.

¹³⁴ BARNARD, Frederick M.: Between Opposition and Political Opposition: The Search for Competitive Politics in Czechoslovakia. *Canadian Journal of Political Science*, Roč. 5, č. 4 (1972), s. 534.

rozdílnosti zájmů a akceptace různých kompetitivních mocenských perspektiv je sice stále vnímána stranickými teoretiky jako nekompatibilní s vedoucí úlohou komunistické strany, ovšem tato „nekompatibilita“ již nepředstavuje ohrožení pro socialistický systém.¹³⁵ Právě tento typ diskuze se objevuje v Československu zhruba od poloviny šedesátých let v pracích Vladimíra Klokočky, Zdeňka Mlynáře či Michala Lakatoše.¹³⁶

Podle Wolfganga Leonharda „reformní komunismus viděl socialismus jako živoucí pluralistickou socialistickou společnost.“¹³⁷ Co ovšem znamenal pojem pluralismus pro československé reformní komunisty? A jakými pravidly se měla proklamovaná „pluralistická společnost“ v reformně-komunistické politické teorii řídit? Jak ukázaly sociologické výzkumy v šedesátých letech, přestože v Československu byla nejnižší příjmová nerovnost ze všech komunistických zemí, téměř třetina obyvatel neměla zcela žádný vliv na politický výkon moci a téměř polovina neměla žádný vliv v procesu politického rozhodování, ani na nejnižším manažerské úrovni.¹³⁸ Rigidnost Novotného režimu začala být zásadněji zpochybňována až po 12. sjezdu KSČ v roce 1962, po kterém teprve došlo k zásadnějším desalinizačním opatření (rehabilitace, liberalizace kulturní sféry). Od té doby se také političtí teoretikové začali seriózně zabývat možností vybudování nového typu socialistického politického systému, který bude umožňovat širší participaci na politickém rozhodování.

Pro diskuze o možnosti pluralizace a demokratizace politického systému v šedesátých let jsou klíčové závěry čtyř interdisciplinárních vědeckých týmů fungujících při

¹³⁵ Tamtéž.

¹³⁶ Tento proces není jen procesem intelektuálně-historickým a neprojevuje se jen v kulturních a intelektuálních diskuzích, nýbrž se dá zřetelně vysledovat i v jiných oblastech společensko-politického vývoje. Zásadním předpokladem pro pluralizaci politické sféry bylo zmírnění represe a dohledu panujícím nad společenskými a kulturními institucemi, ovšem i nad jedinci. Mezi nejdůležitější systémové nástroje potírání pluralismu v Československu lze jednoznačně zařadit bezpečnostní aparát. Decentralizace, která umožňovala pluralitnější formu vládnutí se tak projevila jak v poklesu pracovníků aparátu StB, tak i v dramatickém poklesu tajných spolupracovníků jako nástroje dozoru nad společností (V roce 1954 zahrnovala evidence tajných spolupracovníků asi 24 480 osob a svého maxima 41 859 dosáhla k 1. 1. 1960, poté následoval setrvalý pokles až na 11 337 na konci roku 1968). Více KOUDELKA, František: *Státní bezpečnost 1954–1968: základní údaje*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1993, s. 37, 189.

¹³⁷ LEONHARD, Wolfgang: *Die Dreispaltung des Marxismus. Ursprung und Entwicklung des Sowjetmarxismus, Maoismus und Reformkommunismus*, s. 336.

¹³⁸ MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: EPOCHA, 1969, např. s. 150–61, 241–64, 599–607.

československé akademii věd, které byly postupně zřízeny k řešení společenské situace, která byla identifikována jako „krizová“. Úkolem těchto týmů tak nebylo pouze zpracovat a analyzovat jednotlivé společenské problémy, nýbrž také poskytnout konkrétní postup při odstraňování „nežádoucích jevů“ v socialistické společnosti.¹³⁹ Navíc vedoucí všech týmů a mnozí jejich spolupracovníci působili jako poradci vrcholných představitelů strany, někteří z nich se jimi později i sami stali. Nejvyšší funkcionáři strany a státu se většinou ve svých projevech opírali o jejich návrhy.¹⁴⁰ Pro formulování reformně-komunistické politické teorie byl nejdůležitější mezioborový tým *Rozvoj politického systému v socialistické společnosti*, který vznikl v roce 1966 pod vedením již zmíněného právního teoretika Zdeňka Mlynáře.¹⁴¹ Mlynářův tým se zabýval otázkami politického myšlení – otázkami demokracie a politického systému ve společnosti. Právě Mlynářův tým vypracoval návrh nejdůležitějšího politického dokumentu z roku 1968 – Akčního programu. Významnost tohoto interdisciplinárního týmu byla jistě dána i poměrně jedinečným významem, které měly sociální vědy během konce šedesátých let v Československu. V roce 1968 se jako v málokterém jiném období dějin sociální vědy prosadily takovým způsobem do popředí politické diskuze.¹⁴² To bylo dáno právě i díky poměrně úzkému sepětí akademických institucí s aparátem komunistické strany.

Teoretikové mezioborového výzkumného týmu¹⁴³ *Rozvoj politického systému v socialistické společnosti* se domnívali, že nová teorie politiky musí vypracovat řešení základních problémů vztahu politiky a politického řízení „k vnitřní dynamice socialistické společnosti v souvislosti s postavením člověka v demokratickém systému politické

¹³⁹ K jednotlivým týmům podrobněji HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“ *Čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV a UK v 60. letech*.

¹⁴⁰ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, s. 97.

¹⁴¹ Z prací, které se zabývaly Mlynářovým týmem – nejnověji již zmíněná publikace *O nový československý model socialismu“ Čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV a UK v 60. letech*. Dále BROKL, Lubomír: Prof. Dr. Zdeněk Mlynář, CSc. (1930–1997): Mlynářův tým a jeho místo v české politické vědě. *Politologická revue*, Roč. 3, č. 1 (1997), s. 164–176; MLYNÁŘ: Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*. Kolín nad Rýnem: Index, 1975; NEŠPOR, Zdeněk: *Dějiny české sociologie*, Praha: Academia, 2014; DUFKOVÁ, Kateřina – RÁKOSNÍK, Jakub: Political Sociology of Zdeněk Mlynář Research Team. *Prague Economic and Social History Papers*, Roč. 20, č. 2 (2014), s. 94–108.

¹⁴² SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, s. 15.

¹⁴³ Podle Mlynáře to byli: Lubomír Brokl, Karel Bertelmann, Jiří Boguszak, Ivan Bystrina, Jindřich Fibich, Jiří Grospič, Josef Hodice, Zdeněk Jičínský, Miroslav Jodl, Rudolf Kocanda, Vladimír Klokočka, Karel Kaplan, Pavel Levit, Vladimír Mikule, Pavel Peška, Petr Pithart, Alois Sojka, Miloš Svoboda, František Šamalík, Iva Tomsová, Felix Vašečka, Bedřich Weiner. Více MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*, s. 103–104.

organizace socialistického typu průmyslové společnosti.¹⁴⁴ Za druhé, tým měl vypracovat hlavní rysy tzv. optimálního modelu politické organizace v ČSSR. Za „optimální model“ Mlynář považoval takový politický systém, který měl lépe sloužit „historickému poslání dělnické třídy.“¹⁴⁵ Reformní proces v tomto smyslu měl znamenat přetvoření politického systému tak, aby přestal být obřím převodovým mechanismem plnicím centrální direktivy a „aby se jeho jednotlivé složky relativně autonomizovaly v duchu samosprávného řízení.“¹⁴⁶

Koncepce reformně-komunistických intelektuálů setrvala v přesvědčení, že je třeba nalézt vhodnou cestu ze socialistického stadia do stadia komunismu, že „historickou misí dělnické třídy, jejím nejpodstatnějším zájmem, je komunismus.“ Zatímco vědecká činnost Mlynářova týmu se soustředila kolem velkého množství dílčích problémů socialistického politického systému, jako bylo postavení hlavních sociálních skupin v politickém systému, postavení jednotlivce v politickém systému, problémy formální demokracie, funkce právního řádu v politickém řízení či problematika státní a veřejné správy, ve veřejné diskuzi se ukázala jako nejzásadnější otázka *plurality politického systému, existence opozice a otázka vedoucí úlohy komunistické strany ve společnosti*. Právě kolem těchto témat se vytvořily zásadní společenské diskuze, kde značně krystalizoval i generační konflikt mezi staršími reformně-komunistickými intelektuály a mladými začínajícími intelektuály, pro které rok 1968 představoval vůbec první zkušenost s prožitkem politické svobody. Liberálnější, přesto ovšem stále velmi limitované chápání politické plurality, tak, jak jej hlásala reformní komunistická strana v Akčním programu nepředstavovalo pro mladší lidi dostatečný posun k realizaci demokratických hodnot ve společnosti.

Téma existence opozice a politického pluralismu bylo pro diskuze o „novém modelu socialismu“ klíčové. Za optimální model opozice chápali reformní komunisté systém dvou stran, který ovšem Mlynář viděl jako projekt, který není realizovatelný ani „v blízké

¹⁴⁴ Cit dle BROKL, Lubomír: Prof. Dr. Zdeněk Mlynář, CSc. (1930–1997): Mlynářův tým a jeho místo v české politické vědě. *Politologická revue*, Roč. 3, č. 1 (1997), s. 168.

¹⁴⁵ Více MLYNÁŘ, Zdeněk: Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti. *Právník*, Roč. 106, č. 10 (1967) s. 928–942; TÝŽ: Poznámky o vztahu socialistické politiky a vědeckotechnické revoluce. *Právník*, Roč. 107, č. 2 (1968) s. 81–90.

¹⁴⁶ KANDA, Roman: Ivan Sviták a Pražské jaro: Politika, antropologie, avantgarda, s. 547.

budoucnosti“.

V tomto ohledu, i přes teoretické uznání budoucí možnosti limitované politické plurality (na bázi socialistického konsensu), Mlynářův tým de facto v praxi takovýto model vylučoval, neboť se stále domníval, že za daných podmínek je komunistická strana jediný politický subjekt, který může být nositelem společensko-historické změny od přechodu z pozdně-industriálního stádia socialismu do vědeckotechnického stádia komunismu.¹⁴⁷ Opozici v reformně-komunistickém myšlení nikdy nebyla míněná opozice nezávislá na komunistickou stranou kontrolované Národní frontě, nýbrž takové politické subjekty, které budou představovat „oponenturu“ vládnoucí straně, tedy jakýsi stranický korektiv. V březnu 1968 se Mlynář vyjádřil k hojně diskutované otázce Národní fronty: „[Národní fronta je] politická platforma, která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by proti linii státní politiky vytvářela opozici usilující o moc ve státě. Klade naopak problém sporu o linii státu, tj. i problém případné opozice stanoviska jedné složky proti druhé, na půdu společné dohody, společných zásad socialistické koncepce. Opozici proti tomuto pojetí Národní fronty jako celku jsme vyloučili už v roce 1945.“¹⁴⁸ Pro existenci více stran se vyslovili někteří autoři, kteří se sice hlásili k reformnímu komunismu, v mnoha oblastech však byly kritičtí k zásadám Akčního programu.¹⁴⁹ I pro ně však stále opozice setrvala na půdě socialismu, existence nesocialistických politických opozičních subjektů, tedy takových, které by byly kritické vůči socialistickým politickým koncepcím, byla pro reformní komunismus nepřijatelná.¹⁵⁰

Značně negativní postoje vůči nekomunistické opozici nebyly navíc pouze teoretickým postulátem reformního komunismu, ale výrazně se projeví i ve stranickém taktizování vůči možnosti obnovení sociálně-demokratické strany v roce 1968.¹⁵¹ Reformní

¹⁴⁷ Tamtéž.

¹⁴⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: Co dál s naší demokracií? *Rudé právo: ústřední orgán Komunistické strany Československa*, Roč. 48, č. 85 (1968), s. 3.

¹⁴⁹ Např. LIEHM, Antonín J.: Tak vážně: Co konkrétně? *Literární listy*, Roč. 1, č. 16 (1968), s. 1 a 4; ŠTEVEČEK, Pavol: Po prvé, po druhé: Úvaha generační. *Kulturní život*, Roč. 23, č. 15 (1968), s. 114–116.

¹⁵⁰ Toto tabu překračovali ve veřejném prostoru nekomunističtí autoři, kteří odmítali pouhou vnitřní demokratizaci strany a Národní fronty, ale požadovaly reálnou možnost „kontroly zvenčí“. Například: HAVEL, Václav: Na téma opozice; MANDLER, Emanuel: Se stranou proti straně? *Student*, Roč. 4, č. 19 (1968), s. 1 a 5.

¹⁵¹ Dokument č. 26 „Evžen Erban, Zdeněk Mlynář a Bohumil Šimon předsednictvu ústředního výboru KSČ. Zpráva o stavu obnovy sociálnědemokratické strany a návrhy na politická opatření. (SÚA, AÚV

komunismus chápal obnovení sociální demokracie nikoli jako projev demokratizace společnosti a obnovování plurality, nýbrž jako selhání v procesu sloučení sociální demokracie s KSC, jenž byl předpokladem k vytvoření silné marxistické strany, která nebude ohrožena nemarxistickým socialismem.¹⁵² Dokument pro vnitřní potřeby strany *Zpráva o stavu obnovy sociálně-demokratické strany a návrhy na politická opatření*, jehož autory jsou Zdeněk Mlynář, Evžen Erban a Bohumil Šimon (jedná se o jejich zprávu předsednictvu ústředního výboru KSC), ukazuje nevoli reformního vedení KSC vůči obnovení jakékoli nekomunistické opozice. Cílem dokumentu bylo připravit postup pro zabránění vzniku sociální demokracie legální cestou. Je evidentní, že „obnovení buržoazní strany“ by zašlo daleko za opatrné koncepční návrhy pro existenci druhé strany. Z připravovaného postupu je zřetelné, že reformně-komunistické vedení bylo připraveno zabránit vzniku strany všemi možnými prostředky; jeden z bodů dokumentu například navrhoval „[h]ned po vyhlášení ústavního zákona o NF podat žalobu u Nejvyššího soudu podle § 4 odst. 2; lze totiž předpokládat, že sám „přípravný výbor“ podá žalobu podle § 4 odst. 1 (spor o odmítnutí členství v NF), a je nutno zajistit možnost, aby dříve bylo vyneseno soudní rozhodnutí o nezákonnosti existence „přípravného výboru“; u Nejvyššího soudu zabezpečit, aby k jednání nedošlo před naším politickým pokynem.“¹⁵³

V praxi se nejviditelněji limity reformně-komunistického pojetí politického pluralismu projeví během zakládání Klubu angažovaných nestraníků a dalších nových politických subjektů během jara 1968. Teoretická stanoviska o nutnosti opatrného postupu při vytváření opozičních skupin lze sledovat na jednání ÚV KSC o KANu a dalších nezávislých aktivitách 7. a 8. května 1968. Toto jednání podrobně popisuje, Jiří Hoppe v knize *Opozice 68. Postoj*, který odpovídal formování reformně-komunistické teorie politiky, vyjádřil předseda Národního shromáždění ČSSR Josef Smrkovský, který v úvodu schůze řekl, že „věci jdou jinak, než jsme chtěli. My chceme demokratizovat náš společenský život, demokratizovat řízení společnosti a získali jsme ohromné sympatie

KSC, f. 02/1, sv. 75, a. j. 103, b. 1, 4. 7.1968. - Cyklostyl A4, 12 s.). PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří: *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*, 2. díl, 2. svazek: Sociální organismy a hnutí Pražského jara. Praha-Brno, Ústav pro soudobé dějiny AVČR – Doplněk, 1998, s. 66–72. Cit dle TÝŽ.

¹⁵² Tamtéž.

¹⁵³ Tamtéž, s. 72.

v masách lidu, což je nesporné, je to fakt (...) Ale my řečníme a ti druzí se formují ne na Akčním programu, jak ho uskutečňovat, ale tady je protějšek našeho úsilí, zatímco my chceme zdemokratizovat náš život, druzí se formují už k frontálnímu útoku na naše pozice.“¹⁵⁴

S nejdůkladnější analýzou politických aktivit občanské společnosti vystoupil na předsednictvu opět Zdeněk Mlynář, který v té době byl považován za jednoho z nejfundovanějších stranických teoretiků. Mlynář se domníval, že hlavním cílem by mělo být „znemožnit opozici, která směřuje k odstranění KSČ od moci, aby získala možnost sjednotit se pod heslem „socialismu bez KSČ“ (...) To znamená, to hlavní pro stranu a její vedoucí pozici vidím dneska to, nedělat žádný krok, který by to této opozici umožnil.“¹⁵⁵ Jako východisko viděl Mlynář legalizaci a přijetí KANu do Národní fronty a tím tedy i vyloučit existenci politické opozice a setrvání na ideji vedoucí úlohy KSČ ve společnosti.

Právě nemožnost politické plurality mimo sféru „socialistického konsensu“ byla pro reformní komunismus poměrně jasně danou politickou hranicí, kterou politická teorie reformního komunismu nikdy nezpochybnila, neboť shodu na nutnosti socialistického fungování společnosti chápala jako „vyšší vývojové stádium“, které překonalo „buržoazní volnou soutěž stranických zájmů“. Tento výrazný rys reformního komunismu se začal ve veřejném prostoru ostře rýsovat obzvláště v květnu 1968, po odstranění cenzury, kdy se v tisku množily kritické názory vůči postupu KSČ a akčnímu programu. Obranný mechanismus reformních komunistů zafungoval v sérii varování proti „antisocialistickým a antikomunistickým silám“ ve společnosti, které narušují jinak jednotný reformní postup. Ekonom Zdislav Šulc například psal 14.5 1968 do Rudého práva o nebezpečí ze strany protisocialistických živlů a o nutnosti národní jednoty všech „pokrokových sil v Československu.“¹⁵⁶ V představení činnosti ideologického oddělení ÚV KSČ popisoval jeho předseda, Jan Kozel situaci v Československu jako „vrčící ideově politický kotel“. Kozel sice apeloval na jednotu komunistů i nekomunistů v úsilí účastnit

¹⁵⁴ HOPPE, Jiri: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K231 v období Pražského jara*, s. 156.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 158–159.

¹⁵⁶ ŠULC, Zdislav: Komunisté a ti druzí. *Rudé právo*, Roč. 48, č. 132 (1968) s. 2.

se společně politického vývoje, zároveň však poukazoval na zásadní různorodost a protichůdnost představ, které se objevovaly ve veřejném prostoru,¹⁵⁷ a zdůrazňoval, že nelze zavírat oči ani před tím, že spolu s hledáním cest a formulováním představ na socialistickém základě se objevují antisocialistické a antikomunistické „glorifikace buržoazní demokracie“¹⁵⁸ Před „jednostrannou glorifikací poměrů předmnichovských“ varoval o několik dní později také jeden z nejpopulárnějších politiků pražského jara, Josef Smrkovský.

Politika reformního komunismu nebyla inkluzivní, tkvěla v přesvědčení o nutnosti budování politiky na leninských principech řízení a v přesvědčení, že politiku lze vykonávat jen skrze státní a stranické instituce, a tak i odmítala „buržoazní“ ideu občanské společnosti jako na straně a státu *nezávislé sféry*, která představuje autonomní politický subjekt. Reformní komunismus tyto principy vždy stavěl proti méně pokrokové západní liberální demokracii – kolektivní paměť na ekonomickou krizi třicátých let a především na „mnichovskou zradu“ a její důsledky představovala také významný negativní výkladový rámec.

Vývoj během pražského jara sledoval nadšeně velká část světových médií, což přidávalo reformním komunistům kolem Dubčeka na sebevědomí a posilovalo jejich víru v to, že se stávají reprezentanty „národní vůle“; v tomto smyslu také vystupovali i dlouho po srpnové intervenci. Jakkoli se „z vnějšku“ mohla podpora Dubčeka zdát zcela konsensuální, intelektuálně-politické diskuze pražského jara ukazují, jak silné rozpory v tomto období tkvěly uvnitř československé společnosti. Jak už jsme výše uvedli, v šedesátých letech se objevil značný nárůst výzkumů veřejného mínění a sociologických průzkumů struktury společnosti. Díky tomu máme k dispozici poměrně komplexní přehled pramenů, které ukazují specifická stanoviska československé společnosti během roku 1968 a která silně narušují onu představu „národní jednoty“ budující se kolem

¹⁵⁷ KOZEL, Jan: O aktuálních otázkách současné ideově politické práce. *Rudé právo*, Roč. 48, č. 134 (1968), s. 3.

¹⁵⁸ Tamtéž.

reformně-komunistického hesla socialismu s lidskou tváří.¹⁵⁹ Výzkumy sociologického ústavu AVČR, které probíhaly pod vedením Pavla Machonina, sice ukazují, že důvěra ve stranu byla větší, než kdykoli předtím, zároveň ovšem také indikují, že například větší část společnosti neviděla nutnost vedoucí úlohy KSČ jako stěžejní pro budování socialistické demokracie.¹⁶⁰ Mimo to, sledujeme-li politické a intelektuální projevy nekomunistické části obyvatel či mladší generace, je jasné, že pro ně reformní komunismus nepředstavoval nutně příslib demokratického fungování společnosti a že se již během jara 1968 zřetelně objevovala liberálně-demokratická stanoviska nesena především mladší generací intelektuálů a umělců.¹⁶¹ Střet s nekomunistickou kritikou se ovšem naplno projevil až během opozičních diskuzí v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Teorie i praxe reformního komunismu byla nedílnou součástí pražského jara a ve svém počátku jistě i jeho „hnacím motorem“, postupem času se ovšem reformní komunismus stále více dostával do opozice vůči spontánnímu společenskému pohybu, který překračoval diskurzivní limity reformního komunismu a dostával se tak s reformistickou vizí politiky do konfliktu. Během pražského jara se postupně emancipovaly politické postoje, podle nichž reformně-komunistický program nebyl schopen vyřešit základní systémové nedostatky. Kritika ovšem nepřicházela pouze z nekomunistických pozic, ale i od radikálně levicových autorů hlásících se k ideji komunismu. Z této perspektivy nejzávažnější kritiku reformního komunismu a jeho praktické politiky v roce 1968 vyslovil filozof Karel Kosík. Kosík zastával radikálně-demokratický postoj, který překonával ideu postupných racionálních politických kroků pod vedením KSČ. Požadoval revoluční uskutečnění socialistické demokracie, která „je integrální

¹⁵⁹ LYONS, Pat: *Mass and Elite Attitudes during the Prague Spring Era: Importance and Legacy*. Praha: Sociologický ústav AVČR, 2009; PIEKALKIEWICZ, Jaroslaw: *Public Opinion Polling in Czechoslovakia: Results and Analysis of Surveys Conducted During Dubcek Era*. New York: Praeger Publishers, 1972.

¹⁶⁰ PIEKALKIEWICZ, Jaroslaw: *Public Opinion Polling in Czechoslovakia: Results and Analysis of Surveys Conducted During Dubcek Era*, s. 132.

¹⁶¹ S trochou nadsázky lze zkušenost mladší generace vysokoškoláků popsat slovy Leszka Kolakowského z jeho slavné knihy *The Main Currents of Marxism*: „It can be said with little fear of contradiction that if freedom of thought were allowed in the Soviet bloc, Marxism would prove to be the least attractive from of intellectual life throughout the area.“ KOŁAKOWSKI, Leszek: *Main currents of Marxism: its origins, growth and dissolution. Vol. 3: The breakdown*. Oxford: Oxford University Press, 1981, s. 474.

Více ANDELOVÁ, Kristina: Czechoslovak Generational Experience of 1968: The Intellectual History Perspective. *East European Politics and Societies*, Roč. 33, č. 4 (2019), s. 881–898.

demokracie nebo není demokracie vůbec“¹⁶² a požadoval „místo přežilého schématu partijní - bezpartijní“¹⁶³ vytvoření nového politického spojení „komunistů, socialistů, demokratů a ostatních občanů, založené na politické rovnoprávnosti a plnoprávnosti a vycházející ze zásad socialismu a humanismu.“¹⁶⁴ Kosík trval na dialogu s nemarxistickými myšlenkovými východisky v obnovených diskuzích o podobě demokracie a trval na plnohodnotnou a rovnoprávnou integraci všech občanů, i nekomunistů. Reformně komunističtí teoretikové si uvědomovali problém znevýhodnění nekomunistů. Mlynářův tým to řešil vypracováním teorie fungování právního státu a formálních svobod v rámci socialistických společností, což měla být záruka pro rovnoprávnost všech občanů. Právní stát a jeho záruky chápal Mlynář jako jeden z pilířů nového komunistického systému, který účinně zabrání možnostem návratu „zneužití práva“, jak tomu bylo v padesátých letech.

Mezi „takzvané radikály“, jak později označil Mlynář autory, kteří kritizovali reformní postup za příliš pomalý a neschopný naplnit ideál humanistické demokracie, patřil další z významných filozofů Robert Kalivoda. Kalivoda se sice otevřeně ztotožňoval s akčním programem, nicméně stejně jako Kosík se vyslovil pro nutnost názorové plurality. Kalivodova požadoval „přímou demokracii“ a jeho návrh směřoval k obnovení parlamentarismu, který chápal jako „systém politických stran a politických programů v socialistické demokracii jakožto systém partnerské kooperace vede přirozeně k renesanci parlamentarismu, k novému oddělení moci zákonodárné od moci výkonné, k restituci soudcovské nezávislosti, k reálnému zajištění ústavních občanských práv.“¹⁶⁵

Mlynář sice později liberální i radikálně-demokratickou kritiku označil za „projev neschopnosti respektovat politické meze“¹⁶⁶, nicméně některá její východiska si po roce 1968 osvojil on i další reformně-komunističtí intelektuálové. Přerod reformně-komunistického myšlení jako stranického myšlení, které vycházelo primárně z mocenských struktur systému, do myšlení opozičního obnažil základní limity

¹⁶² KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. *Listy*, Roč. 1, č. 9 (1968), s. 3.

¹⁶³ Tamtéž.

¹⁶⁴ Tamtéž.

¹⁶⁵ KALIVODA, Robert: Demokratizace a kritické myšlení. *Literární listy*, Roč. 1, č. 21 (1968), s. 1 a 4.

¹⁶⁶ Zdeněk Mlynář. *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*, s. 133.

reformně-komunistické teorie, především její svázanost s existencí vedoucí úlohy komunistické strany a vůbec úlohy komunistických institucí v procesu společenské změny. Tyto pozice nemohly plně fungovat jako východisko pro opoziční kritiku, neboť reformní komunismus jako intelektuální projekt ztratil svoje institucionální ukotvení, jak ve straně, tak i ve vědeckých institucích. Z reformně-komunistické teorie demokratizace se v jazyku reformního komunismu sedmdesátých let uchoval především důraz na důležitost dodržování občanských (později lidských) práv a mechanismy právního státu.

Reformní komunismus po roce 1968: nástup normalizace

„Pozitivní politika“ reformně-komunistického vedení jako první reakce na konsolidaci společenských poměrů

V následující kapitole se budu zabývat kontextem změny, která nastala v reformně-komunistickém myšlení po srpnu 1968. Klasické politické mezníky – významné politické události – obecně nemají v dějinách idejí takový význam jako v tradičních politických dějinách („událostních dějinách“).¹⁶⁷ Změny na úrovni idejí mají odlišné trvání než rychlé politické změny, protože myšlenkové struktury jsou stabilnější a reagují v jiném časovém režimu, ať už tyto režimy definujeme jako vědecká paradigmatata, epistémy či jazykové konvence. Nicméně právě v dějinách politického myšlení se propojuje významnost jednotlivé politické události se změnou dlouhodobějších ideových struktur, neboť politické myšlení je, na rozdíl od jiných typů myšlení, s politickými událostmi spjata svojí podstatou.

V tomto ohledu představuje 21. srpen 1968 pro myšlení reformního komunismu (více než pro jiné ideové směry, které během šedesátých let začaly pronikat do veřejné diskuze) zásadní událost, která svými důsledky do značné míry změnila sociálně-historickou a nakonec i teoretickou podstatu reformního komunismu. Reformní smyšlení nebylo vytlačeno ze stranických a státních struktur ze dne na den a reformně-komunistické vedení ostatně nebylo intervencí svrženo; zůstala mu politická odpovědnost, a tedy i povinnost působit v nové situaci.¹⁶⁸ Michal Reiman popsal, jak se krátce po intervenci silně změnil ráz tisku, který dokonce „nabyl na ostroiti“, část reformně smýšlejících komunistů přenesla těžiště své činnosti do sdělovacích prostředků a veřejných organizací a chtěli tak vyvolat tlak na organizování různých společenských samospráv.¹⁶⁹ Přestože protesty a protisovětské demonstrace, které přicházely po 21. srpnu, navozovaly pocit „národní jednoty“ (stejně jako v době politického optimismu

¹⁶⁷ BRAUDEL, Fernand: „Dlouhé trvání“. In: MAYER, Françoise – HUBINGER – Václav, BAZAC-BILLAUD, Laurent (eds.): *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie. Cahiers du CEFRES*. č. 8. Praha: CeFREs, 2010, s. 1–21.

¹⁶⁸ ŠAMALÍK, František (pseudonym A. Ostrý): *Československý problém*. Kolín nad Rýnem: Index, 1972, s. 201.

¹⁶⁹ REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma v exilu: Vzpomínky na léta 1968–1990*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR. 2009, s. 116.

během jara 1968), při podrobnějším zkoumání je evidentní, že latentní napětí mezi postoji reformního komunismu a „spontánními“ projevy občanského aktivismu (slovníkem reformních komunistů „politicky nezkušených“) se začaly výrazně projevat právě v post-intervenční době. Reiman ve svých vzpomínkách podrobně popsal, jak v komunistické straně a ve specifickém prostředí těch vrstev, které byly součástí mocenských struktur, docházelo k rezignaci rychleji než v širší veřejnosti, „v níž zůstávalo mnoho radikalismu a chutě obhajovat vymoženosti předsrpnové doby.“¹⁷⁰

Bylo to tedy Dubčekovo vedení, které započalo posrpnovou konsolidační politiku jako „politiku záchrany minima“. A přestože jejich první kroky směřovaly k „co nejrychlejšímu odchodu zahraničních vojsk a pro vytvoření všech potřebných podmínek k uskutečňování polednové politiky,¹⁷¹ již krátce po okupaci začalo docházet k „nenápadným“ změnám, jejichž cílem bylo obecně utlumit nejvýraznější „občanské projevy“ pražského jara. Intervenční vojska obsadila budovy rozhlasu, televize, tiskové agentury i všech redakcí a byla je podle pokynu Moskvy ochotna uvolňovat až v závislosti na vyžadovaných personálních změnách.¹⁷² Již na počátku září byli ústřední ředitelé rozhlasu, televize a ČTK – Zdeněk Hejzlar, Jiří Pelikán a Miroslav Sulek posláni na „prozatímní“ dovolenou a na jejich místa usedli Černíkem jmenovaní vládní zmocněnci.¹⁷³

První posrpnové zásahy na znovuoobnovení určité míry centralismu a kontroly nad sdělovacími prostředky ovšem stále ještě odpovídaly zásadám reformního komunismu a měly společnost vrátit na cestu „pozitivní politiky“ kontrolované stranickým aparátem. Omezení projevů spontánní občanské aktivity korespondovalo s reformně-komunistickým pojetím opozice, které omezovalo na straně a Národní frontě nezávislé politické jednání. V tomto ohledu 21. srpen postoje reformních komunistů nezměnil, ovšem dodal jim jejich platnost a možnost pro výkon politických restrikcí. Právě reformně-komunistická kritika „antisocialistických“ (nekomunistických) projevů během pražského jara sloužila stranickému vedení jako „důkaz“ jeho důsledně marxistických

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 117.

¹⁷¹ VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968*. Praha: Mladá fronta, 1990.

¹⁷² HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na krku*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR. 1998, s. 176.

¹⁷³ CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno: Doplněk, 2008. s. 27.

postojů během celého „obrodného procesu“. Po svém návratu z Moskvy v říjnu 1968 Alexandr Dubček apeloval na všechny pracovníky informačních prostředků, aby se vyvarovali jakýchkoli projevů, které by narušovaly nový „pozitivní směr politiky“, především „ve vztahu k Sovětskému svazu a ostatním socialistickým zemím.“¹⁷⁴ „Otevřeně říkáme, že takové vážné nedostatky se objevily i před 20. srpnem, což vnášelo do řad naší strany značné znepokojení. Kritizovali a vystupovali jsme proti nim. V novinářských kruzích není tajemstvím, že jsme v červenci uvažovali, aby Národní shromáždění zmocnilo vládu přijmout mimořádná opatření, která by rázně čelila těmto nedostatkům.“¹⁷⁵ Dubček uvedl, že znovu obnovená cenzura je důležitým krokem k respektování základních principů socialistické politiky, shrnul kritiku „polednových extrémů“ a narýsoval program konsolidace: „Je zřejmé, že takovýto postup vlády a strany budou lidé s anarchizujícími tendencemi pokládat za kapitulaci a kolaboraci, ale jakou jinou variantu předloží tito „bojovníci“? Máme jít od toho, ať to dělá kdokoli a jakkoli? Nyní je třeba rozvaha, rozum, uvážlivý postup, který nadále povede k věcnosti a ne „hurá“ politika, která by nevedla naši stranu a lid cestou pozitivní politiky, ale cestou anarchie a destrukce. Máme odpovědnost před lidem a našimi národy, abychom je vyvedli z této složité situace.“¹⁷⁶

V podobném smyslu o polednové politice ještě na podzim 1968 mluvil Gustáv Husák, který volil podobnou taktiku: oddělit postoje reformního komunismu jako stranického „organizovaného“ projektu a „rozvratných tendencí“, které pro něj představovaly protisovětské posrpnové demonstrace odpůrců vojenského zásahu. Stejně jako Dubček, i Husák hovořil na podzim 1968 o „pozitivní konsolidační politice“, apeloval na jednotu společnosti v boji proti „antisocialistickým silám“ a zdůrazňoval, že Dubček a jeho vedení stojí na straně postupného a prosovětského „uklidnění poměrů“: „Lidé u nás mluví o polednové politice. Mluví o akčním programu. Avšak nehovoří snad naše polednová politika a akčním programu velmi jednoznačně o naší spolupráci s těmito státy? O naší příslušnosti do socialistického tábora? Nemluvil o těchto otázkách soudruh Dubček v každém svém vystoupení před srpnem i po něm? Tyto věci nám musí být

¹⁷⁴ DUBČEK, Alexander: O hlavních politických úkolech naší strany. *Rudé právo*. Roč. 49, č. 281 (1968), s. 3.

¹⁷⁵ Tamtéž.

¹⁷⁶ Tamtéž.

jasné. (...) Pokud někdo křičí a říká, že je pro Svobodu, Dubčeka a Černíka, znamená to tedy, že musí být pro klid v našem státě, pro uklidnění myslí a pro orientaci na konkrétní poctivou práci.“¹⁷⁷

Martin Schulze Wessel tvrdí, že po srpnu 1968 začala „dohra, v níž českoslovenští reformní komunisté překvapili svou neústupností před sovětským stranickým vedením.“¹⁷⁸ Tento výrok je v kontextu zavádění „pozitivní politiky“ poměrně problematický, neboť co se týče politického postupu, velká část reformně-komunistického politického establishmentu se kriticky vyslovila vůči potenciálnímu nebezpečí, které měly představovat na jaře a v létě 1968 tzv. „antisocialistické živly“ nerespektující graduální a shora řízený postup navržený stranickými teoretiky. První oficiální „konsolidační“ posrpnová interpretace „ledna“ tedy měla daleko k normalizačnímu příběhu o kontrarevoluci a nespočívala v odmítnutí nastoupeného polednového kursu.

Politika „ledna“ selhala kvůli umožnění nástupu „antisocialistických sil“ do veřejného života. Husák opakovaně zdůrazňoval, že polednový kurs byl správný a uznával takovou komunistickou politiku, která měla odstranit „stalinské deformace“, ovšem nepřekročit leninský koncept vedoucí úlohy komunistické strany. Nakonec o „správnosti“ ledna 1968 mluvil Husák ještě v lednu 1970 ve vůdčím ideologickém týdeníku *Tribuna*. V obsáhlém rozhovoru Husák uvedl, že jeho vedení bude „dále rozvíjet myšlenky ledna 1968.“¹⁷⁹ Jako hlavní chybu označil fakt, že „ve straně vznikaly „šovinistické vášně“ proti Sovětskému svazu (...) Bývalé vedení umožnilo nacionalismus, antisovětismus, náboženské cítění a umožnilo, aby myšlenky jako touha po svobodě, po demokratickém životě a po humánním řešení byly zneužity nepřítelem proti straně“¹⁸⁰

¹⁷⁷ HUSÁK, Gustáv: Socialismus naší přirozenou základnou dále. *Rudé právo*, Roč. 50, 6. 11. 1968, s. 1 a 2.

¹⁷⁸ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*, s. 227.

¹⁷⁹ Rozhovor s Gustávem Husákem. Proč byl nutný leden 1968. *Tribuna: týdeník pro ideologii a politiku*, Roč. 2, č. 1. (1970), s. 3.

¹⁸⁰ Tamtéž.

Přestože literatura považuje za nástup normalizace tradičně až duben 1969, případně podzim 1969, kdy začaly plošné čistky ve straně a později prověrky na pracovištích¹⁸¹, „konsolidační“ důraz na hlasité odsouzení „spontánní občanské aktivity“, která byla označena jako „antisocialistická“ byl v reformně-komunistickém prostředí evidentní bezprostředně po srpnu. Během prvních osmi měsíců po intervenci tak obnovovali politickou „stabilitu“ sami komunističtí reformátoři a prakticky tak československým občanům zamezili možnost organizace kolektivních protestů na obranu reformního programu. To později sebe-kriticky připouštěl například Jiří Pelikán, který posrpnové období hodnotil následujícími slovy: „Místo podpory aktivity dělnické třídy se dělo vše pro udržení klidu a disciplíny nepřetržitou řadou restrikcí. Místo toho, aby se [vedoucí politici] postavili sovětskému tlaku, bylo učiněno více ústupků a byly splněny požadavky ultras (...) Takový postoj nemohl nic zachránit; naopak byly obětovány jak reformy, tak lidé – celá politika Pražského jara se zkrátka chýlila k zániku.¹⁸²

Okupace ovšem v reformně-komunistickém „táboře“ zapříčinila nová politická štěpení a s postupujícím časem se diferenciací prohlubovala. Hájení samotných reformně-komunistických stanovisek během roku 1968 rozhodně neznamenalou přímou cestu do pozdější opozice; naopak, osobní osudy reformních komunistů byly poměrně spletité a mnozí z nich se stali součástí nového normalizačního establishmentu. Zdeněk Doskočil nabízí ve své knize *Duben 1969* užitečnou typologii politických směrů uvnitř reformně-komunistické strany; ukazuje, jak se reformní křídlo začalo diferenciovat na „radikální reformátory“, centristy a technokraty. Ačkoli je toto rozdělení poměrně schematické, viditelně ukazuje existenci koncepčních rozporů o tom, jak měla vypadat „reformní politika“ po 21. srpnu 1968.

Radikální reformátoři, kteří se na jaře 1968 sbližovali s radikálně demokratickými stanovisky, zůstávali sice dlouho přesvědčenými marxisty, „ale postupně se ideově a tím

¹⁸¹ Na jednání ÚV KSČ v září 1969 byla zrušena všechna usnesení ÚV KSČ ze srpna 1968 a Vysočanský sjezd byl prohlášen za nelegální. Začalo se s vylučováním tzv. pravicových revizionistů a bylo rozhodnuto o tzv. „výměně stranických legitimací“ - což v praxi znamenalo zahájení stranických čistek: více MAŇÁK, Jiří: *Čistky v komunistické straně Československa 1969–1970*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1997; ČERNÁ, Marie: *Náš nepřítel oportunist. Prověrky roku 1970 v Československu*. In: ČERNÁ, Marie – CUHRA, Jaroslav a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2012, s. 72–93.

¹⁸² PELIKÁN, Jiří: *Socialist Opposition in Eastern Europe. The Czechoslovak Example*, s. 28.

i politicky rozcházel s leninským pojetím ideologie a společnosti, protože odmítali silovou mocenskou podobu strany, absolutizaci násilí jako politického prostředku v boji proti opozici vnitrostranické i společenské (...) Zdůrazňovali specifika československých podmínek v porovnání se SSSR a odvolávali se na domácí demokratické tradice a sílu socialistického hnutí.¹⁸³ Tato část politiků a intelektuálů požadovala co nejširší účast občanů na veřejném životě, společnost chápali nikoli jako předmět stranické manipulace, ale jako subjekt politického vývoje. Doskočil k těmto radikálním reformátorům řadí například členy ÚV KSČ Karla Kosíka, Oto Šika, Petra Pitharta, Františka Kriegla, Františka Vodsloně či Jiřího Hájka, dále například Jaroslava Šabatu, Pavla Kohouta či Františka Šamalíka. Mimo to do této skupiny lze řadit i mnoho významných novinářů jakými byli například Jiří Hochman, Luděk Pachman, Jiří Lederer či Karel Kyncl.¹⁸⁴ Většina z tohoto „radikálního“ proudu začala opouštět nebo značně zpochybňovat stanoviska reformního komunismu již během samotného pražského jara a jejich postoje byli blíže radikálně-demokratickým představám o demokracii a socialismu. Právě tento typ reformních komunistů měl později nejbliže k lidskoprávnímu chartistickému disentu.

Další skupinu lze označit jako „centristy“, kteří prošli během pražského jara podobným vývojem jako radikálové, nicméně z hlediska politického myšlení byli přesvědčenými reformními komunisty a neuvažovali o radikální modifikaci systému, nýbrž o jeho postupné, stranou kontrolované, změně. Trvali na vedoucí úloze strany, kterou chtěli pojímat „lépe a demokratičtěji“. Mnozí z nich byli po lednu překvapeni „a postupně stržení společenským pohybem, kterému ustupovali, a mnozí pod jeho tlakem začali zastávat radikálnější stanoviska.“¹⁸⁵ Mezi centristy lze řadit například Josefa Smrkovského, Zdeňka Mlynáře, Alexandra Dubčeka či Čestmíra Císaře. Výraznou skupinu dále podle Doskočila představovali tzv. technokraté, jejichž cílem byla „prosperita a modernizace společnosti“, které chtěli dosáhnout „odstraněním primitivního rovnostářství“ a vytvořením nových kvalifikovaných elit. Od ostatních směrů se nejvíce lišili přístupem k demokracii, kterou chápali převážně jako prostředek

¹⁸³ DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno: Doplněk a Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2006, s. 60–61.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 62

¹⁸⁵ Tamtéž.

k racionalizaci společenských vztahů.¹⁸⁶ Za nejvýraznějšího představitele technokratů považuje Doskočil například Lubomíra Štrougala. Z těchto třech směrů pak postupně vyprofiloval směr tzv. realistů, kteří krok po kroku začali systematicky vytvářet novou konsolidační politiku. Většina z „realistických“ politiků se podílela na reformě strany v roce 1968 a podporovala stanoviska Akčního programu, po okupaci se pak pokoušela uchovat alespoň jisté minimum z proklamovaných úprav.

Nový reformně-komunistický kurs se vyslovil pro obnovený mocenský monopol KSČ, nicméně v některých dílčích otázkách měl částečně navázat na „leden“. Mělo ovšem být zaručeno, že bude vyloučena možnost rozšiřování politického vlivu mimo osvědčené kádry a mimo struktury komunistické strany. Takovéto pojetí konsolidace by se pravděpodobně podobalo Kádárovým postupům v Maďarsku od počátku šedesátých let. Myšlenka „kádárizace“ nebyla ostatně v reformně-komunistickém prostředí ojedinělá. Vizi, že se plošně zavedou určité restriktce a postupně se bude „uvolňovat prostor“ nakonec zvažoval i Zdeněk Mlynář. Podle něj to byl způsob, jak zabránit „ofenzívě stalinské spodiny a sovětské agentury v KSČ [tomu], že celá KSČ nebude nakonec rozbita a do budoucna vůbec vyřazena jako strana schopná reformního vývoje“.¹⁸⁷ Po setkání se samým Kádárem napsal, že „má rysy politika, který dovede pracovat pro záchranu zdánlivě beznadějných minima národních zájmů a houževnatě trvá na svém, člověka, kterého nezkazí vlastní moc, protože nikdy nezapomene na svůj cíl. Jistě, je politikem právě takového minima a možná, že i v situaci, kdy by už bylo možné jít dál, Kádár by se tomu konzervativně bránil. Ale vývoj maďarské vnitřní politiky za deset let od tohoto setkání spíše potvrzuje, že i toto minimum dovede Kádár postupně a nenápadně, ale přece jen rozšiřovat.“¹⁸⁸

Byl to ovšem právě Mlynář, který sám odmítl být politikem tohoto „minima“ a jako jeden z prvních sám složil všechny své funkce v listopadu 1968. Ve své „abdikační řeči“ v listopadu 1968 položil klíčovou otázku, která do té doby explicitně vznesena nebyla – bude možno naplnit v posrpnové politice cíle základního reformně-komunistického

¹⁸⁶ Tamtéž, s. 63.

¹⁸⁷ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz Příchází z Kremlu*. Praha: Mladá fronta, 1990, s. 488.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 271–273.

dokumentu – Akčního programu? „My prostě nebudeme s to Akční program v některých podstatných otázkách nyní realizovat (...) a nemáme proto ve straně šířit iluze o „prostoru pro Akční program“, pokud takový prostor není. Přitom zdůrazňuji, že takový prostor dnes nemáme v důsledku souběhu vnitřních i vnějších činitelů našeho polednového vývoje, aby bylo jasné, že tuto otázku nechápu jako tzv. „diktát zvenčí“ (...) Pokus, který jsme nastoupili v lednu, chtěli realizovat Akčním programem, jsme prostě a srozumitelně řečeno v politické praxi prohráli.“ Mlynář ovšem zdůraznil, že existuje i jiná politická alternativa, „vést stranu, dělníky, náš lid tak, že budeme riskovat zostření vztahů se stranami a zeměmi „pětky“, že nepřijmeme omezení samostatnosti naší strany, které je dnes faktem. To je však ... cesta krve, prolité skutečně marně v absurdní snaze řešit otázky, které se sice na pohled řešit musí, způsobem politicky zcela nereálným a špatným. Politickým výsledkem by musela být nutně jen hlubší, další politická prohra. Bylo by to dobrodružství, za něž jsme se už v srpnu rozhodli nebrat odpovědnost.“¹⁸⁹ Mlynář ve svém projevu uznal, že de facto nevidí jiné východisko než začít vykonávat mírnou konsolidační politiku, nicméně uvedl, že již sám nevidí možnost „abych politiku, kterou bude objektivně asi nutné nyní u nás dělat, dělal ...dobře; nedovedl bych jednat v nesouladu se svým přesvědčením.“¹⁹⁰

„Deinstitucionalizace“ reformně komunistického myšlení

Ruku v ruce s konsolidačním programem „pozitivní politiky“ a umírněnosti se postupně vytrácely reformní představy o tom, jak má vypadat nový typ socialismu. Během několika málo let (spíše měsíců) byly hlavní představitelé reformního komunismu, kteří se odmítli přihlásit k novému stranickému kurzu, zbaveni svých politických, veřejných i akademických funkcí a reformně komunistické myšlení zmizelo z vysokých škol, vědeckých institucí a médií. Proběhl plošný a poměrně drastický proces, který bychom mohli nazvat *deinstitucionalizací* reformního komunismu. V literatuře zabývající se politickým myšlením tento pojem („deinstitucionalizace“) není používán, nicméně jde nám zde o to zachytit takový proces, kdy je produkce myšlení, které bylo svojí podstatou spjata se stranickými a státními institucemi a bylo jimi produkováno, pozastavena a

¹⁸⁹ ŠAMALÍK, František (pseudonym A. Ostrý): *Československý problém*. Kolín nad Rýnem: Index, 1972, s. 200.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 201.

zbavena svého „institucionálního zázemí“. Reformní komunismus se zrodil jako stranický projekt, který byl úzce spjat s oficiálním vědeckým provozem, a jeho politická teorie byla založena na předpokladu privilegovaného přístupu k rozhodujícím mechanismům politického rozhodování. Neinstitutionalizovaná opozice nepředstavovala pro reformní komunismus zásadnější teoretický problém – veškeré politické myšlení se mělo odehrávat v rámci určitého socialistického konsensu a uvažovat o „nezávislosti“ (na straně či státu) tak nebylo prvořadým politickým problémem.

Zde je třeba zmínit metodologický přístup, který se rozvíjí v rámci tzv. *nového institucionalismu*. Tento směr nově interpretuje (především historickou) funkci institucí ve společnosti, zabývá se kontinuitami a diskontinuitami v rámci samotných institucí a snaží se pochopit, jak tyto procesy ovlivňují společnost. Dívá se také na způsoby, jakým mechanismy instituce utváří a (re)produkuje sdílené významy, případně se zaměřuje „dovnitř“ institucí a popisuje jejich „setrvačnost“ a adaptibilitu na politické změny. V tomto ohledu nám jde právě o zachycení zcela opačného procesu – o odpoutání se od instituce jako důležitého „garanta“ produkce myšlení. Co se děje s myšlením, když ztratí svůj institucionální rámec? K jakým změnám v důsledku této ztráty dochází? Tato perspektiva osciluje mezi dějinami politického myšlení a sociologií vědění, nicméně domnívám se, že abychom pochopili změnu, která nastává v reformně-komunistickém myšlení po roce 1968, musíme věnovat pozornost právě i tomuto procesu.

Politické přeskupování a vyjednávání a nejasná situace na podzim 1968 nezasáhla jen stranický aparát a nejvyšší vedení, ale pochopitelně měla dopad, byť ne zcela bezprostřední, na akademické a vědecké instituce. Subjektivní vzpomínka Miloše Hájka, historika a reformně orientovaného ředitele Ústavu dějin socialismu ČSAV dobře vystihuje nejistotu posrpnové doby: „I říjen byl ještě dosti nervózní, žili jsme pořád s vědomím, že nevíme, co bude zítra. Měsíc jsem nechával své věci v ústavu na psacím stole, teprve koncem měsíce mi tento stav šel tak na nervy, že jsem se zcela usídlil v ředitelské místnosti. Ovšem i nadále se v ústavu dělala především politika, věda

přicházela zkrátka. Já sám jsem svou ústavní činnost zaměřil na vypracování programu. Ten byl na jaře 1969 dokončen, zůstal samozřejmě jen na papíře.“¹⁹¹

Podzim roku 1968 bylo období, kdy se začalo masově mluvit o „normalizaci poměrů“ i v akademických pracovištích, tehdy ovšem ještě ve smyslu návratu k „normální soustředěné vědecké a pedagogické práci“, o jejíž kvalitu se mělo usilovat. Vedení FFUK chtělo zahájit „normální práci“ v novém školním roce. I Josef Petráň v monografii *Filozofové dělají revoluci* ukazuje, jak politizace všech institucí v podstatě zabránila „normální“ vědecké práci: „Po předešlém ‚rozptýlení‘, kdy pedagogové i studenti vynaložili mnoho úsilí a času na četných veřejných vystoupeních, jednáních a publikovali nevyčísitelné a vcelku nezachytitelné množství článků v tisku, se chtěli soustředit na vědeckou a pedagogickou činnost. Což, jak se ukázalo, ani v několika měsících, jež zbývaly do začátku ‚normalizace‘, jak ji máme zafixovanou dnes, nebylo myslitelné. Poměry nedovolily ponechat politické a společenské otázky politikům.“¹⁹² Údajně bylo i o téměř dva týdny prodlouženo zkouškové období „vzhledem k předešlým nepředvídatelným okolnostem“ a prodlužovaly se i termíny k odevzdání diplomových prací.¹⁹³

Strategie „pozitivní politiky“ se zpočátku projevovala ne tak radikálními personálními změnami, které byly v souladu s novým politickým kurzem. Postupně tyto změny zasahovaly stále větší část (nejen) vědeckých zaměstnanců a vrcholily plošnými čistkami a pracovními prověrkami v roce 1971.¹⁹⁴ Obecně se vědecká pracoviště a vysoké školy „normalizovaly“ poměrně dlouho, jistě i vzhledem k tomu, že „patřily k významným aktérům pražského jara a pro jejich konsolidaci potřebovalo mít mocenské centrum zajištěny již dostatečně silné pozice.“¹⁹⁵ Instituce výrazně spojené s angažmá v reformní politice byly zrušeny úplně a postupně nahrazovány institucemi novými. Rušení či „přebírání“ institucí a obnovená kádrová politika se staly nástrojem k rehabilitaci

¹⁹¹ HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*, s. 225.

¹⁹² PETRÁŇ, Josef: (ve spolupráci s Lydií Petráňovou). *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*, s. 406–407.

¹⁹³ Tamtéž, s. 407.

¹⁹⁴ Více MAŇÁK, Jiří: *Čistky v komunistické straně Československa 1969–1970*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1997.

¹⁹⁵ JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol.: *S minulostí zúčtujeme. Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*. Praha: Academia, 2014, s. 21.

marxismu-leninismu ve vědeckých a kulturních pracovištích a byly doprovázeny ideologickou podporou ze strany obnovujících se marxisticko-leninských politických struktur. Intence odstranit reformní komunisty z rozhodujících pozic měla odpovídat marxisticko-leninským principům boji proti revizionismu. Mělo jít o to, aby „pravicové síly“ nemohly využívat „dobytych mocenských pozic k rozpoutání nového útoku proti straně, jde o to, aby jim bylo znemožněno na těchto pozicích se „zakopávat.“¹⁹⁶

Dobový výklad marxisticko-leninské teorie předpokládal ovládnutí celé „kulturně ideové fronty“ a její nejvýznamnější součásti – společenskovědních pracovišť. Podle leninských principů převzetí moci nelze vykonávat revoluční politiku „bez očisty strany od oportunistických, maloměšťáckých a kariéristických živlů, bez kádrových změn ve státních hospodářských orgánech a institucích a v celé oblasti školství, vědy a kultury.“¹⁹⁷ Obzvláště horlivým zastáncem rychlého institucionálního převzetí se stal Antonín Dolina, redaktor ideologického týdeníku *Tribuna* (zřejmě pseudonym některého člena redakce – dle Jakuba Železného šlo o zástupce šéfredaktora Zdeňka Hořeního¹⁹⁸), který se systematicky věnoval vědeckým a vysokoškolským pracovištím a „kádrové otázce“. Na podzim 1969 varoval před „pravicovými silami“, které zůstávají v „různých člancích aparátu (...) a především ve státních orgánech a institucích, zůstávají v podstatě zachovány. Např. v oblasti školství, na základních a středních školách, včetně škol vysokých, se prakticky změnilo jen málo.“¹⁹⁹

V listopadu 1969 byl zrušen Ústav sociálně-politických věd, v druhé polovině šedesátých let spojený především se jménem sociologa Pavla Machonina, pod jehož vedením se

¹⁹⁶ DOLINA, Antonín: Kádrové změny – Ano, či ne. *Tribuna*, Roč. 1, č. 25, (1969), s. 3.

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ ŽELEZNÝ, Jakub: Vznik týdeníku *Tribuna* jako první legální tiskové platformy antireformních sil v roce 1969. In: *Sborník Národního muzea v Praze (Řada C – Literární historie)*, Svazek 57, č. 4, (2012), s. 56.

¹⁹⁹ Taktikou *Tribuny* byl nejen ideový boj opírající se o „čistotu myšlení“, nýbrž i společenská denunciací vědeckých pracovníků, kteří se etablovali v druhé polovině šedesátých let: „Některé katedry [marxismu-leninismu, K. A.] jsou ovládnuty úzkými skupinkami pracovníků, kteří neurvale prosazují své zájmy, vzájemně se podporují při získání vědeckých a vědecko-pedagogických titulů, likvidují každého, kdo jim v jejich kariéristických cílech překáží, kdo se jim znelíbí. Ten, kdo má jiné názory a pokouší se hájit základní zásady marxisticko-leninské teorie, je označen za nenapravitelného dogmatika a stalinistu (...) Odborná úroveň mnohých „bojovníků proti deformacím“ je velice nízká. I když mají tituly (které často získaly jen díky známostem) před i za jménem. (...) svou nízkou teoretickou úroveň vždy zakrývali a zakrývají politickou pseudoaktivitou, která se jim vždy vyplácela jak v padesátých, tak v šedesátých letech a především v „obrodném procesu“. Více *Tribuna*, Roč. 1, č. 40, (1969), s. 3.

ústav silně „sociologizoval“ a stal se místem reflexe západních nemarxistických (nejen) sociologických přístupů. V roce 1970 pak byly zrušeny i Sociologický ústav, Filosofický ústav a Kabinet pro teorii a metodologii vědy ČSAV, jež byly nahrazeny Ústavem pro filosofii a sociologii ČSAV pod vedením Radovana Richty.²⁰⁰ Činnost Richtova týmu byla po invazi pozastavena a jeho „nová etapa“ začala na podzim 1969, když se Richta i část jeho bývalého týmu stali „prvním společensko-vědním kolektivem“, který se otevřeně přihlásil k novému vedení strany a jejímu ideologickému směřování. Již v září 1969 publikoval Richta v Rudém právu (spolu s Jindřichem Filipcem, Antonínem Hodkem a Tiborem Vaškem) obsáhlou sebekritiku nazvanou „Citlivý bod vědeckotechnické revoluce“.

Autoři zde odmítli tvrzení, ze kterého vycházela podstatná část teorie reformního komunismu (a část bývalého Richtova výzkumu), totiž že se snižuje „dějinná úloha dělnické třídy“ a na její místo nastupuje inteligence: „Ve skutečnosti právě zde leží citlivý bod, který neúprosně odděluje marxistickou koncepci vědeckotechnické revoluce od maloburžoazních a technokratických pohledů. Zde vede ostrá čára mezi frontami současného zápasu.“²⁰¹ Právě důsledně třídní přístup a obnovení důrazu na významnost dělnické třídy v dějinném procesu budování komunismu byl jeden ze stavebních kamenů obnoveného marxismu-leninismu a kritiky intelektuální produkce druhé poloviny šedesátých let. Marxisticko-leninská teorie označila všechny přístupy, které se odklonily od třídního ukotvení společenské analýzy, za „pravicový oportunistus“, za jehož nejdůležitější myšlenku byl označen „netřídní přístup k hodnocení jednotlivých jevů a procesů“ a netřídní přístup k řešení jednotlivých problémů společenského života. Ten se „plně projevil i v období tzv. obrodného procesu v letech 1968 a 1969. Byla popírána vedoucí úloha dělnické třídy v socialistické společnosti, byl popírán dělnický charakter komunistické strany, bylo voláno po ‚absolutní svobodě‘, po ‚abstraktní nadtřídní demokracii‘ atd.“²⁰²

²⁰⁰ DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti: dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*, s. 57-58.

²⁰¹ FILIPEC, Jindřich – HODEK, Antonín – RICHTA, Radovan – VAŠKO Tibor: Citlivý bod vědeckotechnické revoluce. *Rudé právo*. Roč. 49, č. 221 (1969) s. 3.

²⁰² ŠOLC, Miroslav: *Pravicový oportunistus, revisionismus a anti-socialistické tendence v ČSSR v letech 1968–1969*. Praha: Vysoká škola politický ÚV KSČ, 1970. s. 6.

Z této perspektivy byly hodnoceny i činnosti a výsledky ostatních interdisciplinárních týmů, především Machoninova týmu, jehož teorie sociální stratifikace se po roce 1969 stala nejviditelnějším příkladem užití netřídního přístupu ke společenským problémům.²⁰³ Machoninův tým byl ještě v první polovině roku 1969 poměrně aktivní a zpracovával výsledky rozsáhlých celostátních šetření sociální diferenciaci z roku 1967, které byly shrnuty do sedmisetstránkové kolektivní monografie *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace*.²⁰⁴ Kniha jasně prokázala, že československá společnost je diferenciovaná složitěji, než jak chápe společenskou diferenciaci marxismus-leninismus. A to jak z hlediska profesního a příjmového, tak i z hlediska životního způsobu a podílu na moci, ale také zde bylo například zveřejněno, že existují významné rozdíly mezi jednotlivými kraji.

Závěry Machoninova týmu byly ovšem přístupné jen po velmi krátkou dobu. Kniha byla ještě v roce 1969 vydána, nicméně v Bratislavě a nikoli v Praze, jak bylo plánováno. Během několika měsíců pak byla stažena z maloobchodní distribuce i ze všech knihoven.²⁰⁵ I z dokumentů Ústavu sociálně politických věd UK, ještě před jeho zrušením, vyplývá nejistota, především ohledně budoucí absence institucionální platformy, na které by obsáhlý a rozpracovaný výzkum mohl pokračovat. Během roku 1969 totiž členové týmu začali připravovat další monografii, v níž měly být shrnuty výsledky týkající se mobility československé společnosti; ta už však nikdy publikována nebyla. Ve výroční zprávě o činnosti týmu za rok 1969 poznamenává Karel Holý (koordinátor hl. úkolu), že se rýsují „značné možnosti využití dat cestou sekundární analýzy pro potřeby některých institucí společenské praxe. V současné době, zrušením Ústavu sociálně politických věd výnosem ministerstva školství, ztratil hlavní úkol své

²⁰³ Někteří „teoretikové a publicisté dováděli závěr XIII. sjezdu o postupujícím procesu sblížení tříd až ke krajním konstatováním, v nichž budoucí cílový stav společnosti vydávali za stav současný. Třídní hlediska nahrazovali teoriemi sociální stratifikace a mnohdy ignorovali i mezinárodní souvislosti budování socialismu a existenci třídně rozděleného světa.“ Tamtéž, s. 7.

²⁰⁴ Miroslav Petrussek, člen Machoninova týmu vzpomíná na vydání knihy následujícími slovy: „Došlo totiž k „zázraku“, že se nám podařilo knihu vydat v roce 1969 na Slovensku (...). Slovinci měli prostě více odvahy než naši redaktoři. Kniha však byla ‚nebezpečná‘ hned z několika důvodů, zejména samozřejmě ideologicky – představa ‚ideologicky nevinné sociologie‘ je panensky prostoduchá, prostě není takové sociologie.“ PETRUSEK, Miloslav – ČERNÝ, Karel: Sociologie a Společnost: Totalitární nástrahy, Současné výzvy (Otázky prof. Miloslavu Petruskovi kladl Karel Černý). *Sociologický Časopis*, Roč. 42, č. 5 (2006), s. 1066.

²⁰⁵ ŠKODOVÁ, Markéta: Jak byla rozvrstvena socialistická společnost? Pavel Machonin a výzkum sociální stratifikace v Československu 1967, s. 90.

řídící pracoviště a výzkumný tým svou institucionální základnu. V zájmu dokončení plánovaného úkolu by bylo třeba v dohledné době tento problém vyřešit.“²⁰⁶

K „vyřešení problému“ ovšem nedošlo, sociologický tým byl rozpuštěn a ideová východiska teorie sociální stratifikace byla označena za „revizionistické a oportunistické přístupy.“²⁰⁷ Machonin vzpomíná, že ti, kdo chtěli ve vědecké činnosti pokračovat a dále se angažovat ve vědeckém provozu, zaznamenali jen velmi omezené projevy solidarity „ze strany již normalizovaných specializovaných sociologických pracovišť i jejich jednotlivých pracovníků – sociologického oddělení ÚFS ČSAV a kateder sociologie na vysokých školách. Odtud přicházely spíše nepřátelské výpady ve formě „zásadových kritik“ sociologie 60. let, na počátku a v prvních cca třech letech normalizace pro „nedostatek třídnosti“, podporu reformních myšlenek Pražského jara a domnělé metodologické vady, ke konci normalizace pro údajnou zastaralost stratifikačních přístupů.“²⁰⁸ Machonin také zmiňuje celou řadu vědeckých i nevědeckých pracovišť, kam měli možnost „přejít“ reformně-orientovaní myslitelé.²⁰⁹ Z těchto informací vyplývá, že intelektuální činnost vyloučených akademiků byla i po uskutečnění čistek poměrně aktivní, a že ideová výměna oficiálních akademiků s vyloučenými akademiky

²⁰⁶ Zpráva o plnění hlavního úkolu státního plánu badatelského výzkumu X-10-2 za rok 1969. In: HOPPE, Jiří a kol.: „O nový československý model socialismu“: edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinárním vědeckým týmům při ČSAV a UK v 60. letech, s. 177.

²⁰⁷ ŠOLC, Miroslav: *Pravicový oportunismus, revisionismus a anti-socialistické tendence v ČSSR v letech 1968–1969*, s. 7.

²⁰⁸ MACHONIN, Pavel: K sociologii v období normalizace, s. 644–645.

²⁰⁹ K tomu dále Machonin: „Pomoc však přišla ve značné míře od resortních výzkumných ústavů a jiných odborných pracovišť. Vznik pražské pobočky Československého výzkumného ústavu práce, složené v rozhodující míře z bývalých pracovníků Ústavu sociálně politických věd UK pod vedením V. Rollové, a prostor, který jí vytvořilo bratislavské vedení (zejména doc. Karabín), dočasné působení Ústavu pro výzkum veřejného mínění ještě pod starým vedením J. Zapletalové na počátku normalizace, praxe Výzkumného ústavu strojírenské technologie a ekonomiky, Výzkumného ústavu ekonomiky zemědělství a výživy, Výzkumného ústavu obchodu, Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů, zdravotnických ústavů, pedagogických ústavů ČSAV (vesměs v Praze), Útvaru hlavního architekta hlavního města Prahy, obdobných útvarů v Bratislavě a Ústí nad Labem, Domu techniky v Pardubicích a jeho pražské pobočky a jistě i řady dalších podobných institucí, ve velké většině vedených odborníky mimo-sociologických disciplín, vyjádřily velmi markantně postoj mimoakademické odborné veřejnosti k perzekuci společenských věd. Umíst'ování propuštěných sociologů, vytváření prostoru pro jejich práci, zadávání zakázek umožňujících rozvoj empirického zkoumání – takové byly formy projevu vstřícnosti ze strany odborných mimoakademických pracovišť. Mimořádnou podporu sociologům a prognostikům poskytly tělovýchovné podniky – Noctua, Technosport a Sportpropag a ÚV ČSTV (V. Kozíšek a J. Nekola). V osmdesátých letech rozvíjelo kontakty s perzekvovanými sociology a prognostiky brněnské ekonomické vysokoškolské pracoviště zabývající se odvětvími rozvoje člověka (Y. Strecková).“ Tamtéž, s. 645.

(kteří nespádali přímo do kategorie disidentů, nicméně nesměli nadále vykonávat oficiální vědeckou činnost) byla mnohem častější, než se běžně uvádí.

Osud „Mlynářova“ mezioborového týmu pro rozvoj politického systému v socialistické společnosti, který je pro naši práci nejdůležitější, měl poněkud odlišnou trajektorii. Přestože, nebo možná právě protože, se v něm formulovala nová politická teorie reformního komunismu, docházelo uvnitř týmu k značným ideovým konfliktům již na začátku roku 1968. Reformní stanoviska, považovaná ještě koncem roku 1967 za převratně inovativní a progresivní se během jara 1968 jevila některým členům týmu již jako překonaná; docházelo tak ke štěpení sdíleného jazyka uvnitř samotného týmu. Zatímco značná část výzkumníků, včetně Mlynáře, setrvala na reformně-komunistických stanoviscích a pojmy jako pluralita či opozice chápala především v kontextu marxisticko-leninské praxe tehdejšího československého politického systému, pro mladší část vědeckých pracovníků znamenaly jak koncepční politologické diskuze, tak společenské „vzednutí“ zlom v jejich intelektuálním vývoji a již během jara 1968 zřetelně opouštěli pozice reformního komunismu směrem k liberálnější právně-politickým modelům, které nevyklučovaly autonomní politické subjekty nezávislé na komunistické straně či Národní frontě, jako například Petr Pithart, Zdeněk Jičínský či Ivan Bystrina (většinou se jednalo o příslušníky mladší generace reformních komunistů).

V tomto smyslu je také třeba chápat intelektuální dynamiku pražského jara: jako otevřený proces intelektuální změny, „dozrávání“, poznávání nových souvislostí, seznamování se s dosud nepoznanými společensko-teoretickými přístupy a přehodnocování předchozích teoretických východisek. Nakonec, změna politického stanoviska patří k podstatě intelektuálních dějin, jak to obecně vyjádřil Quentin Skinner: (...) je velkým omylem předpokládat, že to, co by člověk měl hledat, je ucelený soubor přesvědčení v celém díle. Všichni zažíváme proměny názorů. Bylo by mimořádné, kdyby přemýšlející lidé během svého života radikálně nezměnili názor v zásadních aspektech toho, co si mysleli nebo říkali.²¹⁰

²¹⁰ BEJAN, Teresa: Interview: Quentin Skinner on Meaning and Method. *The Art of Theory*, 2011. Dostupné na URL: <http://www.artoftheory.com/quentin-skinner-on-meaning-and-method> [11. 2. 2016]

Myšlení Mlynářova týmu nelze zcela jasně kategorizovat; i když vznikl jako reformně-komunistický projekt, posun některých jeho členů k jak liberálnímu pojetí, tak radikálnějším představám o demokracii byl patrný. Od března 1967 do března 1968 proběhlo v Mlynářově týmu celkem 9 tematických diskuzních zasedání, jichž se zúčastnilo celkem 140 vědeckých pracovníků z oborů politologie, státu a práva, sociologie, filozofie, ekonomie i historie.²¹¹ Participující vědečtí pracovníci nepředstavovali systematizovanou pracovní skupinu a sám Mlynář uvádí, jak zásadní koncepční spory uvnitř týmu probíhaly, což také vedlo k tomu, že za sebou Mlynářův tým nezanechal žádné „ucelené“ kolektivní dílo, jako byla například *Československá společnost* nebo *Civilizace na rozcestí*. I osud lidí participujících na Mlynářově týmu nebyl jednoznačný, část vědců ve vědeckém provozu zůstala a adaptovala se na nový politický kurz. Téměř polovina z nich ovšem byla nucena odejít, ať už do zahraničí, kde někteří z nich pokračovali ve vědecké práci, nebo do domácích nekvalifikovaných pracovních oborů. Pro ty, kteří začínali opouštět stanoviska reformního komunismu již během pražského jara, pak vývoj po 21. srpnu znamenal rozchod nejen s reformním komunismem, ale i s marxismem jako politickým projektem.

Ztráta institucionálního zázemí znamenala de facto konec reformního komunismu jako stranického projektu řízeného „shora“. Během dvou let po vojenské intervenci ztratilo reformně-komunistické myšlení všechny své institucionální platformy, které sloužily k jeho produkci. To pochopitelně neznamenovalo vymizení tohoto typu myšlení ze společnosti, ideová výměna, která se dříve odehrávala především skrze oficiální kanály (konference, vědecká a stranická zasedání, média, publikační plány nakladatelství atd.) ovšem byla drasticky omezena a reformní komunismus se ocitl v kategorii, kterou sám po dlouhou dobu systematicky teoreticky vylučoval: „nezávislé politické myšlení“, které je kritické vůči politickému systému. Nemožnost participovat v rámci oficiálních institucí vytvořila výrazný diskurzivní mezník ve vývoji reformního komunismu po roce 1968. Reformně-komunistickému myšlení scházela zcela terminologie k přechodu do opozice, respektive k sebe-chápání jako opozičního politického proudu, neboť opozici

²¹¹ Mlynář podává ve své knize *Československý pokus o reformu: analýza jeho teorie a praxe* poměrně vyčerpávající seznam všech lidí, kteří se v různých etapách do projektu zapojovali, mezi členy Mlynářova týmu bylo i mnoho pozdějších normalizačních vědeckých pracovníků, například jeden z nejaktivnějších Mlynářových kritiků Jaroslav Matějček.

tohoto typu (mimo státní struktury či oficiální struktury) byla v rámci politické teorie reformního komunismu chápána stále jako nežádoucí ilegální.

Přechod myšlení, které bylo roky spjato s mocenskými mechanismy a stranickým aparátem do role na státu nejen nezávislé, ale i ilegální opozice nebyl jednoduchý a „závislost“ na stranických strukturách, ideově i prakticky, zůstala velmi dlouho přítomná i ve struktuře tohoto typu opozice a jejím promýšlení nové strategie. Klíčovým aktérem politické změny totiž v myšlení reformního komunismu byla vždy komunistická strana. Jen těžko se Reformně-komunističtí intelektuálové se jen těžko vzdávali svého sepejetí se stranickým fungováním. První koncepce „opoziční strategie“ jsou koncepcemi, které směřují především ke konfrontaci s novým vedením KSČ, případně ve spojení s mezinárodním komunistickým hnutím. Naděje na změnu byla myslitelná pouze za předpokladu, že reformní komunisté neztratí kontakt s představiteli KSČ, kteří je budou akceptovat jako politické partnery; představa dialogu s nekomunistickou opozicí nebyla zpočátku značnou částí reformních komunistů akceptována. To dobře demonstruje i poměrně negativní vztah k označení „disidenti“, kterému se část reformních komunistů po dlouhou dobu bránily, neboť se stále chápali jako legitimní reprezentanti velké části společnosti, nikoli jako „odpadlíci“ od „správného“ výkladu marxismu-leninismu.²¹²

Antireformní politický jazyk posrpnového marxismu-leninismu

Mluvíme-li o „deinstitucionalizaci“ reformně-komunistického myšlení, je třeba se podrobněji podívat i na postupnou institucionalizaci nového anti-reformního politického jazyka, který začal postupně pronikat do všech oficiálních společenských struktur a převzal kontrolu nad rozhodovacími mechanismy produkce vědění ve státě. V předchozí kapitole jsme již představili, jakým způsobem marxisticko-leninská propaganda interpretovala marxistický revizionismus a jaké jsou intelektuální kořeny této kritiky. Zde se podrobněji podíváme, jak vypadala nová kritika reformního komunismu a tzv. obrodného procesu. Anti-reformní politický jazyk se nezrodil v srpnu 1968, ale

²¹² Z výzkumů veřejného mínění z jara 1968 je evidentní, že během roku 1968 reformně-komunistické vedení nebylo vnímáno tak pozitivně, jak samo sebe později reprezentovalo – jako představitele národní jednoty proti normalizační byrokratické diktatuře. Například více než 80 % tázaných se vyslovilo pro zrušení vedoucí úlohy KSČ. Více PIEKALKIEWICZ, Jaroslav: *Public Opinion Polling in Czechoslovakia 1968–1969. Results and Analysis of Surveys Conducted during the Dubcek Era.*

existoval po celou dobu trvání pražského jara. Zatímco drtivá většina odborné literatury zaměřená na období 1968–1969 v Československu se soustředí na vývoj v komunistické straně a na analýzy různých projevů a „zárodků“ vznikající občanské společnosti, jen málo pozornosti bylo věnováno „extrémům“ politického spektra, ať už tzv. levicovým „ultras“ a „(neo)stalinistům“, tak i otevřeně antikomunistickým postojům, které zcela odmítaly existenci komunistického systému v jakékoli podobě.²¹³

Definovali jsme tři dominantní politické jazyky, které charakterizovaly veřejnou politickou diskuzi během první poloviny roku 1968: liberální, radikálně-demokratický a reformně-komunistický, které se objevovaly a různým způsobem prolínaly, ve veřejném prostoru. Anti-reformní politický jazyk, stejně jako explicitně antikomunistický jazyk, představovaly v této době marginální prostředky veřejných promluv, nicméně to neznamenovalo, že by zcela zanikly. Formovaly se v různých uzavřených skupinách kritických k probíhajícímu dění. V první polovině roku 1968 stál antireformistický diskurz na okraji veřejné společenské diskuze, v interních stranických diskuzích ovšem sílil jako silná kritika nastupujícího reformního kurzu. Literatura většinou popisuje tento proud myšlení jako „konzervativní“ či „dogmatický“, což je ovšem termín, který užívala většinou reformní část komunistické strany k diskreditaci svých odpůrců.

Anti-reformní politické stanovisko vycházelo z marxisticko-leninské interpretace společenské struktury a odklonění od této doktríny považovalo za oportunistické a antisocialistické. Pavel Urbášek identifikuje několik uskupení v rámci „ultra-radikální levice“, kde se anti-reformní neostalinské myšlení udržovalo a produkovalo: především to byla skupina kolem Josefa Jodase (Jodasovci), skupina kolem Emanuela Famíry, Levá fronta a Leninský svaz mladých, později se jejich nejvýznamnější platformou stal ideologický týdeník *Tribuna*.²¹⁴ Důležitou roli sehráli i významní straničtí funkcionáři s úzkými vazbami na sovětské vedení. Straničná prosovětská a anti-reformistická levice

²¹³ McDERMOTT, Kevin – SOMMER, Vítězslav: The Anti-Prague Spring: Neo-Stalinist and Ultra-Leftist Extremism in Czechoslovakia, 1968–1970. In: McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew (eds.): *Eastern Europe in 1968*, s. 45.

²¹⁴ Více URBÁŠEK, Pavel: Jak pancéřové divize bránily socialismus. K úloze ultraradikální levice v letech 1968–1970. *Listy*, Roč. 36, č. 4 (2006), s. 17–24.

Více také VRABEC, Václav: *Vybočil z řady: Medailón Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*. Praha: Naše vojsko, 1991.

vystupovala již od samého počátku proti reformnímu procesu a domnívala se, že porážka Novotného je pouze „dočasnou“ situací, kterou hodnotili jako kontrarevoluční. Tomu odpovídala i politická terminologie, která hodnotila pražské jaro jako „vnitřní subverzi“ a „revizionistickou infiltraci“ a leden 1968 jako „puč buržoazních a neo-buržoazních elementů ve straně“.

„Ultra-konzervativci“ hráli důležitou roli v etablování k normalizačním represivním mechanismům a hráli důležitou úlohu v ideologické kritice reformního komunismu, neboť významně napomohli ustanovit nově se formující dogmatickou verzi marxisticko-leninského diskurzu²¹⁵ Jodasův blízkým spolupracovníkem byl Rudolf Černý, údajně aktivní spolupracovník StB, jehož kniha *Jak se dělá kontrarevoluce vyšla* v roce 1970 a byla určitým „před-dokumentem“ *Poučení z krizového vývoje*. Poučení v tomto smyslu lze chápat jako dovršení budování anti-reformistické intelektuálního rámce, ve kterém se později musel vykládat dějinný význam pražského jara a mělo fungovat jako kritérium správnosti v politickém hodnocení. Po roce 1970 již tyto „ultras“ nehráli politicky významnější roli, neboť pro nastupující Husákovu politiku byly jejich postoje příliš radikální, a proto i nevyhovující ve snaze o pacifikaci většinové společnosti a získání její tiché podpory k výkonu normalizační politiky.²¹⁶

Systematicky se jako první anti-reformistické názory začaly veřejně objevovat v časopise *Tribuna* (celým názvem *Tribuna: týdeník pro ideologii a politiku*), který byl vydávaný ÚV KSČ v letech 1969-1989. *Tribuna* začala vycházet od ledna 1969 pod vedením Oldřicha Švestky a stala se centrem nejhlasitější protireformní rétoriky, formulovala ideologická stanoviska proti reformnímu komunismu a vydávala mnoho denunciačních článků proti aktérům pražského jara. Ideologicky se autoři *Tribuny* snažili o obnovení z jejich pohledu „pravověrného“ výkladu marxismu-leninismu, který jen málo diferencioval mezi různými politickými proudy v roce 1968. Navzdory snaze reformních komunistů se vymezit vůči nekomunistickému aktivismu, označoval tento nový výklad všechny

²¹⁵ McDERMOTT, Kevin: – SOMMER, Vítězslav: *The Anti-Prague Spring: Neo-Stalinist and Ultra-Leftist Extremism in Czechoslovakia, 1968–1970*, s. 63.

²¹⁶ Tamtéž.

politicky angažované politiky a intelektuály za „kontrarevolucionáře.“²¹⁷ Antireformní politický diskurz postupně získával hegemonii jak v politických a vědeckých institucích, tak i ve veřejném prostoru. Reformně-komunistická interpretace pražského jara stavěla na tom, že politická krize ústící ve vojenskou intervenci byla důsledkem nedostatečné kontroly spontánních (nekomunistických a antisocialistických) projevů občanské angažovanosti a „normalizace“ poměrů měla znamenat jednak obnovení stranické kontroly nad veřejným prostorem, jednak dílčí ústupky Sovětskému svazu. Nové stranické a státní vedení po dubnu 1969 se ovšem přiklonilo k interpretaci, kde celé pražské jaro bylo líčeno jako pokus o kontrarevoluci a vstup vojsk byl nezbytnou internacionální pomocí.

Proces reinterpretace a prosazování nové oficiální verze se odehrával na mnoha úrovních a vyvrcholil v prosinci 1970 přijetím *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ*. Hned v úvodní části se píše: „Od dubna 1969 vynaložil ústřední výbor, jeho předsednictvo spolu s aktivem strany velké úsilí, aby objasnily straně, dělnické třídě a všem občanům příčiny krize naší společnosti, která vyvrcholila v roce 1968 v kontrarevoluci.“²¹⁸ Tento proces byl zajištěn mimo jiné plošnými stranickými čistkami a prověrkami, které sloužily i jako edukativní nástroj, jak prosadit novou politickou doktrínu. Politické čistky a vyloučení statisíců lidí z komunistické strany hrály v procesu deinstitucionalizace reformního komunismu naprosto klíčovou roli. Jak tvrdí Vladimír V. Kusín, „kdyby bylo očištění strany a dalších institucí státu a infrastruktury provedeno mírněji, lidé naklonění změnám by zůstali v některých rozhodujících pozicích a umožnili by tak vytvoření umírněného konzervativního režimu, který by zachoval některé reformy i pod celkovým zastřešením ideologické ortodoxie. Kádárizace by byla možná.“²¹⁹

²¹⁷ ŽELEZNÝ, Jakub: Vznik týdeníku Tribuna jako první legální tiskové platformy antireformních sil v roce 1969. In: *Sborník Národního muzea v Praze (Řada C – Literární historie)*, Svazek. 57, č. 4, (2012), s. 56., s. 53–57.

²¹⁸ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany*. Praha: Svoboda, 1971.

²¹⁹ KUSÍN, Vladimír V: *From Dubček to Charter 77: a study of "normalization" in Czechoslovakia, 1968-1978*. Edinburgh: Q. Press, 1978, 84–85.

Mezi nejaktivnější autory, kteří spoluutvářeli marxisticko-leninský rámec nového dogmatického výkladu, patřili hlavní stranický ideolog Jan Fojtík, dále pak například Jaroslav Matějček, Ladislav Hrzal či Miloslav Šolc. Důraz byl kladen především na návrat k těm Leninovým textům, kde formuloval třídní podstatu společenských jevů a kritiku tzv. oportunistu: *Tři zdroje a tři součásti marxismu*, který je obhajobou Marxova filozofického materialismu, *Marxismus a revizionismus* a *Oportunismus a krach II internacionály*. Zatímco nová teze o kontrarevoluci byla namířená jak proti reformnímu komunismu, tak i proti nekomunistické části společnosti, která v roce 1968 vznesla svoje politické požadavky, rehabilitace Leninova ideologického pojetí revizionismu byla namířena primárně proti reformně-komunistickému myšlení. Stála na několika základních pilířích. Jednak odsoudila popírání principu třídnosti, ke kterému došlo na konci šedesátých let téměř ve všech společenských oborech. Marxismus-leninismus ovšem deklaroval, že „bez třídního přístupu není možné správně pochopit reální fakta a procesy společensko-politického života.“²²⁰

Autoři několikařlného didaktického textu (Hrzal a Popov), který vycházel v roce 1970 na pokračování v stranickém týdeníku *Život strany* tvrdili, že „[p]opírání třídnosti ve společenskovední teorii vede k liberalismu, ke stírání kvalitativních rozdílů mezi marxismem a nemarxistickými ideologiemi, ke smíru s nimi apod. (...) Netřídní a nevědecký pohled vedl k tzv. „modernizaci marxismu“, k otevření dveří západní filozofii, k návratu tzv. autentického marxismu, k návratu k „mladému“ Marxovi, k hledání zásadních rozporů mezi „starým“ a „mladým“ Marxem, mezi Marxem a Engelsem, mezi marxismem a leninismem, ke snahám doplnit marxismus existencialismem apod. Výsledkem měla být obrovská relativizace a destrukce všech základních hodnot marxismu-leninismu, která se přenášela do vědomí a myšlení lidí a ve svých důsledků vedla ke krizi strany i celé socialistické společnosti.“²²¹ Tyto přístupy byly označeny za eklekticismus a „trojského koně buržoazní ideologie“, který absolutizuje

²²⁰ FOJTÍK, Jan: Leninův odkaz – nesmiřitelně bojovat proti oportunistu. *Otázky míru a socialismu*, Roč. 13, č. 1 (1970), s. 3.

²²¹ POPOV, L. S. – HRZAL, Ladislav: Lenin o ideologickém boji. (vycházelo v časopise *Život strany*, č. 1-9, 1970), cit dle: *Studijní materiály „Na pomoc marxisticko-leninské přípravě.“ Základní směry pravicového oportunismu v ČSSR a jeho důsledky*. Praha: Naše vojsko, 1971, s. 63.

jednotlivé a nepodstatné stránky společenského vývoje a není schopen na ně aplikovat dialektiku.

Důsledné kritice byl podroben tzv. „otevřený marxismus“, který byl v šedesátých letech postaven do opozice vůči marxismu-leninismu jako přístup kritický, tvořivý a nedogmatický a stal se výrazným ideovým protipólem vůči stalinskému dogmatismu (v Československu byl tento směr reprezentován například Robertem Kalivodou, Karlem Kosíkem, Lubomírem Sochořem či Vratislavem Effenbergerem, dostával se do povědomí širší veřejnosti skrze díla autorů frankfurtské školy či intelektuálů skupiny Praxis). Dalším marxistickým přístupem, který byl plošně zavrhnut, byl marxistický humanismus. I zde Popov a Hrzal kritizovali návraty k mladému Marxovi, především novou teorií odcizení, která byla marxistickými vědci formulována v šedesátých letech (jak na západě, tak na východě) a spočívala na předpokladu, že lidské odcizení není způsobeno pouze ekonomickým kontextem, tedy vycházející z Marxova pojmu „odcizené práce“, která je pouze prostředek k fyzické reprodukci, ale neslouží k rozvoji člověka. Marxistický humanismus chápal odcizení komplexněji a reflektoval novou situaci v zemích východního bloku, kdy po odstranění soukromého vlastnictví nedošlo automaticky k vyřešení problému lidského odcizení. Všechny marxistické přístupy, které opouštěli stanoviska marxismu-leninismu vedli podle autorů k „vyústění do antikomunismu“: „Pravicoví revizionisté s jejich „humanistickou“ kritikou socialistického státu, vedoucí úlohy komunistické strany a marxisticko-leninské ideologie vystupují v jednom šiku se současným antikomunismem, který vysvětluje a zneužívá stejným způsobem pojem odcizení.“²²²

Postupně se tak utvářel „konsolidační marxismus-leninismus“, který měl zajistit kontrolu nad šířením „správných názorů“. Ta byla zajišťována i obnovenou činností Ústavu propagandy a znovuobnoveným masovým vydáváním ideologických příruček. Podle Gustáva Husáka bylo totiž jednou ze zásadních chyb roku 1968, že se „umrtvoval ideologický život uvnitř strany“²²³. Příručky a „studijní materiály“ měly přispět k „pochopení podstaty revizionismu a pravicového oportunistu, jeho kořenů a zdrojů,

²²² Tamtéž, s. 80.

²²³ HUSÁK, Gustáv: Proč byl nutný leden. *Tribuna*. Roč. 1, č. 1 (1969), s. 3.

k poznání příčin a důsledků jejich působení v naší společnosti i v armádě a k vyvození poučení a konkrétních závěrů pro vlastní práci.“²²⁴ Politické myšlení reformního komunismu podle normalizační marxisticko-leninské teorie „opustilo pojetí politiky jako obhajoby třídního zájmu“, obnovená marxisticko-leninská doktrína ho označila za „ideologii sociálního reformismu“, jejíž koncepcí je „demokratický socialismus“.²²⁵ Zásady reformního komunismu, tak jak jej formuloval dokument Akčního programu v roce 1968, byly popsány jako „eklektický souhrn různých buržoazních teorií a tradičních sociálně-demokratických reformistických názorů, který je vydáván za alternativu teorie a praxe vědeckého komunismu.“²²⁶ Ideově se tato nová oficiální politická stanoviska opírala o leninskou kritiku reformismu. Lenin totiž tvrdil, že „reformismus je buržoazní podvod, páchaný na dělnících, kteří, dokud bude vládnout kapitál, zůstanou námezdními otroky a na tomto stavu nezmění nic ani sem tam nějaké zlepšení.“²²⁷ Fakt, že reformní komunismus sám v roce 1968 stavěl na odmítání „buržoazního reformismu“ pochopitelně reflektován nebyl.

²²⁴ *Studijní materiály „Na pomoc marxisticko-leninské přípravě.“ Základní směry pravicového oportunismu v ČSSR a jeho důsledky*, s. 3.

²²⁵ ČÁP, Jaroslav: *Antikomunismus v ideologii a politice sociálního reformismu: studijní text pro lektory a posluchače semináře Kritika současné ideologie a politiky antikomunismu - I. ročník, zařazeného ve vyšším stupni stranického vzdělávání*. Praha: Oddělení propagandy a agitace ústředního výboru KSČ, 1976, s. 19.

²²⁶ OBZINA, Jaroslav: *K leninskému pojetí politiky*. Praha: Horizont, 1971, s. 113.

²²⁷ LENIN, Vladimír I.: *Spisy 19*, Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1957, s. 369.

Kontinuita reformně komunistického projektu po roce 1968 a posrpnová socialistická opozice

Počátek normalizace většinou česká i zahraniční historiografie pojímá jako radikální rozchod s obdobím pražského jara. Tento pohled je samozřejmě zcela platný s ohledem na normalizační politické strategie jako byly masové stranické čistky, propouštění ze zaměstnání, znovuzavedení cenzury či rozsáhlá vlna emigrace. Všechna tato drastická opatření, změna oficiální rétoriky a tím i společenské atmosféry vytvořila nové společenské normy, nové způsoby formální i neformální komunikace. První historické i politologické texty věnované nástupu normalizace, které většinou pocházely z pera vyloučených komunistů, kteří svými životními trajektoriemi tento „zlom“ definovali, zdůrazňovaly především výraznou diskontinuitu s předchozím obdobím. Stejně tak i normalizační stranická rétorika označila v roce 1970 období pražského jara, tzv. „polednové období“ za krizový vývoj, který vyústil v kontrarevoluci a způsobil „příkré odmítání základních principů marxisticko-leninského světového názoru ve filozofii, v sociologii, v historii, v ekonomii, v oblasti státu, práva a výstavby strany i v kultuře a umění, kde všude docházelo k přímé kapitulaci před buržoazní ideologií.“²²⁸ Tím se i normalizovaná komunistická strana radikálně odstříhla od politických koncepcí, které vznikaly v roce 1968, především od Akčního programu.

Přestože stranická rétorika zdůrazňovala také (s opačnými hodnotovými znaménky) diskontinuitu s polednovým vývojem, nový systém založený na „anti-reformismu“ čerpal mnoho z tzv. reformních diskurzů šedesátých let, bez toho, aby se k „zapovězenému“ pojmu reformy hlásil. To je prakticky naznačené i v textu *Poučení: reformní vývoj předcházející „lednu“* není hodnocen stejně odmítavě jako období pražského jara. Naopak, *Poučení* se poměrně pozitivně vyjadřovalo o XIII. sjezdu KSČ v roce 1966: „Jeho závěry dávaly široké možnosti k důslednému uplatňování vedoucí úlohy strany a leninských metod při řízení strany a společnosti. Usnesení XIII. sjezdu se však důkladně nerozpracovalo, naopak v mnohých případech se od něho ustoupilo. Tuto skutečnost využily tzv. pravicové a revizionistické síly. Zformovaly se v postupně

²²⁸ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ; Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany*, Praha: Svoboda, 1971.

narůstající proud, vytvářející se již dávno před XIII. sjezdem z maloměšťáckých elementů, představitelů poražené buržoazie. Tyto živly pronikly i do strany, zejména na ideologický úsek a do masových sdělovacích prostředků. Připojili se k nim lidé, kteří couvli před obtížemi a ztratili důvěru v revoluční perspektivu, různí „teoretici“, kteří přešli od krajního dogmatismu k revizionismu.“²²⁹ Oficiální stanovisko KSCĚ tedy dávalo najevo, že neodmítá celý post-stalinský vývoj KSCĚ, ke kterému došlo v šedesátých letech. Přestože obnovený ideový dogmatismus a rigidita politického myšlení evokovaly represivní přístupy doby první poloviny padesátých let, podstata vládnutí se změnila. V této souvislosti Michal Kopeček připomíná, že označení „konsolidovaných“ režimů ve střední a východní Evropě jako „neostalinských“ (jak byly často charakterizovány svými domácími i zahraničními oponenty) může být velmi zavádějící a zdůrazňuje, že přestože konsolidační režimy sedmdesátých a osmdesátých let, včetně Československa, nikdy nepřestaly být represivní, v mnoha různých ohledech byly pokračováním Chruščovovských impulsů z šedesátých let.²³⁰ *Poučení* ve své dějinné interpretaci sice zcela opomíjí osobnost Stalina i samotný pojem stalinismus, zároveň ovšem nové stranické dogma uznalo „chyby“ i „tragické omyly“ v počátcích budování československého komunismu, „v prudkém a složitém vývoji, kterým naše společnost prošla a v němž si strana a dělnická třída teprve osvojovaly umění řídit a vládnout.“²³¹

Na historické kontinuity, které rozostřují význam politických mezníků, jako jsou roky 1968 či 1989 v posledních letech začíná upozorňovat celá řada nových výzkumů zabývajících se historií odborných diskurzů a technokratických forem vládnutí, které se ustavily v šedesátých letech, jak na Východě, tak na Západě. Tyto přístupy, zaměřující se primárně na expertní prostředí, nikoli politiku, ukazují normalizační establishment nikoli je jako skupinu, která se pokusila o potlačení politických a ekonomických inovací „pražského jara“, ale v mnoha oblastech na něj také navazovala a pokračovala v nastavených trendech z šedesátých let. V knize *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989* popisují autoři jako nejvýraznější moment normalizační „kontinuity“ s předchozím obdobím především důraz na autoritu moderní

²²⁹ Tamtéž.

²³⁰ KOPEČEK, Michal: Was there a socialist Rechtsstaat in late communist East Central Europe? The Czechoslovak case in a regional context, s. 281 – 296.

²³¹ *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSCĚ.*

vědy: „Z éry pražského jara zůstalo přesvědčení o potřebě vědy a expertních aparátů pro efektivní řízení státu a hospodářství. Demokratizaci nahradila politika odpolitizování, která účinně umrtvila vznikající politickou veřejnost.“²³² Sommer ukazuje, že výrazným prvkem tzv. reformního socialismu v šedesátých letech byl důraz na technokratické formy vládnutí, které proti „nevypočitatelnému“ stalinismu založeném na představě masové politické mobilizace „zdola“, postavily požadavek „zvědečtění“ politiky. Iracionální burcování obyvatelstva a do značné míry i politická improvizace vedená pragmatickými ambicemi komunistické strany měla být v šedesátých letech nahrazeny vědeckou analýzou a společně s ní také politickou participací občanů prostřednictvím zákonem stanovených politických práv.²³³ V podobném smyslu také Michal Kopeček ukazuje, že právní systémy pozdních komunistických diktatur včetně Husákova režimu zachovaly většinu institucionalizovaných forem i tematickou orientaci z „liberalizačních“ 60. let, avšak právní teorie a prosazování práva měly znovu sloužit především politickým a ideologickým potřebám komunistické strany a socialistického státu.²³⁴

V důrazu na „zvědečtění“ vládnutí tedy normalizace navazovala na reformní projekty šedesátých let (dnes souhrně označované jako tzv. technokratický socialismus), odmítnutím demokratizace a liberalizace (v podobě marxistického humanismu, ale i nemarxistických forem socialismu) se s nimi radikálně rozcházela. Základem normalizačního režimu tak podle Sommera bylo „[p]ropojení depolitizace a autoritářství s programem vědecky řízené společnosti.“²³⁵ Tyto výzkumy jsou pro téma předkládané práce velmi přínosné – nepřejímají automaticky běžnou perspektivu o radikálním rozchodu normalizačního období a reformního komunismu šedesátých let a citlivě popisují různé formy trajektorií jednotlivých vědních či expertních diskurzů a s nimi spojených mechanismů výkonu moci. Byla to právě teze o politické diskontinuitě, jež se stala centrálním legitimizačním motivem reformně-komunistického myšlení po roce 1969 a posléze se přenesla i do mnohých respektovaných historických prací, které

²³² SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, s. 195.

²³³ Tamtéž.

²³⁴ KOPEČEK, Michal: *Vládnout právem. Česká právní věda od „represivní legality“ k právnímu státu, 1969–1994*. In: KOPEČEK, Michal a kol.: *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, s. 51.

²³⁵ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu*, s. 196.

chápal reformy šedesátých let jako všechny automaticky vedoucí ke společenské demokratické pluralizaci a anti-autoritářství.²³⁶ Tento *metodologický* problém při popisu pražského jara a jeho kořenů kritizovali ovšem i někteří opoziční autoři. Například v roce 1978 Jan Tesař v textu *Mýtus pražského jara a realita českého disentu*. Tesař navazoval na kritiky technokratického principu vládnutí, které se ozývaly již během pražského jara (především od autorů hlásících se k humanistickému marxismu jako byl například Karel Kosík) a pomocí nich se mimo jiné vymezoval (z marxistických pozic) vůči reformně-komunistické opozici. Poukazoval na to, že mnoho z inovativních projektů šedesátých let, které se příliš automaticky spojovaly s demokratizačním a liberalizačním politickým procesem ve skutečnosti byly velmi dobře slučitelné s podstatou „totalitní diktatury“, jak nazýval normalizační režim, anebo ji svými důsledky v její podstatě nenarušovaly.²³⁷

Ekonomičtí reformátoři se stavěli skepticky například k myšlence dělnických rad, jejich postoje nebyli diktováni politickými motivacemi, ale především potřebami československého hospodářství (tak se například o radách pracujících začalo masověji mluvit až po srpnu 1968, především z politických důvodů). Podobně argumentoval Tesař například i v případě schválení zákona o federalizaci, často označovaného za *jediné reziduum politické reformy* Akčního programu. Tesař se ovšem domníval, že federalizace státu v podobě, v jaké byla uzákoněna, se nijak nedotkla jeho „totalitní podstaty“, protože „nezměnila nic na vztahu mezi občanem a státem, mezi společností a státem a mezi stranou a státem. Stát zůstal i nadále univerzálním vlastníkem, zaměstnavatelem, policistou i soudcem vůči občanu a pouhým článkem v systému převodů a pák vůči vládnoucí straně. A tato strana federalizována nebyla, zůstala přísně centralizována podle sovětského modelu (...) [z]a takových podmínek nemohla být federalizace ničím víc než pouhým novým typem administrativního členění státu.“²³⁸

Z perspektivy takto formulované kritiky je proto důležité ve vývoji politického myšlení po roce 1968 oddělit sféru samostatného politického myšlení reformního komunismu od

²³⁶ O reformně-komunistické „zátěži“ v historiografii soudobých dějin více MERVART, Jan: Rozdílnost pohledů na československou normalizaci. In: ČINÁTL, Kamil – MERVART, Jan – NAJBERT, Jaroslav (eds.): *Podoby Československé normalizace. Dějiny v diskuzi*, s. 40–78.

²³⁷ TESAŘ, Jan: Mýtus pražského jara a realita českého disentu. In: *Co si počít ve vlkové bříše? Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980*, Praha: Triáda, 2018, s. 336.

²³⁸ Tamtéž, s. 339.

jiných reformních projektů, které v určité „mutaci“ mohly koexistovat i v rámci autoritářské normalizační praxe, respektive ji spoluutvářely (vědecko-technická revoluce, sociální plánování, sociální prognostika aj.). To ovšem neplatilo pro politickou sféru, jak v podobě vědní disciplíny politické teorie, tak i v podobě stranické ideologie (ty se v rámci reformně-komunistického politického myšlení do značné míry překrývaly). V oblastech vědeckého řízení a ekonomické reformy normalizace do jisté míry navazovala na reformní teze – dokonce i tak, jak byly formulované v Akčním programu, totiž, že „metody řízení a organizace národního hospodářství (...) naléhavě vyžadují změny, tj. ekonomickou soustavu řízení, která by dovedla prosadit obrat k intenzivnímu růstu“ a důraz na „zapojení země do procesu vědeckotechnické revoluce ve světě, což si [...]žádá zvláště intenzivní spolupráci dělníků a rolníků s technickou a odbornou inteligencí a [klade] vysoké nároky na znalost a kvalifikaci lidí, na uplatnění vědy.“²³⁹

Rozdílně ovšem chápala příčiny i způsoby řešení těchto jevů, a to především v politické rovině. Akční program totiž definoval „hlubší příčiny“ ekonomické i společenské krize jako nedostatek politické demokracie – volal po širokém prostoru pro společenskou iniciativu, otevřenou výměnu názorů a demokratizaci celého společenského a politického systému. Tyto politické procesy se měly stát podmínkou „dynamiky socialistické společnosti“.²⁴⁰ Takto definovaná široká otevřená „platforma“ socialistické demokracie, která byla naznačena v Akčním programu, ale především diskutována ve veřejném prostoru v roce 1968 se stala základem politického myšlení prvních opozičních vyjádření proti konsolidačním opatřením na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Ty sice neměly formu organizované opoziční intelektuální produkce (ta ještě nebyla „ustavena“ v podobě exilových časopisů a nakladatelství), ovšem přesto vzniklo několik dokumentů, které se politicky poměrně konkrétně profilyovaly a vyzývaly k boji za demokratický socialismus. Většinou měly podobu petice, otevřeného dopisu či veřejného prohlášení, což byly formy, které se v této době (1969–1971) staly významnou součástí rozšiřování politického vědomí. Právě v tomto období představovaly dokumenty obdobného charakteru jednu z klíčových forem občanského odporu, která nabyla skutečně

²³⁹ Akční program KSČ. In: *1989: Nedokončený projekt. Levicová paměť devětaosmdesátého. Východ programatických textů z minulosti české demokratické levice*. Praha: Masarykova demokratická akademie, 2009, s. 12.

²⁴⁰ Tamtéž.

masového charakteru.²⁴¹ Proto je třeba jim zde věnovat podrobnější pozornost, první posrpnová socialistická opozice (respektive různé uskupení hlásící se k odkazům demokratického socialismu a „pražského jara“) vytvářela zdánlivou ideovou jednotu, když promlouvala jazykem „občanského socialismu“ roku 1968.

V tomto období se také vytvářela z bývalých vysoce postavených komunistů nová organizovaná exilová skupina kolem Jiřího Pelikána a časopisu *Listy* (podrobněji v další části textu), která svým ideovým i personálním profilem přímo navazovala na reformně-komunistickou politiku. První domácí opoziční aktivity, které se hlásily k demokratickému socialismu jako široké platformě národní jednoty, považoval okruh bývalých vysokých funkcionářů z roku 1968 za potvrzení vlastní politické legitimacy a spoléhal se při tom na půl milionu po srpnu vyloučených členů KSČ, pro které se ujal název „strana vyloučených“. Pelikán na počátku normalizace věřil, že „[g]igantickou čistkou ve straně a svévolnou persekucí všech, kdo zůstávají věrni myšlenkám ‚pražského jara‘, pomohlo samo tzv. nové vedení KSČ k formování politické opozice, která se může v první řadě opřít o statisíce těch, kdo byli násilně vyřazeni z politického života. Je jen otázkou času, kdy se tito jednotlivci, skupiny a síly spojí postupně ve společnou frontu boje. Ta dnes prochází celou zemí. Opírá se o ohniska nespokojenosti a vzdoru mezi dělníky na závodech, mezi mládeží a studenty na školách a v armádě, o velkou část vědecké a kulturní fronty. Má své zázemí mezi ostatními vrstvami obyvatelstva. Má své spojence ve světě a bude po stupně navazovat spojení s podobnými hnutími v ostatních socialistických zemích.“²⁴²

Pelikán, který jako vůdčí osobnost socialistické opozice v exilu doufal v tento velký mobilizační potenciál, popsal různé reakce „vyloučených“ komunistů²⁴³: zastánci první varianty považovali komunistickou stranu za jediné možné fórum, na jehož půdě je možné vést boj za obnovu socialismu a nevěřili v reálnou možnost utvoření socialistické opozice vně komunistické strany – část bývalých členů strany tedy vyčkávala

²⁴¹ VILÍMEK, Tomáš: To koukáte bolševici, kdo vám šlape po Měsíci! K problematice tzv. protistátních písemností v Československu v letech 1969 až 1971. *Securitas Imperii*, Roč. 29, č. 2 (2016), s. 163.

²⁴² PELIKÁN, Jiří: Jak dál? *Listy*, První speciální vydání (srpen, 1970), s. 2.

²⁴³ PELIKÁN, Jiří: *Socialist Opposition in Eastern Europe. The Czechoslovak Example*. Londýn: Allison and Busby, 1976, s. 40–44.

na příhodnou mezinárodní a vnitrostranickou situaci a pak počítala s tím, že se do strany zase vrátí a obnoví svoji činnost z období šedesátých let.²⁴⁴ Další možností bylo založení „druhé“ nezávislé komunistické strany, respektive „odštěpení“ části strany, která by navazovala na reformní Akční program a rezoluce XIV. sjezdu. K takovému pokusu došlo v září 1969, kdy se budoucí část rodícího se Socialistického hnutí československých občanů pokusila založit tzv. Svaz komunistů Československa, který však neměl prakticky žádný ohlas.²⁴⁵ Nakonec se ukázalo, že nejsilnější opoziční potenciál mělo založení širokého hnutí, které se později zformovalo jako Socialistické hnutí československých občanů.²⁴⁶

O fenoménu „strany vyloučených“ (tedy o jakési jednotné skupině vyloučených reformních komunistů) nelze mluvit z historicko-sociologického hlediska. Z intelektuálně-historického hlediska to ovšem byl koncept, který hrál důležitou úlohu a v prvních letech po okupaci živil naděje reformních komunistů na společenskou změnu. K faktické organizaci takové strany ovšem nikdy nedošlo. Nesourodá „masa vyloučených“ byla příliš rozmanitá generačně i ideově. Jak píše Vilém Prečan, tito lidé se nikdy „nesešli“, „a to ani na společném politickém stanovisku, jejich cesty byly rozdílné už v okamžiku vyloučení a dále se rozcházely. „Strana vyloučených“ nikdy neexistovala a (...) ani nemohla vzniknout.“²⁴⁷ Navíc mimo výše zmíněné Socialistické hnutí československých občanů, které bylo tvořeno z velké části vyloučenými komunisty, existovalo mnoho dalších uskupení hlásící se k socialismu, ovšem s výrazně kritičtějším poměrem k období pražského jara (např. Československé hnutí za demokratický socialismus, Hnutí občanského odporu, Komunisté v opozici, Revoluční hnutí „Jan Palach“, Hnutí revoluční mládeže aj.). Věnovat pozornost politickým programům

²⁴⁴ V reakci na rozvinuté socialistické hnutí ještě na počátku roku 1971 napsal Jirí Pelikán, že „nelze však vyloučit hypotézu, že tento vnější tlak se na určitém stupni vývoje přenesl i dovnitř strany, byť dnes jakkoliv mumifikované a vytvoří novou situaci, podobnou oné z období 1967-68. Dokonce i mnozí dnešní horliví funkcionáři a "normalizátoři", zejména z mladší generace budou dříve či později narážet na podobné problémy a překážky, s nimiž se dostávali do Konfliktu jejich předchůdci již za Novotného a budou hledat nová řešení, změny a reformy.“ Více PELIKÁN, Jirí: Pokus o normalizaci nenormálního. *Listy*, 1971, č. 4-5, s. 4.

²⁴⁵ Více OTÁHAL, Milan. *Opoziční proudy české společnosti 1969–1989*, s. 22.

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ PREČAN, Vilém: Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: *Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968–1969*, s. 35.

prvních opozičních hnutí hlásících se k socialismu nám může pomoci pochopit, do jaké míry se odlišovala domácí socialistická opozice od exilové a zároveň vysvětlit, jaké předpoklady měla československá opozice pro vytvoření chartistického „dialogu“ a pozdějšího jednotného jazyka lidských práv.

Jazyk „občanského socialismu“ jako společný jazyk československé posrpnové opozice

V minulé kapitole jsem ukázala proces deinstitucionalizace reformně-komunistického politického myšlení. Ztráta institucionálního zázemí měla pro jeho povahu zásadní význam. Myšlení, které bylo ve své podstatě spjato se stranou a státem nedisponovalo rozvinutou teorií politické opozice a občanské společnosti. Reformně-komunistickému myšlení scházela vypracovaná terminologie k přechodu do opozice, respektive k vlastnímu sebe-chápání jako opozičního politického proudu, neboť opozice tohoto typu (mimo státní struktury či oficiální struktury) byla v rámci politické teorie reformního komunismu chápána jako ilegální.

Podobně tomu bylo i v případě pojmu „občanská společnost“ a občanství (více zde kapitola č. 6). Definice vztahu člověka (občana) k socialistickému státu byla důležitou součástí reformně-komunistické politické teorie před srpnem 1968. Pojmy *občanství* a *občanská společnost* se v šedesátých letech postupně navracely do marxistické politické teorie. Politologové a právníci, kteří je v této době diskutovali, jako důležité nástroje v demokratizačním procesu na jedné straně upozorňovali na důležitý emancipační potenciál „občanské praxe“, zároveň ovšem kritizovali pojem občanské společnosti v jeho liberální, respektive „buržoazní“ podobě. Joe G. Feinberg popsal podrobně marxistickou kritiku pojmu „občanská společnost“, jak ji formulovali Miroslav Kusý, Zdeněk Mlynář a Michal Lakatoš a tím načrtli podmínky pro vytvoření „socialistické občanské společnosti“. Ta se měla značně odlišovat od koncepce liberální, kterou reformně-komunistická marxistická kritika považovala spíše za zdroj nedemokratičnosti, nikoli nástroj demokracie.²⁴⁸

²⁴⁸ FEINBERG, Joseph G.: Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť. In: TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert (eds.): *Príliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*, s. 73.

Podmínkou socialistické občanské společnosti tak byla výrazná demokratizace ve všech společenských sférách – tedy nikoli jen ve vztahu občanů vůči státu (v právním smyslu), ale také ve vztahu pracujících vůči ekonomickému systému a obecně „lidí vůči společnosti“.²⁴⁹ Socialistická občanská společnost neměla být omezena pouze na „záruku“ politických práv a svobod občanů, ale mířila k „celistvějšímu“ pojetí občanství – lidství. Nárok, který se objevoval zejména u autorů zohledňujících marxisticko-humanistické stanovisko, jako byl Miroslav Kusý. Právě proto v „občanském socialismu“ byly samotné principy liberálního konstitucionalismu považovány za nedostatečné a podmínku pro naplnění principu socialistického občanství měla zajistit kombinace ústavních záruk a socialistického politického programu, kde ovšem rozhodující roli měl hrát (dočasně) socialistický stát. „Nezávislá“ občanská společnost jako uskupení autonomně jednajících jedinců vyjadřujících vlastní zájmy nebyla chápána jako teoretický problém.

Počátek sedmdesátých let přinesl zcela nové podmínky pro přemýšlení o opozici, nezávislém občanském jednání a formách politického odporu – nejen v rámci reformně-komunistického diskurzu. Selhání reformního pokusu a násilné potlačení pražského jara vedlo k diskuzím střeoevropských intelektuálů otevírající dvě vzájemně propojená a doposud marginalizovaná, témata: za první, že reforma „shora“ nikdy nemůže fungovat v daných strukturálních a geopolitických podmínkách (v rámci „východního bloku“) a za druhé, že další pokusy o rezistenci a změnu systému by měly být zaměřeny na společnost a nikoli na stát.²⁵⁰ Zatímco nemarxistické kritické proudy politického myšlení tato změna postupně vynesla do popředí opozičních aktivit, reformně-komunistické myšlení předpokládající socialistický politický konsensus nebylo schopno poskytnout takovou politickou terminologii, která by rezonovala v opozičních uskupeních jako užitečný nástroj kritiky normalizačního režimu.

²⁴⁹ Tamtéž, s. 88.

²⁵⁰ Např. FALK, Barbara: Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe. An Emerging Historiography. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 324.

Většina domácí i zahraniční literatury popisující typologie a strategie československé demokratické opozice se (pochopitelně) soustředí na chartistický diskurz jako na inovativní formu opoziční promluvy, která vytvořila platformu pro dialog mezi různými politickými směry na bázi (před)politického jazyka lidských práv, respektive specifické formy disidentského legalismu. Tento nový jednotící jazyk („poslední univerzální ideologie“) vyjadřoval kritiku politického režimu pomocí pojmů, které byly srozumitelné napříč východním blokem, ovšem i mimo region a hrál důležitou roli jako „lingua franca“ pro společné vyjadřování cílů a monitorování represe proti opozičním aktivitám.²⁵¹

Přestože těsně po srpnu 1968 neexistovala žádná jednotící platforma, jakou byla později Charta 77 (hned po okupaci vznikaly desítky na sobě nezávislých opozičních skupin a hnutí), domnívám se, že v této době se rodil společný jazyk socialistické opozice, který vycházel z politických diskuzí roku 1968 a jeho existence byla důležitá jako pozdější předpoklad pro možnost „dialogu“ uvnitř Charty 77. Tento „před-chartistický“ opoziční diskurz hraje důležitou roli v myšlení socialistické opozice a ukazuje, že spolupráce (bývalých) komunistů a nekomunistů – předpoklad, na němž byla založena Charta 77 – má delší intelektuální genezi sahající k reformním diskurzům šedesátých let.

Na tyto „reformně-komunistické kořeny“ chartistického disidentského legalismu jako první upozornil Michal Kopeček, který ukázal, jak se reformně-komunistický politický projekt vyvinul jako syntéza liberálně-demokratického konstitucionalismu a socialistického politického pořádku. Michal Kopeček v této souvislosti upozorňuje, že ne náhodu se část představitelů tohoto *občanského socialismu* (tzv. „právní reformisté“ – například Zdeněk Jičínský, Pavel Rychetský, Zdeněk Mlynář či Jiří Hájek) stala později významnými představiteli chartistické lidskoprávní opozice.²⁵² Kopeček zdůrazňuje význam legalismu jako politické strategie, která měla kořeny v právně-politických diskuzích z šedesátých let a později představoval důležitou rétorickou strategii v kritice

²⁵¹ SZULECKI, Kacper: *Dissidents in Communist Central Europe Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors*. Londýn: Palgrave Macmillan, 2019 (především kapitoly 5 a 6).

²⁵² Více KOPEČEK, Michal: Was there a socialist Rechtsstaat in late communist East Central Europe? The Czechoslovak case in a regional context; TÝŽ: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech.

režimu. Podobně argumentují také Kieran Williams a James Krapfl v závěru své studie o československém občanském socialismu v šedesátých letech, kde hodnotí dopad pražského jara na pozdější právní myšlení v disentu. Autoři zdůrazňují, že požadavky dodržování „občanských práv“ a důraz na zákonnost jako metodu řízení socialistického státu se objevuje již v prvních prohlášeních posrpnové opozice, která se postupně vyvinula v politicky diverzifikovanější skupinu hlásící se k Chartě 77.²⁵³

Období pražského jara představovalo jen zdánlivou ideovou jednotu (která byla spíše zpětně konstruována) a nelze mluvit o jednotném politickém národním konsensu (především i proto, že některé hlasy se do veřejného prostoru nedostaly vůbec), po zrušení cenzury se ve veřejném prostoru začaly rozvíjet diskuze, které výrazně překročily reformně-komunistické představy o politickém pluralismu, především v otázkách toho, jak má vypadat politická opozice a stranický systém. Přesto reformně-komunistický diskurz jako zmíněná fúze liberálně-demokratického konstitucionalismu a socialistického politického pořádku dominoval veřejné diskusi a vytvářel prostor pro formulování společného politického jazyka „občanského socialismu“, který umožňoval formulovat kritické politické požadavky různě politicky smýšlejícím aktérům. Později dal prostor pro společné přemýšlení o podobách socialismu jak reformním komunistům (kteří ho chápali jako logické pokračování reformního diskurzu), tak i nezávislým liberálním socialistům a kritickým intelektuálům.

V tomto ohledu sice například Milan Otáhal označuje první opozici proti normalizaci za „socialistickou“, ovšem toto označení může být zavádějící, neboť právě první posrpnová opoziční hnutí již představují koalice různě smýšlejících protirežimních aktérů. Proto je zde užitečnější mluvit o společném politickém jazyku „občanského socialismu“, podobně jako v případě Charty 77 mluvíme o jednotném „jazyku lidských práv“, aniž bychom všechny chartistické proudy považovali za politicky liberální. Stejně jako chartistický legalismus nebyl pro exkomunisty pouze pragmatickou volbou či „kouřovou clonou“ pro opoziční činnost, ani důraz na socialistické hodnoty nepředstavoval na počátku sedmdesátých let pro mnohé nekomunistické členy opozice

²⁵³ WILLIAMS, Kieran - KRAPFL, James: For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s–1980s, s. 38.

rétorický kompromis. Pojem demokratického socialismu v této době ztělesňoval negaci normalizačního represivního systému, ovšem také značně překračoval reformně-komunistickou podobu socialistické demokracie s vedoucí úlohou komunistické strany. Charakteristickým rysem této první dominantní opoziční rétoriky bylo, že zde nedominoval důraz na autonomii jedince a jeho vlastní politická práva jako hlavní rys režimní kritiky, nýbrž všechny z prvních obsáhlejších dokumentů formulují kolektivní práva (například zaměstnanců či odborů či obecně „občanů“) a zároveň se hlásí ke konkrétním, byť různě formulovaným, politickým programům, které ovšem všechny vychází z představy socialistického pořádku jako ideálně-typického společenského zřízení. To je rys, který v sedmdesátých letech z jazyka opozice vymizí (respektive se značně upozadí) a z jazyka „občanského socialismu“ tak zbyde především důraz na konstitucionalistickou kritiku komunistického režimu v podobě zmíněného disidentského legalismu.

První formulace opozičních politických programů: Deset bodů, Manifest 28. října 1970, Manifest Občané a Malý akční program ČHSD

V době těsně po okupaci se objevilo několik dokumentů, které formulovaly různé typy opoziční strategie, a zároveň se všechny hlásily k ideji demokratického socialismu. Byly jimi prohlášení Deset bodů z 21. srpna 1969, Programové prohlášení Revoluční socialistické strany, Manifest Občané! Socialistického hnutí československých občanů a dva „Malé akční programy“ – Malý akční program socialistické opozice a Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus. Texty pocházely z generačně, regionálně i ideově rozmanitých hnutí – všechny ovšem přesahovaly pouhý rétorický protest proti srpnové vojenské intervenci a formulovaly demokratickou socialistickou alternativu vůči normalizační politice.

Výše jsem upozornila na dvě důležité komponenty, které se v opozičním politickém myšlení začaly po roce 1968 objevovat: nedůvěra k reformě „shora“, tedy k možností změny systému skrze stranické a státní instituce a důraz na nezávislou občanskou společnost jako na významného aktéra v možnostech demokratizace systému. Zatímco reformní politika roku 1968 se snažila zajistit takový systém, kde komunistická strana

bude stále dominantní společenskou silou (byť legitimizovanou masovou podporou „zdola“), první opoziční prohlášení, která se hlásila k základním bodům Akčního programu, byla blízko liberálně formulovaným představám o politické opozici z roku 1968 (Havel, Sviták, Doležal, ale například i Pithart aj.) a legitimita komunistické strany je zpochybněna jako jediná možná vedoucí síla politického života.

Jako první obsáhlejší petice se objevil 21. srpna 1969 manifest *Deseti bodů*, v němž skupina spisovatelů, politiků, novinářů a vědců vyjádřila vrcholným orgánům státu nesouhlas s postupem KSČ a stavem občanských svobod v Československu. Text podepsaný deseti vědeckými pracovníky, novináři a spisovateli (jmenovitě Rudolfem Battěkem, Václavem Havlem, Lubošem Kohoutem, Karlem Kynclem, Michalem Lakatošem, Vladimírem Neprašem, Luděkem Pachmanem, Janem Tesařem, Ludvíkem Vaculíkem a Josefem Wágnerem) byl 5. září Rudolfem Battěkem a Janem Tesařem doručen federální vládě, federálnímu shromáždění, České národní radě, vládě České socialistické republiky a ústřednímu výboru KSČ. Mimo to byl ještě počátkem září rozeslán Battěkem všem poslancům ČNR, redakcím československých deníků, rozhlasu, televize a ČTK. Jednotliví signatáři zastávali různé politické pozice, to, co je ale sjednocovalo, byl důraz na dodržování zákona, a v duchu občanského socialismu odmítnutí omezování politických svobod, které českoslovenští občané nabyli během roku 1968.

Ve shodě s pozdějšími prohlášeními socialistické opozice zachovávala petice určitý respekt ke komunistické straně, ovšem pouze pokud její legitimita bude vycházet z široké podpory „zdola“, jako tomu do určité míry bylo na jaře 1968: komunistická strana si „může vydobýt vedoucí úlohu ve společnosti jen tím, že si získá její důvěru skvělým plněním toho, co společnost nejvíce žádá.“ Zopakovala ovšem nároky nekomunistů na možnost působit na poměry, ve kterých žijí a podpořila reformní členy KSČ, „kteří se snažili zbavit stranu deformací a chápou své poslání jako službu tomu, co

bylo označeno výrazem „socialismus s lidskou tvář““. Podporujeme ty z nich, kteří trvají na legálnosti loni svolaného XIV. sjezdu strany.“²⁵⁴

Autoři odsoudili postupné rušení Akčního programu a vylučování veřejnosti „z tvorby státní politiky“ a protestovali proti „rozpuštění dobrovolných občanských organizací, jejichž činnost neodporuje zákonům, a proti snahám o rozštěpení některých organizací.“²⁵⁵ Apel na dodržování zákonnosti byl zřetelný především ve snaze formulovat požadavek zákonných záruk občanské společnosti. Text upozornil také na zákaz Společnosti pro lidská práva a požadoval „aby byl co nejdříve ratifikován a uveden v život mezinárodní pakt o občanských právech a pakt o právech hospodářských, sociálních a kulturních.“²⁵⁶

V duchu občanského socialismu autoři odmítali odklady voleb do národních výborů a zákonodárných orgánů a volali po takovém volebním zákoně, který by „prohloubil socialistickou demokracii“: „V zákoně má být obsaženo právo petičních výborů občanů navrhnout své vlastní kandidáty a také způsob, jak odvolávat poslance z funkce. Volby, které by se podobaly volbám z předešlých období, odmítáme už předem a nezúčastníme se jich.“²⁵⁷ Za pozornost jistě stojí i důraz na legálnost jednání signatářů, kteří chtěli „odporovat zákonnými metodami všemu, co bude proti našemu rozumu a lidskému svědomí a proti našemu přesvědčení jako občanů usilujících o socialismus demokratický a humánní, nebo co bude proti dobrým tradicím této země. Nechceme sahat k ilegálním formám, využijeme však všech svých dosavadních organizací k hájení svých názorů (...) Neříkáme nic protistátního, protože žádný soubor osob, který se bude cítit napaden, nemůže se považovat za stát, a protože nechceme rozrušit instituce státu, nýbrž žádáme, aby fungovaly, jak podle ústavy mají.“²⁵⁸

²⁵⁴ Deset bodů adresovaných Federálnímu shromáždění ČSSR, České národní radě, federální vládě, vládě České socialistické republiky a ÚV KSČ. In: Vilém PREČAN (ed.): *Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulanských postojích v československé společnosti 1968–1969*, s. 282–289.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 288.

²⁵⁶ Tamtéž.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 286.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 288.

Signatáři *Deseti bodů* také zdůraznili, že nesmýšlí protistranicky – požadovaná forma socialismu měla mít takovou podobu, která může mít úspěch ve vyspělých zemích a KSCĚ nebyla z této podoby primárně vylučovaná jako důležitá politická síla. Charakteristické pro první politické opoziční dokumenty bylo i to, že pokud šlo o záležitosti státu a zahraniční politiky (navzdory mnoha anti-sovětským a proti-ruským prohlášením ve veřejném prostoru, jako byly letáky či nápisy²⁵⁹), texty nezastávaly otevřeně protisovětské stanovisko, ale hlásily se k rodící se politice sblížení a překonávání studenoválečnické rétoriky „rozdělení světa“ a k podpoře takových demokratických a socialistických sil, které budou usilovat o mezinárodní odzbrojení a „mírové urovnání sporných otázek“.²⁶⁰

Druhé výrazné opoziční prohlášení v normalizujícím se Československu představoval *Manifest 28. října* publikovaný v listopadu 1970 Socialistickým hnutím československých občanů. Toto hnutí se ustavilo na přelomu let 1969/1970. Bylo tvořeno především skupinou vyloučených komunistů, kteří aktivně participovali na reformním hnutí v roce 1968, ale i některými nekomunistickými intelektuály. Mezi nejvýznamnější představitele SHČO patřili především skupiny bývalých komunistů v Praze a Brně: Milan Hübl, Rudolf Battěk, Karel Kyncl, Vladimír Nepraš, Jaromír Litera, Jan Tesař či Jaroslav Šabata.

Dlouhodobým cílem tohoto hnutí bylo dosažení demokratického socialismu s prvky parlamentní demokracie a prvky demokracie samosprávné. Skupina se ve svých prohlášeních také hlásila k Akčnímu programu a „demokratickým výdobytkům“ období pražského jara, kdy se podle signatářů *Manifestu 28. října* „začal naplňovat smysl socialismu, tj. svoboda a demokracie“²⁶¹ Mezi další významné aktivity této politické opoziční skupiny patřily bytové diskuse a šíření samizdatových materiálů jako např. „Situační zprávy, Fakta – připomínky – události“ nebo „Pokrok“. Hnutí také udržovalo

²⁵⁹ Toto velmi dobře ukazuje soubor dokumentů: PECKA, Jindřich (ed.): *Spontánní projevy pražského jara 1968-69*. Praha – Brno: Ústav pro soudobé dějiny/ Doplněk, 1993.

²⁶⁰ Deset bodů adresovaných Federálnímu shromáždění ČSSR, České národní radě, federální vládě, vládě České socialistické republiky a ÚV KSCĚ, s. 287.

²⁶¹ Prohlášení Socialistického hnutí československých občanů (Manifest 28. října). *Listy*, Roč. 1, č. 1 (1971), s. 3–6.

spojení s exilem, především s Jiřím Pelikánem v Římě – *Listy* se staly platformou pro publikování dokumentů hnutí.²⁶²

Manifest 28. října (někdy také označovaný jako Manifest „Občané Československa“) byl prvním prohlášením Socialistického hnutí československých občanů. Uveřejněn byl jak v „tiskovém orgánu“ SHČO *Fakta – Události – Připomínky*, tak i v prvním pravidelném čísle *Listů*. Více než ostatní opoziční dokumenty setrval program v mezích reformního komunismu (proto se k SHČO nejvíce hlásila i exilová opoziční skupina *Listy*). Pražské jaro podle *Manifestu* představovalo „naplnění smyslu socialismu“: svobodu a demokracii, „převyšující jejich buržoazní pojetí i jejich pojetí stalinské, rozvoj občanských práv, zakotvení právní jistoty občanů, tvorbu takového politického a společenského systému, v němž každý nalezne místo a možnost naplňovat životní tužby a vlastní představu šťastného života.“²⁶³ Zároveň ovšem manifest zachovával základní zahraničně-politický rámec a také zdůrazňoval významnost poměru k Sovětskému svazu, „největšímu sousedu a velmoci prvního řádu.“ Podle autorů „[b]ude nutné překonat nechápatý, záporný až nenávistný vztah, který dnes z pochopitelných důvodů k Sovětskému svazu chová většina československého obyvatelstva.“²⁶⁴

Normalizační komunistický systém zde autoři označili za „odcizující“ byrokratickou diktaturu, která zatýká lidi „náhodně a nezákonně“, ovšem boj proti ní měl být bojem „politickým a pozitivním“ a legálním. Stejně jako Deset bodů, i Manifest 28. října kladl důraz na zákonnost opozičního jednání a odmítl „teroristické násilné akce nebo sabotáže.“²⁶⁵ V duchu ideje „strany vyloučených“ totiž manifest předpokládal, že pražské jaro vytvořilo masové jednotné hnutí mezi nejširšími vrstvy obyvatelstva – dělníky, zemědělci, inteligence, vojáky, mládeží, „bývalými a nynějšími“ členy KSČ a jiných stran Národní fronty i „občany bez politické příslušnosti“. Manifest tak spoléhal na mobilizaci občanů a předpokládal masové projevy nespokojenosti v běžném každodenním životě i při plnění „občanských povinností“.

²⁶² Více MIKOVÁ, Martina: *Teorie opozice v nedemokratických režimech: Političnost vybraných opozičních subjektů v ČSSR v 70. letech*. Diplomová práce obhájena v květnu 2009 na Fakultě sociálních studií v Brně.

²⁶³ Socialistické hnutí čs. občanů. *Listy*. Roč. 1, č. 1 (1971), s. 5.

²⁶⁴ Tamtéž.

²⁶⁵ Tamtéž.

V tomto smyslu byly formulován i další dokument „Občané!“ SHČO (spolu-signovaný skupinami: Československé hnutí za demokratický socialismus, Hnutí občanského odporu, Komunisté v opozici a Revoluční hnutí „Jan Palach“), který byl uveřejněn jako výzva k listopadovým volbám v roce 1971. Dokument považoval neúčast ve volbách za „nejotevřenější projev odporu“. Účast ve volbách podle autorů není „právní povinností“, nýbrž povinností občana: „[za] neúčast nemůže být ani trestán, ani pokutován.“²⁶⁶ Pokud se občan rozhodne jít k volbám, dokument připomíná Paragraf 34 zákona „o plentě“ – tedy fakt, že volby jsou (nikoli mohou) být tajné a plenta musí být postavena tak, aby za ní voliči museli projít. Tento postoj již jasně dával najevo, že občan socialistického státu má určitá práva, která může po státu vyžadovat – přístup, který se stal základní formou disidentské kritiky režimu po vzniku Charty 77.

Teoreticky nejpropracovanějším a nejobsáhlejším dokumentem posrpnové socialistické opozice byl *Malý akční program Československého hnutí za demokratický socialismus*. ČHDS se hlásilo k demokratickému socialismu, ovšem k reformnímu komunismu bylo velmi kritické. Jeho členové pocházeli především z prostředí brněnské skupiny bývalých sociálních demokratů a dalších socialisticky smýšlejících osob, které během roku 1968 začaly uvažovat o možnostech vlastní politické participace. Především spoléhaly na nové vedení Československé strany socialistické v čele s Bohuslavem Kučerou, které slíbilo „socialistům – nestraníkům“ poskytnout politickou platformu k jejich aktivitám. „Předzvěstí“ samostatné činnosti členů budoucího ČHDS bylo založení Diskusního klubu v Brně, který se stal jakousi protiváhou Klubu angažovaných nestraníků v Praze a platformou pro politické diskuze během pražského jara i po srpnu 1968.²⁶⁷ K nejvýraznějším představitelům tohoto proudu myšlení patřili Jaroslav Mezník, Milan Šilhan, Jan Schopf či Petr Wurm.

Malý akční program, jehož „duchovním otcem“ se stal brněnský historik Jaroslav Mezník shrnoval výsledky politických diskuzí několika skupin s různou intelektuální genezí, všechny se ovšem hlásily k socialismu – opět různě definovanému. Na diskuzích se

²⁶⁶ Výzva „Občané“. *Listy*, Roč. 1, č. 6 (1971), s. 6.

²⁶⁷ Více PERNES, Jiří: *Od demokratického socialismu k demokracii: Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972*. Brno: Barrister & Principal, 1999.

podíleli zastánci marxistických východisek, českého socialismu masarykovské orientace a také křesťanského socialismu. Bezprostředním impulsem k diskusím bylo publikování *Manifestu 28. října*, a to podle autorů *Malého Akčního programu* „spíše pro zjevnou nedostatečnost než některé klady tohoto dokumentu.“ Diskuze o povaze nového dokumentu brzy přerostly v úvahy o teorii a taktice socialistické opozice v Československu. Malý Akční program tak měl představovat jakousi „elementární bilanci stanovisek“, která se v diskusích objevila.

Autoři sice svůj text nazvali v návaznosti na „slavnější“ dokument z dubna 1968, nicméně ideově na něj navazovali jen částečně a text představuje první obsáhlejší teoretickou kritiku pražského jara z pozice formující se nekomunistické socialistické opozice. *Malý akční program* byl kritikou nedostatečné demokratizace „shora“ během roku 1968, podle autorů bylo pro vzniklou situaci charakteristické, „že i ti z vedoucích představitelů KSČ, kteří v poloobrozených orgánech strany a státu otevírali prostor k nutným změnám, teprve hledali nejen konkrétní formy, ale i samotný politický obsah těchto změn.“²⁶⁸ Celé „polednové“ hnutí v komunistické straně totiž viděli jako nedostatečné – navazovali tedy na určitý typ nestraničského/nekomunistického socialismu a občanské kritiky, která odmítala hegemonii komunistické strany. Materiály pro XIV. sjezd (vydané později v exilu J. Pelikánem) ukazují, že hegemonie KSČ měla být zajištěna vhodným volebním řádem i ústavními opatřeními.²⁶⁹ Reformní komunismus podle nově se rodícího opozičního nezávislého socialismu nebyl schopen se stát opravdovou anti-byrokratickou revolucí, protože „nedokázal na novém základě sjednotit všechny rozhodující proti-byrokratické síly, protože nedokázalo ostře rozlišit fronty a aktéry nového historického konfliktu, protože svou polovičatostí dokonce zatlačilo některé významné složky revolučního pohybu do pasivity – nedokázalo ani včas dosáhnout nové, výrazné celonárodní jednoty (...)“²⁷⁰

Nezávislí socialisté si uvědomovali, že nové opoziční socialistické hnutí již nebude vycházet z předpokladu reformovatelnosti komunistické strany a změn prováděných

²⁶⁸ Malý Akční program ČHDS. In: 1989: *Nedokončený projekt. Levicová paměť devětaosmdesátého. Východní programatických textů z minulosti české demokratické levice*, s. 29.

²⁶⁹ PELIKÁN, Jiří (ed.): *14. mimořádný sjezd KSČ: Protokol a dokumenty*. Vídeň: Europaverlag, 1970.

²⁷⁰ Malý Akční program ČHDS, s. 32.

„shora“ skrze stranická a státní nařízení: „sjednocování a postupné překonávání zděděného rozkolu uvnitř dnešní socialistické opozice [se nám zdá] schůdnější cestou než naděje na renesanci tak hluboce zdiskreditované komunistické strany a na současnou restituci desítky let nefungujících jiných stran, a dokonce na jejich vzájemnou spolupráci.“²⁷¹ *Malý akční program* navrhoval vytvoření nové dialogické platformy, určité koncepce „otevřeného politického hnutí“, v němž by názorové rozdíly zůstávaly „soukromou záležitostí“ jednotlivých ideových proudů.²⁷² Pluralita politických názorů uvnitř nové posrpnové opozice vytvořila předpoklad, že československá socialistická opozice se musí formovat jako *nové politické hnutí*. Diskuze mezi socialisty vyústily v zpochybnění tradičních forem stranictví a *Malý akční program* také diskutoval představy o autonomní roli společenských organizací, zejména odborových, samosprávných a profesních. Autoři se domnívali, že normalizační režim nelze porazit jinak než revolučním vystoupením organizačně sjednoceného, akceschopného hnutí, představovaného novou, netradiční politickou formací: „novou avantgardou“, kterou *Malý akční program* nazval „Československé hnutí za demokratický socialismus“.²⁷³

Pojem socialismu v *Malém akčním programu* hrál ústřední roli – opozice měla mít jasný politický rámec, byť se předpokládala značná pluralita přístupů k taktickým otázkám. Akcent na co nejširší participaci všech „otevřených socialistů“ a odmítnutí vedoucí role komunistické strany ovšem již předznamenával snahu o hledání dialogu napříč různými politickými uskupeními. Především hnutí zcela zrušilo dichotomii „straníků-nestraníků“. Dodržování zákonnosti bylo sice důležitým aspektem, nicméně (na rozdíl od pozdější lidsko-právní opozice) obsahově-politická rovina – podoba demokratického socialismu – byla stejně tak významná a nejednalo se o sekundární opoziční problém. *Nová avantgarda* v podobě Československého hnutí za demokratický socialismus nechtěla svoji širokou platformou sjednocení všech demokratických socialistů přispět k názorovému zploštění ani rezignovat na „světový názor“ u ideových proudů, které byly spjaty s některým z tradičních filozoficko-ideologických systémů (například marxismus či křesťanský socialismus). Explicitně se ovšem zříkala „práva“ na „jedině vědeckou“, „jedině

²⁷¹ Tamtéž, s. 35.

²⁷² Tamtéž.

²⁷³ Tamtéž, s. 34.

správnou“, „jedině úspěšnou (funkční)“ ideologii.“²⁷⁴ Program akcentoval nutnost tolerance, „vzájemného ovlivnění a přínosu, dialogu.“ I tento dialog ovšem chápali jako širokou platformu levicových (marxistických i nemarxistických) přístupů. Jednalo se například o Garaudyho nebo Fischerovo pojetí „marxismu 20. století“ a ideovou otevřenost levicového katolicismu, v Československu reprezentovaném Hnutím koncilové obrody. V tom se již výrazně odlišovali od pojetí „otevřeného marxismu“, které spíše než na dialogu s nemarxistickými ideovými směry, stavělo na integraci poznatků nemarxistických filozofických systémů do marxistické teorie.²⁷⁵

V tomto duchu také byla formulována závěrečná část programu jako „příspěvek k rámcové ideové dohodě“. Program se chtěl shodnout na určitých tezích, které by zachytily rámec základních problémů a které by měly být postupně upřesňovány a konkretizovány na ryze odborné, věcné bázi. *Malý akční program* usiloval o neutralitu Československého státu a odchod všech cizích vojsk, kladl důraz na rozvíjení středoevropské solidarity a pozitivní zahraniční vztah s Německem, autoři se domnívali, že „období nedůvěry a podezřívání, uměle živené zdůrazňováním hořkosti válečných let, je historicky překonáno.“²⁷⁶ Přestože velký důraz byl také kladen na hodnoty parlamentní demokracie a občanské svobody nemělo se rozhodně jednat o celkovou revizi společenského uspořádání: požadavky tedy směřovaly především k zajištění ústavnosti společenského fungování. To je charakteristický rys pro všechny zmíněné dokumenty, totiž že zásadně nezpochybňují dějinný vývoj po roce 1948. Naopak, *Malý akční program* zcela explicitně mluvil o poválečném *znárodnění* jako o „nepřekročitelné historické realitě“, která konstituuje socialistický politický pořádek: „[c]o bylo znárodněno, zabráno nebo „dobrovolně“ odevzdáno, to se původním majitelům již nikdy vracet nebude. A to ani v případech, kdy o správnosti likvidace některých soukromých majetků mohou být pochybnosti. Tam, kde takovým krokem vznikl stav sociální nouze, který dosud trvá (zejména u starých lidí), bude zajištěna náprava alespoň dodatečně.“²⁷⁷

²⁷⁴ Tamtéž, s. 38.

²⁷⁵ BŮZIK, Bohumil: Nerovnosti na cestě k rovnosti. In: TÍŽIK, Miroslav – KMETĚ, Norbert (eds.): *Příliš lidská tvář socialismu? Reforma zdola a okolnosti reformního procesu v Československu 1968*, s. 636.

²⁷⁶ Malý Akční program ČHDS, s. 46.

²⁷⁷ Tamtéž, s. 49.

Jazyk „občanského socialismu“ jako první společný jazyk posrpnové opozice sjednocoval různá uskupení, které měly sice odlišné představy, jakým způsobem se vztahovat (a navazovat) k období pražského jara, ale velká část těchto uskupení sdílela představu, že socialistické politické uspořádání má v Československu svoji legitimitu a je třeba bojovat za jeho započatou demokratizaci a konstitucionalizaci. Poměrně rozvinutá činnost socialistické opozice v prvních letech normalizačního režimu byla ovšem citelně narušena rozsáhlými represemi proti jejím představitelům – (spolu) autorům a vůdčím osobnostem výše zmíněných prohlášení – z tohoto okruhu se největší represe týkaly Rudolfa Battěka, Jana Tesaře, Milana Hübla či Jaroslava Mezníka.²⁷⁸ Činnost domácí socialistické opozice tak byla utlumena, zatímco se paralelně vyvíjelo nové „centrum“ československé socialistické opozice – exilová skupina Listy. V tomto prostředí se, na rozdíl od velké části domácích socialistů a exkomunistů, déle udržovala představa, že komunismus jako forma politického uspořádání je žádoucí a po krachu pražského jara je třeba hledat nové formy mezinárodního komunismu, které by nebyly závislé na Sovětském svazu.

Nové platformy socialistické opozice na počátku 70. let a první spory o povahu opozice

Na rozdíl od širokého domácího hnutí „odporu“ se v exilu zformovala skupina Listy jako zpočátku poměrně úzce vyprofilovaná skupina bývalých vysokých funkcionářů z jara 1968 (nazvaná podle literárního týdeníky Listy z šedesátých let), která chtěla podněcovat a podporovat domácí odpor proti normalizaci. „Vím, že lidé doma od nás mnoho očekávají a nebylo by dobře je zklamat, i když to vypadá jako fráze,“ napsal v červnu 1970 jeden ze zakladatelů Jiří Pelikán Adolfo Müllerovi, zakladateli exilového nakladatelství Index.²⁷⁹

„Skupina Listy“ se definovala jako volné politické seskupení, které „sdružuje k dobrovolné spolupráci ty Čechy a Slováky v exilu, kteří se podíleli na reformním hnutí

²⁷⁸ CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 1997, s. 48–69.

²⁷⁹ *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny* (dále AÚSD), fond (f.) Adolf Müller – Index, k. „P“: Dopis Jiřího Pelikána Adolfo Müllerovi (17. 6. 1970).

v Československu šedesátých let nebo na opozičním hnutí po roce 1968, kteří jsou stoupenci demokratického socialismu, a kteří v zahraničí přispívají k boji proti režimu „normalizace“ a proti sovětské „satelitizaci“ Československa.“²⁸⁰ Skupina nevystupovala jako zahraniční reprezentace domácí opozice, a i přesto, že její jádro tvořili výlučně bývalí vysocí komunističtí funkcionáři a členové ústředního výboru KSČ, nevystupovali ani jako „exilová vláda“ reprezentující již zmíněnou imaginární „stranu vyloučených“. Listy viděly svoje poslání v několika bodech činnosti, především ve snaze „informovat světovou veřejnost o skutečných poměrech v Československu a o boji čs. pozice“ a ve snaze o zprostředkování československé veřejnosti ty informace o poměrech ve světě i v Československu, které režim zatajuje nebo překrucuje. Zároveň ovšem důsledně setrvaly na své politické orientaci na západoevropskou socialistickou levicí, skrze níž se pokoušela skupina podněcovat solidaritu s československou opozicí.

Pro rozšiřování informací a „institucionalizaci“ nové intelektuální produkce ovšem činnost exilové skupiny přesahovala možnosti samotného časopisu *Listy*, který byl určen především čtenářům v Československu a exilové československé komunitě. Mimo to vycházela periodická i neperiodická vydání časopisu v cizích jazycích. Významným mezníkem pro intelektuální produkci české socialistické opozice se později stalo založení nakladatelství Index. Listy pravidelně spolupracovaly také s tiskovou agenturou „Palach Press“ při zprostředkování informací, dokumentů a článků z Československa pro zahraniční sdělovací prostředky. Zároveň skupina udržovala a aktivně podporovala kontakty se západoevropskými levicovými stranami a skupinami a také s různými politickými nadacemi (jako například Heinrich Böll Stiftung či Gramsci Institut) a spolupracovala s výbory a skupinami solidarity s Československem v jednotlivých zemích. To vše bylo umožněno také politickým profilem jejich zakládajících členů, kteří v Československu působili před sovětskou invazí ve vysokých společenských a politických funkcích a díky tomu měli často v zahraničí prominentní kontakty, jak s v politice, tak například v médiích (významná část aktivně činných členů socialistické opozice v exilu byli bývalí zaměstnanci zahraniční redakce Československého rozhlasu, např. oba zakladatelé nakladatelství Index v Kolíně – Adolf Müller a Bedřich Utitz).²⁸¹

²⁸⁰ AÚSD, f. Adolf Müller – Index, k. „Skupina Listy“: Informace o skupině Listy (1971).

²⁸¹ Více UTITZ, Bedřich: *Kaleidoskop mého století*. Praha: Academia, 2013, s. 172–186.

Časopis *Listy*, který se stal intelektuální platformou československé socialistické opozice, začal vycházet v roce 1970 ve formě dvou zvláštních čísel a od ledna 1971 začal vycházet pravidelně jako dvouměsíčník. Šéfredaktor Jiří Pelikán prohlásil, že časopis „chce být pokračovatelem tradice a činnosti Literárních listů, Reportéra, Politiky, Kulturného života, Smeny a dalších českých a slovenských novin a časopisů, které byly okupačním režimem dočasně odsouzeny k mlčení.“ Toto vymezení také mělo charakterizovat jeho ideovou náplň: „navazovat na myšlenky demokratického socialismu z roku 1968 a současně být tlumočnickem boje našeho lidu proti okupaci a tzv. normalizace.“²⁸² Hned v prvním čísle se redakce časopisu přihlásila k *Manifestu 28. října* Socialistického hnutí čs. občanů a k ideovému odkazu pražského jara: „Jsme totiž přesvědčeni, že velká část našich lidí opravdu upřímně podporovala hnutí za obrodu socialismu v r. 1968 a že jeho základní směr - přes mnohé chyby a nedůslednosti - ukazuje stále jediné východisko z politické, ekonomické a morální krize naší společnosti,“ napsal Jiří Pelikán.²⁸³

Přesto že se *Listy* hlásily k domácím aktivitám socialistické opozice, skupina se, výrazně odlišovala od domácích hnutí odporu především v uzavřenosti vůči spolupráci s nekomunistickými aktéry. Zatímco charakteristickým rysem domácí opozice již od samého počátku byl důraz na nové platformy spolupráce, které by zahrnuly komunisticky i nekomunisticky smýšlející socialisty, v prostředí *Listů* tento přístup vyvolal četné spory. Tyto postoje měly ideové kořeny v pojetí politické opozice, kolem kterého krystalizoval spor již během pražského jara. Opozicí v reformně-komunistickém myšlení nikdy nebyla míněná „nezávislá opozice“, nýbrž takové politické subjekty, které budou představovat „oponenturu“ vládnoucí straně, tedy jakýsi stranický korektiv. Tak byla formulována i teorie druhé politické strany, která ovšem měla být stranou zcela novou, nikoli „obnovenou“, stranou socialistickou, která bude respektovat marxistickou politickou doktrínu. V tomto smyslu byl chápán i pojem „politické plurality“, který nepředstavoval volnou soutěž politických stran. Opozice setrvala na půdě socialismu, existence nesocialistických politických opozičních subjektů, tedy takových, které by byly kritické vůči socialistickým politickým koncepcím, byla v tomto ohledu pro reformní

²⁸² PELIKÁN, Jiří: Proč nesmíme mlčet? *Listy*, Roč. 1, č. 1 (1971), s. 1.

²⁸³ Tamtéž.

komunismus nepřijatelná. Připomeňme Mlynářův postoj k Národní frontě z jara 1968: „[Národní fronta je] politická platforma, která nedělí politické strany na vládní a opoziční v tom smyslu, že by proti linii státní politiky vytvářela opozici usilující o moc ve státě. Klade naopak problém sporu o linii státu, tj. i problém případné opozice stanoviska jedné složky proti druhé, na půdu společné dohody, společných zásad socialistické koncepce. Opozici proti tomuto pojetí Národní fronty jako celku jsme vyloučili už v roce 1945.“²⁸⁴

Mlynářovy „taktické“ zásahy během pražského jara byly četné, především co se týkalo omezování svobody tisku a obnovování nejen sociální demokracie, ale různých nových politických opozičních uskupení a platforem.²⁸⁵ Později k tomu sám napsal, že „z tohoto hlediska se samo spontánní společenské hnutí, usilující o nápravu deformací, bude jevit jako faktor, který (...) má a musí být politikou regulován, chce-li politika dosáhnout svých cílů (a také udržet celý proces v takových mezích, které sama považuje za optimální). Politika je v tomto širokém smyslu slova vždy manipulací, a to i politika jakkoli demokratická.“²⁸⁶

Tento postoj vůči nekomunistickému politickému myšlení a aktivitám, které nebyly stranicky kontrolovány, byl zachován jak v teorii, tak v praxi reformního komunismu a po srpnové invazi se projevil naplno v prvních snahách o „normalizaci“ společenských podmínek a omezení takových aktivit, které svoji autoritu neodvozovaly od Akčního programu a postupu strany. Těmito postoji ovšem začal otrásat proces ztráty institucionálního zázemí, který měl zásadní dopad na produkci reformně-komunistického myšlení. Před založením římských Listů Jiřím Pelikánem a před založením nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem tak reformní komunismus prakticky ztratil sdílenou „institucionalizovanou“ platformu a ideová produkce se omezila především na mezinárodní fóra (semináře, konference atd.) a občasnou publicistiku. V tomto krátkém přechodném období až do ledna roku 1971, kdy Listy začaly vycházet

²⁸⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: Co dál s naší demokracií? *Rudé právo*, Roč. 48, č. 85 (1968), s. 3.

²⁸⁵ Více HOPPE, Jiří: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K231 v období Pražského jara*, s. 156.

²⁸⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968. Analýza jeho teorie a praxe*, s. 114.

Připomeňme, že Mlynář psal svoji doktorskou práci o Machiavellim a politika ho nezajímala pouze jako politická teorie, ale především jako praxe – jako „umění vládnout“.

pravidelně, existuje minimum pramenů teoretizující povahy; jak napsal Zdeněk Hejzlar, bylo to období „bezperspektivnosti způsobené trpkou porážkou“.²⁸⁷ Politické konflikty tak můžeme rekonstruovat především ze zachované korespondence. Ideová výměna, která proběhla před a během zakládání Listů nám však odhaluje, že v reformně-komunistickém prostředí přetrvával spor o zapojení nekomunistů a „širší společnosti“ do opozičních aktivit; spor o míru politické plurality, který otřásal podstatou reformního komunismu již během pražského jara a díky němuž si reformně-komunistický přístup vysloužil přívlastek „pokus o kvadraturu kruhu“ (tedy pokus o skloubení politické plurality s leninskými principy řízení společnosti).²⁸⁸

Výboru redakce Listů byl nadřizen „užší organizmus“, tzv. skupina Listy. Šlo o neformální uskupení, nicméně členové této skupiny byli zpočátku výhradně vedoucí činitelé KSČ, kteří po sovětské invazi odešli do exilu (původně pět funkcionářů, kteří byli na vysočanském sjezdu kooptováni do ústředního výboru strany – kromě Jiřího Pelikána to byl Zdeněk Hejzlar, Ota Šik, Eduard Goldstücker a Jiří Pokštefl).²⁸⁹ Právě v tomto úzkém okruhu intelektuálů/politiků se vyjevil první spor o povahu opozičních aktivit, který vyplývá z korespondence mezi Jiřím Pelikánem a Otou Šikem. Šik hned v počátečních diskuzích o směřování Listů projevil nesouhlas s pouhým ujišťováním o platnosti Pražského jara, aniž by nedošlo k zásadnější sebekritice a teoretické distanci od marxismu-leninismu. Na konci roku 1970 napsal, že i do budoucna „se budu bránit jakékoliv politické činnosti, která by v nekomunistických příslušnících našich národů mohla vyvolat pochybnost o našem negativním postoji právě k oněm základním principům, na nichž komunistické hnutí dosud stojí, tj. k diktatuře proletariátu, vedoucí úloze komunistické strany, odmítání pluralistické demokracie, zestátnění veškerých výrobních prostředků, ke státnímu direktivnímu plánování hospodářství, odmítání trhu za socialismu, odmítání samosprávy podniků (...) atd.“²⁹⁰ Tento spor vznikl v době, kdy na počátku roku 1971 Gustáv Husák oznámil, že svolá v květnu nový sjezd KSČ. Pelikán apeloval na to, aby členové skupiny Listy podepsali „z titulu delegátů

²⁸⁷ Tamtéž (předmluva Zdeňka Hejzlara), s. 7.

²⁸⁸ SVITÁK, Ivan: Kulatý čtverec – Dialektika demokratizace 1968–1969. Výbor statí z období 1968–1969). Praha: Naše vojsko. 1990.

²⁸⁹ CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno: Doplněk, 2008. s. 41.

²⁹⁰ Šik Pelikánovi z konce roku 1970 (nedatováno). Cit dle CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 42.

vysočanského sjezdu“ několik dokumentů, které by poslali komunistickým stranám po celém světě. Šik takovýto postup odmítal, neboť se domníval, že to odporuje koncepci širokého opozičního odporu, kterou zastával a že pro většinu československé společnosti takovýto postup bude reprezentovat pouze pokračující vnitrostranický boj mezi bývalými a novými funkcionáři KSČ. Apeloval na to, aby do formulace nové opoziční strategie byli zahrnuti nejen reformní komunisté, ale i představitelé jiných politických sil v exilu, které se organizovaly během pražského jaro, jako byly sociálnědemokratická strana, KAN či K231, nikoli pouze komunistické strany.²⁹¹

Tento postoj ovšem ve vedení Listů vyvolal značný odpor, Hejzlar Šikovu koncepci označil jako „scestnou“ a uvedl, že sociální demokracie, KAN ani K231 nejsou pro skupinu Listy „důvěryhodnými partnery“ a někteří jejich představitelé v exilu „zaujali pozice neslučitelné s komunistickou ideologií“. Hejzlar se ve shodě s ostatními vedoucími představiteli Listů domníval, že nejúčinnější politická strategie, jak „zasáhnout“ Brežněva a jak upřít právo novému Husákovu vedení vydávat se za jediného mluvčího KSČ je vystupovat nikoli jako politicky nejasná občanská opozice, nýbrž jako důsledně komunistická platforma: „Naše vystoupení musí být (...) jen a jen stranické a mluvit jménem umlčených delegátů skutečného 14. sjezdu a mluvit jen řečí té obrozující strany, jak se před tímto sjezdem formovala.“²⁹² Hejzlar reformně-komunistický postup chápal jako „umírněný počátek postupné přeměny režimu byrokratické diktatury v režim demokratického socialismu, rozvíjeného při zachování předvojové úlohy komunistické strany“²⁹³ a otevřeně se hlásil k šmeralovské tradici socialismu akceptující kombinaci principů formální zastupitelské demokracie a přímé reprezentace zájmů a samosprávy, nicméně „vznik institucionalizované opozice měl být vyloučen“.²⁹⁴

²⁹¹ Tamtéž.

²⁹² Hejzlar Pelikánovi (2. 3. 1971). Cit dle CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán*, s. 42.

²⁹³ HEJZLAR, Zdeněk. K politice a vnitřnímu vývoji KSČ po roce 1948. In: PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*. Kolín nad Rýnem: Index. 1972. s. 94. K šmeralovské tradici HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus: Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Kolín nad Rýnem: Europäische Verlagsanstalt, 1976.

²⁹⁴ Tamtéž.

V tomto smyslu se reformní komunisté zřetelně považovali za legitimní představitele této strany, které by se měli těšit respektu velké části československé společnosti. Strana vyloučených sice měla představovat opozici, nicméně nikoli „nezávislou opozici“ složenou z různých myšlenkových proudů, ale organizované a „uvědomělé“ bývalé straníky. Mělo jít o „statisíce poměrně mladých lidí, s velkou politickou zkušeností a s vědomím o alternativním socialistickém programu, vyrostlých ve straně a v systému a lehce se proto orientujících, s neschůdnými a nepostižitelnými vztahy k těm, kteří se ve straně a v systému udrželi.“²⁹⁵ Výrazným posunem ovšem bylo, že společenská změna už nemohla být uvažována skrze státní a stranické institucionální mechanismy, neboť k těm již reformní komunisté neměli přístup. Právě díky tomu se také poměrně rychle značně změnilo hodnocení povahy normalizačních politických mechanismů, které začaly být některými reformními komunisty označovány za „totalitní“.²⁹⁶ Hejzlar i Pelikán se domnívali, že ilegální činnost sice může „dělat režimu vážné starosti“, ovšem rozhodujícím momentem musí být „návrat do legálních struktur“.²⁹⁷ Tato opoziční strategie vycházela z předpokladu, že KSČ i po čistkách zůstává nadále masovou stranou a tím i nejsilnější mocenskou strukturou, skrze kterou lze vykonávat politické změny systému. Představa, jakým způsobem by se reformní komunisté měli navrátit do stranických struktur, ovšem na počátku sedmdesátých let nebyla zcela jasná, zdá se, že největším partnerem měly být západoevropské socialistické a komunistické strany, ke kterým se v budoucnu upnuly největší politické naděje okruhu Listů.²⁹⁸

Šik takto pojatou, na stranu orientovanou, strategii odmítal, jeho stanoviska v tomto sporu nepolevila, naopak se spíše radikalizovala a vyústila v jeho budoucí omezenou angažovanost v rámci „listovní“ socialistické opozice. Opět se tak do reformně komunistického myšlení vracela zásadní dilema politické plurality a jejích limitů, otázka participace nestraníků v politickém životě, a to vše v omezeném prostoru protinormalizační opozice. Před svým rozchodem se skupinou Listy Šik dokonce napsal: „Lid

²⁹⁵ Tamtéž, s. 102.

²⁹⁶ O pronikání antitotalitárního paradigmatu do jazyka československé socialistické opozice více také čtvrtá kapitola této práce nebo ANDĚLOVÁ, Kristina: Labutí píseň pražského jara. Politické perspektivy opoziční skupiny kolem časopisu Listy po roce 1971. In: SUK, Jiří a kol.: *Šest kapitol o disentu*, s. 58–65.

²⁹⁷ HEJZLAR, Zdeněk: K politice a vnitřnímu vývoji KSČ po roce 1948, s. 103.

²⁹⁸ ANDĚLOVÁ, Kristina: Labutí píseň pražského jara. Politické perspektivy opoziční skupiny kolem časopisu Listy po roce 1971, s. 70–76.

má právo nejen si zvolit „formu socialismu“, ale vůbec společenskou formu! Možná, že po všech strašných zkušenostech nebude chtít ani socialismus – doufám, že nikoli a že síly pro demokratický socialismus budou větší, avšak nemáme právo dnes vlastně předem tuto diskuzi rozhodovat.“²⁹⁹ Šikova pozice nakonec „ze strategických důvodů“ (aby socialistická opozice neodhalila vnitřní rozpory, čímž by ohrozila pokus vystoupit jako „dědicové osmašedesátého“) nebyla zveřejněna.

Výsledkem debaty o povaze opozice v Listech byla počáteční homogenita skupiny, kde převážila myšlenka ideologické kontinuity s projektem reformního komunismu pražského jara a se stranickou strategií politického boje „Opoziční“ reformní komunismus se nedokázal vzdát své provázanosti se stranickými strukturami. Teoretická východiska reformního komunismu tkvěla v klasické „politické politice“ tzv. „staré levice“, totiž že politická změna, aby byla úspěšná, se musí dít na systémové úrovni, tedy ovládnutím státních a stranických institucí, skrze které má být politika vykonávána.³⁰⁰ V tomto ohledu byly zpočátku kategorie „nezávislého myšlení“ či „paralelních struktur“ pro reformní komunismus složitě integrovatelné, stejně jako později významnost „nepolitického“, „existenciálního“ opozičního boje/postoje, který probíhal nezávisle na státu a straně. Otázka opoziční strategie více souvisela s představami převzetí hegemonie a byla spjata s budoucí vizí přístupu k politickému rozhodování a s kontrolováním státních a stranických institucí.

Po počáteční „roztržce“ z vedení Listů odešli Jiří Pokštefl a Eduard Goldstücker, které nahradil publicista Adolf Müller, který mezitím v Německu spolu-založil nakladatelství Index, jenž se stalo druhou významnou „platformou“ reformně-komunistického myšlení. Index se také stal oficiálním vydavatelem časopisu české socialistické opozice Listy a později i 150000 SLOV. Nakladatelství vydávalo zhruba 9–12 knih ročně a vedle kanadského Sixty Eight Publishers byl Index jedním z důležitých exilových nakladatelství, kterým se podařilo zmapovat velkou část toho, co se vydávalo samizdatově v Československu. Mimo Listy představovala knižnice Indexu platformu pro výměnu názorů mezi reformními komunisty a významně přispěla k formulaci

²⁹⁹ Šik Pelikánovi (konec března 1971). Cit dle CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán*, s. 44.

³⁰⁰ BARŠA, Pavel: *Cesty k emancipaci*. Praha: Academia, 2015. s. 187.

programu československé socialistické opozice. Problematice roku 1968 byla věnována knižní edice Listů (1986–1989), kterou Index připravoval ve spolupráci s exilovým časopisem *Listy*, vydávaným v Římě Jiřím Pelikánem. V angličtině, němčině a francouzštině vyšlo v Indexu také osmnáct studií výzkumného projektu *Kříže v systémech sovětského typu*, vedeného Zdeňkem Mlynářem.

Tak se postupně začala rozvíjet nová forma ideové výměny, uvnitř které se během sedmdesátých a osmdesátých let formulovala opoziční strategie (bývalých) reformních komunistů. Z hlediska teorie reformního komunismu a dalšího postupu socialistické opozice byl významným, mimo celého projektu Listů, sborník *Systémové změny*, který dal dohromady Jiří Pelikán a byl vydán Indexem jako jeden z prvních svazků³⁰¹ a dále díla Zdeňka Hejzlar *Reformkommunismus: Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei* z roku 1976,³⁰² a především Mlynářův *Československý pokus o reformu 1968. Analýza jeho teorie a praxe*, nejrozsáhlejší a nejdůslednější reformně-komunistická teoretická práce publikovaná v sedmdesátých letech, analyzující neúspěch reformního pokusu v roce 1968 a jeho budoucí možnosti.

³⁰¹ PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*. Kolín nad Rýnem: Index, 1972.

³⁰² HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus: Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Kolín nad Rýnem: Europäische Verlagsanstalt, 1976. Tato Hejzlarova práce nikdy nebyla celá přeložena do češtiny. V roce 1991 vyšla pouze zkrácená verze HEJZLAR, Zdeněk: *Praha ve stínu Stalina a Brežněva: vznik a porážka reformního komunismu v Československu*. Praha: Práce, 1991.

Nástup totalitárního paradigmatu a hledání nesovětské verze komunismu

V následující kapitole se soustředím na politický a ideový obrat po srpnu 1968 a reakci vybraných reformních komunistů na politické a ideové změny, které přinesla sedmdesátá léta, a to především na mezinárodní úrovni. Aktivní exkomunisté se nevyrovnávali pouze se změnami, které přinesla sovětská vojenská okupace. Období pro roce 1968 není zlomové pouze z perspektivy československých událostí. Na tento fakt poukazují shodně přední historici velkých evropských syntéz (např. Eric Hobsbawm, Tony Judt, Geoff Eley, Dan Stone aj.), kteří se dívají na vývoj Evropy v dlouhodobé perspektivě a „napříč železnou oponou“. Je to období, kdy se po třiceti poválečných letech ustavují nové výkladové rámce, ve kterých se vedou politické diskuze, ať už je to rehabilitace a obnovení liberálních hodnot na Západě i Východě, „demontáž“ sociálního státu a nástup neoliberalismu či rozpad tzv. antifašistického konsensu a proces „zapomínání“ válečné paměti – to vše jako predispozice k nástupu „nové pravice“ a nového typu konzervativismu a liberalismu (neoliberalismu). I na pozadí těchto procesů je nutné chápat aktivity československých reformních komunistů, jejichž politická legitimita byla dlouhou dobu silně spjata s odmítnutím fašismu a se snahou naplnit politické ideály rovnosti klasických socialistických politik 19. století, jejichž „dlouhé trvání“ výrazně slábně právě v sedmdesátých letech.

britský historik Dan Stone, autor syntézy *Goodbye to All of That*, ve své práci již reflektuje zkušenost s nástupem soudobého pravicového populismu v Evropě. Stone se domnívá, že pokud chceme porozumět kořenům nástupu tohoto (staro)nového politického fenoménu nelze pouze analyzovat současné diskuze o terorismu, imigraci či finanční krizi, ale je třeba se dívat i na „oživení paměti“ spojené s evropskou zkušeností a účastí v druhé světové válce. Politické režimy většiny západní Evropy, stejně jako „sféra sovětského vlivu“ těžily svoji legitimitu především ze zásadního odmítnutí fašismu. Ve východní Evropě se antifašismus stal základním stavebním kamenem nové oficiální ideologie a také ideologicky zdůvodňoval zásadní transformaci společenských vztahů.

Československo v tomto ohledu nebylo výjimkou.³⁰³ Procesy, které zajišťovaly stabilitu a ekonomický úspěch poválečné Evropy byly na konci 40. let měly být vybudovány jako „protilék“ k politické katastrofě, kterou Evropa mezi lety 1939 a 1945 zažila. Tento politický konsensus, který „přemostoval“ Západ i Východ a také do jisté míry dával legitimitu bipolárnímu rozdělení světa (a především Německa) se začal hroutit právě v době sedmdesátých let, kdy se také rozpadá legitimita Sovětského svazu a jeho hlavní politické doktríny – sovětské verze marxismu-leninismu.

Antitotalitární „obrat“ a delegitimizace marxismu v sedmdesátých letech

Rok 1968 a počátek sedmdesátých let přinesly několik významných událostí, jež způsobily ztrátu intelektuální důvěry vůči sovětské vizi politiky a dějin (válka ve Vietnamu, genocida v Kambodže či vojenská likvidace pražského jara). Symbolickou událostí a doslova „intelektuální časovanou bombou“ se stala publikace Solženicynova *Souostroví Gulag* v roce 1973 ve Francii, jež podnítila dlouhotrvající diskuzi o povaze marxistické politiky. Publikace zažehla proces, který historik Robert Horvath nazývá „Solženicynův efekt“ – významný intelektuální posun k antikomunismu – a přispěla tak k postupné delegitimizaci marxismu jako politické doktríny na Západě, především mezi levicovými intelektuály.³⁰⁴ Tento proces se zároveň odehrával na pozadí etablování postmoderní epistemologie, která přinesla silnou nedůvěru k lineárnímu a teleologickému pojetí dějin, na němž se, mimo jiné, také zakládal marxistický emancipační projekt. „Velký příběh“ o marxistickém osvobození člověka pomalu mizel z politických programů a „náhle již nebylo žádné zdůvodnění pro společenské nespravedlnosti odehrávající se v zemích „reálného socialismu“.³⁰⁵ V *Poválečné Evropě* Tony Judt poukazuje na to, že „ztroskotání marxismu jako politiky byla jedna věc, to se pořád ještě dalo omlouvat poukazováním na nepřízeň osudu a neblahé okolnosti. Ale jestliže marxismus ztroskotal jako *Velký příběh* – a jestliže tedy neexistuje nic takového jako předem daný smysl dějin a dějinná nevyhnutelnost -, pak všechny Stalinovy zločiny a stamiliony zmařených lidských životů i stamilionové materiální škody, jež doprovázely

³⁰³ Pro Československé poválečné prostředí tento obrat dobře popsala německá historička Christiane Brenner v knize *Mezi Západem a Východem*. BRENNER, Christiane: *Mezi Západem a Východem. České politické rozpravy 1945–1948*. Praha: Argo, 2015.

³⁰⁴ HORVATH, Robert: “The Solzhenitsyn Effect”: East European Dissidents and the Demise of the Revolutionary Privilege. *Human Rights Quarterly*, Roč. 29, č. 4 (2007), s. 879–907.

³⁰⁵ JUDT, Tony: *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*. Praha: Slovart, 2008, s. 529.

státem řízenou přeměnu společnosti, a stejně tak veškeré chyby a vady radikálních experimentů 20. století zavádět Utopii *diktátem* nebylo už nadále možné „dialekticky“ vysvětlovat jako nevydařené kroky na správné cestě. Všechny utopie se teď staly tím, zač je jejich kritikové považovali vždycky: ničením, mrháním, selháním a zločinem.“³⁰⁶

Nejvýrazněji „antitotalitární obrat“ reprezentoval intelektuální vývoj ve Francii nástupem módního hnutí tzv. Nových filozofů, generace filozofů, která se po událostech v roce 1968 rozešla s marxismem jako nositelem myšlenky emancipace lidstva. Zhruba od poloviny sedmdesátých let se etablovala v intelektuálních kruzích francouzské nekomunistické levice kritika totalitarismu, která viděla komunismus a revoluci (ale v podstatě i celou osvícenskou ideji pokroku) jako bytostně totalitární fenomény.³⁰⁷ Provokativní soubor esejů Bernarda-Henriho Lévy *Barbarství s lidskou tváří*, vycházející z Nietzscheho skepticismu vůči osvícenským formám politiky, se stala doslova „mediální událostí. Lévy zaútočil na „falešný optimismus“ marxistické politiky, která „když slibuje, tak lže a když interpretuje, tak se mýlí.“³⁰⁸ „Pokuste se praktikovat marxismus v jakékoli zemi,“ napsal Lévy, „a vždycky skončíte u Gulagu.“³⁰⁹

Typickým představitelem tohoto antitotalitárního liberálního obratu se stal bývalý marxistický intelektuál Leszek Kolakowski, autor rozsáhlé kritické analýzy *Main Currents of Marxism*, jehož myšlení se stalo v sedmdesátých a osmdesátých letech ikonickým pro pravicové i levicové kritiky komunismu a marxismu. V českém prostředí se stal Kolakowski jedním z nejpřekládanějších zahraničních autorů české samizdatové a exilové produkce (příznačně jeho texty vycházely častěji v antikomunistických periodikách jako bylo Tigridovo *Svědectví* nebo od osmdesátých let konzervativně laděný kulturně-politický časopis *Rozmluvy*). Kolakowski si krátce po sovětské invazi do Československa položil otázku, která se stala zásadní pro tehdejší kritiku marxismu: jaký je vztah mezi marxismem jako teoretickou koncepcí a praxí východoevropských diktatur? Na základě takto položené otázky došel Kolakowski k názoru, že marxistický

³⁰⁶ Tamtéž.

³⁰⁷ CHRISTOFFERSON, Michael Scott: An Antitotalitarian History of the French Revolution: François Furet's "Penser la Révolution française" in the Intellectual Politics of the Late 1970s. *French Historical Studies*. Roč. 22, č. 4 (1999), s. 569.

³⁰⁸ LÉVY, Bernard Henri: *Barbarism with a Human Face*. New York: Harper & Row, 1980. s. 69.

³⁰⁹ Tamtéž.

projekt lidské emancipace není schopný zaručit lidskou svobodu a v roce 1975 dokonce napsal, že „každý pokus o uvedení marxismu v praxi bude končit v gulagu“ a sovětský socialismus označil za „totalitní vězení“: „Marxismus dnes svět ani nevykládá, ani nemění: je to jen repertoár hesel, pod nimiž se organizují různé zájmy, které jsou většinou zcela vzdálené zájmům, s nimiž se marxismus původně ztotožňoval. Sto let po zhroucení první internacionály je naděje na novou internacionálu, která by byla s to bránit zájmy utlačovaného lidstva, menší než kdykoli jindy.“³¹⁰

I mezi československými opozičními intelektuály existovalo mnoho intelektuálů vycházejících z marxistické tradice, pro které začala být politických svobod, důležitou perspektivou pro kritiku marxismu a sovětského komunismu (např. Petr Pithart či Milan Šimečka) Ucelená kritika marxismu či marxismu-leninismu, podobná té Kolakowského (z „levicových“ pozic), ovšem v československém prostředí nevznikla.

Pronikání antitotalitárního paradigmatu do politického diskurzu československé socialistické opozice

Nástup totalitárního paradigmatu v této práci reflektuji ve dvou vzájemně související rovinách: za prvé, jak rezonoval jako problém prakticko-politický a za druhé, jak ovlivnil sociálně-vědní diskuze, které navazovaly na teoretické rozpravy o povaze sovětských systémů v šedesátých letech (zde kapitola č. 7). V této kapitole si kladu otázku po prakticko-politických konsekvencích totalitárního paradigmatu pro socialistickou opozici a sleduji její snahy o hledání výkladového rámce, ve kterém bylo možné chápat reformní komunismus jak legitimní a významný zdroj demokratického politického jednání. Reformní komunisté z okruhu Listů rychle uvedli pojem *totalitní společnosti* do opozičního slovníku. Analyzujeme-li politickou publicistiku vybraných autorů kolem časopisu *Listy* nelze si nepovšimnout základní komponenty klasické teorie totalitarismu, která se do politického jazyka socialistické opozice dostává jako důležitá součást pro popis normalizační reality: srovnání komunistického a nacistického režimu, srovnání, které do té doby bylo výsadou především antikomunistické opozice. Z perspektivy opozičních

³¹⁰ KOLAKOWSKI, Leszek: Fantazie marxismu. *Svědectví*, Roč. 15, č. 58 (1979), s. 232.

socialistů mělo toto srovnání nacistické a sovětské okupace sloužit jako zcela zřejmá delegitimace přítomnosti sovětských vojsk v Československu a obecně celé nové normalizační garnitury, která podobně jako ta protektorátní v jejich očích „zradila český národ“. Kontext, ve kterém se tato diskuze odehrávala je ovšem širší než jen reakce na československou krizi v roce 1968. Společenské změny, které přinesla sedmdesátá léta, a slábnutí poválečné paměti umožnily, že se tato nová antitotalitární politická rétorika stala veřejně akceptovanou a mezi východoevropskou opozicí umožnila etablování politicky liberálních hodnot jako klíčových demokratických hodnot.

V českém prostředí neměl „antitotalitární obrát“ tak jasně uchopitelné obrysy jako v některých západních zemích, především ve Francii, která se v tomto smyslu pro většinu historiků politické levice stala modelovým příkladem. Přesto politické a intelektuální události, které vedly k oživení jazyka totalitarismu v politických debatách na Západě, způsobily podobnou reakci i mezi československými opozičními intelektuály. Po sovětské okupaci se otázka po možnostech demokratizace východoevropských komunistických systémů stala zásadní převážně pro politiky a intelektuály, kteří spojili své politické a duchovní aktivity s možností reformovatelnosti československé socialistické diktatury v 60. letech. Změnily se však některé rysy kritiky nedemokratické povahy komunistických systémů. Jednou z výrazných změn bylo rétorické osvojení základní struktury klasické teorie totalitarismu (kterou do té doby velká část marxistických intelektuálů odsuzovala jako jednostrannou intelektuální kritiku): komparace fašismu a komunismu jako dvou totalitárních a antidemokratických systémů, jež fungují jako protiklad politicky liberálním společenským modelům.

V tomto kontextu Stone označuje právě období počátku sedmdesátých let za klíčové pro rozpad antifašistického konsensu, na kterém se budovala intelektuální a politická legitimita poválečných systémů. Sovětský svaz (jakkoli i v zemích východního bloku byly známé stalinské zločiny) čerpal dlouho svoji legitimitu ze své „osvoboditelské“ role, z porážky fašismu ve střední a východní Evropě. Ovšem pokud Sovětský svaz již nepředstavoval „hráz proti fašismu“, pokud se z implementace marxistického

společenského systému stala „fašismem zavánějící karikatura“³¹¹, „okupační režim“³¹², „systém, jež totálně ovládá člověka“³¹³ a z marxismu pouhý nástroj k represí, pak Sovětský svaz a jeho ideologická a vojenská dominance v Československu ztrácela své hlavní odůvodnění: příslib politické a ekonomické emancipace člověka a společnosti.³¹⁴ Část neaktivnějších členů socialistické opozice budovala své vlastní politické kariéry v rámci KSČ v období utváření tzv. poválečného antifašistického konsensu. Boj proti fašismu, respektive německému nacismu, byl pro ně (a i pro celou politiku KSČ) v poválečné době zásadním způsobem politicky identitotvorný. V souvislosti s předními reformně-komunistickými funkcionáři se často připomíná jejich bývalé stalinské angažmá. V tomto kontextu je ovšem nutné si uvědomit, že z velké části se politická identita těchto lidí formovala, nikoli až v padesátých letech, ale na konci třicátých let a během protektorátu, kdy se mnozí z budoucích předních mladých stalinských funkcionářů stali oni sami nebo jejich rodinní příslušníci obětí nacistické perzekuce - to pochopitelně nemá „obhajovat“ jejich počínání, ale spíše lépe pochopit jejich komunistické poválečné nasazení (například Jiří Pelikán, Zdeněk Hejzlar, Miloš Hájek, Eduard Goldstücker či Michal Reiman aj). Do politického jazyka reformního komunismu se tak dostala výrazná komponenta antitotalitarismu, která později vedla k jistému rozporu v hodnocení Sovětského svazu a jeho možné reformy. Argumentační struktura obhajoby demokratického socialismu šedesátých let se koncepčně přiblížila politickým kritikám, které byly do té doby v českém politickém myšlení zastoupeny převážně v antikomunistických kruzích již v 50. letech, resp. již i před rokem 1948).³¹⁵

Politický jazyk socialistické opozice v tuto dobu označoval za „totalitarismus“ nejen stalinismus, ale právě období normalizace, jejíž praktiky někteří vyloučení komunisté stavěli až na roveň nacistického Německa. Tato rétorika byla nejsilnější v prvních zhruba

³¹¹ LIEHM, Antonín (Dalimil): Po pěti letech. *Listy*, Roč. 3, č. 1 (1973), s. 2.

³¹² PELIKÁN, Jiří: Proces s 19. *Listy*, Roč. 2, č. 1 (1971), s. 11.

³¹³ HOCHMAN, Jiří: Praha pod mrakem pobaltizace. *Listy*, Roč. 4, č. 4 (1974), s. 16.

³¹⁴ Dále např. LIEHM, Antonín. Vrátil se Amerika? *Listy*, Roč. 2, č. 5–6 (1972), s. 14; Pokus vyhladovět neposlušné spisovatele. *Listy*, Roč. 2, č. 4 (1972), s. 15; SVITÁK, Ivan: Překonat dědictví stalinismu. *Listy*, Roč. 3, č. 2 (1973), s. 18; GOLDSTÜCKER, Eduard. Zamyšlení po pěti letech, In: *Listy*, Roč. 3, č. 5–6 (1973), s. 18–19; GLEBŇER, J.: Okupace? Ano, okupace. *Listy*, Roč. 7, č. 1 (1977), s. 14. MLYNÁŘ, Zdeněk: Interview pro časopis Espresso. *Listy*, 1977, č. 5 (1977), s. 17.

³¹⁵ DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu. Antologie české protikomunistické publicistiky 1945–1948*. Praha: Prostor, 2008.

šesti až sedmi letech po sovětské okupaci, mezi lety 1968–1975³¹⁶. Ovšem na rozdíl od západních „antitotalitaristů“ či nekomunistických československých opozičních intelektuálů, používala socialistická opozice kritiku totalitarismu nikoli k rehabilitaci liberálních hodnot a diskreditaci marxistické politiky jako takové, nýbrž především k odmítnutí její *sovětské verze* v podobě obnovené dogmatické marxisticko-leninské doktríny.

Jednou z prvních metafor, kterou nová Husáková normalizační politika (obnovené politické procesy, znovuzavedení cenzury, čistky ve straně a v zaměstnání atd.) získala v mezinárodním kontextu, byl slavný výrok spisovatele Luise Aragona o „Biafře ducha“, pomocí něhož odkazoval v říjnu 1968 v *Les Lettres Françaises* k dopadům sovětské invaze na československé intelektuály. Tento apelativní (a v kontextu s „opravdovou“ africkou Biafrou dozajista přehnaný) výrok si oblíbili mnozí reformní komunisté, kteří „duchovní Biafru“ pocítili nejvíce na svých vlastních osudech. V souvislosti s kritikou nové politické situace v Československu se jazyk socialistické opozice rychle uchýlil k mnoha dalším vyhroceným hodnocením československé kulturní situace, jako například „kulturní Olšany“, „intelektuální genocida“, „Husáková kulturní genocida“ apod.³¹⁷ Přestože v tomto ohledu „nejbouřlivější“ diskuzi vzbudil až v polovině osmdesátých let Milan Kundera svým výrokem, že ani za protektorátu nebylo „zotročení české kultury“ tak zásadní jako za normalizace,³¹⁸ analogie s protektorátní situací se začala v opozičních textech šířit již záhy po okupaci. V prvním čísle časopisu *Listy* nazval Jiří Pelikán normalizační systém „okupačním režimem“ a v reakci na obnovené politické procesy napsal: „To i za Hitlera jsme si mohli myslet, co chceme (...) „takto“ postupují v Evropě vlády jen v diktátorských reakčních režimech ve Španělsku, Řecku, Portugalsku — a pak u nás a v některých zemích na východ.“³¹⁹ Krátce poté psal Ota Šik o normalizaci jako o jednání „podle vzoru fašistických násilníků které podle něj „znají jediný prostředek, jak

³¹⁶ Jen v *Listech* se objevilo více než 50 textů, které tak či onak charakterizovaly nový politický systém. Pojem totalita či totalitarismus se pak objevoval v politickém diskurzu českých socialistů zcela běžně až do konce osmdesátých let.

³¹⁷ K „Biafře ducha“ či „intelektuální genocidě“ dále např. „Duchovní Biafra“ v Praze. *Listy*, Roč. 1, č. 6 (1971), s. 111; KOHÁK, Erazim: Doslov „z druhé strany“. *Listy*, Roč. 5, č. 4 (1975), s. 14; DIENSTBIER, Jiří: Příspěvek do diskuze k etice novináře. *Listy*, Roč. 7, č. 3 (1977), s. 12.; PROŠEK, Vratislav – ŽELMA, Jiří: Společenské vědy ve svěráku konsolidace. *Listy*, Roč. 4, č. 3 (1974), s. 25

³¹⁸ KUNDERA, Milan: *Únos Západu. 150000 Slov. texty odjinud*. Kolín nad Rýnem: Index, 1984, s. 68.

³¹⁹ PELIKÁN, Jiří: Proces s 19. *Listy*, Roč. 1, č. 2 (1971), s. 11.

lidi udržet v zemi: ostnatý drát, kulku, návrat k přeměně svobodného občana ve vlastnictví státu. A ruku v ruce s tím návrat k relativní zaostalosti.³²⁰

Pojmy jako *totalitarismus* či *totalitní diktatura* se staly běžnou součástí nové politické rétoriky namířené proti normalizační realitě. Výroky o *totalitní diktatuře* a komparace fašistických a bolševických praktik měly v kontextu publicistiky socialistické opozice hlavně identitotvornou funkci. Jazyk totalitarismu se stal účinným nástrojem pro kritiku československé normalizace, ovšem šlo hlavně o rovinu politické rétoriky. V tomto smyslu lze souhlasit s historikem Robertem Brierem, že se jednalo především o *politické užití* pojmu bez výraznějšího analytického nároku.³²¹ Mimo některé politologické a sociologické práce, o kterých zde pojednává samostatná kapitola, měla komparace normalizace a fašismu výrazně performativní funkci ve smyslu dosažení západoevropské politické podpory vlastních opozičních aktivit. Totalitární jazyk verbalizoval novou „pookupační“ formu antisovětskosti: jasné deklarativní odmítnutí sovětského systému jako nemarxistického, ale i nesocialistického systému, od kterého je třeba se distancovat.

„Mezi bloky“: Eurokomunismus a komunistická politika na Západě

Přestože jsou sedmdesátá léta označována za klíčovou dobu pro nástup „nové pravice“, pro formování neoliberalismu a neokonzervativismu nebo, jak už jsme řekli, rozpad antifašistického konsensu, je jistým paradoxem, že právě v této době zažíval západoevropský komunismus významné politické obrození. V polovině sedmdesátých let se rozpadly dlouhodobé pravicově autoritářské režimy v Evropě (Španělsko, Portugalsko, Řecko) a komunistické strany v těchto zemích získaly důležité postavení v rámci nově se formujících demokratických zřízení. Nejsilnější komunistické strany ovšem byly v Itálii a ve Francii, kde představovaly po dlouhou dobu silnou a dobře etablovanou politickou sílu. PCI (italská komunistická strana) a PCF (francouzská komunistická strana), později spolu s PCE (španělská komunistická strana), pak sehrály klíčovou roli ve formování nejvýraznějšího západoevropského komunistického hnutí, které se zformovalo ve dvacátém století: tzv. eurokomunismu. Klíčovými osobnostmi

³²⁰ ŠIK, Ota: Husák jako Novotný. *Listy*, Roč. 1, č. 6 (1971). s. 13.

³²¹ BRIER, Robert: Adam Michnik's Understanding of Totalitarianism and the West European Left: A Historical and Transnational Approach to Dissident Political Thought. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 198 – 218.

západoevropského komunismu se stali národní tajemník PCI Enrico Berlinguer, generální tajemník PCF Georges Marchais a generální tajemník PCE Santiago Carillo, který je také autorem základního díla nového evropského komunistického politického směru, knihy *Eurokomunismus a stát*, která vyšla v roce 1975.

Hlavním rozlišovacím znakem eurokomunistických stran k politické realitě svých zemí a k domácím i mezinárodním problémům se stala *nezávislost na sovětské politice*. Západoevropské komunistické strany, po dlouhou dobu fungující v rámci kapitalistických společností musely volit jinou politickou strategii, a zkušenost dlouhodobého fungování v rámci parlamentního pluralitního systému je vedla k opuštění některých základních principů marxisticko-leninské politiky. Řada autorů uvádí jako klíčové pro utvoření eurokomunistického hnutí sovětskou vojenskou invazi do Československa.³²² Programatická podobnost nezávislosti na Moskvě a otevírání se nekomunistickým politickým subjektům i myšlenkovým proudům byla důležitou komponentou ve formování nové politiky eurokomunismu a u části československých reformních komunistů také vzbuzovala naděje na politické partnerství a „záchranu“ československého reformně-komunistického projektu. Přesto, zkoumáme-li do jaké míry má eurokomunismus skutečně kořeny ve východoevropském reformním komunismu nebo dokonce československém reformním pokusu z roku 1968, ukazuje se, že spojitost těchto dvou politických projektů není zcela zřetelná.

Historička Maud Bracke upozorňuje na jisté „zpoždění“, s nímž eurokomunistické hnutí vznikalo, přičemž pro jeho vývoj byla reakce na potlačení Pražského jara jen jedna z důležitých událostí. Ve své knize *Which Socialism, Whose Détente* upozornila na další faktory důležité pro „komunistické obrození“ v sedmdesátých letech – ekonomickou krizi v roce 1973 nebo nový politický koncept mezinárodní spolupráce, tzv. politika *détente*.³²³ Nezávislost na SSSR byla předpokladem, aby tyto strany mohly aspirovat na roli, jež byla hlavně v Itálii a ve Francii úměrná jejich početní síle. Sovětská okupace

³²² Např. ASPATURIAN, Vernon – VALENTA, Jiri – BURKE, David (eds.): *Eurocommunism between East and West*. Bloomington: Indiana University Press, 1980; GODSON, Ray – HADELER, Stephen: *Eurocommunism: Implications for East and West*. London: The Macmillan Press, 1978.

³²³ BRACKE, Maud Anne: *Which Socialism, Whose Détente: West European Communism and the Czechoslovak crisis of 1968*, s. 324.

Československa měla velký vliv na zesílení nové „autonomistické“ rétoriky a deklaraci nezávislosti na sovětské politické kuratele. Předpoklady pro eurokomunistické politické myšlení se ovšem vyvíjely dlouhodobě v kontextu západoevropských poválečných společností.

Britský historik Perry Anderson poukázal na významný vliv gramsciánské teorie hegemonie a její interpretace v rámci eurokomunistické politické strategie (i díky Gramsciho dědictví bylo komunistické hnutí v Itálii jedno z nejsilnějších v západní Evropě). Teorie hegemonie byla v eurokomunistickém chápání stavěna proti leninskému modelu komunistické strany jako „politické avantgardy“.³²⁴ Eurokomunističtí intelektuálové se domnívali, že tento model je pro jejich potřeby příliš „sektářský“ a že je třeba budovat masovou stranu, která si skrz svoji dominanci získá vliv, a tím postupně i hegemonické postavení v rámci kapitalistického systému, stejně tak jako kladli důraz na obsazení důležitých pozic v rámci kulturní a intelektuální sféry, odkud se hegemonické pozice vytváří nejlépe. Jedině tak by podle nich bylo možné radikálně transformovat společnost. V politice PCI tento přístup vedl k Berlinguerově politické strategii „historického kompromisu“, tedy ke spolupráci tří hlavních politických směrů v Itálii – socialistů, komunistů a křesťanů. Přestože moskevské vedení oceňovalo domácí úspěchy komunistických stran, byla tato „reformistická“ a „maloburžoazní“ politická strategie spolupráce s levicovými nekomunistickými subjekty z moskevského centra systematicky kritizována, neboť odporovala marxisticko-leninskému pojetí komunistické politiky a také se stala předmětem dlouhotrvajících doktrinálních sporů mezi Moskvou a PCI.

Z hlediska marxistické politické teorie se eurokomunismus vzdal konstitutivních politických pojmů marxismu-leninismu, především zásad „diktatury proletariátu“ a „demokratického centralismu“ a současně opustil leninský revoluční model. Geof Elley, britský historik politické levice, dokonce popisuje politiku eurokomunistických stran jako ztrátu vlastního ideového základu komunismu a srovnává ji s politikou austromarxismu, skandinávských socialistických stran či s meziválečnou politikou

³²⁴ ANDERSON, Perry: The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, č. 100 (1976), s. 7.

levicových socialistů.³²⁵ Tento staro-nový doktrinální spor v mezinárodním komunistickém hnutí, který někteří doboví pozorovatelé nazývali také velké „komunistické schizma“, má ovšem v dějinách marxistického a politického myšlení dlouhou tradici v podobě tzv. „marxistického revizionismu“, tedy myšlení, které se snaží nabídnout alternativní koncepcie praktického vykonávání marxistické (i marxisticko-leninské) politiky. V tomto ohledu lze eurokomunismus, ale i politiku pražského jara shodně chápat jako snahu po dosažení změn vedoucích k socialismu „pozvolnou“ cestou respektování zákonů a (v případě eurokomunistů) spolupráce s nesocialistickými politickými subjekty. Postup, který byl v marxisticko-leninském pojetí politiky dlouhodobě a systematicky kritizován jako sociální reformismus, revizionismus či pravicový oportunistus.

„Leninismus je marxismus naší epochy“: marxisticko-leninská kritika eurokomunismu a reformního komunismu

Politické myšlení, které opustilo pojetí politiky jako obhajoby třídního zájmu, označovala marxisticko-leninská doktrína za „ideologii sociálního reformismu“, jejíž koncepcí je „demokratický socialismus“.³²⁶ Ten, jak jej formuloval dokument Akčního programu v roce 1968 a později i některé eurokomunistické programy, představoval podle soudobé marxisticko-leninské propagandy „eklektický souhrn různých buržoazních teorií a tradičních sociálně demokratických reformistických názorů, který je vydáván za alternativu teorie a praxe vědeckého komunismu, většinou stran i za koncepci „třetí cesty“.“³²⁷ Ideově tato oficiální stanoviska sovětské verze politiky vycházela z leninské kritiky reformismu. Sám Lenin totiž tvrdil, že „reformismus je buržoazní podvod, páchaný na dělnících, kteří, dokud bude vládnout kapitál, zůstanou námezdními otroky a na tomto stavu nezmění nic, ani sem tam nějaké zlepšení.“³²⁸ Za hlavního nositele ideologie „demokratického socialismu“ byly označeny „sociálně

³²⁵ Více ELEY, Geoff, *Forging Democracy: History of European Left 1850–2000*. Oxford: Oxford University Press, 2002.

³²⁶ ČÁP, Jaroslav: *Antikomunismus v ideologii a politice sociálního reformismu: studijní text pro lektory a posluchače semináře Kritika současné ideologie a politiky antikomunismu - I. ročník, zařazeného ve vyšším stupni stranického vzdělávání*. Praha: Oddělení propagandy a agitace ústředního výboru KSČ. 1976, s. 19.

³²⁷ OBZINA, Jaroslav: *K leninskému pojetí politiky*. Praha: Horizont, 1971, s. 113.

³²⁸ LENIN, V. I. *Spisy 19*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1957, s. 369.

demokratické a socialistické strany především ve vyspělých kapitalistických zemích.³²⁹ Důraz na politickou svobodu a pluralitní demokracii, které programy těchto stran akcentovaly jako základní komponenty v budování socialistické společnosti, marxisticko-leninská propaganda označila za „buržoazní pojetí demokracie a politického pluralismu“ a odmítání marxisticko-leninského pojetí socialistické revoluce, čímž je „rozměňována jednota dělnické třídy.“³³⁰ Mimoto západoevropské pojetí socialismu bylo interpretováno jako „etické pojetí socialismu“, neboť řešení vztahů mezi antagonistickými třídami se může dít „v duchu všelidských hodnot, norem a ideálů, což „je výrazem materiálního postavení maloburžoazie a středních vrstev, pro něž je typická snaha usmířit protichůdné póly společnosti v duchu ‚čisté‘ morálky.“³³¹

V Československu se stal jedním z nejvýraznějších kritiků jak Pražského jara, tak nové eurokomunistické koncepce Vasil Bilak, jenž si díky svým plamenným dogmatickým projevům na domácí i mezinárodní scéně vysloužil u západních médií ironické označení „velký marxistický teoretik.“ To získal při svém vystoupení na mezinárodním sjezdu komunistických stran v Berlíně, kde se politicky nejzávažnější stala právě ta část Bilakova vystoupení, kde se zabýval eurokomunismem. Hlavním terčem útoku stala francouzská komunistická strana a její předseda Marchais, převážně pro svoji spolupráci s francouzským prezidentem Mitterandem a jeho socialistickou stranou. Za nejhorší ovšem Bilak označil situaci ve Španělsku, jehož politiku označil za bezprincipiální a „netřídní“. Všechny eurokomunistické přístupy podle něj „sklouzávají na buržoazní platformu obecně demokratických požadavků beztřídního přístupu“. Jednu z nejagresivnějších kritik pronesl Bilak na VII. sjezdu Československého svazu novinářů 17. června 1977. O den později ji zveřejnilo *Rudé právo*. Eurokomunismus v ní označil za spojence „velkoburžoazie“, „směs nejrůznějších prvků, teorií maloměšťáckého reformismu – „národního“ komunismu, lidového kapitalismu, demokratického socialismu a socialismu „s lidskou tváří“.³³² V tomto ohledu představoval eurokomunismus pro českou oficiální propagandu stejnou „revizionistickou odchylku“

³²⁹ ČÁP, Jaroslav: *Antikomunismus v ideologii a politice sociálního reformismu*, s. 34.

³³⁰ Tamtéž, s. 25.

³³¹ HRZAL, Ladislav: *Politika pravicového a levicového revizionismu*. In: HRZAL, Ladislav a kol.: *Politika, revoluce a úloha násilí*. Praha: Svoboda, 1985. s. 57.

³³² BILAK, Vasil: *Vybrané prejavy a state*. Zväzok 2. Bratislava: Pravda, 1982, s. 253.

jako vývoj v šedesátých letech, jehož největším prohřeškem se údajně stalo, že se vzdal základních principů leninského pojetí politiky. Ostrá kritika nových politických koncepcí uvnitř mezinárodního hnutí ovšem nebránila v neúnavné snaze československých opozičních komunistických intelektuálů identifikovat se s eurokomunismem, neboť právě tento směr představoval v polovině sedmdesátých let možného partnera pro politickou spolupráci.

„Evropské komunistické schisma“: Naděje v podobě eurokomunismu

Vztah československé socialistické opozice a západoevropských komunistických stran se začal formovat již krátce po sovětské okupaci. Důležitou osobou pro zprostředkování ideové výměny mezi Československem a západoevropskými komunistickými stranami se stal Jiří Pelikán, který byl po srpnu 1968 „odsunut“ na pozici kulturního atašé československého velvyslanectví v Římě. O rok později, v roce 1969, se rozhodl v Itálii zůstat a budovat styky s tamní komunistickou stranou a získávat podporu pro socialistickou opozici a „dědictví“ reformního komunismu. Pelikán mimo jiné dosáhl pravděpodobně jednoho z největších politických úspěchů mezi československými reformními komunisty v exilu, když byl dvakrát zvolen jako poslanec do Evropského parlamentu za Italskou socialistickou stranu (PSI). To vše bylo důležité pro vytváření intelektuálního zázemí časopisu *Listy*, který se stal platformou pro přenos idejí západoevropského komunismu a socialismu československým čtenářům. Navíc tehdy západoevropské komunistické strany projevovaly otevřeně nesouhlas se sovětskou okupací a nástupem normalizační politiky. Hlavní tisk, a především stranické orgány socialistických a komunistických stran přinášely pravidelně zprávy z Československa o uvězněných bývalých reformních komunistech,³³³ stejně jako se právě k západoevropským socialistům obracelo mnoho otevřených dopisů z Československa, žádajících pomoc, ať už pocházeli z prostředí domácí opozice či exilových kruhů.

Důležitým momentem ve formování československé eurokomunistické orientace se stal XXV. sjezd KSSS v roce 1976 v Moskvě, na němž se naplno projevil rozpory mezi

³³³ Hladovka Milana Hübla. *Listy*, Roč. 6, č. 6 (1976), s. 9.

sovětskými, východoevropskými a některými západoevropskými komunistickými stranami (hlavně PCI a PCE), které se po sovětské intervenci do Československa v roce 1968 stále více prohlubovaly. Novou tendenci v západoevropských komunistických stranách XXV. sjezd odsoudil jako „moderní revizionismus“ a „oportunismus“, který opouští pozice proletářského internacionalismu“.³³⁴

V reakci na toto odsouzení vystoupil Enrico Berlinguer (který se již v roce 1974 setkal s Josipem Titem a dal tak najevo, že podporuje komunistickou politiku nezávislou na Moskvě) s projevem, ve kterém mimo jiné zdůraznil, že „socialistická společnost musí rozvinout všechny vymoženosti demokracie (...) a proto musí být pluralistická, spočívat na podpoře většiny, musí respektovat svobodu názorů, náboženství, umělecké a vědecké činnosti“.³³⁵ V jeho stanovisku ho podpořil (na dálku, z Říma) i Santiago Carillo, který apeloval, aby komunisté přijali pravidla demokracie v tom smyslu, že „dostanou-li se k moci podporou většiny občanů, musí se zavázat, že opět přejdou do opozice, když tuto většinu v demokratických volbách ztratí.“³³⁶ Není divu, že francouzský deník *Le Monde* o sjezdu napsal, že „Dubčekův stín se objevil ve zdech Kremle a ani žádné zaříkání jej nemohlo vypudit.“

Právě v reakci na Berlinguerovu řeč se poprvé v českém exilovém tisku objevil termín „eurokomunismus“, a to v textu Jiřího Pelikána *Nová dělicí čára* uveřejněného v červnu 1976 v *Listech*. Pelikán sice zpočátku zaujal k samotnému pojmu eurokomunismus poměrně nedůvěřivou pozici, protože kritika sovětské formy komunismu podle něj nepředstavovala specificky evropský jev (citoval například japonskou či australskou komunistickou stranu, které patří k této tendenci).³³⁷ Přesto v Berlinguerově řeči viděl významný krok k revizi politiky reformního komunismu a k prolomení tabuizovaného tématu pokusu o demokratickou reformu sovětského komunismu v rámci mezinárodního komunistického hnutí. „Je nám to povědomé? reagoval Pelikán na Berlinguerova slova: „Ovšem, vždyť jsou to v podstatě zásady Akčního programu KSČ

³³⁴ TŮMA, Miroslav (ed.): *Vybrané materiály XXV. sjezdu KSSS*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1976. s. 17.

³³⁵ Cit dle PELIKÁN, Jiří: *Nová dělicí čára*. *Listy*, Roč. 6, č. 3 (1976), s. 1.

³³⁶ Tamtéž, s. 3.

³³⁷ Tamtéž, s. 2.

z roku 1968. (...) Jestliže jsme se v roce 1968 jevíli v mezinárodním komunistickém hnutí jako ti, co „šli příliš daleko“, pak dnes se tento program našeho "jara" stává programem určité části — a to velmi důležité — mezinárodního komunistického hnutí, když už před tím bylo cílem velké části proudu socialistického. Dnes Berlinguer Carillo, Marchais a další říkají totéž, co říká Dubček, Kriegel, Mlynář, Hájek, Kosík a čs. socialistická a komunistická opozice.“³³⁸

Krátce po Moskevském sjezdu přišly dvě události, které daly některým členům socialistické opozice naději, že projekt reformního komunismu lze pokládat za legitimní program pro budoucí vizi evropské společnosti. První z nich byl významný úspěch italské komunistické strany ve volbách v červnu 1976, kdy získala historicky nejvyšší počet hlasů – více než 12 milionů, což znamenalo 34,4 % hlasů. Krátce před volbami publikoval ústřední časopis italské komunistické strany *Unita* několik dokumentů představitelů čs. socialistické opozice včetně otevřeného dopisu Zdeňka Mlynáře eurokomunistickým stranám. Přestože se Berlinguer stavěl k analogii s československým rokem 1968 (strategicky) spíše opatrně, italská komunistická strana se otevřeně vyslovovala pro pluralismus, parlamentní demokracii, střídání stran u moci a dodržování občanských svobod.

To, co na eurokomunismu imponovalo českým socialistům, nebylo pouze hlasité odsouzení sovětské okupace,³³⁹ ale především ideová i politická spřízněnost s politickým projektem reformního komunismu, jak jej definoval Akční program v dubnu 1968. Právě srovnatelná ideová východiska vyvolala v části socialistické opozice naděje, že „československou zkušenost“ je možné rehabilitovat v mezinárodním měřítku a že v západní části Evropy vzniká hnutí, na jehož platformě by boj za reformu komunismu mohl pokračovat. Navíc stejně jako během šedesátých let v Československu, nešlo pouze o návrh politického postupu. I eurokomunistický program byl spojený se snahou etablovat nový model ekonomického uspořádání společnosti, který odmítal rigidní ekonomický centralismus. Eurokomunistické postoje zdůrazňovaly význam soukromého

³³⁸ Tamtéž, s. 3.

³³⁹ Jeden z nejbližších Carillových spolupracovníků Manuel Azcarte prohlásil na festivalu deníku KS Itálie „Unita“ v Modeně, že „španělští komunisté budou ochotni žádat zrušení amerických vojenských základů ve Španělsku teprve poté, když sovětská vojska odejdou z Československa.“

sektoru a osobní iniciativy, Berlinguer opakoval, že socialismus „neznamená totální kolektivizaci výrobních prostředků... Totální znárodnění, jako na příklad v Československu v letech 50., kde zestátnili vše, včetně holičů, se ukázalo jako škodlivé.“³⁴⁰ Smíšené formy podniků, tedy takové s veřejnou i soukromou účastí mohly podle Berlinguera existovat i v socialismu: „Právě v tak průmyslové zemi jako je Itálie, je ze všech hledisek, nejen ekonomického, velmi prospěšné udržet i v socialismu soukromé podniky.“³⁴¹

Druhou významnou událostí, která se stala pro politiku eurokomunismu vysoce identitotvorná byla konference evropských komunistických stran, která se uskutečnila ve východním Berlíně 29. – 30. června 1976. „Mezistranické“ diskuze na berlínské konferenci zcela jasně vyjevily „schizma“ evropského komunismu a potvrdily, že v Evropě proti sobě existují dvě odlišné koncepce komunismu: sovětská a druhá, založená na možnosti fungování v rámci parlamentního typu demokracie, jež obhajuje politický pluralismus a tradiční občanské svobody. Berlinguer jako zástupce tzv. „autonomistických“ stran (jak se také někdy nazývaly eurkomunistické strany) zde pronesl projev o tom, že modely socialistické společnosti, jak se vytvořily v zemích východní Evropy, neodpovídají zvláštním podmínkám a ani přáním dělnických a lidových mas na Západě.³⁴² Zástupci eurokomunistických stran dali jasně najevo, že si představují jiný socialismus než v SSSR a zemích východní Evropy. Přestože Sovětskému svazu neupřeli „socialistický charakter“ (tak daleko nikdy nezašli), podrobili ho drtivé kritice. Berlinguer navíc opakoval nesouhlas PCI s intervencí do Československa a Carillo dokonce vyzval SSSR, aby stáhnul svá vojska z cizích zemí.

Eurokomunistická orientace představovala mezi polovinou sedmdesátých a polovinou osmdesátých let důležitý ideový zdroj pro československou socialistickou opozici. Jakkoli významnou se tato orientace na určitý čas stala, mezi českými reformními komunisty nikdy nedošlo k rozpracování teoretických východisek pro možný „československý eurokomunismus“. Výchozí ideou většiny postojů se tak stala

³⁴⁰ Ještě k berlínské konferenci. *Listy*, Roč. 6, č. 5 (1976), s. 20.

³⁴¹ Tamtéž.

³⁴² PELIKÁN, Jiří. Itálie, Polsko a Berlín, *Listy*, Roč. 6, č. 3 (1976), s. 1.

komparace základních stanovisek Akčního programu z dubna 1968 s eurokomunistickou distancí od moskevského pojetí komunismu. Socialistické opozici v tomto ohledu chyběla systematická teoretická kritika, která by dokázala překročit politickou kritiku „publicistického ražení“. Ideové zázemí Listů pochopitelně postrádalo unikátní rysy intelektuálních diskuzí v šedesátých letech, a na rozdíl od reformních intelektuálů v Polsku nebo Maďarsku (z nichž část setrvala ve straně), se čeští reformní komunisté v období normalizace prakticky nepokoušeli o výraznou revizi marxistických stanovisek. Dědictví reformního komunismu se projevilo především v systematické snaze o legalistickou kritiku normalizačního režimu, která dala také základ pro sblížení reformních komunistů a nekomunistické opozice na platformě Charty 77.

Vznik Charty 77 představoval pro socialistickou opozici nové možnosti opoziční činnosti a vyjednávání s Husákovským režimem. Redakce *Listů* Chartu okamžitě podpořila, mimo jiné i proto, že téměř polovina z prvních signatářů byli (bývalí) reformní komunisté. Velice důležitým momentem bylo i to, že dva z čelných představitelů Charty 77, Jiří Hájek a Zdeněk Mlynář, se aktivně hlásili k socialistické opozici a dokonce přiznávali, že do té doby pro ně znamenal eurokomunismus „nejsilnější kartu“ při vyjednávání s komunistickým režimem.³⁴³ Oba mluvili na mezinárodní scéně velmi otevřeně směrem k eurokomunismu, který představoval „důležitý faktor pro možnou společenskou změnu v Československu“.³⁴⁴

Sympatie směrem k eurokomunismu na mezinárodní scéně vyjádřil Jiří Hájek. Domníval se, že československý společenský model socialismu nemůže fungovat bez demokracie. V tomto smyslu Hájek řekl, že „pražské jaro je v pozadí“³⁴⁵ Charty 77, avšak uvedl, že cíle Charty jsou „skromnější“ než cíle reformního pokusu ze šedesátých let, kdy hlavním cílem byla změna v Československu. Dnes se spokojujeme s tím, že požadujeme, aby se

³⁴³ Např. na otázku: „Znamená eurokomunismus pro Chartu něco konkrétního a bezprostředního?“ odpověděl Jiří Hájek pro rozhovor do švédského časopisu *Svenska Dagbladet*, že „není žádným tajemstvím, že eurokomunismus je např. můj nejsilnější triumf při jednání s představiteli moci“. Chartu 77 nelze vyhladit. Rozhovor s Jiřím Hájkem pro švédský časopis *Svenska Dagbladet*. *Listy*, Roč. 8, č. 1 (1978), s. 29.

³⁴⁴ Zdeněk Mlynář na *Západě*. *Listy*, Roč. 7, č. 5 (1977), s. 18.

³⁴⁵ Chartu 77 nelze vyhladit, s. 29.

mezinárodní dohody respektovaly, má-li se politika odstraňování napětí udržet.“³⁴⁶ Že Charta 77 představuje jakési „strašidlo reformního komunismu“ ovšem nebyla jen představa samotné socialistické opozice, v tomto ohledu ji s jejím „přáním“ v podstatě podporovala oficiální československá antichartistická rétorika, která ve svých prohlášeních Chartu 77 přímo s eurokomunismem spojovala i kvůli tomu, že velká část prvních signatářů byli reformní komunisté.³⁴⁷

Reálná podpora Charty 77 a disidentského hnutí od eurkomunistických stran byla ovšem komplikovanější. Přestože velká část západoevropských komunistických funkcionářů snahy o dodržování lidských práv upřímně podporovala, na oficiální stranické úrovni byly jejich výroky odměřenější. Přes všechnu distanci od Brežněvovy doktríny byly eurokomunistické strany stále oficiálními spojenci Sovětského svazu. Navíc obě největší komunistické strany v západní Evropě byly finančně závislé na podpoře z Moskvy.³⁴⁸ Stejně tak i pro moskevské vedení bylo důležité udržet si západoevropské strany, jakkoli „autonomizující se“, ve svém poli působnosti. V tomto ohledu sovětská politika zaujímalá odlišný postoj vůči komunistickým stranám v kapitalistických státech a ke stranám ve „svém“ bloku, jak to bylo v případě Československa v roce 1968.

Zatímco východiska nesovětského a „nedogmatického“ marxismu-leninismu (včetně „Dubčekova“ reformního komunismu) chápali eurokomunisté jako směr, který lze považovat za jeden z autonomních proudů v mezinárodním komunistickém hnutí, chartistické „nadpolitické“ sdružení disidentů pro ně bylo hůře ideologicky uchopitelné a nepředstavovalo rovnocenného partnera pro politický dialog (i když právě díky bývalým reformním komunistům v Chartě 77 a jejich mezinárodní „agitaci“ za Chartu byli eurokomunisté k Chartě shovívavější než například k otevřeně antikomunistickému disentu ve východní Evropě).³⁴⁹ Přestože prohlášení solidarity s Chartou 77 podepsalo v západoevropském tisku mnoho vlivných komunistických intelektuálů, tyto deklarace nikdy neměly formu oficiálních stranických stanoviska, nýbrž pouze osobní podpory a

³⁴⁶ Tamtéž.

³⁴⁷ BILAK, Vasil: *Vybrané prejavy a statě, zväzok 2*. Bratislava: Pravda, 1982.

³⁴⁸ JUDT, Tony: *Poválečná Evropa*, s. 508.

³⁴⁹ GODSON, Ray – HADELER, Stephen: *Eurocommunism: Implications for East and West*. Londýn: The Macmillan Press, 1978, s. 95.

sympatií.³⁵⁰ Rozčarování z eurokomunistického „váhání“ nad Chartou je evidentní i z osobní korespondence členů socialistické opozice, kteří do Charty vkládali poměrně velké naděje. Například Dušan Havlíček napsal 8. března 1977 Jiřímu Pelikánovi: „Zdá se mi v této souvislosti, že eurokomunisté najednou nějak zopatrněli. Schizma je nevyhnutelné a jestli k němu nemají Berlinguer, Carillo a Marchais odvalu budou toho litovat. Ten opatrnický tanec, jen aby snad nikdo neřekl, že jsme (že jsou) antisověti a antikomunisté, je na draka.“³⁵¹

Neschopnost zbavit se závislosti na Moskvě se tak stala významnou překážkou spolupráce českých reformních komunistů s eurokomunistickými stranami, které se na jednu stranu rétoricky velmi silně od moskevského centra distancovaly (a stejně tak se stalo objektem mnoha štvavých kampaní marxisticko-leninských ideologů), na druhou stranu ovšem nikdy nebylo schopny vytvořit autonomní hnutí, které by v Evropě představovalo konstitutivní sílu pro tzv. „třetí cestu“. „Eurokomunismus dokázal nakrátko okouzlit,“ napsal Tony Judt, ale „pokud se komunisté na Západě měli zbavit zátěže vlastní minulosti a přeměnit se ve – skutečně demokratické levicové hnutí, pak museli hodit přes palubu víc než jen „diktaturu proletariátu“ a další dogmatické formulky, které skončily v hromadě popela pod hranicí, na níž v 70. letech shořelo tolik ideologických marností. Museli by se také zcela veřejně vzdát svého spojení se samotným sovětským komunismem, a k tomu se nedokázali odhodlat dokonce ani Berlinguer ani Carillo.“³⁵²

Patřit do mezinárodního komunistického hnutí tak pro evropské komunistické strany nakonec znamenalo se v určitém ohledu podřídit Moskvě a tuto linii, přes silnou kritickou rétoriku vůči moskevské verzi marxismu-leninismu, nakonec nikdy neopustily.³⁶ V tomto ohledu, a na tom se shodne většina autorů zabývajících se eurokomunismem, bylo celé eurokomunistické hnutí vnitřně rozporné a nemohlo

³⁵⁰ PELIKÁN, Jiří – CARIOTI, Antonio: *Jiří Pelikán – nepohodlný exulant: rozhovor s Antoniem Cariotim*. Praha: Novela Bohemica, 2015, s. 66.

³⁵¹ PELIKÁN, Jiří. *Psáno z Říma, psáno ze Ženevy: výběr ze vzájemné korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka v letech exilu 1969 až 1989*, s. 138.

³⁵² JUDT, Tony. *Poválečná Evropa*, s. 509.

důsledněji rozvíjet autonomní, na Moskvě zcela nezávislou politiku, kterou se československá socialistická opozice snažila mezi západoevropskými komunisty podnítit.

„Mezi světy“: politické námluvy v Číně, teze o třech světech a další snahy o oslabení dominance sovětského komunismu v mezinárodním komunistickém hnutí

Hledání nesovětské verze komunismu se neprojevovalo pouze v orientaci na evropské komunistické hnutí. Aktivní část českého socialistického exilu věnovala v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let pozornost možnému rozvíjení vztahů s Čínskou lidovou republikou, která v této době představovala největšího protivníka Sovětského svazu v rámci mezinárodního komunistického hnutí. Vojenská invaze do Československa byla Čínou hlasitě odsouzená, nikoli ovšem toliko z ideologického přesvědčení či podpory československého demokratizačního modelu. Sovětský postup vůči Československu zapříčinil nárůst obav Peking, že čínské území bude ze severu rovněž napadeno. Navíc z pohledu Číny ohrožoval Sovětský svaz čínské zájmy rozmístěním svých vojsk v Mongolsku, Vietnamu a Afganistánu.³⁵³

Na počátku sedmdesátých let se Čína jevila jako partner, u kterého by mohla československá socialistická opozice nalézt podporu ve své kritice sovětského komunismu. Jiří Pelikán a listovní skupina měli při navazování kontaktů s čínskými komunisty na čem stavět. Pelikán disponoval osobními kontakty z padesátých let, kdy působil jako předseda Mezinárodního svazu studentstva, kde se stýkal s tajemníkem Svazu komunistické mládeže Číny Chu Jao-pangem,³⁵⁴ který se v osmdesátých letech stal významnou figurou čínské politiky či například s budoucím čínským ministrem zahraničí Wu Süe-čchienem.³⁵⁵ Aktivní vědecké kontakty s čínskými komunisty udržoval například i František Janouch³⁵⁶, Jan Kavan a později především čeští „poradci“ Rádia Peking Jana

³⁵³ KOLENOVSKÁ, Daniela: Čínská otázka v agendě československých stranických a státních orgánů. In: KOLENOVSKÁ, Daniela (ed.): *Michal Reiman. Čínský deník a skupina Listy, jaro 1981*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2019, s. 136.

³⁵⁴ Užívám zde transkripci, které používají ve svých textech Petr Orság či Daniela Kolenovská, kteří pracují s českými přepisy čínských jmen.

³⁵⁵ Sám Pelikán zmiňuje výčet svých kontaktů a bývalých přátel z Číny v dopise Františkovi Janouchovi z dubna 1979. ORSÁG, Petr (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 138.

³⁵⁶ K Janouchovým cestám do Číny více: JANOUCHE, František: *Neretušované pohlednice z Číny*. Kolín nad Rýnem: Index, 1980.

Stárková a Karel Kovanda, který byl v korespondenčním kontaktu s Pelikánem a pravidelně do *Listů* přispíval ohledně čínské tematiky. Z okruhu skupiny Listy postupně Čínu jednou nebo vícekrát navštívili Zdeněk Hejzlar, Zdeněk Mlynář, Adolf Müller či Michal Reiman.³⁵⁷ Na pozvání Čínské akademie do Číny jeli také Ota Šik či Jiří Kosta.

Listy se Čínou zabývaly na svých stránkách systematicky. Již v prvním čísle se objevila krátká zpráva přejatá z deníku komunistické strany Číny, která se vyjádřila k polským událostem v roce 1970. Citovaný text podporoval „polský lid“ v boji proti domácímu vedení a sovětskému útlaku. Komentář v čínském deníku končil shrnutím, že „Polsko, stejně jako Československo a ostatní země Východní Evropy jsou sudy střelného prachu, které mohou vybuchnout v jakýkoliv moment.“³⁵⁸ Pelikán spoléhal na to, že vojenská intervence do Československa v roce 1968 může způsobit rozkol v mezinárodním komunistickém hnutí, respektive silnou kritiku sovětského komunismu a vytváření nových, na Sovětském svazu méně závislých aliancí. Tomu částečně odpovídal i „druhý“ čtrnáctý sjezd KSCČ, který měl oficiálně „posvětit“ přítomnost cizích vojsk na území Československa a dovést zde normalizaci československé komunistické strany. Jedním z jeho cílů byla i snaha o potvrzení souhlasu s násilnou invazí u delegací zahraničních komunistických stran. Jiří Pelikán si ve svém hodnocení sjezdu všímal, že z dvanácti socialistických zemí se pouze polovina vyslovila pro schválení invaze, a naopak další delegace (Rumunsko, Jugoslávie, Severní Korea, Vietnam) ji přímo nebo nepřímo odmítly. Přestože rumunská i jugoslávská delegace zde byla, Tito i Ceaușescu do Prahy nejeli a místo toho se vládní delegace Rumunska a Jugoslávie vydala do Číny. Francouzský deník *Le Monde* k tomu údajně podotkl, že „sblížení mezi Jugoslávií a Čínou je nečekaným důsledkem okupace Československa v r. 1968.“³⁵⁹ Zástupci Číny se sjezdu vůbec neúčastnili.

Socialistická opozice v exilu také v roce 1971 sledovala americké kroky ke sblížení s ČLR, které Antonín Liehm označil za „nejdůležitější mezinárodní událost tohoto roku“. Jeho text „Čína – třetí světová velmoc“, který byl otištěn v jednom z prvních čísel

³⁵⁷ Z jeho cesty v roce 1981 se zachoval deník, který byl v roce 2019 vydán. Reiman zde popisuje především každodenní zkušenosti z jednání s čínskými komunisty, ovšem i osobně laděné spory uvnitř skupiny Listy. KOLENOVSKÁ, Daniela (ed.): *Michal Reiman. Čínský deník a skupina Listy, jaro 1981*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2019.

³⁵⁸ Čínský komentář k Polsku. *Listy*. Roč. 1, č. 1 (1971), s. 31.

³⁵⁹ Cit dle PELIKÁN, Jiří: Pokus o normalizaci nenormálního. *Listy*, Roč. 1, č. 4-5 (1971), s. 2.

Listů, pokládal Čínu za nastupující světovou velmoc, která bude v budoucnu konkurovat Spojeným státům a Sovětskému svazu. Konflikt mezi Čínou a Sovětským svazem považoval ovšem Liehm především za mocenský a teprve až druhotně ideologický: „Číňané první pochopili na jakém principu a na jakých základech spočívá postavení SSSR jako druhé světové velmoci a měli jediní dost síly vyvodit z toho pro sebe důsledky. Zdánlivá slovní podobnost státní ideologie obou zemí mění na tomto základním konfliktu právě tak málo jako katolicismus či protestantismus měnily na mocenských konfliktech v Evropě minulých staletí.“³⁶⁰

Listy také otiskly některé výroky čínské delegace, jež padly na půdě OSN na adresu Československa a SSSR, které korespondovaly se československou zkušeností v roce 1968. Čínská delegace zde kritizovala sovětské vedení za „sociál-imperialismus“, tedy že ve své politice neuplatňuje socialismus, ale „socialismus ve slovech a imperialismus v činech“³⁶¹ Především zde ovšem delegace Komunistické strany Číny odsoudila koncept „bratrské“ pomoci. Jeden ze zástupců delegace podle Listů řekl na adresu Sovětského svazu: „Jako zločinci jste za noci propašovali svá vojska do Československa, shodili jste parašutisty a nechali přistát protizákonně svá letadla na letišti v Praze, aby ovládli toto město. Unesli jste do Moskvy vedoucí činitele Československa a donutili jste je přijmout československý lid zrazující a ponižující podmínky, které jste jim vnutili. To odhaluje plně podstatu vašeho sociál-imperialistického-pojetí ‚podání přátelské ruky‘“.³⁶²

Stejně jako v případě eurokomunismu bylo rétorické odsouzení sovětské intervence ze strany Číny jedna věc, ovšem věc druhá byly reálné možnosti ideového sblížení a nalézání společných průsečíků v otázkách mezinárodní politiky, ale i politiky vnitřní, především v otázkách demokratického fungování společnosti. Spolupráci komplikovala tzv. teorie tří světů, která byla artikulována čínským vicepremiérem Teng Siao-pchingem na mezinárodním fóru před Valným shromážděním OSN v roce 1974. Tato teze, která vycházela z myšlení Mao Ce-tunga, byla označována čínskou propagandou za jedno z významných obohacení marxismu-leninismu a lišila se od tzv. „třísvětového modelu“,

³⁶⁰ LIEHM, Antonín (Dalimil): Čína – třetí světová velmoc. *Listy*, Roč. 1, č. 4-5 (1971), s. 31–32.

³⁶¹ Čínská delegace v OSN o SSSR a Československu. *Listy*, Roč. 2, č. 1 (1971), s. 8.

³⁶² Tamtéž.

který rozděloval svět na dva soupeřící bloky (tzv. západní a východní, resp. první a druhý svět) a „třetí svět“, který představovaly ekonomicky méně rozvinuté země. Čínská teorie tří světů pokládala za první svět „imperialistické velmoci“, tedy Sovětský svaz a Spojené státy americké, za druhý svět byly považovány ekonomicky vyspělé evropské země, jak v západní, tak i ve východní Evropě a konečně do sféry třetího světa patřily země Latinské Ameriky a Asie, včetně Číny.³⁶³ Československo bylo řazeno do světa druhého a Čína (která v této teorii popírala, že by měla velmocenské ambice) počítala s tím, že by se v budoucnu mohla s oficiálními reprezentanty normalizačního režimu spojovat proti „sociál-imperialismu“ prvního světa. Petr Orság upozorňuje, že právě to bylo jedním z důvodů, proč čínští reprezentanti nechtěli veřejně proklamovat svoji spolupráci s československým socialistickým exilem, přestože kritizovali vojenskou intervenci do Československa a podporovali výhrady skupiny Listy k sovětské rozpínavosti.³⁶⁴

Čína československý případ používala především v kritice Sovětského svazu jako jeden z mnoha důkazů jeho mocenských ambic a potvrzení teze o sociál-imperialismu. Příkladem byl projev předsedy vlády Čou En Laje na 10. sjezdu KS Číny, který se konal v srpnu 1973. Čou En Laj se zde obracel na sovětské vedení a požadoval, aby Sovětský svaz stáhl vojska z Československa a Mongolska a vrátil několik obsazených ostrovů Japonsku. Zdůrazňoval, že „Čína neobsadila území žádné cizí země, SSSR však obsadil Československo, soustředil ohromné vojenské síly na hranicích s Čínou, poslal svá vojska na území Mongolska, podporuje zrádcovskou kliku Lon Nola v Kambodži³⁶⁵, potlačil povstání polských dělníků, vměšuje se do vnitřních záležitostí Egypta (...) přispěl k rozdělení Pákistánu a provozuje podvratnou činnost v mnoha zemích Asie a Afriky. Tato fakta plně odhalují reakční podstatu jejich režimu, pro nějž plat

³⁶³ Více YEE, Herbert S.: The Three World theory and post-Mao China's global strategy. *International Affairs*, Roč. 59, č. 2 (1983), s. 239; Čínskou teorii o třech světech také představily *Listy* v roce 1978: Čínská teorie o třech světech. *Listy*, Roč. 8, č. 2 (1978), s. 42–46. (autor neuveden, pravděpodobně Karel Kovanda či František Janouch).

³⁶⁴ ORSÁG, Petr: S čínskými komunisty proti Husákově normalizaci. Exilová skupina Listy a její hledání politických partnerů proti sovětské mocenské dominanci ve střední Evropě. *Soudobé dějiny*, Roč. 23, č. 4 (2016), s. 576; Ke kritice okupace např. Prohlášení vládní čínské agentury Hsinhua k 5. výročí okupace. *Listy*, Roč. 3, č. 5–6 (1973), s. 62–63.

³⁶⁵ Lon Nol byl protikomunistický kambodžský politik a prezident Khmerské republiky v letech 1972 až 1975.

„socialismus ve slovech, imperialismus v jednání a charakter sovětských vládců jako nových carů.“³⁶⁶

Na to, že Čína jedná v otázce Československa víceméně pragmaticky poukazoval Karel Kovanda, který působil jako spolupracovník Listů v redakci Rádía Peking: V roce 1978 zaslal užšímu okruhu Listů interní zprávu, ve které hodnotil své působení v radiu a úspěchy v šíření „listovní agendy“ (tedy navazování politických partnerství a rozšiřování povědomí o politickém programu z oku 1968). Kovandovo hodnocení možností československého exilu ovlivnit čínskou politiku bylo extrémně skeptické. Skupině Listy sdělil, že československé vysílání téměř nikdo neposlouchá a že má jen zcela minimální možnosti působit v Číně jako „člověk z opozice“ a to ani neformálně. Především ovšem potvrdil, že čínská politika se opravdu řídí tezí o třech světech a z ní plynoucími zahraničně-politickými konsekvencemi: „Československo patří podle čínského dělení do druhého světa, se kterým je třeba se spojovat proti světu prvnímu, a prakticky řečeno proti sovětskému sociálimperialismu. Ať je vláda, jak chce špatná, nebude se kritizovat: tedy ani Husák ne. Pokud se opozice orientuje na vnitřní politiku, je v Číně navenek ignorována.“³⁶⁷

O rok později podobnou skepsi vyjádřil i Jiří Pelikán (pravděpodobně i na základě Kovandových pravidelných sdělení), který si byl vědom, že teorie tří světů je překážka, která bude bránit spolupráci komunistické strany Číny a československé socialistické opozice. V dopise Františku Janouchovi z dubna 1979 komentoval Janouchovu plánovanou cestu do Číny a vyjádřil své názory na možnosti úspěchů navazování kontaktů: „...nesmíš od toho očekávat nějaký ‚obrat‘. Tak daleko ještě bratři nejsou. Podle mé poslední rozmluvy s nimi trvá stále ještě jejich iluze, že jejich partnery proti sovětskému sociálimperialismu jsou vládnoucí skupiny (a lid, ovšem) zemí východní

³⁶⁶ Čou En Laj se ptá SSSR: Proč nestáhnete svá vojska z Československa? *Listy*, Roč. 3, č. 5-6 (1973), s. 8.

³⁶⁷ Oběžník skupiny Listy z 20. října 1978 (Karel Kovanda informuje o působení v Rádiu Peking). In: ORSÁG, Petr (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 259.

Více o vztahu Číny k normalizačnímu režimu KOLENOVSKÁ, Daniela: Čínská otázka v agendě československých stranických a státních orgánů, s. 136–139.

Evropy, a proto nejsou ochotni podpořit domácí opozici proti vládnoucím stranám.³⁶⁸ Pelikán doporučil Janouchovi usilovat na jeho cestě v Číně především ve čtyřech bodech, které – dle vlastního svědectví – Janouch později s čínskými kolegy vyjednával³⁶⁹: 1) Podporu „našeho požadavku na odchod sovětských vojsk z čs. území; 2) podporu čs. socialistické opozice – vzájemnými kontakty a výměnou informací a také materiálně (vydávání časopisů, Listy, knížek, letáků, podpora persekvovaných doma a hnutí Charty 77; 3) zacílení propagandy směrem do Československa a východní Evropy, především skrze rozhlas a 4) pomoc Číny při posílání a vývozu materiálů z a do Československa.“³⁷⁰

Praktické pokusy o zintenzivnění politického dialogu mezi československou socialistickou opozicí a čínskou politickou reprezentací nebyly příliš zdařilé a přinesly dílčí úspěchy především v podobě rozvíjení neformálních kontaktů, které například zajistily poměrně výraznou část financování *Listů*.³⁷¹ Druhá polovina sedmdesátých let přinesla ovšem z hlediska vnitřní čínské politiky důležité změny. V lednu roku 1976 zemřel premiér Čou En-laj a v září Mao Ce-tung. To mělo dalekosáhlé následky, především v rychlém ukončení procesu kulturní revoluce a rázném zakročení proti tzv. gangu čtyř.³⁷² Tyto události měly vliv i na další politické vyjednávání s československou socialistickou opozicí, neboť v čínské vnitřní politice se otevřela otázka možností politických reforem a východoevropský socialistický exil na krátko představoval pro čínské reformátory určitý zdroj inspirací a možné legitimacy vlastního reformního postupu. Pro okruh Listů v tomto ohledu byly důležité dvě organizované návštěvy, jednak cesta Jiřího Pelikána (již jako poslance Evropského parlamentu) do Pekingu v roce 1979, při níž měl možnost se setkat s tajemníkem KS Číny Hu-Jaobangem. I díky

³⁶⁸ Dopis č. 38. Jiří Pelikán Františku Janouchovi (Řím, 3. dubna 1979). In: ORSÁG, Petr (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 137–138.

Ve stejném dopise se také objevuje vůbec jediná úvaha o možnosti ozbrojeného odporu v podobě „nových legií“, když se Pelikán zamýšlí nad situací, kdyby Varšavský pakt poslal na české hranice své „divize“: „Pak by se ovšem situace změnila i pro nás: museli bychom zahájit kampaň propagandy mezi těmito vojáky a vyzývat je k přeběhnutí a kdoví – možná k vytváření nových legií – a k tomu by ovšem Čína musela vytvořit příslušné struktury a politické podmínky.“ Tamtéž, s. 138.

³⁶⁹ Tamtéž, s. 144.

³⁷⁰ Tamtéž, s. 139.

³⁷¹ ORSÁG, Petr: Mezi realitou, propagandou a mýty: Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1969–1989. *Český časopis historický*, Roč. 113, č. 1 (2015), s. 130.

³⁷² Tzv. gang čtyř byla skupina čtyř členů ústředního výboru Komunistické strany Číny, kterou vedla vdova po Mao Ce-tungovi, který na krátko po Maově smrti ovládl vedení čínské komunistické strany.

této návštěvě se o dva roky později, v roce 1981, uskutečnila skupinová výprava ostatních mluvčích skupiny Listy: Zdeňka Hejzlara, Zdeňka Mlynáře, Adolfa Müllera a Michala Reimana. Do Číny byly paralelně zváni například i ekonomové Ota Šik či Jiří Kosta. Výsledkem těchto návštěv byla publikace *Čína našima očima*, která vyšla v nakladatelství Index v roce 1982 a představovala sborník kratších reflexí čínské politické a kulturní situace výše zmíněných autorů.³⁷³

Přestože se na počátku osmdesátých let styky s čínskými oficiálními institucemi zintenzívněly, v otázce politického myšlení reformního komunismu prakticky nepřinesly žádný výsledek. Pro skupinu Listy znamenaly tyto kontakty především poznání, že Čína se nachází v zcela jiné geografické, demografické i politické situaci a společný politický postup na bázi reformistických idejí byl realisticky shledán jako neperspektivní. O systematictější reflexi čínského reformismu se pokusil Zdeněk Mlynář v textu *Čína – hrozba nebo naděje?*, v němž popsal hledání čínské „reformně-komunistické cesty“. Mlynář hodnotil výsledky návštěvy skupiny Listy, kde se setkal především s funkcionáři Čínské komunistické strany – jak sám upozornil – především s těmi, kdo byli z politiky odstraněni během kulturní revoluce a pomalu se do ní opět navraceli. V kontextu demaoizace hovořil Mlynář o procesu, kdy „čínští komunisté hledají svou vlastní, čínskou reformně-komunistickou ideologii a politiku.“³⁷⁴ Nový čínský kurz označil za méně revoluční, především ve zmírnění velikášské představy z dob kulturní revoluce, která stavěla na tom, že se Čína může zásadně modernizovat a industrializovat v historicky velmi krátké době pod vlivem ideologicko-politických sil. Čínu chápal Mlynář stále jako „rozvojovou zemi“, jejíž největším problémem je neindustrializovaný venkov. „Stabilizaci venkova“ považoval za nejdůležitější vnitropolitický krok směrem k naplnění ideje čínského reformního komunismu. Byl ovšem skeptický k tomu, že by v tak rozdílných politicko-ekonomických, ovšem i kulturně-společenských podmínkách mohla československá zkušenost a návrh ekonomické reformy z šedesátých let hrát vůbec nějakou zásadnější roli. Především kvůli nízké úrovni techniky a kvalifikovaných sil, ovšem i kvůli odlišným historickým sociálním vazbám.

³⁷³ K přípravám této cesty více ORSÁG, Petr (ed.): *František Janouch – Jiří Pelikán: Korespondence*, s. 131–189 (jedná se o dopisy z let 1979 a 1981).

³⁷⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Čína – hrozba nebo naděje?* In: *Čína našima očima*. Kolín nad Rýnem: Index, 1982, s. 109.

Podstatný rozdíl byl podle Mlynáře například v sociálním systému, kdy všechny sociální jistoty zajišťovala v Číně dělníkovi továrna, podnik či zemědělská komuna, nikoli stát (například neexistoval zákon o sociálním pojištění). Mlynář v tom viděl sice „cosi sympatického“, ovšem na druhou stranu varoval před určitou formou komunistického feudalismu, který bránil důsledné modernizaci a neměl by se povrchně zaměřovat za samosprávu. Tento existující typ „kolektivních forem hospodářského a společenského života“ považoval za hlavní, nejen ekonomický, ale i politický problém. Právě zde viděl Mlynář největší rozdíl mezi možnostmi čínského a československého (ale i obecně evropského) reformního komunismu, neboť v Číně podle něj chyběly téměř všechny institucionální formy a vztahy, „nutné pro správu všech oblastí života země, má-li tato správa být jak demokratická, tak v nezbytné míře koordinující a celostátně účinná.“³⁷⁵ Čínské politické směrnice po Maově smrti sice používaly pojmy jako reforma, demokratizace či právní stát, ovšem, jak Mlynář podotýkal, „zdaleka neznamenají skutečnost shodnou například s rokem 1968 u nás. (...) Existující ústava měla doposud význam politické deklarace, a ne základní normy právního řádu — neboť žádný takový právní řád, který by ústavu rozváděl a aplikoval, neexistuje. Základním problémem ve sféře politického systému tedy není dnes v Číně docela totéž, co je problémem v zemích ‚reálného socialismu‘: existující institucionální strukturu zbavit totální nadvlády jediného mocenského centra.“³⁷⁶ V tomto ohledu se díval Mlynář na Čínu jako na systém, který si teprve musí vytvořit fungující institucionální strukturu moderního státu, která by zprostředkovala „nutná spojení mezi společnostmi (jejími kolektivními organismy) a politickou mocí.“³⁷⁷ Považoval politické systémy Číny a Československa za prakticky nesrovnatelné. Ovšem přestože ten čínský pokládal za institucionálně méně vyspělý, domníval se, že reformní komunismus zde má větší šance na úspěch, především proto, že se dalo předpokládat, že do rozhodování komunistické strany Číny se Sovětský svaz nebude vměšovat.

³⁷⁵ Tamtéž.

³⁷⁶ Tamtéž, 119.

³⁷⁷ Tamtéž.

Otázka demokratizace Číny představovala pro skupinu Listy citlivé téma, autoři sborníku *Čína našima očima* se snažili formulovat podobnosti i rozdílnosti s vývojem v Československu. Jiří Pelikán se pokusil také navázat styky se skupinami, jež se hlásily k obraně lidských práv, uváděl dokonce, že se tyto skupiny „dovolávají myšlenek „pražského jara““ (ovšem neuvedl žádné další konkrétní informace).³⁷⁸ Pelikán, který se v Číně setkal s různými vysoce postavenými představiteli Komunistické strany Číny referoval, že „v čínském vedení trvá diskuze o tom, jak rozvíjet socialistickou demokracii,“ ovšem stejně jako Mlynář napsal, že zde nelze uplatňovat stejná kritéria jako v případě Československa, které mělo vlastní demokratické tradice.

Texty ve sborníku *Čína našima očima* Čínu vesměs považovaly za „nemodernizovanou“, což byl podle části autorů základní problém v možném přechodu k politické demokracii: slovy Jiřího Kosty, které použil na adresu Číny, „vyšší stupeň průmyslové zralosti spolu s růstem vyčerpanosti zdrojů vyvolává větší reformní tlak.“³⁷⁹ „Civilizační“ úroveň hrála pravděpodobně důležitou roli i v tom, že srovnání čínského a československého reformního komunismu přestalo postupně hrát výraznější roli v taktice socialistické opozice. Návštěvy Číny skupinou Listy tak postupně odhalily, že politický dialog, který by se mohl otevírat na základě principů ideje reformního komunismu, prakticky není možný a že pro Čínu tento způsob změny politického systému není uskutečnitelný skrze „československý model“. Principy politické reformy, které čínští politologové a ekonomové rozvíjeli, byly českými návštěvníky považovány za inspirativní spíše pro tzv. rozvojové země.³⁸⁰

Politické „námluvy“ v Číně tak pro československou socialistickou opozici skončily zklamáním, respektive realistickým poznáním, že čínské hlasité odsouzení sovětské intervence do Československa neznamená automaticky ani ideovou podporu projektu reformního komunismu a demokratizace společnosti, ovšem ani spojenectví s československou socialistickou opozicí v exilu. Čínským zájmem byla kritika „sovětského imperialismu“ nikoli boj za demokracii. Přestože s „prosovětským“

³⁷⁸ PELIKÁN, Jiří: Podnět ke kritickému myšlení. In: *Čína našima očima*, s. 163.

³⁷⁹ KOSTA, Jiří: Čína očima českého ekonomy. In: *Čína našima očima*, s. 55.

³⁸⁰ Tamtéž, s. 56.

normalizačním vedením Čína dobré vztahy neměla, oficiálně setrvala v názoru, že Sovětský svaz od počátku padesátých let zatěžoval československou ekonomiku nadměrnými nároky, a když si tato krize vyžádala reformy, tak si vynutil návrat ke zkosnatělému sovětskému modelu.³⁸¹ Krátké zintenzivnění kontaktů a politická spolupráce některých čínských „reformních komunistů“ s východoevropským levicovým exilem po smrti Mao Ce-tunga netrvaly dlouho. Naopak jejich rozvíjení by vedlo k prohlubování sporu se Sovětským svazem.³⁸² Jiří Pelikán byl sice nadále přijímán vedením komunistické Číny, ovšem jako poslanec Evropského parlamentu, nikoli jako zástupce československé socialistické opozice. Čínská kapitola tak pro socialisty v exilu skončila podobně jako v případě eurokomunismu. Na úrovni osobních kontaktů či neformálních styků sice československý reformní projekt byl uznáván, ovšem jako téma, které by představovalo důležitý faktor mezinárodní (a v případě Číny i vnitřní) politiky se ukázal jako pouhá epizoda ve velmocenském soupeření o politickou dominanci.

³⁸¹ KOLENOVSKÁ, Daniela: Čínská otázka v agendě československých stranických a státních orgánů, s. 137.

³⁸² Tamtéž, s. 140.

Reformní komunismus, Helsinky a lidská práva

Diskuze o lidských právech uvnitř Charty 77

Fakt, že u zrodu Charty 77 stálo mnoho reformních komunistů (nazývaných také bývalých komunistů, exkomunistů, osmašedesátníků atd.), tedy lidí, kteří byli jako straníci spojeni s aktivní účastí na reformě politického systému v roce 1968, je obecně známý. Otázkou ovšem je, do jaké míry vycházela ideová produkce Charty 77 z reformně-komunistické politicko-právní tradice šedesátých let. Mnoho tzv. „bývalých komunistů“ (tedy bývalých členů KSČ) se totiž v této době již k idejím komunismu a marxismu nehlásilo, a tak je třeba oddělovat jednak prakticko-politickou opoziční (organizační) činnost (bývalých) reformních komunistů, která byla díky jejich početnému zastoupení obrovská (jak doma, tak v exilu) a jednak otázku ideového dědictví reformního komunismu, který se v Chartě projevuje především ve formě legistické strategie. Zatímco ohledně společensko-praktické činnosti hráli lidé, jejichž minulost byla spojená s KSČ, v Chartě obrovskou roli, z perspektivy dějin politického myšlení je úloha reformního komunismu v Chartě 77 méně zřetelná.

Prohlášení Charty 77 se opíralo především o univerzalistickou ideu lidských práv, která měla být platná pro jakékoli moderní politické společenství či politický systém. V tomto ohledu Chartu nelze chápat jako pokračování komunistické koncepce reformy politického systému ze šedesátých let (byť někteří ji tak viděli). Charta 77 se definovala jako nepolitická občanská iniciativa v tom smyslu, že nepřicházela s konkrétním politickým programem, otevřeně se nehlásila k marxistickému socialismu, nýbrž „pouze“ požadovala dodržování obecně platných mezinárodních závazků a ústavního řádu a výjimečně její některé dokumenty navrhovaly i legislativní změny, které by vedly ke změnám výkladu práva v takovém smyslu, aby bylo zaručeno dodržování všech politických a občanských práv v Československu.

Způsob kritiky, který využíval lidsko-právní rétoriku a dožadoval se občanských a politických svobod, neměl v Československu jeden ideový kořen a vycházel z různých

myšlenkových zdrojů, včetně tzv. socialistického legalismu šedesátých let. Tuto skutečnost poprvé detailně rozpracoval Michal Kopeček, který rekonstruoval myšlenkové prameny legalismu v českém disentu, tedy způsob kritiky komunistické vlády, který se dožadoval dodržování platného práva a kritizoval některé režimní postupy jako protiústavní. Dědictví reformně komunistické politicko-právní teorie z šedesátých let představovala skupina reformních komunistů v Chartě 77, především Zdeněk Mlynář a Jiří Hájek. K čelním představitelům tohoto typu chartistického legalismu dále patřili například Zdeněk Jičínský, František Šamalík či Gertruda Sekaninová-Čakrtová. Tito myslitelé se v šedesátých letech ve svém výkladu „socialistické zákonnosti“ přiblížili koncepci určité formy socialistického právního státu, což představovalo významný diskurzivní předpoklad pro pozdější chartistickou legalistickou kritiku normalizačního systému. Kopeček také upozorňuje na silné politické ukotvení výkladu lidských práv v reformně-komunistickém pojetí: důraz na význam občanských práv „nepředstavoval u těchto lidí konverzi k liberalismu“, nýbrž měl představovat důležitý krok k demokratizaci socialismu, jenž pro některé bývalé členy KSČ „navzdory všem problémům zůstával progresivnější formou společenského zřízení než kapitalismus a liberální demokracie.“³⁸³

Reformně-komunistické pojetí politických a občanských práv se vytvářelo v šedesátých letech především v reakci na stalinskou nezákonnost, bylo chápáno z hlediska naplnění představy ideálně typické formy socialistické demokracie, která bez zaručení politických a občanských práv nemůže být plně funkční. Reformně-komunistický institucionální legalismus kladl důraz na procedury domácích a mezinárodních institucí. Mlynář i Hájek nepracovali s lidskými právy a potažmo s pojmem lidské svobody jako s pojmy filozofickými, nýbrž jako s pojmy, které je třeba uchopit politicky a svoji legitimitu (a tedy i možnost vymáhání) získávají právě díky tomu, že jsou zaručeny jak ve všeobecně akceptovaných mezinárodních právně-politických konvencích, tak i v domácím ústavním pořádku.

³⁸³ KOPEČEK, Michal: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech, s. 24–25.

Přesto ovšem angažmá v prostředí Charty 77 přineslo v reformně-komunistickém pojetí občanství pozvolný posun, který je charakteristický sblížením se s liberálně chápaným pojmem občanské společnosti jako *konstituování sféry negativní svobody* (svoboda od zasahování do vlastního soukromého prostoru, který nenarušuje politický řád).³⁸⁴ Je to změna, která je nejpatrnější v posunu reformně-komunistického legalismu (který je sice stále legalismem politickým (socialistickým) a silně institucionálním) k akceptování předpolitické autonomní sféry oblasti lidského života. Postupně se tak jazyk socialistického legalismu začal „kontaminovat“ negativním pojetím svobody, tedy přijetím možnosti konstituce na politických institucích zcela nezávislé společenské sféry: pojetí, které bylo reformně-komunistickému myšlení v šedesátých letech cizí. Katalyzátorem k tomuto posunu je jednak deinstitucionalizace reformního komunismu a vytěsnění jeho protagonistů mimo oficiální diskurz, ale také protesty kolem uvěznění mladých lidí, především v procesu se skupinou The Plastic People of The Universe.

Typickým příkladem je Mlynářův otevřený dopis politickým činitelům odpovědným za zákonnost v ČSSR „Proti falši a lži,“ kde protestuje proti zatčení členů hudební skupiny³⁸⁵. Tento text byl vydán ještě před zveřejněním Charty 77, má již ovšem typickou „chartistickou dikcí“ fúze institucionálně-legalistické argumentace s morálně-filozofickým nárokem na významnost nonkonformní, na politice státu nezávislé, sféry, kde se buduje prostor pro kritiku establishmentu. Mlynářův tón ani zde nepřestával být politický, neboť se domníval, že teprve režim, který dá lidem možnost, „aby proti všemu tomu bojovali, který jim dá svobodu projevu pro účinnou kritiku naší současné nemocné společenské reality, bude mít určitou naději, že mladí lidé začnou častěji uvažovat o tom, jak hledat humánní východisko nikoli v úniku ze společnosti, nýbrž ve společensky integrované aktivitě (...) jakákoli i oficiální společností později uznaná umělecká avantgarda vždy působila v době svého zrodu šokujícím způsobem svými extrémistickými prvky, [které byly nakonec integrovány do národní kultury]“³⁸⁶ Ivan Jírouš by se pravděpodobně vůči takovému didaktickému nároku na reintegraci do

³⁸⁴ BURNELL, Peter – CALVERT, Peter (eds.): *Civil Society in Democratization*. Londýn: Routledge, 2004, s. 92.

³⁸⁵ MLYNÁŘ, Zdeněk: Proti falši a lži. Otevřený dopis politickým činitelům odpovědným za zákonnost v ČSSR. *Lisťy*, Roč. 6, č. 6 (1976), s. 5-7 (datováno 8. září 1976).

³⁸⁶ Tamtéž, s. 6.

systemu ostře ohradil, protože jeho horizont nezávislé sféry spočíval právě v tom, že zůstává vždy nezávislou, neboť „underground vytvářejí lidé, kteří pochopili, že uvnitř legality se nedá nic změnit, a kteří ani neusilují do legality vstoupit.“³⁸⁷ Lidských práv, která byla oficiálně deklarována v mezinárodních dokumentech se Jirous (a potažmo celý underground) nedovolával, jeho kritika byla v podstatě anti-legalistická. Namísto kodifikovaných pravidel ctil podle svých slov především „vnitřní pravdu“ a autenticitu, která mu byla nejvyšší autoritou. Legalistická rétorika zde fungovala spíše jako persifláž disidentské kritiky, například když časopis *Vokno* zveřejnil prohlášení zpěváka Eda Sanderse na podporu českého undergroundu, který požadoval „právo na turné, právo smíchat kecání s vznešeností, právo plazit se po duze, která je čistou halucinací (...) právo vyblít svoje střeva do podlahy ráje (...) aj“³⁸⁸. Přesto samotný fakt, že Mlynář našel způsob, jak spojit legalistický jazyk občanského socialismu s obhajobou nonkonformní nepolitické sféry se stal významným pro sblížení jednotlivých opozičních proudů.

Reformně-komunistický „institucionální legalismus“, který byl rámován politickým chápáním lidských práv (neboli chápáním lidských práv především jako občanských práv, tak jak se diskutovalo v šedesátých letech) jako výsledek určitého politického konsensu ovšem nebyl jediným diskurzem, ve kterém se dodržování základních lidských práv diskutovalo jako klíčové téma v kritice režimu. Jako nejvýznamnější nemarxistická tradice lidských práv a legalismu v českém disentu je považována skupina protestantských aktivistů kolem Charty 77, z nichž přední místo v konceptualizaci lidských práv zaujímali Ladislav Hejdlánek a Božena Komárková. Toto prostředí vycházelo z křesťanských myšlenkových směrů, které zavazovaly křesťany k občanskému jednání na tomto světě, konkrétně především z díla Karla Bartha, Dietricha Bonhoffera, Josefa Lukla Hromádky či Emanuela Rádl.³⁸⁹ Na rozdíl od politicko-institucionálního ukotvení lidských práv v podobě reformně-komunistické

³⁸⁷ JIROUS, Ivan (Magor): Zpráva o třetím hudebním obrození (1975).

Dostupné na URL: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/ivan-m-jirous-zprava-o-tretim-ceskem-hudebnim-obrozeni/> [17. 1. 2020]

³⁸⁸ Právě teď! Nezadatelné právo vyhrávat celou noc (prohlášení Eda Sanderse na podporu českého undergroundu). *Vokno*, č. 5 (1981), s. 3.

³⁸⁹ KOPEČEK, Michal: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech, s. 26.

kritiky, protestantské pojetí bylo ukotveno v morálně-filozofickém chápání lidských práv, které předcházely politickou rovinu.

Přestože Komárková i Hejdánek vycházeli z nemarxistické ideové tradice, neznamenal to, že by u nich idea socialismu neměla opodstatnění. I to byl předpoklad pro určitý společný moment, které tato tradice mohla sdílet s reformně-komunistickým legalismem. Komárková již od konce druhé světové války vycházela z křesťanské tradice filozofického myšlení a socialismus pro ni představoval především rámeček, ve kterém se bude moci naplňovat důstojnost jedince odvozená z křesťanství (proto se ale striktně nestavěla například proti hospodářské demokracii). To, co viděla v marxistické koncepci občanských práv jako nejproblematictější byla právě *politická* koncepce práv, tedy fakt, že záruka plnohodnotného občanství spočívá v předpokladu existence konkrétního politického systému a nikoli v univerzálního chápání člověka a jeho „nezcizitelných“ práv, která musí být zaručena nezávisle na politickém režimu.

Stejně jako v případě Boženy Komárkové, ani myšlení Ladislava Hejdánka o lidských právech nezačínalo Chartou 77, ale mělo genezi především v šedesátých letech, kdy se i díky vlivu reformně-komunistické právní teorie dostávaly diskuze o lidských právech do veřejného mediálního prostoru. Všeobecná deklarace lidských práv byla v roce 1968 veřejně diskutována a jako symbolický referenční bod demokratizace socialismu, která spočívala především v zavádění a promýšlení *politické demokracie*. V Československu vyšla Deklarace v šedesátých letech v několika časopisech a během roku 1968 byla rozšiřována i pomocí letáků. Spolu s dalšími desítkami významnými dokumenty o lidských právech, byla knižně deklarace vydána až v roce 1969.³⁹⁰ V reakci na tuto publikaci artikuloval Hejdánek vlastní filozofické stanovisko ohledně lidských práv v krátkém textu v časopise *Tvář* „Existují přirozená práva?“. Podle Hejdánka měla myšlenka základních a nezadatelných lidských práv smysl jen za předpokladu, že principiálně rozlišíme tzv. *základní* (fundamentální) práva od práv *zákonných*, legálních, tj. ode všech pokusů o jejich formulaci či vyjádření. Tím vrátil do diskuze myšlenku „přirozenosti práva“, která byla socialistickou právní teorií prakticky ignorována či odmítána jako „buržoazní pojetí“.

³⁹⁰ *Dokumenty o lidských právech*. Praha: Mladá fronta, 1969.

Hejdánek se domníval, že politicko-právní chápání lidských práv je pro kritiku režimu nedostatečné, že pokud jde o *povahu* práva, „zůstává kompetence filosofa kompetencí primární; jako je fyzik nekompetentní anebo leda druhořadě kompetentní v otázce povahy hmoty, energie atd., je odborný právník nekompetentní nebo leda druhotně kompetentní v otázce povahy práva vůbec a tzv. lidských práv zvláště.“³⁹¹ V tomto ohledu se Hejdánek vymezoval vůči čistě legalistickému chápání otázky lidských práv a svobod. Vymáhání dodržování lidských práv skrze dovolávání se k mezinárodním konvencím sice považoval za účinnou opoziční strategii, ovšem nikoli za úplný rámec legitimacy lidských práv, kde by diskuze o jejich významnosti měla skončit. Legitimita lidských práv podle něj totiž nebyla „žádným zákonem a žádnou konvencí, žádnou vnitrostátní ani mezinárodní úpravou konstituována, nýbrž jen uznána, respektována a konkrétním způsobem zabezpečována (nebo naopak nerespektována, nezaručována, nýbrž porušována).“³⁹² Okolnost, že lidská i občanská práva jsou závazná a platí, ať je nějaký stát uznává a garantuje nebo nikoliv měla pro Hejdánka (ve shodě s Komárkovou) elementární důležitost: „lidská práva a v nich zakotvená práva občanská mají univerzální charakter a jsou ve své podstatě nezávislá na jakémkoli státním uznání (i na uznání společenském).“³⁹³ Lidská práva tedy neměla být samotným bojem za jejich uplatňování a respektování konstituována, nýbrž mu měla předcházet „jako jeho norma a kritérium.“

V protestantském myšlení tak vzájemná solidarita každého člověka s každým člověkem a odpovědnost za druhého člověka nebyla v diskuzi o lidských právech odvozena z marxistické politické doktríny socialismu, nýbrž z křesťanské představy povinnosti každého respektovat práva a svobody druhého a z křesťanské pojetí důstojnosti každého člověka, zcela nezávislé na jeho politické identitě. Hejdánek navíc odmítal diskuzi o „socialistickém pojetí lidských práv“ ze které vycházelo reformně-komunistické pojetí „občanských práv“ a kritizoval takové pojetí, kdy „sama podstata lidských práv v socialistické společnosti je odlišná od podstaty lidských práv ve

³⁹¹ HEJDÁNEK, Ladislav: Dopis přáteli č. 19. (4. 8. 1977). In: TÝŽ: *Dopisy přáteli*. Praha: Oikoymenh, 1993, s. 117.

³⁹² Tamtéž, 119.

³⁹³ Tamtéž, 120.

společnosti kapitalistické. Kdyby tomu tak opravdu bylo, nebyly by žádné mezinárodní konvence o lidských právech a o občanských právech vůbec možné.“³⁹⁴

Reformně-komunistický legalismus na cestě k Chartě 77

Rekonstruovat přesnou ideovou genezi prohlášení Charty 77 je obtížné. Z dostupných zdrojů je evidentní, že využití Helsinských dohod jako základního argumentu pro kritiku komunistického režimu v Československu představovalo východisko pro více paralelně existujících skupin, které helsinský proces sledovaly, a především reagovaly na oficiální československý postup, který se k dodržování Mezinárodního paktu o občanských a politických právech a Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech v roce 1975 přihlásil. 23.března 1976 pak byly principy těchto paktů oficiálně včleněny do československé ústavy – to byl také symbolicky moment, od kterého se stát (a jeho občané) měl povinnost těmito pakty řídit.

Přestože se v souvislosti s iniciováním Charty 77 mluví o roli Jiřího Hájka a Zdeňka Mlynáře, například Tomáš Hermann uvádí, že zárodečná představa Charty 77 vzešla z úvah mezi Jiřím Němcem a Janem Patočkou o potřebě výboru na obranu zatčených po vzoru ruských disidentů již v létě 1976. Hermann také uvádí, že skrze Němce se dostal Václav Havel k Ladislavu Hejdánkovi, který měl připravenou „vlastní koncepci opřít se o pakty o lidských právech, které díky helsinskému procesu vynuceně vstoupily do právního řádu.“³⁹⁵ Spíše než otázka, kdo přišel s nápadem sepsat dokument Charty, vystupuje do popředí právě fakt, že lidskoprávní otázka v kontextu helsinské konference

³⁹⁴ Tamtéž, 117.

³⁹⁵ HERMANN, Tomáš: *Disent a filozofie. Podmínky a podoby svobodné tvorby po konsolidaci*. In: Jiří SUK a kol, *Šest kapitol o disentu*, s. 174–175.

V rozhovoru s Alexandrem Kramerem pro *Právo* uvádí Petr Uhl – 25 let po zveřejnění Charty 77 – doslova: „O tom, že by bylo dobré založit nějakou trvalou občanskou iniciativu, která se bude věnovat obraně lidských práv, se dohodla skupina lidí, kteří se 10. prosince 1976 sešli v bytě Jaroslava Kořána. Byli to Václav Havel, Pavel Kohout, Jiří Němec, Zdeněk Mlynář, Pavel Landovský, Václav Vendelín Komenda, Svát'a Karásek... Já jsem chyběl, protože právě toho dne propustili z vězení mého tchána Jaroslava Šabatu. Ale byl jsem na druhé schůzce, která se konala o několik dnů později; tam už Havel přečetl text, který sepsal, a my ostatní jsme ho na místě jednak zkrátili, jednak doplnili. Například Mlynář a já jsme do něj „vnutili“ pasáž o právu pracujících svobodně si zakládat odborové organizace (...) Název Charta 77 – jakožto odkaz na slavnou britskou Magnu Chartu Libertatum – navrhl údajně Pavel Kohout a Jiří Hájek k tomu vzpomíná, že právě název „charta“ (a z něho odvozený chartismus mu imponoval.“

rezovala u více opozičních skupin. Ty do té doby nedisponovaly společným politickým jazykem, neboť především socialistická opozice kolem Listů v počáteční fázi své opoziční činnosti nebyla schopna překročit dědictví určitého „stranického žargonu“. Ten charakterizoval písemná vyjádření reformně-komunistických opozičních aktivistů na počátku sedmdesátých let, jež se více než snahou o formulaci politické opoziční strategie v nových podmínkách zabývala především organizačními a taktickými otázkami.

„Neemocionální právní jazyk“, který porovnával vybrané pasáže z Deklarace lidských práv a svobod a preambule Helsinského závěrečného aktu s československou ústavou a každodenní politickou praxí stranické byrokracie se ukázal jako nejlepší prostředek pro sjednocení opozice v Československu.³⁹⁶ Helsinkami obnovený diskurz lidských práv se tak stal „platformou sociální komunikace“, jak v transnacionálním měřítku („mezi bloky“), ve kterém se nový společně srozumitelný slovník rychle etabloval, tak i v lokálních kontextech, kde úspěšně dokázal překonat zavedené ideologické bariéry mezi opozičními proudy.³⁹⁷ Před tímto „legistickým sjednocením“ totiž dominovalo ideologické dělení těch, kteří oponovali komunistickému systému především na „antikomunisty“ (nekomunistická, nemarxistická opozice) a „bývalé reformní komunisty“ (tzv. socialistická opozici). Přestože realita opozičních aktivit byla mnohem komplikovanější než takové binární dělení, vzájemná nedůvěra mezi nekomunisty a bývalými (vyloučenými) komunisty byla v prvních letech po okupaci patrná a až spolupráce v rámci lidskoprávního aktivismu tuto bariéru částečně odstranila.

Helsinská deklarace se jistě díky Chartě 77 stala mnohem více skloňovanou, ovšem Charta rozhodně nebyla prvním dokumentem v disidentském prostředí, který by „helsinskou strategii“ jako kritiku postupu československé vlády vůči tzv. nepřátelům socialismu využil. Již od počátku sedmdesátých let byl navíc legalismus (dovolávání se dodržování platných zákonů) běžnou praxí socialistické opozice. Podíváme-li se například na poměrně velké množství otevřených dopisů, které psal Zdeněk Mlynář v první polovině sedmdesátých let různým vysokým funkcionářům KSČ, je princip

³⁹⁶ TÖKÉS, Rudolf L.: Human Rights and Political Change in Eastern Europe. In: TÝŽ (ed.): *Opposition in Eastern Europe*, s.18.

³⁹⁷ SZULECKI, Kacper: Hijacked Ideas. Human Rights, Peace and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourses. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 279.

požadavku dodržování či dovolávání se určitého zákona zcela běžným jevem.³⁹⁸ V otevřených dopisech a výzvách československé vládě pak ve velké části nalezneme explicitní dovolání se k článku 29 Ústavy (běžně se objevuje formulace „obracím/e se k vám na základě práva zaručeného čl. 29 Ústavy naší republiky“), který stanovoval, že „občané a organizace mají právo obracet se k zastupitelským sborům a ostatním orgánům s návrhy, podněty a stížnostmi; státní orgány jsou povinny je odpovědně a včas vyřizovat.“³⁹⁹ Socialistická opozice tak dění na scéně mezinárodního práva sledovala velmi pozorně, neboť právě ze strany mezinárodních organizací (např. OSN či Mezinárodní organizace práce) si slibovala podporu pro svoji politiku. Navíc praxe psaní petic a otevřených dopisů byla v tu dobu jednou z nejběžnějších opozičních aktivit, způsob, kterým socialistická opozice především skrze Listy vyjadřovala nesouhlas s domácí politikou. I proto její člení představitelé, Zdeněk Mlynář, Jiří Hájek a Jiří Pelikán chápali výsledky Helsinské konference jako pilíř, o který se lze argumentačně opřít, a svoji zkušenost s psaním opozičních stížností později naplno využili v rámci argumentační strategie Charty 77.⁴⁰⁰

³⁹⁸ Příkladem může být třeba Mlynářův otevřený dopis J. Valentovi, šéfredaktorovi časopisu *Život strany*, kde Mlynář požaduje opravu textu, kde bylo jeho jméno spojováno se sionismem a uplatňuje následující argumentaci: „Žádám (...) aby byl dodržen zákonem stanovený postup pro jednání tiskové opravy, stanovený § 19 odst. 1 cit. zákona. Bude-li tento postup porušen a nebude-li požadovaná tisková oprava uveřejněna v nejbližším čísle „Života strany“, připravovaném po podání této žádosti (tj. v čísle 5, které vyjde dne 6. 3. 1975), předám v souladu s cit. Zákonem věc k rozhodnutí soudu. Uveřejněno v časopisu „Dokumenty čs. současnosti“ v březnu 1975. Cit dle Dopis. Dr. Z. Mlynáře. *Listy*. Roč. 5, č. 6 (1975), s. 44.

³⁹⁹ V *Listech* to byly například Petice za amnestii politickým vězňům, Dopis Dr. Jiřího Hájka předsedovi vlády z 1. 10. 1975 či Výzva redakce „Do roku 1976“: Vše *Listy*, Roč. 6, č. 1 (1976).

O významu helsinkého Závěrečného aktu se před zveřejněním Charty 77 v *Listech* psalo poměrně často a bezprostřední postoj reformních komunistů k výsledkům konference ukazuje, že téma chápali již od samého začátku jako prioritní pro budoucí kritiku reálně socialistických režimů (zájem o helsinkou konferenci byl zřetelný už od jejího zahájení v roce 1972). Navíc z utajovaného sociologického výzkumu, který byl proveden v únoru a březnu roku 1975 (byl nahrán na magnetofonové pásky) pracovníkem/pracovnicí bývalého Ústavu pro výzkum veřejného mínění v Československu ČSAV (podepsaným pod pseudonymem Věra Nováková) se dá odvodit, že o Helsinkách měli i českoslovenští obyvatelé částečně povědomí, byť se k možnostem změny vyvolané mezinárodní úmluvou stavěli spíše skepticky. Na otázku „Co očekáváte od konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě?“, odpovědělo z 209 respondentů 138 (66 %), že si od helsinké konference neslibuje „nic“, 33 (15,8 %) doufalo v odchod sovětských vojsk a obnovení suverenity, pouze jeden člověk (0,5 %) doufal v potvrzení neměnnosti hranice mezi západem a východem a 37 (17,7 %) neposkytlo žádnou odpověď. NOVÁKOVÁ, Věra (pseudonym): Výzkum na aktuální téma, *Listy*, Roč. 5, č. 6 (1975), s. 13.

⁴⁰⁰ KOPEČEK, Michal: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech, s. 24.

V rámci socialistické opozice na Helsinky formou otevřeného dopisu jako první reagoval Jiří Hájek 1. října 1975, a o měsíc později, 8. listopadu 1975 František Kriegel, Gertruda Sekaninová-Čákrťová a František Vodslon v dopise adresovaném federálnímu shromáždění. Hájkův dopis adresovaný předsedovi vlády je již typickou ukázkou velmi podrobné legalistické argumentace, která vycházela z pojetí socialistických občanských práv šedesátých let, především vzhledem k důslednému rámování legality jako socialistického principu.⁴⁰¹ Zásady obsažené v Závěrečném představovaly pro Hájka „velký úspěch těch pokrokových sil, které se inspirují stále živými slovy K. Marxe (...) o tom, že snaha o to, aby prosté zákony mravnosti a spravedlnosti, jimiž se mají řídit vzájemné vztahy soukromých osob, se staly též platnými nejvyššími zákony ve styku mezi národy, je stálou částí boje za osvobození dělnické třídy.“⁴⁰² Hájkův dopis se také dlouze věnoval těm zásadám obsaženým v závěrečném aktu, které se týkaly cizího vměšování do vnitřních či zahraničních záležitostí suverénních států, zásad o respektování svrchovanosti a zákazu intervence, ale i zásadám deklarujícím právo všem národům „určit si v plné svobodě, kdy a jak si přejí svůj vnitřní a vnější status bez vnějšího vměšování.“⁴⁰³ Tyto zásady byly pro reformně-komunistickou kritiku obzvláště důležité, neboť dávaly určitou naději na revizi (alespoň symbolicky) výkladu roku 1968 a legitimacy (ale i legality) vojenského zásahu v Československu. V předchartistických dokumentech socialistické opozice, které se odvolávaly na Helsinky, se významu těchto zásad věnuje stejná, ne-li větší pozornost jako samotným usnesením o dodržování základních lidských práv. Helsinský závěrečný akt totiž představoval naději možné revize tzv. Brežněvovy doktríny a tím i zpochybnění legitimacy československého normalizačního systému a společenské exkluze většiny reformních komunistů.

Druhým raným „pohelsinským“ písemným protestem, který vycházel z prostředí socialistické opozice, byl zmíněný dopis Kriegla, Sekaninové-Čákrťové a Vodsloně poslancům Federálního shromáždění. Dokument argumentačně vycházel již z mnoha předešlých otevřených dopisů a výzev, které upozorňovaly na nespravedlivou perzekuci některých československých občanů, ovšem stejně jako v Hájkově prvním dopise zde

⁴⁰¹ Dopis dr. Jiřího Hájka předsedovi vlády. *Listy*, roč. 6, č. 2 (1976), s. 44-45 (dopis datován 1. 10. 1975).

⁴⁰² Tamtéž.

⁴⁰³ Tamtéž, 44.

byl užit rámec legitimacy vycházející z československé oficiální participaci (a podpisu) na Závěrečném aktu KBSE. I tento dopis mimo závazku k dodržování občanských a politických práv zdůrazňuje význam závazků, které se týkaly ochrany národní a státní suverenity a vyzývaly Federální shromáždění, aby revidovalo svůj postoj k roku 1968, neboť obsazením Československa vojsky pěti států Varšavské smlouvy byly porušeny závazky uložené Charty OSN, ze které helsinská deklarace také vycházela v otázkách zajištění mírové budoucnosti Evropy.⁴⁰⁴ Autoři tvrdili, že „ozbrojeným zásahem proti Československu byly porušeny také slavnostní závazky založené ve dvoustranných smlouvách o přátelství, spojenectví a vzájemné pomoci mezi ČSSR a každou z pěti zemí, a byla zcela pominuta mnohostranná Varšavská smlouva z roku 1955, která nedovoluje použití síly uvnitř spojenectví.“⁴⁰⁵

Autoři se dále odvolávali na nutnost lidskoprávních záruk, které závěrečný akt deklaroval. Zdůraznili, že socialistický systém by měl zajistit právo na svobodu myšlení, svědomí a náboženství, na svobodu přesvědčení a projevu a nepřipustit, aby někdo trpěl újmu pro své přesvědčení, právo vyhledávat, přijímat a rozšiřovat informace a myšlenky jakýmikoli prostředky a bez ohledu na hranice. Každý by měl mít právo účastnit se na vládě své země, právo na svobodnou volbu zástupce a na rovný přístup k veřejným službám, právo na práci, na svobodnou volbu zaměstnání a na spravedlivé uspokojivé pracovní podmínky. Dokument také konkrétněji poukazoval na porušování práv některých československých občanů, především na perzekuci v zaměstnání, ale i rodinných příslušníků těch, kteří patří k opozici, především děti lidí postižených represí, které přístup na střední a vysoké školy. „Hromadnou represí se u nás vytvořila vrstva nerovnoprávných občanů, což je v ostrém protikladu s článkem 20 Ústavy a s jejími základními zásadami.“⁴⁰⁶

Text se jako mnohé jiné odvolával ke zmíněnému článku 29 Ústavy a v souladu s ním formulovali autoři čtyři body, kde požadovali aby 1) se co nejdříve projednaly závěry Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě; 2) aby se Federální shromáždění

⁴⁰⁴ KRIEGEL, František – SEKANINOVÁ-ČAKRTOVÁ, Gertruda – VODSLOŇ, František: Dopis federálnímu shromáždění. *Listy*, Roč. 6, č. 1 (1976), s. 44–46 (dopis je datován k 8. listopadu 1985).

⁴⁰⁵ Tamtéž, s. 45.

⁴⁰⁶ Tamtéž, s. 46.

zabývalo odchodem sovětských vojsk z československých území a zajištěním suverenity v souladu s helsinskou Deklarací a mezinárodními dokumenty na něž odkazuje; 3) aby se Federální shromáždění „plným uplatněním lidských práv a základních svobod, zejména osvobozením a plnou rehabilitací všech politických vězňů, zrušením všech represivních opatření proti dospělým a jejich dětem;“ 4) aby se FS zabývalo zrušením zákonů, nařízení a předpisů, které tvoří základnu pro nerovnoprávnost postavení občanů i jejich dětí a jež jsou svou podstatou, zaměřením a cíli v rozporu s Ústavou a s uvedenými mezinárodními dokumenty; aby se zabývalo vytvořením garancí, aby takové zákony, nařízení a předpisy nebyly v budoucnu vydávány; k tomu účelu uvést do života ustanovení ústavního zákona č. 143 1968 Sb. o Ústavním soudu ČSSR.⁴⁰⁷

Přestože tento dokument poukazoval na univerzálnost lidských a občanských práva a na důležitost jejich garance, ukazuje se v něm charakteristický reformně-komunistický způsob argumentace. Především se jednalo o vyjednávání těchto dokumentů v rámci systému socialismu a pohled na dodržování politických práv jako na politickou nutnost k budování socialismu, případně reformy komunismu. Odtud vedl i požadavek, který se vracel k legislativním návrhům z roku 1968 o zřízení ústavního soudu jako instituce, která bude dodržování lidských práva zaručovat.

Mezi dalšími otevřenými politickými výzvami, kde se objevila argumentace odvolávající se k Helsinkám byla také tzv. „Výzva z Prahy“, ve které 35 členů socialistické opozice (mj. J. Hájek, V. Kadlec, K. Kaplan, M. Machovec, Z. Mlynář, M. Otáhal, M. Reiman či J. Slánská) protestovalo proti popravám mladých proti-frankistických aktivistů ve Španělsku. Volali po transnacionální solidaritě, ke které by se československá vláda měla připojit a dokázat tak, „že všechny podpisy na Závěrečném aktu konference v Helsinkách mají opravdu váhu a že signatáři tohoto aktu opravdu i ve svých zemích respektují vyhlášené demokratické svobody a lidská práva. Demokratičtější Evropa bude Evropou mírovější.“⁴⁰⁸ Podobný postoj zaujímal ve stejné době i text Antonína Liehma (Dalimil) o významu helsinských dohod pro komunistické státy. Liehm zde mimo jiné

⁴⁰⁷ Celé znění Tamtéž, s. 46.

⁴⁰⁸ Výzva z Prahy. Protest proti vraždám ve Španělsku podepsaný 35ti signatáři. *Listy*, Roč. 5, č. 7 (1975), s. 6.

napsal, že „Helsinky, a jmenovitě tzv. třetí košík, kodifikovaly určité zásady, jimiž se státy, které dokument podepsaly, mají řídit ve vztahu ke svým občanům (návštěvy a spojování rodin, cestování, kulturní výměna atd.). Za dva roky bude v Bělehradě provedena bilance plnění podepsaných dohod. Už dnes se ovšem schází materiál, dokumentující jejich nedodržování a porušování. Vědomí, že Helsinkami všechno nekončí, nýbrž že jimi byl zahájen, alespoň v této oblasti, mezinárodně kontrolovaný vývoj, by mělo napomoci jejich prosazování a dodržování doma.“⁴⁰⁹

Výklad Helsinek jako *předpokladu k budování socialismu* a „socialistické“ čtení závěrečného paktu v prvních měsících po konci konference nejlépe demonstroval text redakce listů zveřejněný v prvním čísle roku 1976. Krátce po otevřeném dopisu Federálnímu shromáždění vydala redakce Listů obsáhlý úvodník, kde hodnotila opoziční činnost socialistické opozice v „helsinském“ roce 1975 a upozornila na to, že „představitelé socialistické opozice správně pochopili význam a možnost (...) těchto mezinárodních procesů. Deklarace z Helsinek sotva může přinutit sovětskou i československou vládu k bezprostředním změnám těch stránek politiky, které odporují podepsaným principům. Avšak tyto principy mohou se stát významnou oporou boje za pozitivní změny — jestliže k tomu bude dost vnitřní vůle, odvahy a síly. A je v nejvlastnějším zájmu evropských komunistických stran, aby pomohly řešit a rozřešit československý problém, který má svůj mezinárodní rozměr, a který — neřešen — zůstává otevřenou ranou evropského socialismu.“⁴¹⁰ V tomto textu se také objevilo hodnocení činnosti socialistické opozice, která byla rámována jako politicky otevřená a formulující principy tzv. konstruktivního dialogu.

Socialistická opozice se pochopitelně ve své kritice neobracela k organizacím jako byly NATO či EHS, nýbrž k „těm mezinárodním organizacím, jejichž program i dokumenty čs. vláda podepsala, avšak nerespektuje je a k pokrokové mezinárodní veřejnosti, jejíž porozumění a solidarity se dovolávali (...) Alexander Dubček a jeho stoupenci ani v opozici a uprostřed pronásledování nevyzývají k povstání, rozvratné činnosti či sabotáži,

⁴⁰⁹ LIEHM, Antonín (pseudonym Dalimil): Portugalsko, Helsinky a Československo. *Listy*, Roč. 5, č. 7 (1975), s. 4.

⁴¹⁰ Do roku 1976 (výzva redakce časopisu *Listy*). *Listy*, Roč. 6, č. 1 (1976), s. 1.

nýbrž k demokratické diskusi, která by pomohla nově analyzovat příčiny nemoci čs. společnosti a otevřít cestu k její politické obrodě a ke sjednocení všech, kterým prospěch této společnosti leží na srdci.“⁴¹¹ Dosavadní strategii zhodnotil text v šesti bodech, které měly shrnovat postoj socialistické opozice k Závěrečnému aktu. Ten představoval naději na potenciální změnu vztahu k období pražského jara, neboť obsahoval také formulaci, že intervence do vnitřních záležitostí jiného státu je zcela nepřijatelným prostředkem řešení politického sporu. Text ve svém prvním bodě vyzýval SSSR, aby uznal, že intervence v Československu v roce 1968 byla nespravedlivá a škodlivá.⁴¹² Dalších pět bodů bylo adresováno československé vládě a evropským komunistickým stranám v následujícím (zkráceném) znění:

1. Protože i československá vláda podepsala helsinský dokument, necht' přestane pronásledování a diskriminace čs. občanů, kteří intervenci neakceptovali a neakceptují — protože ve smyslu Deklarace jednali a jednají správně.
2. Necht' čs. orgány přezkoumají všechny zákony, nařízení a opatření, které odporují touto Deklarací znovu-proklamovaným lidským a občanským svobodám a právům.
3. Necht' jsou propuštěni všichni političtí vězňové a zrušena všechna diskriminační opatření, která vytvářejí kategorii občanu druhého řádu, a necht' všichni mají právo a možnost podílet se na politickém a kulturním životě své země.
4. Necht' přestanou nesmyslná obviňování ze „zrádčovství a kontrarevoluční činnosti“ a namísto toho je otevřena věcná diskuse o příčinách krize ve společnosti a o realistických řešeních této krize, to jest diskuse o nevyhnutelných demokratických reformách.
5. Evropské komunistické strany, necht' obrátí svou kritickou pozornost k Československu nejen proto, aby pomohly k právu svým čs. soudruhům, ale i proto, aby zachránily věrohodnost své politiky: není možné, aby tytéž politické cíle, které tvoří základy nové komunistické politiky v Itálii, Francii, španělsku, Británii a jiných zemích, byly současně v Československu vyhlášovány za politický zločin.⁴¹³

⁴¹¹ Tamtéž.

⁴¹² Tamtéž, s. 2.

⁴¹³ Tamtéž.

Tyto nerozpracované, spíše tezovité, krátké pasáže zřetelně ukazují, jak silně helsinské téma rezonovalo v reformně-komunistické politické strategii kritiky režimu. Strategie legalismu, tedy principu kritiky, která požaduje dodržování právního rámce daného státu, byla zřetelná především v druhém bodě výzvy, která požadovala po čs. státních orgánech, aby přezkoumaly „všechny zákony, nařízení a opatření, které odporují touto Deklarací znovu proklamovaným lidským a občanským svobodám a právům.“ Další změnou oproti uplynulým letům, která předcházela Chartě 77 je sblížování a otvírání se dialogu s nekomunistickými a nemarxistickými opozičními skupinami – i zde je možné vnímat již konstituující se prostor pro budoucí společné prohlášení. Ještě v roce 1975 Jiří Pelikán tvrdil, že socialistická opozice může být obviňována z omezení politické alternativy pro vývoj ve východní Evropě na rámec socialistické demokratické společnosti, a tak vylučovat každý jiný směr, především ty, co se hlásí k liberální demokracii západního stylu: „Jsme si vědomi toho, že takové snahy existují u části populace, zejména v reakci na autoritářský model socialismu, na monopol komunistické strany, na represí a omyly v ekonomice. Ale nevylučujeme tuto možnost jen proto, že jsme socialisté. Ve skutečnosti se vylučuje sama kvůli realitě, která v těchto zemích nastala po druhé světové válce. Je pravda, že základy socialistického systému nebyly vždy kladeny za pomoci vůle většiny obyvatelstva, ale byly často prosazovány menšinou podporovanou zvenčí. Avšak transformace, které proběhly, jsou tak hluboké a týkají se tak širokých odvětví, že návrat výrobních prostředků, továren, dolů, bank a kolektivizované půdy do kapitalistického soukromého vlastnictví nepřichází v úvahu.“⁴¹⁴

Přesvědčení, že povaha opozice musí být socialistická a jejím primárním cílem (včetně obhajoby základních práv) by měla být snaha o vybudování demokratického socialismu, bylo v sedmdesátých i osmdesátých letech sdílené napříč reformně-komunistickou inteligencí. Přesto se postoj vůči nekomunistické opozici vyvíjel. Socialistická opozice postupně opouštěla tezi o tom, že by základem domácí opoziční aktivity měla být tzv. strana vyloučených, jejímž cílem by měl být návrat do oficiálních stranických struktur. Formující se společný lidskoprávní jazyk ovšem uvolňoval napětí mezi jednotlivými složkami opozice, a původně „exkluzivní“ prostředí redakce Listů v čele s Pelikánem

⁴¹⁴ PELIKÁN, Jiří: *Socialist Opposition in Eastern Europe. The Czechoslovak Example*, s. 138.

(tvořeno pouze z bývalých členů ÚV KSČ) se od poloviny sedmdesátých let postupně otevíralo i spolupráci s nekomunisty a časopis dával více prostoru názorům členů nemarxistické (i nekomunistické) kulturně-umělecké opozice. Již v lednu 1976 napsal „sebereflexivně“ redakční okruh *Listů*, že pokud zdůrazňují význam vystoupení reformních komunistů, kteří odmítli okupaci a normalizaci, pak to neznamenaá, „že jim chceme připisovat jakýkoliv monopol na reprezentování socialistické opozice. To by jim bylo také zcela cizí. Uveřejnili jsme v jedné řadě s nimi významný dopis spisovatele Václava Havla a dalších občanů, kteří nebyli a nejsou komunisty a kteří dnes svorně pracují k dosažení společného cíle, kterým je svoboda a nezávislost naší země a možnost, aby si její lid mohl sám zvolit svou cestu. Jestliže se častěji, než jiní objevují na stránkách „*Listů*“ právě vyloučení komunisté, nemíníme tím nijak vyhlásit zásadu, že všichni vyloučení jsou aktivní příslušníci opozice a že jim sám fakt vyloučení ze strany dává nějaký patent na správné posuzování situace.“⁴¹⁵

Z významných „předchartsitických“ dokumentů odvolávající se na Helsinky, které pocházejí z reformně-komunistického prostředí jmenujme ještě kolektivní otevřený dopis poslancům Federálního shromáždění.⁴¹⁶ 20. ledna 1976 adresovala skupina bývalých členů ÚV KSČ otevřený dopis Federálnímu shromáždění ČSSR (podepsání Jiří Hájek, Ludmila Jankovcová, Miroslav Kabrna, Vladimír Kadlec, Karel Kaplan, Karel Kosík, František Kriegel, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, Věnek Šilhán, Bohumil Šimon, Martin Vaculík, František Vodsoň, Jiřina Zelenková). I tento dokument vycházel ze socialistického chápání otázky lidských práv a snaha o politickou argumentaci při jejich obhajobě. Politický rámec prohlášení tkvěl v přesvědčení, že spojení komunistické politiky s rozvojem politické demokracie a rozšiřováním a zajišťováním všech občanských práv a svobod a tvoří neoddělitelnou součást teorie a praxe evropského komunistického hnutí. Dopis žádal propuštění politických vězňů, zejména bývalých komunistických funkcionářů J. Šabaty a M. Hübla a vyslovil názor, že tyto lidé jsou vězněni proto, že „veřejně hlásili nutnost spojení socialismu s politickou demokracií

⁴¹⁵ Do roku 1976 (výzva redakce časopisu *Listy*). *Listy*, Roč. 6, č. 1 (1976) s. 1; více také Helsinky a my doma. TÝŽ, s. 33–35.

⁴¹⁶ *Národní archiv* (dále NA), fond (f.) Zdeněk Mlynář, k. č. 3: Poslancům Federálního shromáždění, 20. 1. 1976 [neuspořádaný fond].

zastávali tedy stanovisko velmi blízké oficiálním programovým prohlášením KS Francie, Itálie a dalších.⁴¹⁷

Autoři tvrdili, že „dosavadní represe občanů za politické názory, postoje i skutky, uplatňovaná v Československu, je v rozporu nejen se zásadami Závěrečného aktu helsinské konference (...), ale i s politickými zásadami, které dnes otevřeně hájí samo evropské komunistické hnutí.“⁴¹⁸ Dále dokument poukazoval na to, že „některá ustanovení našeho trestního zákona, podle nichž lze na řadu let zbavit svobody občana, který třeba jen několika přátelům dá přečíst text, považovaný za protivládní, jsou v příkrém rozporu s tvrzením o ochotě uplatňovat a rozvíjet politická práva občanů a plnit zásady dokumentu o lidských právech, jež byly přijaty OSN a nedávno ratifikovány i naším Federálním shromážděním.“⁴¹⁹ Během druhé poloviny roku 1975 a roku 1976 se počet prohlášení dovolávajících se Helsinek iniciovaného reformně-komunistickými disidenty v rámci *Listů* a zvyšoval.⁴²⁰ Všem byl společný nejen důraz na lidskoprávní tematiku, ale také chápání lidských a občanských práv jako integrální součást koncepce socialistické demokracie.

Závěrečný akt helsinských dohod byl interpretován jako potvrzení legitimacy „humanizace práva“, ke které došlo v šedesátých letech. Československé občansko-právní diskuze v této době zohledňovaly význam politického osvobození člověka, zpochybnily právní ekonomický determinismus a kladly důraz na rozdělení mezi sociálně-ekonomickou sférou a politicko-občanskou sférou. V tomto konkrétním uchopení, které začleňovalo nárok na dodržování lidských práv do reformně-komunistického narativu o moderních československých dějinách mohl univerzalistický a abstraktní jazyk lidských práv fungovat jako účinný faktor politické změny. Reformně-komunistický lidsko-právní jazyk lze tedy také jako svého druhu *lokalizaci* mezinárodního

⁴¹⁷ Tamtéž.

⁴¹⁸ Tamtéž.

⁴¹⁹ Tamtéž.

⁴²⁰ Například: Petice Propustit politické vězně! Výzva 14 bývalých členů ÚV KSČ z Prahy. *Listy*, Roč. 6, č. 6 (1976), s. 12–13; Prohlášení Výboru francouzských matematiků: Ústřednímu výboru Francouzské komunistické strany. *Listy*, Roč. 6, č. 3 (1976), s. 14–15; Proti falši a lži. Otevřený dopis Zdeňka Mlynáře politickým činitelům odpovědným za zákonnost v ČSSR. *Listy*, Roč. 6, č. 5 (1976), s. 5–7; Námět pro bělehradskou konferenci. *Listy*, Roč. 6, č. 6 (1976), s. 21.

diskurzu vzešlého z helsinských dohod ve smyslu včlenění jazyka mezinárodních právních dohod do specifického lokálního kontextu východoevropského disentu.⁴²¹

Lidská práva a sociální práva: právo na práci a odborová práva

Jeden z prvních dokumentů Charty 77 představoval artikulaci nutnosti dodržování nejen politických, ale také sociálních práv. Jednalo se o dokument Charty č. 7 z 8. března 1977 „Analýza stavu hospodářských a sociálních práv v Československu“, který vycházel z prostředí původně reformně až radikálně demokraticky orientovaných komunistů; samotný text připravili v lednu 1977 Jaroslav Šabata a Jan Tesař. V prostředí Charty se diskutovala nejen idea politických práv a svobod, nýbrž i otázky důstojnosti člověka související s jeho sociální a ekonomickou situací. Na tuto skutečnost upozorňuje Václav Rameš, který tento dokument oceňuje především z hlediska dějin ekonomického myšlení jako jedno z prvních prohlášení Charty, kde se vyjádřila také ve prospěch zaměstnaneckých samosprávných orgánů a demokracie na pracovišti.⁴²² Zatímco konkrétní ekonomické analýzy v chartistické lidskoprávní argumentaci chyběly, sociální důraz rezonoval především v otázce zaměstnaneckých práv, které byly chápány jako nedílná součást lidskoprávní kritiky.

V textu *The Socialist Conception of Human Rights and Its Dissident Critique* se Michal Kopeček obrací od tradiční liberální interpretace zaměřené na občanská a politická práva a sleduje, jakým způsobem se disidentská kritická socialistická koncepce občanských práv projevila v konkrétních požadavcích vůči normalizačnímu režimu. Kritika, která se zaměřovala na porušování sociálních a ekonomických práv byla součástí lidskoprávní kritiky, ovšem nikdy nezískala v rámci chartistického diskurzu prvořadou významnost.

⁴²¹ SZULECKI, Kacper: *Hijacked Ideas. Human Rights, Peace and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourses*, s. 277.

⁴²² RAMEŠ, Václav: *Spory o podobu vlastnické transformace v Československu v 90. letech*. Dizertační práce obhájená v roce 2020 na FFUK, s. 57.

Rameš dále uvádí: „Naproti tomu k prosazování práva zaměstnanců na účast na řízení podniku se Charta hlásila ještě v polovině 80. let, kdy vyzvala vládu k urychlenému provedení ekonomické reformy, jejímž cílem nemělo být „(...) jen zvýšení výkonnosti samotného hospodářství, ale i postupné vytváření podmínek pro samosprávné prvky účasti zaměstnanců na řízení podniků. Mezi základní požadavky patří především vytváření podnikových rad pracujících jako demokratických orgánů řízení podniků, které by společnost pověřila výkonem vlastnických práv.“ s. 58 (Analýza příčin krizových jevů československého hospodářství a potřeba ekonomické reformy, zaslaná předsedovi vlády ČSSR, předsedovi Státní plánovací komise, řediteli Ekonomického ústavu ČSAV a redakcím *Rudého práva*, *Hospodářských novin*, Čs. rozhlasu a Čs. televize, s. 744, 14. 11. 1985).

Kopeček ukazuje, že nakonec i v případech jako byla kritika zacházení s romskou populací, byl důraz kladen především na represivní charakter státní asimilační politiky a nikoli na sociální a kulturní práva menšiny.⁴²³ Některé otázky sociálních a hospodářských práv, jako například právo na kvalifikovanou práci, právo na členství v odborech či právo na stávku tak rezonovaly především uvnitř socialistické opozice, která je chápala jako nutné záruky pro demokratické fungování socialistické společnosti.

Analýza stavu hospodářských a sociálních práv v Československu byla dokumentem, který se otevřeně hlásil k tradici socialistického hnutí a ideál osvobození člověka „od strachu a nouze“ měl podle autorů „svého nejradikálnějšího obhájce v mezinárodním dělnickém hnutí.“⁴²⁴ Prostor svobody v socialistickém zřízení neměl být vytvářen pouze zaručením základních materiálních práv, nýbrž i důstojností člověka při jejich naplňování. Bylo požadováno, aby člověk měl nejen „právo na práci v úzkém slova smyslu, ale také na její svobodný výběr; aby za práci dostával mzdu zaručující slušnou životní úroveň rodiny; aby měl právo jednat o mzdě a pracovních podmínkách jako rovnoprávný partner; aby měl právo organizovat i uvnitř továrny nebo na jiném pracovišti boj za mzdové a jiné požadavky; aby měl právo zakládat odborové organizace s možností svobodné činnosti atd.“⁴²⁵

Analýza přesahovala univerzalistické pojetí lidských práv také v tom, že objektem zájmu není jen člověk jako individuum, ale požadavky byly vztaženy především ke skupinám „pracujících“ a dělníků. Jako v jednom z prvních dokumentů Charty se zde objevilo ukotvení lidských práv ve specifickém „zájmu pracujících“, který byl chápán historicky jako výdobytek socialistického hnutí. Mimo to se dokument zabýval vztahem dělníků k jejich práci a možnostmi, jakými se můžou odbory zasadit za zlepšení pracovních podmínek. V tomto ohledu lze hovořit o Analýze jako o důležitém základním dokumentu Charty 77, který se pokoušel o formulaci naplnění požadavků občanského socialismu z šedesátých let. Překračovala totiž koncepci socialismu jako systému, který

⁴²³ KOPEČEK, Michal: The Socialist Conception of Human Rights and its Dissident Critique: Hungary and Czechoslovakia, s. 289–290.

⁴²⁴ Analýza stavu hospodářských a sociálních práv v Československu. Sociální a hospodářská práva v Československu (Dokument vydaný 8. března 1977). In: Vilém PREČAN (ed.): *Charta 77. Od morální k demokratické revoluci, 1977–1989*, s. 202.

⁴²⁵ Tamtéž, s. 206.

nabízí pouhé zajištění sociálních práv a jistot a požadovala „všestranný rozvoj člověka jako svobodné bytosti – osvobození člověka v nejhlubším a nejobsažnějším slova smyslu.“⁴²⁶

Z okruhu reformně komunistické inteligence také vycházela iniciativa, která systematicky poukazovala na porušování pracovních práv a odborových práv. Pracovně-právní agenda v Chartě nebyla okrajovou záležitostí, neboť podpis Charty 77 měl velmi často konsekvence v oblasti zaměstnání toho, kdo Chartu podepsal. I pracovní práva ovšem byla v tuto chvíli vyjednávaná především jako práva občanská, respektive politická, neboť se nejednalo o požadavek na samotnou práci, nýbrž na možnost zaměstnance vyjádřit svobodně svůj názor bez politických pracovně-právních konsekvencí. Reformní komunisté chápali problém také jako otázku funkčnosti či nefunkčnosti odborů. V Listech se začaly pravidelně objevovat otevřené dopisy, které vyzývaly k mezinárodní odborové solidaritě s těmi chartisty, kterým byl z politických důvodů ukončen pracovní poměr.

Jedním z prvních byl dopis Zdeňka Mlynáře Giorgimu Beneventiovi, hlavnímu sekretáři UIL, jedné z největších italských odborových organizací, která jako první zahraniční odborová organizace poskytla přímo a adresně finanční pomoc Chartě 77. Mlynář se domníval, že právě odborové organizace mohou představovat potenciální významné partnery v kritice československého komunismu, především v kritice jednání československých odborových orgánů. V tomto ohledu se neopíral pouze o porušování Mezinárodních paktů o lidských právech, která ČSSR v roce 1975 ratifikovala, ale také o starší dohodu z roku 1958 o zákazu diskriminace v povolání, kterou formálně na půdě Mezinárodní organizace práce při OSN československá vláda uznávala.⁴²⁷ Kritiku formuloval jako nárok na „odborové právo“, které poskytuje ochranu proti mocenské zvlí zaměstnavatele ve chvíli, kdy se taková zvlí proti nim obrací a kdy jsou například neprávem přeřazeni na horší pracovní pozici. Nemožnost být členem odborů pak měla

⁴²⁶ Tamtéž, s. 207.

⁴²⁷ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 3. Dopis Giorgimu Beneventiovi, hlavnímu sekretáři UIL (1977) [neuspořádaný fond].

různé sociálně-politické konsekvence jako ztrátu nároku na různé druhy rodinných či individuálních podpor či jiných zaměstnaneckých výhod.

V otevřeném dopise italským odborům odkazoval Mlynář na článek 8 Mezinárodního paktu o hospodářských, sociálních a kulturních právech a podle jeho znění konstatoval, že československá praxe, kdy jsou odbory zcela podřízeny stranickým a jiným politickým aparátům „brání dělníkům a ostatním pracujícím zakládat bez jakýchkoli omezení odborové a jiné organizace k ochraně svých hospodářských a sociálních zájmů a svobod využívat práva na stávkou“.⁴²⁸ Důležitým faktem pro kritiku odborů bylo i to, že na existenčním postihu a pracovní diskriminaci chartistů se podíleli právě i československé odbory: předsednictvo ÚRO dalo v roce 1977 směrnici vyloučit všechny signatáře Charty 77 z odborů. Mlynář v tomto ohledu obviňoval československé odbory, že nehájí práva svých členů, pronásledovaných za politické názory, nezvou je k projednávání jejich případů, neposkytují jim právní pomoc.⁴²⁹ Právo na možnost organizovat se v odborech tak představovalo důležitý princip účasti na veřejném dění. Odborová organizace v tomto pojetí měla například „žádat přímý styk s dělníky v Československu a zeptat se jich, proč jim není dovoleno stávkovat a klást mzdové požadavky.“⁴³⁰

I proto Mlynář apeloval především na mezinárodní odborovou solidaritu a žádal západoevropské odborové organizace, aby neuznaly československé odbory a aby se distancovaly od jejich šéfa Karla Hoffmanna. Mlynář viděl problém především v tom, že právo na práci měla ve svých rukou monopolně vládnoucí komunistická strana a tak „toto právo může být odňato každému, kdo se odváží veřejně kritizovat diktátorskou praxi. Právo na práci je tedy podmíněno mlčením „ke všemu, co politický režim nedovoluje kritizovat (...) S propouštěním signatářů Charty 77 z práce vyslovují souhlas závodní výbory odborových organizací. Děje se tak ale pod nátlakem, proti vůli mnoha čestných odborových funkcionářů.“⁴³¹ Citlivost v otázce politizace pracovního práva u Mlynáře vycházela mimo jiné i z vlastní zkušenosti, neboť s ním krátce po jeho podpisu

⁴²⁸ Tamtéž.

⁴²⁹ Dopis Charty 77 Federálnímu shromáždění ČSSR o pracovní diskriminaci chartistů a občanů, kteří odmítli Chartu 77 odsoudit, spolupodepsaný deseti signatáři Charty 77, který vyšel v pátém čísle Listů 1977 jako „Právo na práci“. *Listy*, Roč. 7, č. 5 (1977), s. 49–52.

⁴³⁰ PELIKÁN, Jiří. Zmírnění napětí, ale jaké? *Listy*, Roč. 8, č. 3–4 (1978), s. 75.

⁴³¹ „Právo na práci“, s. 49.

Charty 77 byl rozvázáán pracovní poměr „s okamžitou platností“, což bylo možné pouze v případě, pokud pracovník prokazatelně ohrozil bezpečnost státu a porušil tak „povinnost pracovat ve prospěch socialistické společnosti“ (tento argument se později stal běžným při propouštění chartistů z práce, neboť Charta 77 jako „pomlouvačná kampaň“ byla oficiálním stanoviskem vykládána jako ohrožení ústavních principů a základů společenského a státního zřízení).⁴³²

Pojetí lidských a občanských práv jako konstitutivní prvek při budování demokratického socialismu se stalo důležitým politickým rámcem reformně-komunistické kritiky a dávalo smysl dosavadnímu programu socialistické opozice i proto, že se skrze lidsko-právní kritiku vztahovaly i k legitimitě vlastních politických koncepcí z roku 1968. V tomto duchu byl také formulován *Dopis komunistickým stranám Evropy* z února 1977, který byl podepsán členy ÚV KSČ z roku 1968 (Jiří Hájek, Jiří Judl, Oldřich Kaderka, Vladimír Kadlec, František Kriegel, Zdeněk Mlynář, Václav Slavík, Bohumil Šimon, Josef Špaček, František Vodslon, Jiřina Zelenková). Tito komunisté připomínali, že Berlínská konference komunistických stran vyzvala v roce 1976 všechny komunisty k důslednému uskutečňování principů obsažených v Závěrečném aktu helsinské konference a výslovně prohlásila, že úspěch tohoto úsilí závisí na tom, „jak důsledně a přesně budou všechny zúčastněné státy dodržovat deset dohodnutých principů a uvádět clo života všechna ustanovení Závěrečného aktu, která tvoří jediný celek“.⁴³³

Dopis opakoval tezi, která rezonovala i během pražského jara, totiž že vyspělý socialismus musí vedle ekonomicko-sociálních práv zajistit občanům i větší míru politických a občanských svobod než kapitalismus. Právě tato teze představovala pro reformní komunisty spojnicí mezi politickými návrhy reformy komunismu v roce 1968 a ideovou koncepcí Charty 77: „Komunisté, kteří byli za takový postoj v roce 1970 zbaveni členských legitimací KSČ, se aktivně podílejí na snaze ostatních občanů o praktickou realizaci mezinárodně uznaných politických a občanských práv a proto se mnozí z nich také podepsali pod Prohlášení Charty 77. Boj proti jakékoli diskriminaci

⁴³² MLYNÁŘ, Zdeněk: Dopis Světové odborové federaci (SOF) v Praze. *Listy*, Roč. 7, č. 2 (1977), s. 44.

⁴³³ Dopis komunistickým stranám Evropy. *Listy*, Roč. 7, č. 2 (1977), s. 52 (podepsaní členové ÚV KSČ do roku 1969).

občanů za jejich přesvědčení považují za oprávněný právě z hlediska potřeb rozvoje socialismu.“⁴³⁴

V diskuzích o pracovním právu hrál významnou roli *Dopis Charty 77 Federálnímu shromáždění ČSSR* o pracovní diskriminaci chartistů a občanů, kteří odmítli Chartu 77 odsoudit, spolupodepsaný deseti signatáři Charty 77, který vyšel v pátém čísle Listů 1977 jako „Právo na práci.“⁴³⁵ Československá ústava zaručovala právo na práci všem občanům a nespojovala ho s žádnými dalšími politickými či sociálními požadavky, avšak pracovní a sociální diskriminace československých občanů ukazovala, že v Československu bylo toto právo uplatňováno podmíněně a že kritéria, podle kterých toto právo platilo pro někoho více, pro někoho méně a pro jiné vůbec ne, „nebyla dána platnou právní normou, ale byla svévolná, tj. mění se podle okamžitých potřeb politické moci.“⁴³⁶ Právo na práci bylo v textu označeno jako jedno z „nejdůležitějších práv člověka a občana.“ Text zjevně vycházel z podobné koncepce jako *Analýza a zajištění práva na práci* nechápal již jako pouhou příležitost mít zaměstnání či v něm muset setrvat. To byl posun ke komplexnějšímu výkladu sociálních práv, které bez garancí politických práv zůstávaly (respektive mohly zůstávat) nástrojem útlaku komunistické diktatury. Právo na práci, které bylo obecně vnímáno jako socialistický výdobytek a zásadní předpoklad k zabudování principu lidské důstojnosti do politického řádu tak bylo zpochybněno jako dostačující princip osvobození člověka. Práve na práci dokument rozuměl to, že „člověk má možnost vykonávat takovou práci, která odpovídá jeho schopnostem, kvalifikaci a zájmům,“⁴³⁷ tudíž nesmí být diskriminovaný v omezování rovných možností v přístupu k výkonu povolání. Praxe diskriminace a nucený výkon podkvalifikované či nekvalifikované práce byla označena jako „mimozákonná, a proto ve své podstatě i důsledcích i nezákonná.“⁴³⁸

⁴³⁴ Tamtéž.

⁴³⁵ „Právo na práci“, s. 51.

⁴³⁶ Tamtéž.

⁴³⁷ Tamtéž.

⁴³⁸ Stanovisko k dodržování úmluvy č. 111 Mezinárodní organizace práce o zákazu diskriminace občanů v zaměstnání, zaslané vládě ČSSR a Ústřední radě odborů. (Dokument č. 17/1982). Dostupné na URL: <http://www.csds.cz/cs/g6/3761-DS.html> [16. 3. 2021]

V rámci Charty 77 se důraz na pracovní a odborová práva projevila v několika dokumentech, které vycházely koncem sedmdesátých let v *Informacích o Chartě*. Byly to tři otevřené dopisy z roku 1978: *Dopis delegátům sjezdu Světové odborové federace v Praze, žádající o podporu občanů propuštěných z práce z politických důvodů, Výzva k mezinárodní akci odborového hnutí proti politicky motivovaným propouštěním ze zaměstnání v Československu* a *Dopis sjezdu Světové odborové organizace*, dále z roku 1979 výzvy Charty 77 „Uvést požadavky Všeobecné deklarace odborových práv do souladu s praxí“, *Dopis Charty 77 vládě ČSSR „Diskriminace v zaměstnání a povolání trvá“*, *Dopis Charty 77 40. sjezdu francouzské odborové organizace CGT a Stanovisko k dodržování úmluvy č. 111 Mezinárodní organizace práce o zákazu diskriminace občanů v zaměstnání*, zaslané vládě ČSSR a Ústřední radě odborů z roku 1982.⁴³⁹

I v těchto Chartistických dokumentech se objevila formulace, že „od socialismu jsou neoddělitelná taková základní práva, jako svoboda slova, projevu, shromažďování, právo na svobodné přijímání a šíření informací a kulturních hodnot, právo na rovný přístup ke vzdělání, na volbu povolání a zaměstnání podle kvalifikace a bez jakékoli diskriminace, právo na stávkou.“⁴⁴⁰ Otázka odborových práv byla rozvedena v dopisu Charty 77 Ústřední radě odborů z 18. prosince 1978. Tento dopis vznikl krátce po IX. Světovém všeodborovém sjezdu, který se konal v Praze a který přijal významné programové dokumenty, mezi nimi i „Všeobecnou deklaraci odborových práv“. Deklarace nabádala odboráře celého světa k zápasu nejen za odborová práva v úzkém slova smyslu, ale i za práva občanská, politická, hospodářská, sociální a kulturní, která pokládá za neoddělitelnou součást odborových práv. Na základě tohoto dokumentu, pro jehož schválení hlasovala i československá Ústřední rada odborů byl chartisty vypracován návrh na úpravu a doplnění čs. právního řádu, který měl být ÚRO předložen v zájmu odborářů Federálnímu shromáždění.

⁴³⁹ Například i v Moci bezmocných píše Václav Havel „o lidech, kteří se různými dostupnými způsoby snaží vyjadřovat a hájit skutečné sociální zájmy pracujících, vracet odborům jejich pravý smysl či zakládat nezávislé odbory; o lidech, kteří se nebojí vytrvale upozorňovat úřady na bezpráví a zasazují se o dodržování zákonů.“ HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970–1989*. Praha: Torst, 1999, s. 286–287.

⁴⁴⁰ Uvést požadavky Všeobecné deklarace odborových práv do souladu s praxí (dopis Charty 77 Ústřední radě odborů ze dne 18. 12. 1978). *Informace o Chartě*, Roč. 2, č. 2. (1979), s. 3.

Jednalo se o stejný princip jako dovolávání se k helsinským dohodám, akorát v měřítku mezinárodních odborových dokumentů. Navíc nešlo již jen o požadavek dodržování platných norem, ale i o požadavky na konkrétní změny v právním systému Československa, což nebylo v rámci Charty 77 tak běžné. V oblasti navrhovaných změn to byl především požadavek na vytvoření ústavního soudu jako ústavně-právního instrumentu zajišťující zákonost v oblasti občanských práv a svobod, dále navrhnout takové úpravy zákoníku práce, které znemožní diskriminaci při výkonu zaměstnání a povolání a odstraní důsledky předchozí diskriminace, doplnit československý právní řád o ustanovení, která zaručují, že kádrové materiály nebudou používány k jiným účelům než pracovním či předložit návrh zákona zabezpečujícího čs. pracujícím právo na stávkou, bojkot, obsazení pracovišť, manifestace či na jakoukoli jinou formu odborového boje a znemožňující represe.⁴⁴¹ Reformně-komunistická skupina v Chartě tak představovala okruh lidí, kteří velmi výrazně vnášeli do diskuzí o lidských právech sociální rovinnu. I zde lze hovořit o dědictví reformně-komunistického pojetí občanského socialismu z šedesátých let, který kladl důraz na důstojnost člověka jako občana socialistické společnosti.

⁴⁴¹ Tamtéž.

Reformní komunismus, (ne)politická politika a diskuze o povaze opoziční strategie

Formování politického disentu v sedmdesátých letech

Otázka politické alternativy a představ, které se objevovaly v rámci československé demokratické opozice o charakteru vnitropolitických změn v Československu, se stala jedním z témat štěpících československý disent. Pokusy o konstituování politických programů se ve formující se „posrpnové“ opozici objevily především jako pokračování politických diskuzí z jara a léta 1968. V prvních letech normalizačního režimu se opozice formovala především jako opozice politická. Byť nejednotná, definovala se především politickými programy, které v různé míře navazovaly na Akční program KSČ, v širším pojetí na koncepci československého demokratického socialismu z konce šedesátých let. Všechny programy (především se jedná o *Deset Bodů*, *Malý akční program* či minimalistický *Program Socialistického hnutí Československých občanů*) se v různých podobách hlásily k určité formě socialismu, a to i včetně politicky nejradikálnějšího Hnutí revoluční mládeže, které předpokládalo demokracii pracujících a tzv. samosprávný socialismus. I přes toto shodné výchozí stanovisko se na počátku normalizace nepodařilo opozici vytvořit platformu, která by sjednotila fragmentované zbytky aktivní občanské společnosti a vytvořila tak vědomí příslušnosti a základní jednoty napříč opozicí.

Společnou opoziční strategii v boji proti normalizačním represím, která byla akceptovatelná napříč politickým i nepolitickým disentem se podařilo etablovat až o několik let v podobě principu tzv. „konstruktivního dialogu“ Charty 77. Tento ústup od klasické politiky, který byl typický pro „marginalizující se skupiny osvojující si zároveň nárok na řešení celospolečenských problémů“,⁴⁴² se stal východiskem pro novou opoziční strategii a brzy se pro něj začal používat poměrně vágní pojem „nepolitická politika“. Jazyk Charty byl charakteristický především opuštěním klasického ideologického politického slovníku a akcentem témat, která nebyla tradičně „pravo-levá“ a artikulovala principy, které měly být vlastní každé politické demokracii: především princip právního státu, tedy dodržování lidských a občanských práv. Toto východisko

⁴⁴² VAŠÍČEK, Zdeněk: Úskalí nepolitické politiky. *Přítomnost*, Roč. 1, č. 2 (1990), s. 8.

bylo žádoucí jak v rámci reformně-komunistického diskurzu jako dědictví právního legalismu šedesátých let, tak i v liberálněji orientované části opozice. K legalistickému jazyku Charta postupně přidala i tzv. morální kritiku politiky (formulaci „nepolitické“ či „antipolitické“ politiky). Princip antipolitiky spočíval v tom, že odmítla být „technicky politická“ a nechtěla nabízet jinou cestu k splnění svého poslání než morální apel na občanskou spoluodpovědnost a na povinnost lidské solidarity.⁴⁴³ Mimo právního jazyka se tak postupně do chartistické rétoriky prosazovala fenomenologická kritika a její důraz na význam kvality individuálního jednání („občanských ctností“) pro solidární rozvoj vlastní „polis“. Vedle „univerzalistického jazyka lidských práv“ se tak přidal ještě univerzalizující jazyk fenomenologie jak ve své sekulární podobě (Patočka, Havel), tak i jako katolický mravní univerzalizmus (Benda, Wojtyła, Tischner). V tomto smyslu dominantní proud v Chartě 77 zůstal po celou dobu jejího trvání tím, co Gordon H. Skilling nazývá „hnutí etického protestu.“⁴⁴⁴

Napříč chartistickým disentem, obzvláště v jeho počátcích, byla morálně-politická a legalistická kritika režimu chápána jako zcela legitimní strategie kritiky moci. Mimo to se ovšem také od samého počátku fungování Charty 77 rozvíjela diskuze o povaze „politické opozice“. I přes jednotný „nepolitický“ základ Charty se projevil konflikt vycházející jak z odlišených politických stanovisek, tak i z odlišeného chápání politiky jako výkonu moci.

Přestože „nepolitická politika“ či antipolitika jsou pojmy, které se v literatuře objevují nejčastěji v souvislosti s taktikou střeoevropského, především československého disentu a Charty 77, je zřetelné, že mimo tento jednotící princip morálně legitimizované opozice se v disidentském hnutí paralelně konstituovaly odlišné opoziční programy, které z různých politických pozic polemizovaly s konceptem disidentské nepolitické politiky, respektive morálního protestu, případně ji chápaly jako užitečnou „startovací čáru“ kritiky režimu, ovšem nikoli jako přímou a dostatečně důraznou cestu k budování demokratické společnosti. Především v první fázi odporu po roce 1969 se odpůrci

⁴⁴³ PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Čs. středisko nezávislé literatury*, s. 112.

⁴⁴⁴ SKILLING, Gordon H.: *Charta 77 – pohled ze zahraničí*. In: PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Čs. středisko nezávislé literatury*, s. 185.

režimu formovaly především jako politická opozice. Ideologicky se většina nejaktivnějších opozičních subjektů orientovala socialisticky (například již zmíněné dokumenty Deset bodů, Malý akční program či Program Socialistického hnutí Československých občanů).

Politicky se vymezující opozice z řad disidentské levice se během sedmdesátých a osmdesátých let dělila na několik skupin, které měly podobné kořeny v šedesátých letech, ovšem po roce 1968 se začaly rozcházet a ideově odlišovat. Pokud v roce 1968 významná část aktivních podporovatelů reformního procesu neměla vyhraněný názor na vedoucí úlohy komunistické strany a stále věřili v možnost její demokratizace při zachování vedoucí úlohy, názory významné části této „strany vyloučených“ se po roce 1968 transformovaly směrem, který otevřeně zpochybňoval vedoucí úlohu komunistické strany a striktněji odmítal sovětský vliv na československou politiku. Dále se formovala skupin tzv. nezávislých socialistů (Battěk, Müller, Mezník). Ti se zřetelně odklonili od idey reformního komunismu tak, jak ho navrhoval Akční program a v jeho principu demokratizace již neviděli východisko pro aktivní občanské politické jednání.

Tzv. socialistická opozice, která se utvořila z bývalých vysoce postavených reformně komunistických funkcionářů v roce 1971 kolem časopisu *Listy* (a později do jisté míry a ne zcela právem hegemonizovala označení „socialistická opozice“) tak ve svých počátcích zůstala politicky nejortodoxnější co se týče principů reformního komunismu, neboť její první úvahy o možnostech opozičního jednání byly založeny na představě „reaktivace“ vyloučených komunistů a návratu do stranických struktur.⁴⁴⁵ Později se z v rámci socialistické opozice stala výraznou názorovou platformou eurokomunistická orientace,⁴⁴⁶ ke které se hlásili reformně-komunističtí disidenti, kteří měli většinou již předchozí politické zkušenosti na mezinárodním poli. Český eurokomunismus,⁴⁴⁷ někdy také označovaný jako tzv. „e-klub“ (řadili se k němu například Jiří Hájek, Zdeněk

⁴⁴⁵ K tomu více CACCAMO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním. *Exilový časopis Listy*, s. 345–378.

⁴⁴⁶ Podrobněji v kapitole o eurokomunismu, „čínských námluvách“ a hledání nesovětské verze komunismu.

⁴⁴⁷ Zde je namísto uvádět pojem „český“, nikoli „československý“ neboť na Slovensku se okruh eurokomunismu prakticky vůbec nevytvořil. MARUŠIAK, Juraj: Medzi disentom a politickou opozíciou, s. 186.

Mlynář, Karel Kosík, Jaroslav Šabata, František Vodsoň, Zdeněk Jičínský, Ludmila Jankovcová či Václav Slavík)⁴⁴⁸ ovšem nevytvořil nikdy samostatnou názorovou platformu, jednalo se spíš o uskupení lidí sympatizující s vývojem nesovětské verze komunismu v některých západoevropských zemích. Samostatnou explicitně politickou orientaci představovala v sedmdesátých letech také revolučně-marxistická (resp. trockistická) skupina kolem Petra Uhla, která se politicko-ideologicky orientovala na ideje IV. internacionály (k revolučním marxistům lze ideově řadit i Jana Tesaře). „Trockisté“ kolem Hnuté revoluční mládeže měli po určitou dobu prakticky nejjasněji formulovaný politický program změny normalizačního systému revoluční cestou v systém revoluční dělnické samosprávy (tento program ovšem představoval uvnitř Charty zcela marginální politické stanovisko).⁴⁴⁹

Mimo to je třeba zdůraznit, že se vedle různých socialistických názorových skupin od počátku sedmdesátých let formovaly v československé politické opozici také nemarxistické a nesocialistické skupiny (na pomezí duchovního a politického disentu). Mezi nejvlivnější řadí Juraj Marušiak „křesťanský disent“ (v Čechách Václav Benda, Dana a Jíří Němcovi či Ivan Medek, na Slovensku především okruh laických aktivistů, např. Ján Čarnogurský a František Mikloško), dále pak tzv. realistická skupina, která později utvořila Demokratickou iniciativu reprezentována Emanuelem Mandlerem, Bohumilem Doležalem a Karlem Štindlem, kteří působili v šedesátých letech kolem časopisu *Tvář*. Tito lidé navazovali na nemarxistické politické tradice a liberalismus „masarykovského“ ražení a propagovali „skutečnou národní politiku“, kde „národ“ představoval integritní měřítko, více než stát či jednotlivec.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: Od apelů na komunistické hnutí k „Chartě 77“. In: Zdeněk MLYNÁŘ. *Socialistou na volné noze*. Praha, 1992, s. 9–10.

⁴⁴⁹ SUK, Jaroslav – UHL, Petr: Program společenské samosprávy. Kolín nad Rýnem: Index, 1982.

Sám Uhl o sobě tvrdil, že „není ortodoxní trockista“ a že Leninova teorie o avantgardě strany jako reprezentantky dělnické třídy je pro něj „otevřená k diskuzi.“ Význam leninismu pro něj tkvěl v tom, že všechny instituce, které reprodukují „buržoazní moc“ musí být zničeny a musí být vystavěna nová struktura, která se bude opírat o dělnickou třídu. Moc ale neměla připadnout straně, nýbrž dělnickým radám. Více: Interview with Petr Uhl. In: SINGLETON, Joe (ed.): *We're with you...are you with us? Petr Uhl and the jailed Chartists in Czechoslovakia*, Oxford: Oxford IMG for Socialist Challenge, 1979, 19 s. 10.

⁴⁵⁰ Více OTÁHAL, Milan: Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989, s. 345–378; HLUŠČIKOVÁ, Růžena – OTÁHAL, Milan (eds.): *Čas demokratické iniciativy: sborník dokumentů*. Praha: Nadace Demokratické iniciativy, 1993.

Množství politických koncepcí vycházejících z různých ideových zdrojů formulující „politickou politiku“, tedy hlásící se ke konkrétním představám fungování politického systému bylo přítomny v opozičních proudech od samého počátku normalizace a přetrvaly i v Chartě 77. Charta tuto ideovou diferenciaci částečně překryla. Za prvé tím, že vytvořila nový politický jazyk, který kombinoval lidskoprávní a morálně-politickou kritiku systému. Tento jazyk si opoziční aktivisté různých politických názorů rychle osvojili a integrovali ho do vlastních politické rétoriky. Za druhé, Charta vytvořila určité nové měřítko z hlediska ideologického hodnocení opozice ze strany režimu, především ve vztahu k pražskému jaru a „nebezpečí reformismu“. Podíl na osmašedesátém přestával být jediným prohřeškem proti režimu a přidává se k němu podepsání Charty.

Na rozdíl od prvních let po okupaci se v druhé polovině sedmdesátých let snížila četnost dokumentů, které by koncipovaly konkrétní programy politických změn, neboť tato taktika se s postupujícím časem začala jevit jako neúspěšná. To je například jeden z důvodů, proč M. Otáhal odděluje pojmy disent a opozice. Klíčovým faktorem pro dělení mu je existence uceleného politického programu, který dle jeho soudu bylo možné nalézt u protirežimních aktivit let 1969-1972. V následujícím období již opoziční hnutí ztrácelo svůj politický charakter, a proto je dle jeho soudu lepší hovořit o disentu (případně „politickém disentu“).⁴⁵¹ S postupujícím časem, kdy začalo být jasné, že chartistická kritika nemobilizovala společnost tak, jak si někteří její zakladatelé představovali, se začínaly opět ozývat hlasy, které zpochybňovaly „dostatečnost“ disidentské aktivity jako „individuálního aktu statečnosti“ a koncepce „života v pravdě“. Politický konflikt Charta 77 „překlenula“ pouze na krátko ve svých počátcích a později v určité formě naopak přispěla k tříbení toho, jak by měl vypadat další postup, který nebude pouze pasivní kritikou nedostatků režimu (ne-dodržování práv, represí, společenských zákazů atd.), ale bude i praktickou politikou přesahující možnosti aktivismu jednotlivých disidentů protestujících proti nezákonným represím.

⁴⁵¹ OTÁHAL, Milan: Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“, s. 29-30.

Reformní komunisté ve vztahu k Chartě 77 a nekomunistické opozici

Často se poukazuje na podíl vysokého množství reformních komunistů (tzv. exkomunistů) v počátcích Charty 77, nicméně z hlediska jejich původního zájmu mobilizace desetitisíců vyloučených komunistů byla více než stovka podpisů vlastně spíše příznakem letargie těch, kteří jako straníci projeví svůj aktivismus v roce 1968. Fakt, že pod Chartu 77 se plnými jmény podepsalo na počátku „pouze“ 300 lidí (a z toho zhruba polovina reformních komunistů) sám o sobě vyvolával uvnitř socialistické opozice otázky o možnosti Charty mobilizovat „občanský potenciál“ roku 1968.⁴⁵² Přesto dědictví reformně-komunistického myšlení v Chartě rezonovalo v různých podobách, především díky předním politickým myslitelům – Zdeňkovi Mlynářovi a Jirímu Hájkovi, kteří stáli u zrodu chartistické iniciativy. Charta v jejich očích sice přinášela nový koncept kritiky moci, ovšem zároveň ji chápali jako aktivitu, která ztělesňuje kontinuitu jak s rokem 1968, tak i s činností socialistické opozice v první polovině sedmdesátých let. V tomto ohledu vnímali přední reformní komunisté v opozici Chartu právem jako ne zcela inovativní dokument. Mlynář upozorňoval, že „[v]še, co bylo v Chartě 77 napsáno, bylo již mnohokrát napsáno a řečeno před tím. Doklady o diskriminacích jsou všeobecně známy doma i v zahraničí. Věcně tedy nebyla moc postavena před žádný nový problém, byl jí jen v určité situaci a poněkud odlišným způsobem prezentován problém dávno známý.“⁴⁵³

Na spolupráci s nekomunisty a opuštění „pražskojarní linie“ nepanovala mezi reformními komunisty v opozici shoda. Samotná skupina byla příliš různorodá, než aby volila jednotný postup. Vývoj reformně-komunistických politických stanovisek nabízí ještě další členění, které dosavadní typologie československé opozice nezohledňovaly. Při bližším zkoumání odhalíme, že běžně používané pojmy jako socialistická opozice, reformní komunisté či exkomunisté v Chartě 77 nelze zcela bezpečně definovat bez sledování jejich ideové dynamiky vztažené vůči ostatním opozičním subjektům, ale i

⁴⁵² MLYNÁŘ, Zdeněk: První bilance Charty 77. *Listy, Roč. 7, č. 2* (1977), s. 3.

⁴⁵³ Tamtéž, s. 1.

Dále Mlynář píše: „Jestliže tedy ještě 7. ledna 1977 (kdy text Charty 77 vyšel v zahraničí) měla vláda před sebou jen další z mnoha již předcházejících protestních aktů diskriminovaných občanů, má dnes před sebou pozmeněnou vnitropolitickou situaci – a to nikoli ve prospěch svých vlastních dlouhodobějších záměrů a potřeb. Způsobila si to ovšem v podstatě sama.“ Tamtéž, s. 2.

oficiálním institucím. Ukazuje to i práce Zdeňka Mlynáře, který krátce po vzniku Charty 77 vypracoval analýzu vývoje reformních komunistů ve vztahu ke způsobům opoziční kritiky normalizačního Československa. V kontextu chartistického nepolitického programu viděl reformně-komunistickou minulost spíše jako možnou slabinu v rámci budování nezávislé opozice. V době, kdy se reintegrace do stranických struktur jevila mnohým prakticky již jako nereálná si byl vědom, že opoziční síla reformních komunistů spočívala v minulosti především ve zkušenosti, jak reformovat mechanismus moci shora. „Pokud je jim tato podmínka odňata“, psal Mlynář, „jsou jejich návyky naopak překážkou (...) jsou jako celek s mocensko-politickým systémem příliš spjati (...)“⁴⁵⁴ Na druhou stranu stále věřil, že reformní komunisté mohou sehrát významnou roli při formování nové opozice, ovšem jen za předpokladu, že opustí myšlenku návratu do stranických struktur a do jisté míry i některé leninské principy fungování politiky.⁴⁵⁵

V této době již Mlynář reflektoval selhání pokusů o vytvoření paralelní politické strany a masové mobilizace na základě členství v komunistické straně v roce 1968. Ze statistik vyloučených komunistů se podle něj nejméně polovina zcela vzdala aktivního politického života, rezignovala na politickou kritiku a orientovala se na „soukromé přežití“. S touto vrstvou obyvatelstva podle něj již nešlo počítat jako s oporou pro další opoziční aktivity. Druhá polovina podle něj zůstala sice potenciální základnou pro opoziční působení, ale sama žádnou vlastní aktivitu nerozvíjela. Mlynář tak v roce 1978 odhadoval, že skutečně politicky aktivních zůstalo zhruba deset procent reformních komunistů. Problém, který viděl (a který sám svými postoji reprezentoval) spočíval v tom, že ani mezi touto skupinou nepanovala žádná shoda na tom, jak by opoziční reformní komunismus, případně jiné další politické strategie měly vypadat a jaký typ kritiky by se měl vůči stávajícímu stranickému vedení zvolit.

Tato vrstva exkomunistů se rozdělila na několik názorových proudů, jež se odlišovaly především svým poměrem k možnosti jejich politické rehabilitace a případně i zpětné integrace do politických struktur, ale i svými názory na metody politického působení

⁴⁵⁴ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, k. 4, sign. 80: Strojopis přednášky pro B.I.O. Köln, 15. 4. 1978, Ideologické a politické směry, uvnitř hnutí za občanská práva v současném Československu (nečíslováno) [neuspořádaný fond].

⁴⁵⁵ Tamtéž.

v Československu. V kontextu vzniku Charty 77 a otázky vztahu s nekomunistickou opozicí lze hovořit o třech hlavních, ovšem vzájemně provázaných, směrech uvnitř reformně-komunistické posrpnové orientace. První směr se vyznačoval nadějí ve zpětnou integraci do mocensko-politických struktur. Panovala zde představa určitého typu „kádárizace“ Československa s částečným reformním programem politické demokratizace. Mezi představitelé tohoto směru lze řadit například Čestmíra Císaře či Oldřicha Černíka a vyznačoval se většinou kritickým nebo distancovaným postojem k Chartě 77 a nekomunistické opozici.⁴⁵⁶ V kontextu opouštění leninských pozic a liberálních „konverzí“ některých bývalých členů strany mluvil Císař o „tragédii československého progresismu“ a bývalé reformní komunisty, kteří zpochybnili vývoj sovětského socialismu, označil za „odpadlíky“.⁴⁵⁷ Když později vyšla Mlynářova publikace *Mráz přichází z Kremlu*, vyvolaly některé pasáže této knihy uvnitř reformně-komunistického proudu kritickou diskuzi. Právě od Čestmíra Císaře přišla jedna z nejkritičtějších reakcí, když knihu označil za „dokument usvědčující svého autora z plné osobní i společenské kapitulace před obtížemi vývoje světového socialismu (...).“⁴⁵⁸ Mlynářovi podle něj již nejde o „vývoj sovětského zřízení cestou reformem ke skutečně prosperujícímu socialismu,“⁴⁵⁹ ale dělá nad sovětským zřízením „kříž“ a „nezbývá mu než ve své příští knize přejít na platformu sdílenou vyslovenými antikomunisty.“⁴⁶⁰

Druhým názorovým směrem, který se vyprofiloval vůči Chartě 77, byli lidé, kteří věřili, že stanoviska reformního komunismu a dědictví Akčního programu z roku 1968 by měly být ideovým základem pro jednotu opozičního hnutí v Československu a že ustupování z jejich pozic může v budoucnu znamenat rozbití v minulosti vydobytých

⁴⁵⁶ Činnost (bývalých) reformních komunistů, kteří byli zbaveni členství v KSČ a vysokých politických funkcí, ovšem zůstali aktivní „na okraji“ společnosti (často rámci oficiálních institucí) prakticky není popsána. Je to skupina lidí, kteří se neangažovali v opozici či disentu a věřili, že se dočkají politických změn, které jim umožní opět se angažovat ve vyšších stranických funkcích. Většinou to byli lidé, kteří se dívali velmi nedůvěřivě na nekomunistický disent a nezávislé občanské iniciativy, neboť právě jejich vzednutí v očích těchto lidí překazilo reformní politiku šedesátých let. Zde by bylo zajímavé zmapovat osudy některých ministrů Černíkovy vlády, jako byli například Bohumil Sucharda, František Řehák či Václav Valeš nebo František Vlasák.

⁴⁵⁷ *NA*, f. Čestmír Císař, PhDr., k. 7, sgn. A33, strojopis Císařovy statě Veletoče Z. Mlynáře, s. 4.

⁴⁵⁸ Tamtéž, s. 1.

⁴⁵⁹ Tamtéž.

⁴⁶⁰ Tamtéž.

socialistických struktur společnosti. Cílem bylo přímo navázat na polednový vývoj roku 1968. K typickým představitelům tohoto směru lze řadit Alexandra Dubčeka, který si po celou dobu normalizace udržoval od nesocialistické opozice určitý odstup, ovšem nebyl politicky zcela pasivní. S chartovní opozicí sdílel legalistické stanovisko, které sám zastával v kritických dopisech zasílaných nejvyšším orgánům ČSSR, především v dopise Federálnímu shromáždění z 28. října 1974. Dubček zde poukazoval především na porušování socialistické zákonnosti na příkladu soustavného omezování jeho vlastní osobní svobody. Mimo to se ovšem přihlásil k principům polednové stranické politiky, a především k významu revize leninských principů, které stále považoval za výchozí a platné pro opoziční kritiku vládnoucí strany, jak tomu bylo v případě šedesátých let. V dopise mimo jiné uvedl, že „s odstupem času musím odmítnout výroky všeho druhu a závěry nynějšího vedení strany o revizi leninismu v principech výstavby strany. Polednové vedení strany vyzvedlo v teorii i praxi leninský princip vnitrostranické demokracie, bez jehož uplatňování nemůže být řeči o straně nového typu. Tento základní princip života a tvůrčího přístupu strany k plnění jejího poslání byl před tím a je dnes znovu potlačován.“⁴⁶¹ V tomto ohledu Dubček i během normalizace stál důsledně na principech leninismu, odmítal chápat marxismus-leninismus jako „slepé dogma, učebnici a slabikář, který předepisuje stejný recept a postup pro všechny komunistické strany nezávisle na tom, kde se to děje (...).“⁴⁶²

Co se týče vztahu k politickému vývoji roku 1968, ten byl pro Dubčeka sice správný z pohledu tehdejších stranických intencí, ovšem stejně jako výše zmíněný první proud reformních komunistů, se domníval, že spontánní společenské projevy nezávislých aktivit byly příčinou politické krize a přesáhly meze reformního komunismu. Ve svém dopise vyzdvihl význam listopadové rezoluce ÚV KSČ z roku 1968, která vznikla již jako důsledek vojenské okupace. Podstatou návrhu rezoluce měla být „reforma bez extrémů“, přičemž za „extrémy“ se považovaly zárodky opozičních politických sil

⁴⁶¹ Dopis A. Dubčeka. *Listy*, Roč. 5, č. 3 (1975), s. 10.

⁴⁶² Tamtéž.

Mimo jiné Dubček napsal, že „marxismus-leninismus představoval návod k činnosti té které komunistické strany, když má své všeobecně platné zásady a principy. Zmiňuji se o tom proto, že těžko nesu, jsem-li házen do jednoho pytle se zaprodanými zrádci strany proto, že jsem stejně jako mnozí jiní viděl jinak než dnešní vedení strany uplatňování politiky strany na daném stupni vývoje i metodu řešení těžkostí a překonávání překážek ve straně i ve společnosti.“ Tamtéž, s. 9.

(sociální demokracie, Klub angažovaných nestraníků, K 231) a svobodná média.⁴⁶³ Dubček tuto linii komunistické strany charakterizoval jako „syntézu pozitivních rysů polednové politiky s obsahově plným a upřímným plněním závazků vyplývajících z bratislavské deklarace a moskevského protokolu“⁴⁶⁴. V dopise Federálnímu shromáždění také uvedl, že tento „ústup od extrémů“ byl „nejblíže k možnosti politického sjednocení naprosté většiny strany a společnosti a umožňovala vyvést stranu z nové krize.“⁴⁶⁵

V tomto ohledu je pochopitelné, že Dubček nemohl ani nechtěl překročit horizont leninského principu opozice a přihlásit se k nezávislým občanským iniciativám. Přestože údajně Chartu 77 soukromě podpořil⁴⁶⁶, dostupná literatura se shoduje na tom, že se s jejími „nesocialistickými“ východisky neztotožňoval.⁴⁶⁷ Jistě měl blíže spíše k některým vyloučeným reformním komunistům, kteří zůstali „ve strukturách“ než například k Mlynářovi či Havlovi. Společně s některými protagonisty prvního proudu (například Čestmírem Císařem) tak představoval skupinu „vyčkávající opozice“.

Obdobnou opoziční „linii“ zastávala zpočátku i redakce časopisu *Listy*, ovšem během první poloviny sedmdesátých let se i zde začaly názory na spolupráci s nekomunisty lišit. Tento ideový spor kulminoval v době diskuzí o postupu vůči Chartě 77 a možnému spojení s nesocialistickou opozicí doma i v exilu. Zatímco nejvýraznější z řad reformních komunistů „domácí“ opoziční aktivisté Zdeněk Mlynář i Jiří Hájek (i díky svému angažmá při vzniku Charty 77 a osobnímu přátelství s mnoha nekomunistickými

⁴⁶³ HOPPE, Jiří: Listopadové plénum ÚV KSČ. *Akademický bulletin Akademie věd České republiky*. č. 11 (2008), s. 3.

⁴⁶⁴ Dopis A. Dubčeka, s. 10.

⁴⁶⁵ Tamtéž, s. 9.

⁴⁶⁶ A. Dubček a Charta 77. *Listy*, Roč. 7, č. 2 (1977), s. 16-17.

Ve svých pamětech Dubček své „nepodepsání“ vysvětluje strukturálními odlišnostmi české a slovenské opozice: „Někdy se mne ptají, proč jsem já Chartu 77 nepodepsal. Otázka vyplývá zejména z nedostatečného pochopení rozdílu mezi českou a slovenskou realitou. Charta 77 byla českou reakcí na situaci. Na Slovensku jsme souhlasili prakticky s každou její myšlenkou, ale měli jsme vlastní způsoby na podporu stejných ideálů (...) Já jsem pokračoval v psaní prohlášení politickým orgánům v Praze po celá léta sovětské okupace. Opakovaně jsem protestoval proti věznění a jiným formám pronásledování disidentů. Odsuzoval jsem pronásledování Václava Havla a ostatních signatářů Charty 77 – Rudolfa Battěka, Petra Uhla, Ladislava Lise, Jiřího Dienstbiera, Václava Bendy a jiných. Nikdy jsem v tomto ohledu nezměnil své názory a nikdy jsem je neodvolal, nikdy jsem nepřestal odmítat politiku „normalizace“. Cit dle: DUBČEK, Alexander: *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*, Praha: Svoboda-Libertas, 1993.

⁴⁶⁷ BENČÍK, Antonín: *Téma: Alexander Dubček: „Pražské jaro 68“, „Normalizace“, „Něžná revoluce 89“*. Praha: Křesťanskosociální hnutí, 2012, s. 132.

disidenty) byli jasně nakloněni politickému dialogu a otevřenosti, ozývaly se i hlasy pro udržení kontinuity politické linie KSČ z roku 1968. Nejvýrazněji v této polemice proti Mlynářovi vystupoval Zdeněk Hejzlar, který požadoval, aby se činnost socialistické opozice kolem Listů soustředila především na vypracování nového reformního programu uvnitř komunistického systému, jinak dojde ke „katastrofickému rozpadu struktur.“⁴⁶⁸

Podobně jako v Dubčekově případě i tato diskuze vyjevila rozpor v hodnocení pražského jara mezi reformními komunisty uvnitř redakčního okruhu Listů. Zatímco linie nakloněná dialogu s nekomunisty viděla hlavní přínos roku 1968 ve spojení tlaku reformní části strany s aktivismem formující se občanské společnosti (tedy spojení tlaku „shora“ a „zdola“, jak se o těchto procesech běžně mluvilo), zastánci opatrnějšího postupu reformy viděli v spontánních občanských projevech překročení hranice komunistického reformismu. Tyto diskuze zůstávaly často interní a odpor vůči nekomunistické opozici během roku 1968 nebyl veřejně nikdy artikulován tak „agresivně“, snad i proto, že by se tato kritika pražského jara mohla podobat oficiálním propagandistickým formulacím z *Poučení krizového vývoje*. V osobních polemikách ovšem spor o spolupráci s nekomunisty zůstával jedním z hlavních témat strategie politické opozice.

V září 1977 napsal Hejzlar Mlynářovi, že „za 9 let na Západě jsem nenašel žádný důvod, proč bych z hořkosti nad bídou „socialismu“ sovětské provenience měl přeběhnout do tábora obhájců kapitalismu (...).“⁴⁶⁹ Hejzlar odmítl být součástí „nezávislé opozice,“ jejíž základní orientace by nebyla orientací na principy demokratického socialismu a chtěl navazovat na dlouhou ideovou tradici pokusů demokratizace komunismu, které podle něj byly v československém komunistickém hnutí silně zakořeněné již od „šmeralovských“ dob. Reformně-komunistické politické tendence chápal Hejzlar jako nezastupitelné v procesu otevření cesty ke změnám ve státech Východní Evropy, neboť (stejně jako v šedesátých letech) nesměřovali k destrukci existujícího sociálně-politického

⁴⁶⁸ CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*, s. 58.

⁴⁶⁹ *L'archivio storico della Camera dei deputati* (dále ACD), f. Pelikán k. č. 10, Hejzlar Mlynářovi (19. 9. 1977).

a mezinárodního systému.⁴⁷⁰ Proto pro něj řešením nebylo opustit komunistický program ve jménu „všeobecné“ demokratizace společnosti, nýbrž se znovu a znovu pokoušet o formulaci nových socialistických východisek z pozic marxismu-leninismu. V dopise Mlynářovi také uvedl, že nemůže najít „žádný lepší nástroj než svůj silně revizionistický marxismus, abych si jak východní, tak západní bídy a zmatky mohl nějak přijatelně analyzovat a vysvětlit.“⁴⁷¹ V této době již značná část exkomunistů opouštěla představu opoziční politiky jako politiky především komunistické, respektive stranické) v duchu reformismu šedesátých let. Reformní komunismus byl chápán více jako možný inspirační zdroj než jako jediné platné stanovisko. V okruhu skupiny Listy představoval Hejzlar nejsystematičtějšího kritika ústupu od komunistické taktiky. K desátému výročí pražského jara napsal pro v Německu vydávaný německý časopis L76, že otevření „procesu změn“ ve východní Evropě může být „v budoucnosti provedeno jen rukama komunistů samých. Jen opozice z jejich řad může jako první překročit hranici protestu a kritiky a uvést systém v pohyb.“⁴⁷²

Třetí skupinou mezi politicky aktivními reformními komunisty byla část, která se postupně orientovala především na posílení demokratického tlaku „zdola,“ čímž chtěla znovuoživit „občanské tendence“ roku 1968. V nové společensko-politické situaci druhé poloviny sedmdesátých let již tito lidé neočekávali, že jako hlavní ideologický proud bude i nadále kontinuálně působit ideologie reformního komunismu šedesátých let.⁴⁷³ Proto v době vzniku Charty 77 tento směr nepovažoval návrat do stranických struktur za reálnou politickou orientaci (to se ovšem u některých aktérů na konci osmdesátých let během období perestrojky změnilo). Za jeho představitele lze považovat především aktivní signatáře Charty 77, kteří ovšem ve své mimo-chartistické činnosti stále aktivně působili v rámci mezinárodního komunistického či socialistického hnutí a snažili se „uplatnit socialistické hledisko uvnitř československého opozičního hnutí, které vzniká

⁴⁷⁰ HEJZLAR, Zdeněk: Reformní komunismus. In: HEJZLAR, Zdeněk: „Pražské jaro“ 1968 a jeho odkaz. *Výběr statí a komentářů z let 1970–1987*. Kolín nad Rýnem: Index, 1988, s. 115–120.

⁴⁷¹ ACD, f. Pelikán k. č. 10, Hejzlar Mlynářovi (19. 9. 1977).

⁴⁷² HEJZLAR, Zdeněk: Reformní komunismus nepatří minulosti. *Listy*, Roč. 8, Mimořádné číslo. Ohlédnutí 1968–1978, (1978), s. 38 (původně vyšlo jako obsáhlejší stať v časopise L76 pod názvem Je reformní komunismus ve Východní Evropě překonán?).

⁴⁷³ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. 4: strojopis Mlynářovy studie O politických zkušenostech levicových intelektuálů v Československu. Příspěvek v diskuzi na téma „Intelektuálové a politika“ v Kolíně, 17. 9. 1977 [neuspořádaný fond].

„zdola“, jako nátlak nekomunistických politických sil na režim, usilující o demokratizaci.“⁴⁷⁴ Tento proud odmítl stávající praxi normalizační KSČ, ovšem zřetelně se vyslovovali pro zachování socialistického systému v Československu. Teprve o této skupině hovoří historiografie i dobové dokumenty jako o tzv. „exkomunistech v Chartě“.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ NA, Tamtéž, Strojopis přednášky (uvedeno pouze „pro sborník v Madridu“) Deset let po „pražském jaru“ v Československu, s. 15–16, červen 1978 [neuspořádaný fond].

⁴⁷⁵ K definici pojmu „exkomunisté“ OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti*, s. 24–39.

Mezi významné dobové příspěvky disidentské diskuze tematizující účast exkomunistů v Chartě dále například: MLYNÁŘ, Zdeněk: Exkomunisté a křesťané. *Studie*, č. 60 (1978), s. 414–428; MEDEK, Ivan: Křesťané a exkomunisté nejen v Chartě 77. *Studie*, č. 62 (1979), s. 147–149; ZVĚŘINA, Josef: Nežít v nenávisti (Přátelům i nepřátelům). *Listy*, Roč. 10, č. 1 (1980), s. 43–46; Pravděpodobně nejpodrobnější příspěvek k objasnění a vymezení pojmu exkomunisté a k reflexi jejich účasti v Chartě 77 přinesla v květnu roku 1982 úvaha Miroslava Kusého „Exkomunisti a Charta“ otištěná v časopisu *Listy*. Kusý chápal aktivity exkomunistů jako logický důsledek „humanizačního úsilí roku 1968“: Napsal k tomu následující: „Ono jadro exkomunistov, ktoré sa hlási za zákonitého dediča obrodného procesu 68, sa preto muselo, naproste samozrejme a s najhlbším vnútorným presvedčením, začleniť do hnutia občianskej iniciatívy Charta 77. S Chartou ho bytostné spája úsilie o konštituovanie právne konsolidovanej občianskej a civilizovanej ľudskej spoločnosti u nás, úsilie o zabezpečenie zákonných a humánnych istôt občianskej a ľudskej existencie každého človeka v tejto republike. Nemala by to byť plnohodnotná vlasť len pre komunistov, len pre privilegovaných, ale pre každého, kto sa tu narodil, kto tu žije a je rozhodnutý tu naďalej žiť. Pre týchto exkomunistov ich účasť v Charte 77 logicky plne nadväzuje na ich základné demokratizačné a humanizačné úsilie v obrodnom procese 68, je jeho pokračovaním na dnešnej úrovni a dnešnými prostriedkami.“ Více KUSÝ, Miroslav: Exkomunisti a Charta. *Listy*, Roč. 12, č. 2 (1982), s. 31–36, zde s. 35.

Je třeba podotknout, že reformní komunisté zůstávali v očích části exilové i domácí opozice zdiskreditováni svým angažmá z minulosti a vedly se diskuze o jejich důvěryhodnosti. Podrobný popis dialogu exkomunistů a křesťanských aktivistů na půdě laické organizace Opus Bonum popsal Petr Placák. Placák zde ale také popisuje silnou kritiku, která panovala v exilu vůči reformním komunistům, především ze strany pouónorového křesťanský orientovaného exilu. Uvádí zde mimo jiné vyjádření novináře a redaktora Rádia Svobodné Evropy Jaroslava Dreslera, který odmítal ideu rozvíjení exilového dialogu s exkomunisty, kteří se svým jednáním v minulosti podle něj „diskvalifikovali“ pro práci v demokratické společnosti: „Domnívám se, že dialog s některými bývalými předními čs. komunisty je přinejmenším neuvážený. Tito lidé se (nikoli ovšem kolektivně, ale každý individuálně) provinili proti demokracii a zejména porušili čs. ústavu a zákony včetně takzvané socialistické zákonnosti. Jiří Pelikán a Zdeněk Hejzlar měli podíl na čistkách na vysokých školách a zasáhli záporně do životů asi deseti tisíc mladých lidí. Zdeněk Mlynář hájil ještě na jaře 1968 komunistickou cenzuru a podepsal Moskevský protokol. A. J. Liehm byl reportérem na procesu se Slánským. Pavel Kohout byl jedním z hlavních zastánců stalinismu v literatuře.“ Více PLACÁK, Petr: Lidská práva aneb Člověčenství. Charta 77 na půdě exilové organizace Opus bonum. *Paměť a dějiny*, č. 4 (2016), s. 26–36. (zde cit. s. 34).

Uvnitř domácí opozice, respektive uvnitř Charty 77 se nedůvěra vůči komunistickým funkcionářům z roku 1968 opakovaně projevovala v diskuzích o exkomunistických politických motivacích na činnosti Charty. Nejvýraznější debatu o tomto problému hned v počátcích vzniku Charty otevřel Jan Tesař svým Otevřeným dopisem Jiřímu Hájkovi z února 1978. Tesař zde mimo jiné také kritizoval nepolitický postup Charty 77, ovšem především se ohradil vůči některým výrokům Jiřího Hájka (především v mezinárodním tisku). Tesař obvinil Hájka, že z pozice mluvčího přesvědčuje mezinárodní veřejnost o tom, že cílem Charty je dohodnout se s vládnoucí reprezentací a postupně se navrátit do strany. Viz TESARĚ, Jan: Otevřený dopis panu prof. Dr. Jiřímu Hájkovi. In: *Co si počít ve vlkové bříše. Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980*, s. 253–257.

Část „osmašedesátníků“ v Chartě postupně přebírala takovou interpretaci pražského jara, která zdůrazňovala limity komunistické reformy a dívala se na polednový vývoj mimo jiné i jako na důsledek dlouhodobého tlaku „zdola“ (z mimostranických struktur). Takovéto pojetí minulosti přispělo i k budování fungujícího chartistického prostředí, neboť předpokládalo překonání dichotomie straník-nestraník (komunistické – nekomunistické) a hlásilo se k legitimitě nekomunistické opozice roku 1968.

Nejvýraznějším politickým myslitelem, který se v rámci Charty 77 vyprofiloval jako teoretik opoziční strategie se stal Zdeněk Mlynář, který definoval „chartovní“ reformní komunisty (tento termín používal prakticky ve stejném významu jako pojem exkomunisté) jako skupinu, která „přestala uvažovat způsobem, při kterém zájmy, potřeby a možnosti socialismu koneckonců stále ještě splývaly s potřebami a možnostmi komunistické strany (...) Zmizelo tu leninské ‚předvojové‘ myšlení, a to má v programově politickém uvažování jeden závažný následek: základním cílem není, jaký model socialismu má jakožto nejlepší z možných zavést komunistická strana u moci, nýbrž základním cílem je vytvořit poměry, v nich společnost sama bude moci říci, co považuje za optimální model hospodářských, sociálních a politických vztahů a svůj většinový názor bude moci závazně politicky uplatnit. V tomto obecném bodě je možno tedy shledat shodu mezi touto částí exkomunistů a všemi ostatními u nás existujícími proudy socialistické orientace.“⁴⁷⁶

Mlynář se domníval, že aby socialistická opozice uspěla a vytvořila široké socialisticky smýšlející hnutí odporu, bude muset překročit některá marxistická schémata a dogmata, které sdílí s vládnoucí stranou. Prvním bylo 1) „dogma o závislosti socialismu na komunistické straně“. K tomu napsal, že i „v marxistické opozici přežívá představa, že přece jen rozvoj socialismu je závislý na tom, aby komunistická strana ve svobodných volbách nepozbyla rozhodující mocenské pozice“⁴⁷⁷, 2) dogma o nepřípustnosti politického spojení se silami, jež jsou v rozporu se sovětskou velmocenskou politikou a 3) dogma o klasickém třídním boji jako základním problému dnešního

⁴⁷⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: Charta 77 po dvou letech (druhá část). *Listy*, Roč. 9, č. 2 (1979), s. 9.

⁴⁷⁷ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, k. 4: strojopis Mlynářovy studie Teze o marxistické opozici v Československu (1977), později také otištěn v publikaci *Socialistou na volné noze* (s. 35 – 41) [neuspořádaný fond].

lidstva. Text, který napsal v květnu 1977 před svým odjezdem do emigrace zanechal podle jeho slov vlastním „přátelům reformně-komunistické orientace“ (nebyl tedy nikdy veřejně publikován). Jeho text byl mnohými údajně vnímán jako „kacířský“ a část reformně-komunistické opozice (především kritici Charty) ho odmítala.⁴⁷⁸

Exkomunisté v Chartě mluvili o „syntéze rozdílných zkušeností z praxe v dosavadním systému“ a obzvláště zpočátku viděli v chartistické kritice „návaznost na demokratizační a humanizační úsilí v obrodném procesu 68.“ Zde měla hrát důležitou roli politická zkušenost exkomunistů z šedesátých let, kterou „nikdo jiný jakožto životní zkušenost nemá a mít nemůže.“⁴⁷⁹ Miroslav Kusý, další z představitelů třetího směru, popsal kontinuitu s obrodným procesem ve smyslu „úsilí o zabezpečení zákonných a humánních jistot občanské a lidské existence každého člověka v této republice“.⁴⁸⁰ Reformní komunisté, kteří se rozhodli pro spolupráci s nekomunistickou opozicí vstupovali na společnou opoziční platformu s vědomím kontinuity s rokem 1968. Tu spatřovali především ve snahách „o konstituování právní konsolidované občanské a civilizované lidské společnosti,“ což byl předpoklad, na kterém se konstitoval nově se rodící chartistický dialog.

Reformní komunismus, Charta 77 a diskuze o opozičním pojetí občanského aktivismu

Reformně-komunistický směr v Chartě se nutně musel konfrontovat s otázkou tzv. „nepolitické politiky“ jako strategie opozice vůči režimu. Samotný fakt, že Charta 77 ve svém prohlášení odmítla být „základnou k opoziční politické činnosti“ a to, že „nechce vytyčovat vlastní program politických i společenských reforem či změn“ nebyl z hlediska reformně-komunistické opoziční kritiky tolik problematický. Naopak, idea konstruktivního dialogu s politickou a státní mocí do jisté míry konvenovala s původními reformně-komunistickými snahami o alespoň částečnou politickou rehabilitaci. Tento požadavek byl postupně opuštěn, ovšem snaha o dialog na bázi

⁴⁷⁸ CÍSAŘ, Čestmír: Veletoče Z. Mlynáře. In: CÍSAŘ, Čestmír: *I kapky proděravější kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*, Praha: Národní archiv a Odbor archivní správy a spisové služby MV, 2011, s. 14–16.

⁴⁷⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Charta 77 po dvou letech (druhá část)*, s. 9.

⁴⁸⁰ KUSÝ, Miroslav: *Exkomunisti a Charta*, s. 35.

oficiálního politického jazyka (především právně-politického), představovala typ kritiky, kterou reformně-komunističtí chartisté velmi dobře ovládali. Proto se především v legalistické kritice, kde mohly zůstat na poli v šedesátých letech započatého diskurzu o socialistické zákonnosti, projeví jako nejsystematičtější myslitelé. To bylo dáno i tím, že dobře ovládali expertní (politický i právní) jazyk a dokázali ho účinně použít při konkrétní kritice postupů státního a represivního aparátu.

Pokud legalismus jako strategie politické kritiky představoval pro reformní komunisty do jisté míry kontinuitu s pražským jarem, mnohem větší otazníky u nich vyvolávala otázka tzv. nepolitické politiky (či antipolitiky) v podobě mravní kritiky režimu. Samotná morální dimenze politiky nebyla pro „politickou politiku“ reformního komunismu tak problematická, neboť kritický marxismus šedesátých let, ze kterého reformní komunismus vyrůstal, chtěl mimo jiné regenerovat některé morální otázky politické praxe. Integrovanou součástí reformně komunistické politiky bylo i poznání, že „žádný politický cíl nemůže ospravedlňovat manipulaci, násilí a degradaci jedince ve společnosti.“⁴⁸¹ Konflikt, který vznikl v této rovině byl spíše konfliktem o pojetí politiky a projevoval se především ve vztahu k patočkovsko-havlovské fenomenologické kritice společnosti. Na tomto pozadí se formovaly v disentu odlišné koncepce vztahu politiky a jedince, které tkvěly v odlišném chápání pojmu politické kultury. Miloš Havelka nechápe Havlovo pojetí politiky jako politické moralizování, ale poukazuje na to, že politicko-filozoficky měla disidentská antipolitika kulturně-kritickou koncepcí politiky: je třeba politice unikat a každý duchovní čin programově postavit proti politicko-sociální sféře. Personalistické východisko se zde opírá o konzervativní pojetí autonomie individua „v situaci historicko-sociálního napětí mezi mocí ducha a mocí státu.“⁴⁸²

⁴⁸¹ TISMANEANU, Vladimír: *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe. The Poverty of Utopia*. London and New York: Routledge 1988, s. 216.

⁴⁸² HAVELKA, Miloš: Nepolitická politika: kontexty a tradice. *Sociologický časopis*, Roč. 34, č. 4 (1998), s. 457.

Kulturně kritická koncepce ovšem neměla vést k politické rezignaci a útěku do soukromí, ovšem zároveň neměla akceptovat formy reálně-socialistické politiky. Disidentská nepolitická politika inspirována Patočkovou filozofií oběti měly být bytostně osobní a jako „stanovisko oběti“ nechtěla nikoho socializovat, přestože zájem o polis a věci veřejné byl vždy přítomen, „existenciální ořes“ neboli vůle k rozhodnutí se postavit režimu byl v podstatě nemožný v jakékoli skupinové podobě. V českém prostředí to byl především Václav Havel, který zpopularizoval koncept existenciální revoluce jako podmínku pro autentické opoziční jednání. Havel rozhodně nekritizoval jednotlivé explicitně politické

To, co museli reformní komunisté hlásící se k Chartě 77 dále akceptovat byl fakt, že nový opoziční jazyk přinesl separaci pojmů demokracie a socialismus. V dřívějším politickém diskurzu reformního komunismu představovala demokracie bez socialismu vývojově překonanou formu. V rámci činnosti v Chartě 77 a obhajoby lidských práv sice reformní komunisté dokázali mluvit o nutnosti boje za demokracii a lidská práva bez důrazu na principy socialismu, ovšem v rámci své nechartovní činnosti (především působení na mezinárodním poli) dávali zřetelně najevo, že (politická) demokracie a socialismus jsou pro ně nedělitelné politické kategorie a že jejich angažmá v Chartě je z tohoto hlediska logickým krokem. V listopadu 1977 zveřejnil švédský deník *Svenska Dagbladet* rozhovor s tehdejším mluvčím Charty 77 Jiřím Hájkem, který zde mimo jiné uvedl, že „není žádné tajemství, že eurokomunismus je např. můj nejsilnější trumf při jednáních s představiteli moci. Říkám: Myslíte skutečně, že Charta je antisocialistická? A co pak tedy ony články a prohlášení v italském, španělském i francouzském stranickém tisku? Jsou tyto komunistické strany také antisocialistické, když nás podporují? Na takové otázky nemají úřady odpověď. Je totiž fakt, že i my stojíme na socialistické pozici. I ti z nás, kdož nejsou socialisté, usilují jen o to, aby zmizely takové jevy, které v socialistické společnosti už dávno patří na smetiště dějin.“⁴⁸³

Na rozdíl od období pražského jara, kdy v politických diskuzích dominoval pojem *socialistické demokracie*, začal mezi reformními komunisty v Chartě dominovat pojem *politické demokracie*, který ovšem nereprezentoval princip liberálně pojaté politické svobody, nýbrž vyjadřoval především fakt, že plnohodnotná společenská demokratická participace se neobejde bez zajištění základních politických práv. Přestože exkomunisté v Chartě 77 některé klíčové předpoklady reformně-komunistické teorie opozice z roku 1968 upozadili, stále v ní viděli mnoho principů politické kritiky, které se shodovaly s jejich vlastními politickými východisky. Především se jednalo o požadavek na *legalitu opoziční činnosti* („legalistickou formu“) a jednání „uvnitř“ systému. Nárok na „legální

projevy v rámci československé opozice, usuzoval ovšem, že tyto skupiny jsou jaksi zaslepeny „přeceňováním významu bezprostředně politické práce v tradičním slova smyslu a nedoceňováním politického významu právě oněch „před-politických“ událostí a procesů.“ Více HAVEL Václav: *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*, s. 82.

⁴⁸³ Chartu 77 nelze vyhladit. Rozhovor s Jiřím Hájkem pro švédský časopis *Svenska Dagbladet*, *Listy*, Roč. 8, č. 1 (1978), s. 29.

postup“ byl i jeden z důvodů, proč se uvnitř socialistické opozice odstoupilo od koncepce budování tzv. strany vyloučených jako paralelní politické instituce, neboť jakákoli neoficiální politická organizace byla automaticky označena za ilegální, protistátní a její příslušníci byli trestně stíháni. Zdeněk Mlynář zdůvodnil krátce po vzniku Charty 77 tento postup tím, že „organizovaná ilegální práce by byla neúčinná a vedla ke zbytečným ztrátám. Pokud jde o komunistickou či přesněji prostě marxistickou – opozici, která působí, aniž se organizuje v nelegální stranu, pak taková opozice např. v Československu již léta existuje a je i součástí občanské iniciativy v boji za lidská práva, zvané Charta 77.“⁴⁸⁴

Disidentská chartistická kritika nebyla kritikou revoluční, ale vyzývala k dialogu, a gradualismu a odmítala takové prvky opoziční kritiky, které obhajovaly revoluční (případně i násilnou) akci.⁴⁸⁵ Jak napsal v jedné ze svých prvních reflexí Jiří Lederer, Charta 77 nevstoupila do společenského života Československa jako „antirežimní síla (...) není to tedy hlas povstalecký, vyzývající ke svržení režimu.“⁴⁸⁶ V jádru reformně komunistického projektu i Charty z hlediska taktiky společenské změny nebyla touha po revoluční změně, nýbrž „reformistický“ akcent na změnu poměrů skrze dodržování socialistické zákonnosti. Byl to do jisté míry nový typ *nekomunistického reformismu*, který se rodil v disentu v sedmdesátých letech dvacátého století napříč celou střední Evropou (ať už to byl chartistický „konstruktivní dialog“, Michnikův „nový evolucionismus“ či Benceho a Kisův „radikální reformismus“). Snaha o dosažení nového typu legálního reformismu ovšem neznamenal slevení z radikálnosti požadavků, které disidenti kladli na změnu režimu ve smyslu jeho demokratizace. Podle některých autorů Charta

⁴⁸⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: Rozhovor pro deník Espresso. *Listy*, Roč. 7, č. 5 (1977), s. 24.

⁴⁸⁵ O revoluční levici v Chartě (Uhl, Suk, Tesař) mluvil Mlynář jako o „malých skupinách, které se (...) řídí jakousi sektářskou a jakoby revoluční ideologií a chápou cíle Charty jen jako jakési cíle přechodné etapy, po níž se připraví teprve skutečné revoluční změny. Tyto skupinky nemají podle mého soudu dnes v Československu vůbec žádné jiné předpoklady k tomu, aby nakonec jejich ideologické koncepce zvítězily.“ Cit. dle PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken. Výbor z příspěvků a diskuzí ze třetí konference katolické laické organizace Opus Bonum, jež se konala v dubnu 1979 v bavorském Frankenu*. Kolín nad Rýnem: Index, 1981, s. 40.

⁴⁸⁶ LEDERER, Jiří: Charta 77 a křesťané. *Studie*, č. 84 (1982), s. 582.

„položila otázku nezbytnosti nezávislé veřejnosti jako zdroje demokratické legitimacy ještě radikálněji než osvobozený tisk roku 1968.“⁴⁸⁷

V tomto duchu upozorňoval Zdeněk Mlynář na to, že vystoupení Charty se projevilo „nikoli revolučně radikální, nýbrž naopak zcela legalistickou formou: to je jen využití situace, do níž se diktátorský režim sám vmanévroval tím, že se navenek vydává za právní stát, kterým není. Svým politickým obsahem je Charta nejradikálnějším požadavkem, jaký byl opozicí po roce 1968 doma vůbec vysloven – je radikálnější než požadavky těch, kdo byli režimem za „podvracení republiky“ po roce 1970 vězněni za to, že formulovali různé opoziční platformy či programy.“⁴⁸⁸ Toto chápání „radikálního reformismu“ jistě nebylo vlastní pouze exkomunistům v Chartě, podobně chápal ideu umírněného postupu i Václav Havel, který v Moci bezmocných uváděl, že „k myšlence násilného politického převratu se „disidentská hnutí“ neupínají nikoli proto, že by jim takové řešení bylo příliš radikální, ale naopak proto, že je jim radikální málo.“⁴⁸⁹ V principu se opoziční chartistické aktivity snažily vyvarovat jakémukoli porušování existujícího práva, byly veřejné (nikoli „konspirační“), pluralistické a postupně opouštěly princip avantgardismu.⁴⁹⁰ To uznávala i část reformních komunistů podporující Chartu a opouštějící leninský princip strany jako politické avantgardy.⁴⁹¹ Úspěchy nestranických občanských iniciativ ve střední Evropě jako byly KOR či Charta 77 vnášely do opozičního (včetně reformně-komunistického) smýšlení nový prvek, a to že „nikoliv ‚revoluční strana‘ či ‚avantgarda‘, ale něco zcela nového formou i obsahem, co se dá

⁴⁸⁷ PAUER, Jan: Charta 77 jako nezávislá veřejnost. In: DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *Charta 77. Od obhajoby lidských práv ke demokratické revoluci 1977–1989. Sborník z konference k 30. výročí Charty 77*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2008, s. 329.

⁴⁸⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: Exkomunisté a křesťané, s. 420–421.

⁴⁸⁹ HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *O lidskou identitu*. Praha: Rozmluvy, 1990, s. 106–107.

[P]okoušíme-li se u nás navazovat na některé diskuse, které hýbou politickým životem v demokratické společnosti, zdá se mi to být v mnoha případech docela pošetilé: copak lze například s vážnou tváří diskutovat o tom, zda chceme systém změnit nebo jen zreformovat? Něco takového je přece v našich poměrech typický pseudoprobém: nemáme zatím možnost systém ani zreformovat, ani změnit; nemáme vůbec jasno, kde končí reforma a kde začíná změna; víme z řady drsných zkušeností, že ani „reforma“, ani „změna“ samy o sobě vůbec nic nezaručují; a je nám přece v posledku jedno, zda se z hlediska té či oné doktríny jeví systém, v němž žijeme, jako „změněný“ či „zreformovaný“; jde nám o to, aby se dalo důstojně žít, aby systém sloužil člověku, a nikoli člověk systému, a bojujeme o to těmi prostředky, kterými o to bojovat můžeme a kterými o to bojovat má smysl.“

⁴⁹⁰ MASTNAK, Tomas: The Reinvention of Civil Society: Through the Looking Glass of Democracy. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie/Europäisches Archiv für Soziologie*, Roč. 46, č. 2 (2005), s. 334.

⁴⁹¹ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Charta 77 po dvou letech (druhá část)*, s. 9.

charakterizovat jako HNUTÍ pro demokratický socialismus, který bude respektovat svobody a práva všech občanů, je v dané situaci nejlepším nástrojem pro rozvinutí opoziční činnosti.⁴⁹²

Jako jeden z charakteristických rysů „znovu-vynalézání“ občanské společnosti v disidentském prostředí střední a východní Evropy sedmdesátých let se poukazuje na distanci od principu marxistického revizionismu a s tím spojené reflexe komunistického systému jako totalitárního.⁴⁹³ Jednou z nutných podmínek pro formulaci nové opoziční strategie tak bylo uznání, že reformní komunismus (respektive politická reforma vedoucí k demokratizaci společenských struktur, která vycházela z „demokratického čtení“ Marxe a Lenina) vyčerpal své možnosti a je třeba hledat jiná ideová východiska pro demokratizaci systému.⁴⁹⁴ Opouštění marxistického revizionismu, respektive principu leninského reformního komunismu šedesátých let ovšem neznamenovalo vzdát se nároku na jakoukoli možnost reformy komunistického systému i strany. Spíše šlo o akceptování nové situace, kde problémy teorie marxismu a socialismu ustoupily do pozadí a do popředí intelektuálních debat se dostaly problémy teorie politické demokracie a právního státu.

Představy občanského aktivismu a „politická politika“ reformního komunismu

Charta nepřinášela žádný konkrétní politický model občanské společnosti – spíše se snažila vytvořit prostor pro konstituování „nezávislé veřejnosti“. Vytvářela kulturu veřejného nesouhlasu, reprezentovala prostor dialogu a „světonázorové tolerance“. Oblast zájmu opozice se v této době zcela přenesla od státu na společnost. Konstitutivní ideou disentu se stalo vytvoření a udržení nezávislého prostoru mezi státem a společností, skrze který a ve kterém mohou různá společenství jednat svobodně a bez omezování.⁴⁹⁵ Spíše než konkrétní model, jak má občanská společnost fungovat,

⁴⁹² PELIKÁN Jiří: Pražské jaro není konec, nýbrž začátek. Ani reforma, ani revoluce – nové cesty ve východní Evropě. *Listy*, Roč. 8, Mimořádné číslo. Ohlédnutí 1968–1978, (1978), s. 48.

⁴⁹³ MASTNAK, Tomas: *The Reinvention of Civil Society: Through the Looking Glass of Democracy*, s. 343; VÍCE JUDT, Tony: *Poválečná Evropa*. Praha: Slovat, 2008, s. 576–601.

⁴⁹⁴ FALK, Barbara J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, s. 316.

⁴⁹⁵ FALK, Barbara, J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*, s. 316–325.

přinášela Charta koncept *aktivního občanství*, které namísto zajišťování institucionálních předpokladů konstituce občanské společnosti kladlo důraz na osobní „spoluzodpovědnost“ při jejím uskutečňování. Každý člověk mohl podle tohoto pojetí odmítnout vlastní apatii a indifferenci a postavit se za svá práva. V prohlášení Charty 77 se přímo uvádělo, že „[o]dpovědnost za dodržování občanských práv v zemi padá samozřejmě především na politickou a státní moc. Ale nejen na ni. Každý nese svůj díl odpovědnosti za obecné poměry, a tedy i za dodržování uzákoněných paktů, které k tomu ostatně zavazují nejen vlády, ale i všechny občany.“⁴⁹⁶

Otázka konkrétních forem společenské spoluodpovědnosti se posléze stala předmětem mnohých polemik a diskuzí uvnitř Charty, především do jaké míry se „běžný občan“ má a může angažovat proti režimu ve chvíli, kdy mu za to hrozí existenční postih. Tyto otázky vyvolaly celou řadu kritik o elitismu a mravní nadřazenosti, povaze politické taktiky vůči „běžným občanům“ a konceptu „nezávislosti“. „Politická politika“ zde nespočívala v prosazování určitého politického programu tak, jak tomu bylo v opozici především na počátku sedmdesátých let (a opět na koci let osmdesátých). Aktivisté politického disentu pochopili, že politika se může vytvářet jen tam, kde je povolen alespoň minimální prostor pro konfliktní vyjednávání. Koncept „politické politiky“, který jistě nebyl vlastní pouze reformním komunistům v Chartě spočíval v předpokladu, že opozice by neměla apelovat pouze na morální rovinu (spolu)zodpovědnosti, ale měla by se zaměřovat i na systematické budování demokratických struktur (včetně právních) a jejich institucionálních záruk. Jedině uvnitř takových struktur se totiž může realizovat demokratická politika a emancipace člověka.

Citlivost exkomunistů v Chartě na pojem „politické nezávislosti“ vycházela z reformně-komunistického pojetí občanské společnosti šedesátých let. Obávali se, že budování „nezávislého společenského prostoru“ může vést k izolaci a „ghettoizaci“, ale i

⁴⁹⁶ Prohlášení Charty 77. In: PREČAN, Vilém (ed.): Charta 77. 1977–1989. *Od morální k demokratické revoluci. Čs. středisko nezávislé literatury*, s. 12.

Ke konceptu „spolu-zodpovědnosti“ více také FALK, Barbara, J.: The Legacies of Charter 77: The “Gift” of Democratic Dissent. In: DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *Od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci 1977–1989*, s. 33–54; FALK, Barbara, J.: Moc bezmocných a Havlův princip odpovědnosti. In: SUK, Jiří – ANDEĚLOVÁ, Kristina (eds.): *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří. Eseje o Moci bezmocných*. Praha: ÚSD AVČR, 2016, s. 41–46.

depolitizaci opozičních skupin, což bylo v přímém protikladu s koncepcí opozice, ze které tito myslitelé vycházeli.⁴⁹⁷ Leninské pojetí společenské aktivity otevřeně odmítalo možnost nezávislého jednání. Lenin se domníval, že „žít ve společnosti a být na společnosti nezávislý, není možné,“ nezávislá svoboda pro něj byla fiktivní „svoboda měšťáckého umělce.“⁴⁹⁸ Na rozdíl od liberálního pojetí „politické technologie“, kde je (občanská) společnost chápána jako „sféra nezávislá na vládě či státu, případně jako princip kritiky limitů vládnutí/státu,“ marxistické pojetí tendovalo ke sjednocování společenského, stranického, státního a nakonec i individuálního zájmu.⁴⁹⁹ Jak upozorňuje historik Vladimír Tismaneanu, pojem „občanské společnosti“ se dostával do východní Evropy po válce více skrze gramsciánskou koncepci vztahu státu a společnosti než skrze „tradiční“ liberální myslitele.⁵⁰⁰ Reformně-komunistický koncept socialistické občanské společnosti se blížil více pojetí vycházejícímu z teorie hegemonie než liberální koncepci občanské společnosti jako politicky autonomní sféry.

Tuto tezi vyslovil již v roce 1994 americko-maďarský politolog Andrew Arato, podle nějž byly diskuze o občanské společnosti v šedesátých letech oživeny východoevropskými kritiky socialistického autoritarismu (pro východní Evropu zmiňuje Kolakowského, Vajdu, Michnika a Mlynáře). Arato poukazuje na to, že právě návrat k myslitelům jako byl Gramsci (případně „mladý“ Marx) umožnil těmto kritikům znovu promýšlet marxistickou koncepci oddělení státu a společnosti a jejich vzájemného působení.⁵⁰¹ V československém kontextu na tuto skutečnost poukazuje také Joe

⁴⁹⁷ Mlynář se dokonce vyslovil, že je třeba diferenciovat a ne každé „nezávislé“ uskupení může aspirovat na politickou opozici a že díky tomu se do popředí dostávají kulturní jevy, které nemají s politickou opozicí podle ně co dělat a ve fungující pluralitní společnosti by „nikoho by při tom nenapadlo, vydávat je třeba za součást politicky a společensky významného hnutí za občanská práva a politickou svobodu. (...) některé aktivity, které se doma takto dostanou pod široký pojem disidentství a boje za lidská práva, by třeba v dnešní západoevropské společnosti přivedly jejich nositele k tomu, aby žili v prostředí svých vlastních komun, odjeli do budhistických klášterů (...) Nikdo by je za to nepronásledoval, nezavíral, ale také by je nikdo nepovažoval za víc než za marginální skupiny, které nevzbuzují žádný zvláštní zájem.“ Cit dle PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds.): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken*, s. 54.

⁴⁹⁸ LENIN Vladimír, I.: O Stranické organizaci a stranické literatuře. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 10. Praha: Státní nakladatelství politické literatury, 1954, s. 39.

⁴⁹⁹ MERVART Jan – RŮŽIČKA, Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*, s. 93.

⁵⁰⁰ TISMANEANU Vladimír: Civil society, Pluralism, and the Future of East and Central Europe. *Social Research*, Roč. 68, č. 4 (2001), s. 978.

⁵⁰¹ ARATO, Andrew: The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society and Directions for Future Research. *Javnost - The Public*, Roč. 1, č. 1 (1994), s. 45.

Feinberg, který se vymezuje vůči ryze „liberálnímu čtení“ disidentských úvah o fungování občanské společnosti, jak ho praktikovali především západoevropští političtí teoretikové v devadesátých letech.⁵⁰² Feinberg se zaměřuje na ideové kořeny diskuzí o občanské společnosti v šedesátých letech na příkladu Miroslava Kusého, Zdenka Mlynáře a Michala Lakatoše a připomíná, že gramsciánská tradice marxismu občanskou společnost nechápala jednoznačně kladně, tak jak byl pojem vykládán po roce 1989, nýbrž jako ambivalentní prostor, jehož charakter byl určovaný konkrétní praxí, která se v něm uskutečňuje. V prostoru občanské společnosti se tedy mohla uskutečnit emancipační praxe, ale také se zde mohly znemožňovat určité druhy emancipace.⁵⁰³ Občanská společnost tedy nebyla chápána pouze jako nástroj státní moci vytvářející v rámci daného „historického bloku“ hegemonii „ale také jako vhodný nástroj pro její subverzi a formování (kontra)hegemonie (...).“⁵⁰⁴ Tomuto pojetí se ve svých pracích nejvíce blížili Michala Lakatoš a Zdeněk Mlynář. Ti chápali jako občanskou společnost „infrastrukturu politiky, například nevládní společenské instituce jako například odbory, ale také formální reprezentativní orgány všech úrovní.“⁵⁰⁵ Na rozdíl od liberální demokracie, opozice v socialistické demokracii neměla stát proti systému, ale představovat „oponenturu“ zevnitř systému a tímto způsobem přispět k vlastní kritické sebereflexi.⁵⁰⁶

Přestože v sedmdesátých letech se v myšlení opozice akcent na institucionální význam občanské společnosti vytrácí, dědictví reformně-komunistické teorie je zřetelné v momentu uvažování o participaci širších vrstev obyvatel na opozičním jednání a v důrazu chápání občanské sféry nikoli jako oblasti nezávislosti na politice, ale

⁵⁰² FEINBERG, Joe: Občan alebo človek? Alebo, či v reformnom procese šlo vôbec o občiansku spoločnosť..., s. 64 – 89.

⁵⁰³ Tamtéž, s. 69-70.

⁵⁰⁴ MERVART, Jan: *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*, s. 77.

Jan Mervart vysvětluje, že Gramsci nepojímal sféru státu a společnosti odděleně, ale jako „spojité nádoby“: jako politickou sféru (diktaturu disponující donucovacími prostředky) a hegemonii – občanskou společnost založenou na aktivním a dobrovolném konsenzu s politickou sférou –, která je „vykonávaná prostřednictvím organizací tzv. privátních, jako je církev, společenstva, školy atd. Obojí se přitom vzájemně podmiňuje, stát chrání občanskou společnost „pancířem donucování“ a občanská společnost představuje rezervoár a základ moci i stability státu.“ Tamtéž, s. 75.

⁵⁰⁵ TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II, Part I*, s. 420.

⁵⁰⁶ Tamtéž.

Více také WILLIAMS, Kieran – KRAPFL, James: *For a Civic Socialism and the Rule of Law: The Interplay of Jurisprudence, Public Opinion and Dissent in Czechoslovakia, 1960s–1980s*, s. 23–44.

především jako prostoru každodenního politického vyjednávání. Významný myšlenkový příspěvek k této problematice tvoří dílo Zdeňka Mlynáře, který sice akceptoval minimalistický „nepolitický“ program Charty 77, ovšem zároveň o opoziční činnosti vždy přemýšlel v intencích politického boje a vytváření hegemonie uvnitř společnosti (jakkoli se to v sedmdesátých letech mohlo zdát neuskutečnitelné). Nikoli ve formulaci konkrétního politického programu, nýbrž ve snahách o mobilizaci široké veřejnosti ve prospěch chartistických cílů spočívala reformně-komunistická kritika principů „nepolitické politiky“. Participující občané, kteří mají možnost měnit instituce, ve kterých působí (nikoli vytvářet paralelní) představovali v tomto pojetí občanské společnosti důležitou součást potenciálního politického boje. Sféra občanské společnosti tedy nebyla pouze negativním prostorem, kam nemůže zasahovat stát, ale také oblast, která státní politiku koriguje a kde se vyjednává ideologická hegemonie.

Z hlediska principu hegemonie uvažoval ve vztahu k Chartě i Jiří Pelikán a definoval postoj, který lze nazvat „nestraničným reformismem“, tedy vírou v mimostraničský tlak, tlak občanských hnutí a paralelních kulturních struktur, který nakonec způsobí i změny uvnitř strany, která pro něj stále byla reálná za předpokladu, že bude vyvolaná vnějším působením skrze masovou mobilizaci společnosti. Jedinou možnost dalšího postupu Charty 77 tak Pelikán viděl v otevřené politizaci Charty 77, která se má stát „politickou silou“ a díky tomu „nebude působit jen na periferii moci, ale přímo v jejím centru a jež bude sto donutit vládnoucí skupinu k politickým koncesím.“⁵⁰⁷ Podle Pelikána měla taková politizace probíhat především masovou mobilizací dělníků a mládeže, bez nichž občanská hnutí sice můžou dosáhnout „dílčích ústupků a změn ve vládnoucí skupině, ale nemůžou dosáhnout změny systému (...).“⁵⁰⁸

Politizace širokých vrstev obyvatelstva tedy dávala i naději v možnou iniciaci reformy uvnitř strany. Pelikán se domníval, že stejně jako v roce 1968 by měl být „mimostraničský“ občanský tlak schopný donutit vládnoucí skupinu alespoň k dílčím změnám a vyvolat tak i uvnitř vládnoucí strany nový „diferenciační proces,“ ze kterého

⁵⁰⁷ PELIKÁN, Jiří: Pražské jaro není konec nýbrž začátek. Ani reforma, ani revoluce – nové cesty ve Východní Evropě, s. 46.

⁵⁰⁸ Tamtéž, s. 50.

se „vynoří racionálněji myslící funkcionáři, kteří budou chápat – ovšem vždy pod tlakem hnutí i krizové situace – nutnost změn a reforem.“⁵⁰⁹

Jednu z nejobsáhlejších kritik postupu Charty 77 přednesl Zdeněk Mlynář na semináři pořádaném katolickou laickou organizací *Opus Bonum*, jež se konal v dubnu 1979 v bavorském Frankenu. Tato pravidelná sympozia o možnostech a taktice domácí i exilové opozice se stala jednou z výrazných platforem dialogu mezi exilovými reformními komunisty a křesťanskými aktivisty. Vznik Charty 77, v níž se spojily v odporu proti režimu osobnosti, které stály na různých politických pozicích, podnítil aktivisty *Opus Bonum*, aby se pokusili o něco podobného také v exilu. Podobně jako Charta 77 se toto uskupení definovalo jako organizace, která „nesupluje a nechce suplovat politiku“ a zvalo osobnosti z celého československého exilu, napříč ideovými proudy, kulturními, náboženskými či sociálními rozdíly.⁵¹⁰

Mlynář zde již vstupoval do polemik, které probíhaly jak v samizdatových, tak i exilových publikacích a týkaly se otázek hrdinství a elitářství, ale i marginalizace a „ghettoizace“ Charty.⁵¹¹ Politika reformních komunistů byla již od samého počátku normalizace orientovaná na to oslovit a mobilizovat „masy“ lidí. I to si zpočátku vzniku slibovali od Charty, zvláště po velmi agresivní protirežimní kampani, neboť ta sice měla lidi od Charty odradit, zároveň se někteří disidenti domnívali, že se tím povědomí o

⁵⁰⁹ Tamtéž.

⁵¹⁰ PLACÁK, Petr: Lidská práva aneb Člověčenství. Charta 77 na půdě exilové organizace *Opus bonum*, s. 26–36.

⁵¹¹ Zhruba po roce fungování Charty 77 se začaly objevovat první hlasy, které začaly zpochybňovat princip morálního protestu jako účinné opoziční taktiky. Jedna z prvních obsáhlých diskuzí byla vedena kolem fejetonu Ludvíka Vaculíka *Poznámky o statečnosti*, kde Vaculík vyzýval chartisty, aby dobře zvážili, jaké činy jim stojí za to, aby se za ně nechali zavírat do vězení. Upozorňoval, že hrdinské činy se nehodí do života a těmto činům se daří jen v mimořádných situacích, které nesmějí trvat dlouho. Podle Vaculíka hlavní útok není veden ani tak proti hrdinům, jako „proti tomu, co jsme považovali za normu práce, jednání a vztahů (...) Proto jsou pravé nálože stále nových druhů rozmístřovány do davu, kde nemají nikoho existenčně a tělesně zničit, nýbrž přivodit v něm změnu norem.“⁵¹¹ V podobném duchu napsal ve stejné době další fejeton *Dizi-rizika* i Petr Pithart, kde kritizoval figuru Havlova zelináře a morální nárok, který vzniká v apelu vzbouření se proti moci. Havlovy úvahy o vztahu „živého zelináře k papírovému heslu“ označil jako „kvintesenci naší pošetilé, intelektuálsky radikální omezenosti.“ Kritizoval také „přemrštěnou statečnost“ a vyzdvihuje „drobnou práci“. Část diskuze byla uveřejněna v časopise *Svědectví*: VACULÍK, Ludvík – HAVEL, Václav – PITHART, Petr – DOBROVSKÝ, Luboš – KLÍMOVÁ, Helena – BENDA, Václav: Chartisté o sobě a mezi sebou. *Svědectví*, Roč. 15, č. 58 (1979), s. 257–276.

požadavcích dokumentu rozšíří napříč různými vrstvy obyvatel.⁵¹² Význam politicky aktivní menšiny ovšem pro reformní komunisty nebyla zanedbatelný. Mlynář mimo jiné zdůraznil, že leninský bolševismus jako politický směr „vždy věděl a mnohokrát v praxi prokázal, že malá menšina sehrává velkou politickou roli, jestliže ví, co chce a je si vědoma svých možností. Takže sama skutečnost, že lidé masově neříkají totéž, co menšina, nebo že říkají často něco zcela jiného, ještě nemusí znamenat, že i politický význam té menšiny je malý.“⁵¹³ Mlynář ovšem zároveň otevřel otázku neúspěchu Charty, který spatřoval především v její neschopnosti ovlivnit širší společenské vědomí a vyvolat kritickou společenskou odezvu.

Charta se podle něj někdy „jednostranně až extaticky soustřeďuje na obhajobu vyhraněně morálního postoje ke skutečnosti a na problém, zda a jak v obecné podobě dělat kompromisy, nakonec dospěla by mohl mít klíčový politický význam pro Charty 77.“⁵¹⁴ Reagoval zde na Vaculíkův fejeton „Poznámky o statečnosti,“ který otevřel otázku, do jaké míry se může „běžný občan“ aktivně a každodenně angažovat v kritice normalizačního režimu. Mlynář se obával, že Charta je v nebezpečí, že se „změní ve hnutí, které většině společnosti bude připadat jako exkluzivní záležitost, které má jen málo anebo nic společného s životem a problémy normálního člověka (...) je tu nebezpečí, že toto společenství se stane pro obrovskou většinu lidí něčím, co jakoby s nimi nemá vlastně nic společného, že se začne vytrácet vědomí, že těch několik stovek lidí dělá i cosi pro nás, pro několik milionů.“⁵¹⁵

Podobnou obsáhlou kritiku Charty 77 přednesl Jiří Pelikán na sympoziu věnovaném reflexi desíti let od Pražského jara. Zpochybnil zde „elitní“ roli inteligence, která měla podle něj v opozici příliš velký vliv a vznikalo tak podle něj „nebezpečí, že se hnutí zabývá příliš jednostranně problémy intelektuálů a méně tím, co hýbe normálními občany a tím se od nich nutně izoluje. Stává se pak spíše MORÁLNÍM (sic) než politickým elementem. Takový postoj ale znamená nebezpečí pro opoziční hnutí nechat

⁵¹² Příspěvek Zdeňka Mlynáře na konferenci ve Frankenu. In: PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken*, s. 44.

⁵¹³ Tamtéž, s. 68.

⁵¹⁴ Tamtéž.

⁵¹⁵ Tamtéž, s. 50.

se zatlačit do GHETA, tedy tam, kde je vládnoucí režim chce mít. ⁵¹⁶ Pelikán viděl morální postoje a kritéria jako důležité hodnoty, které ovšem nemají politický efekt, pokud nejsou podporovány konkrétními politickými akcemi. Opoziční smysl hnutí tedy spočíval v tom, že neustále intervnuje do sféry, kde se rozhoduje o zájmech lidí a kde se vypracovává politika. Politickým faktorem se tak občanské hnutí mohlo podle Pelikána stát jen pokud se mu podaří prorazit zdi „izolace“, „jíž mu vnucuje režim a když bude moci svým VLIVEM a SILOU působit směrem DOVNITŘ vládnoucí mocenské sféry.“⁵¹⁷

Implicitní předpoklad, že jakékoli opoziční hnutí by mělo oslovovat co nejširší část společnosti, byl zřetelný v postupující kritice konceptu nepolitické (morální) kritiky režimu jako kritiky spojené příliš s problémy inteligence, která vede k izolaci a ghettoizaci. Rodil se tak určitý typ „disidentského demokratického populismu“, který vnášel do diskuze o demokracii dichotomie jako inteligence x „normální lidé“, intelektuální problémy x každodenní problémy, většina (patnácti milionů) x menšina či ghetto, srozumitelnost x odtrženost. Morální postoj „sebeobětování“ zde byl chápán jako určitý typ intelektuálního elitářství, který běžným lidem není dostupný. Demokratické principy neměly být odvozovány z určitých ctností vlastních jedinci, které spolu-kultivují politickou kulturu, nýbrž z možnosti podílet se na politickém rozhodování v každodenní realitě. Protesty proti represím nezávislých umělců tak podle některých reformních komunistů nemohly vyvolat masovou mobilizaci obyvatelstva, neboť jejich problémy nebyly v kontextu kritiky dodržování lidských práv pro „běžné československé občany“ srozumitelné.

Mlynář napsal, že je jisté „na místě zveřejnit všechno o tom, jak do domu manželů Princových vtrhla policie se psy a rozehnala koncert undergroundu. Ale při tom je nutno po pravdě vidět, že tento problém není každodenním problémem patnácti milionů československých občanů. Ti si mohou říkat: to se mě vlastně netýká, já doma žádné mejdany nepořádám a dlouhé vlasy nenosím. To přece nemusejí být zlí lidé, kteří takto

⁵¹⁶ PELIKÁN, Jirí: Pražské jaro není konec nýbrž začátek. Ani reforma, ani revoluce – nové cesty ve Východní Evropě, s. 46.

⁵¹⁷ Tamtéž, s. 47.

reagují, to vůbec nejsou lidé, kteří souhlasí s režimem, kteří netrpí potlačováním práv a politických svobod. Ale musí se najít jim srozumitelné zprostředkování mezi jejich starostmi a problémy a mezi problémy těch, na které policie přišla se psy. A jsou bohužel náznaky toho, že problematika, která převažuje ve veřejně sledovatelné činnosti Charty, velmi často není problematikou každodenního života těch patnácti milionů.⁵¹⁸ V tomto smyslu Mlynář apeloval na to, aby hnutí na obranu lidských práv soustřeďovalo svoji pozornost mimo VONSu také tam, kde jsou porušována tato práva masově a každý člověk si tak může uvědomit své znevýhodněné postavení, neboť podle něj „většina těch patnácti milionů nepočítá s tím, že oni se dostanou do vězení.“⁵¹⁹

V těchto diskuzích se tak zřetelně vyjevoval také rozdíl v chápání pojmu politické demokracie napříč disentem. Politická demokracie byla reformními komunisty chápána v kontextu demokracie participativní a politická práva měla sloužit především k možnosti podílet se na společenském dění. Politické svobody pak měly fungovat především jako záruka možnosti takové participace. Tento participační princip, který se rozvíjel v reformně-komunistické teorii od šedesátých let chápal občanskou společnost nikoli jako nezávislou oblast kulturní autonomie, ale jako prostor každodenního politického vyjednávání na pomezí institucí a společnosti. Opoziční úvahy bývalých reformních komunistů v Chartě o občanském aktivismu se tak již méně zabývaly otázkami možností občana „uniknout“ do nezávislé sféry, která bude chráněna od politické intervence.

Podle Mlynáře se občanský aktivismus měl budovat v „každodenním“ životě, na pracovištích, v odborových organizacích, ve školách – tam, kde se pohybuje většina. Jedině tímto způsobem totiž mohlo být zaručeno oslovení co nejširších vrstev obyvatelstva. I z tohoto důvodu se mezi reformními komunisty objevovala kritika rozšířené opoziční strategie (a teorie) budování tzv. paralelních struktur, kterou v československém kontextu nejsystematičtěji definoval Václav Benda (který představoval jednoho ze zásadních představitelů katolického politického disentu). Bendova představa

⁵¹⁸ Příspěvek Zdeňka Mlynáře na konferenci ve Frankenu. In: PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken*, s. 51–52.

⁵¹⁹ Tamtéž, 52.

vycházela z teze, podle níž byly možnosti reformismu vyčerpány a „zevnitř“ komunistických stran se již nedají čekat žádné pozitivní změny. Reformně-komunistickému pojetí občanského aktivismu tato teorie jistě konvenovala ve snaze překonat čistě morální pojetí odporu, neboť Benda se domníval, že „abstraktní mravní postoj“ je „jen gestem, které sice může být maximálně účinné, jehož působení je však limitováno několika týdny nebo měsíci,“⁵²⁰ zároveň ovšem apeloval na vznik paralelních politických struktur, které měly zahrnovat „škálu úkolů od výchovy k občanskému vědomí a odpovědnosti přes vytváření podmínek pro politickou diskusi a formulaci teoretických názorů až po podporu konkrétních politických proudů a seskupení.“⁵²¹

Zdeněk Mlynář spatřoval v budování paralelních společenských struktur (především vzdělávacích a informačních) důležitý strategický moment opozičního jednání, ovšem v principu budování alternativních společenských, kulturních i politických struktur viděl potenciální nebezpečí. Tyto struktury podle něj měly „v totalitních systémech také ráz ghetta, který je neodstranitelný.“⁵²² Dále nebezpečí spočívalo v nejasné organizaci celé paralelní kultury, která ve srovnání se státními a vládními institucemi vždy bude mít jen omezené možnosti vlivu na obyvatele, a také větší sklon k deformacím. Jako příklad uváděl tzv. druhou ekonomiku, která byla „svého druhu živelně vznikající paralelní ekonomická struktura – ale není to struktura zdravá, je to spíše něco parazitního, co je deformováno oficiálním systémem, protože to existuje ve skulinách, vzniklých jeho nedostatky. A něco podobného – neříkám, že totéž, ale cosi podobného – může za jistých okolností hrozit i jiným lidským činnostem, které jsou zatlačeny výlučně do světa paralelních struktur.“⁵²³ Navíc, a to byl argument, který se u Mlynáře objevoval častěji, spočíval problém také v tom, že do rámce těchto paralelních struktur byly násilím vytlačeny všechny politické orientace, které neodpovídaly oficiálnímu výkladu politiky. Mlynář naznačoval, že některé skupiny by podle něj měly zůstat politicky marginalizovány i v paralelních strukturách, neboť se z hlediska jeho vlastního

⁵²⁰ BENDA, Václav: *Noční kádrový dotazník a jiné boje*. Praha: Agite/Fra, 2009, s. 57.

⁵²¹ Tamtéž, s. 63.

⁵²² MLYNÁŘ, Zdeněk: *Charta 77 po dvou letech (druhá část)*, s. 10.

⁵²³ Příspěvek Zdeňka Mlynáře na konferenci ve Frankenu. In: PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds.): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken*, s. 53.

komunistického přesvědčení jednalo o „sektářské politické proudy“ (konkrétně uváděl orientaci „revolučního marxismu“ či trockismu).⁵²⁴

Podíváme-li se na intelektuální aktivity reformních komunistů v Chartě z perspektivy Marušiakovy typologie, lze tvrdit, že skupina Listy ve své většině tíhla k politicky profilovanější aktivitě, „která by umožnila skloubit ideály socialistické opozice s hnutím na obranu lidských práv.“⁵²⁵ Panoval zde sice souhlas, že Charta 77 nevytváří politickou opozici, ovšem v jejím rámci by mohla legitimně vznikat uskupení, která by se stala nositeli specifických politických projektů a připravovala by změnu režimu.⁵²⁶ Jiří Pelikán explicitně prohlásil, že „spojení v hnutí neznamena, že jednotlivé složky opozice mají přestat existovat či vzdát se svých názorů. Společná solidarita, disciplína a tolerance přece nevylučují pokračování diskuse i rozvíjení paralelního politického života mimo rámec hnutí, v samostatných skupinách či proudech. Jedním z nich bude jistě ‚reformně komunistický‘.“⁵²⁷

Reformní komunisté v Chartě v tomto ohledu akceptovali a podporovali mimostranický tlak na oficiální instituce, ovšem snažili se najít jinou strategii demokratizace společnosti než budování emancipačního hnutí výlučně vně systému, jako nezávislou sílu, která nehledá žádná politická spojení s oficiálními institucemi. Přesto, že akceptovali nepolitickou základnu, kterou nabízela Charta, jako důležité východisko protirežimní kritiky, nepovažovali ji za dlouhodobě efektivní z hlediska mobilizace politického potenciálu ve společnosti. Principy reformního komunismu se sice zdály na konci sedmdesátých let pro opoziční taktiku jako politicky zcela neadekvátní, ovšem budovat silné občanské hnutí, které by se hlásilo k principům demokratického socialismu, a vytvářelo by tlak uvnitř oficiálních struktur, se zdálo být reálným krokem, jak překonat izolaci a marginalizaci a rozšiřovat povědomí opozici (slovy Gramsciho budovat hegemonii) uvnitř širších vrstev obyvatelstva v rámci jejich každodenního působení. Dva roky po vzniku Charty 77 považoval Zdeněk Mlynář reformně-komunistický politický

⁵²⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: Charta 77 po dvou letech (druhá část), s. 10.

⁵²⁵ CACCAMO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním, s. 367.

⁵²⁶ Tamtéž.

⁵²⁷ PELIKÁN, Jiří: Možnosti a cesty změn „reálného socialismu“: Nad knihou „Alternativa“ Rudolfa Bahro. *Listy*, Roč. 9, č. 5 (1979), s. 21–28.

program z roku 1968 za „nejucelenější politicko-programovou představu o socialistické alternativě k totalitnímu sovětskému modelu.“ Přestože v politických podmínkách sedmdesátých let již tato koncepce nebyla použitelná Mlynář připomínal, že na tento program je třeba brát zřetel při snaze tvořit nové politické koncepce, „které budou hlouběji kritické a perspektivněji nosné v některých zásadních otázkách (např. v otázce politické demokracie, svobody lidí a lidských práv atd.), které však zároveň budou s to nakonec ve sféře praktické politiky správněji odhadnout a využít reálné mocenské silokřivky vnitřní i mezinárodní politiky, než to dokázali reformní komunisté v KSČ v roce 1968.“⁵²⁸

⁵²⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: Charta po dvou letech (druhá část), s. 9.

Reformně-komunistická kritika systémů sovětského typu a možnosti reform v Československu

Následující kapitola je rozdělena do tří částí. Všechny tři spojuje pokus o pokračování kritických sociálně-vědních debat z šedesátých let a poskytnutí podrobné analýzy fungování a povahy tzv. systémů sovětského typu (SST). Za ty byly považovány sociálně politické systémy v tehdejší zemích Varšavské smlouvy. Teorie SST tedy byla mimo jiné politicko-geograficky vymezená a nezabývala se analýzami jiných komunistických režimů (například Jugoslávie nebo Číny). První část se věnuje pokusům o zhodnocení československého vývoje v šedesátých letech jako specifického případu cestě k demokratizaci systému sovětského typu, ve druhé části se zaměřují na interpretace těchto diskuzí pomocí teorie totalitarismu, a nakonec třetí část popisuje, jak tyto analýzy přispěly k formulacím možných politických změn ve východním bloku.

Pražské jaro a jeho význam při reformě systémů sovětského typu

Reflexe porážky pražského jara se stala integrální součástí posrpnového myšlení reformního komunismu a představovala důležitou komponentu jak v kritice normalizačního režimu, tak i ve snahách o budování mezinárodní komunistické a socialistické solidarity. První studie a pokusy o organizované semináře pocházely hlavně z exilu, kde část reformně-komunistického establishmentu začala budovat nové politické a akademické kariéry. V prvních letech byli na tomto poli nejaktivnější především Jiří Pelikán, Ota Šik či Zdeněk Hejzlar. Politické úvahy o porážce pražského jara se odehrávaly ve dvou základních rovinách: jednak v rovině historizující, kde bylo hlavním kritériem hodnocení úspěchů i limitů československého reformního komunismu o demokratizaci společnosti, a jednak aktuálně-politické, v níž šlo především o „definování možností a podmínek další politiky, jež potlačení reformního pokusu přineslo.“⁵²⁹ První reflexe pochopitelně reagovaly především na aktuální politickou situaci v Československu, která zcela zásadně ovlivnila společenský obraz jara 1968. Michal

⁵²⁹ KOPEČEK, Michal: Bod obratu: politicko-historické reflexe roku 1968 v Československu a středovýchodní Evropě. In: TŮMA, Oldřich – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): *1968: Pražské jaro 1968: občanská společnost, média, přenos politických a kulturních procesů*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2011, s. 38.

Kopeček poukázal na charakteristický rys reformně-komunistických historicko-politických rozprav v tomto období: prakticky všechny práce se vymezovaly vůči „protivníkům na dvou frontách“.⁵³⁰ Jednak to byla obrana proti interpretačnímu rámci *Poučení z krizového vývoje*, především proti označení celého procesu jako kontrarevolučního, nemarxistického a potlačujícího třídní a stranické hledisko. Druhou rovinou byla obrana reformního procesu proti nekomunistické či antikomunistické kritice, která postupně získávala dominantnější pozici i v rámci disidentských společensko-historických reflexí. Přestože si reformně-komunističtí intelektuálové jasně uvědomovali limity demokratizace leninského politického systému, v prvních reflexích se objevuje zřetelná snaha obhájit autoritativní postup strany v roce 1968 jako jedinou možnou strategii k postupnému a stranou řízenému zapojování občanů do procesu společenského rozhodování.

Jedním z prvních pokusů o systematizaci diskuze o povaze a možnosti změn politického systému v Československu byl československo-britský seminář „The Czechoslovak Reform Movement“ pořádaný universitou v Readingu v 12. až 17. července 1971. Seminář neměl pouze vědecký charakter, ale i svou politickou rovinu, k čemuž se hlásila sama redakce *Listů*. Později se v *Listech* objevilo hodnocení mezinárodního semináře jako důležitého pomocníka „v našem úsilí informovat ty, kteří mají vliv prostřednictvím svých univerzitních funkcí na tisíce západních studentů a svého pera na milióny čtenářů vysvětlovat pravdivě, co je člověku v západním světě na vývoji východně od Labe jen těžko, nebo nedostatečně pochopitelné a tak nacházet, soustřeďovat a mobilizovat stále větší počet skutečných přátel a spojenců, kterých bylo našemu státu v boji za samostatný a svobodný vývoj vždy zapotřebí.“⁵³¹

Diskuse se soustřeďovala především na vztahy mezi politickými a ekonomickými faktory reformního hnutí v Československu, budoucnost československé ekonomické reformy, možnosti transformace KSČ a změn v politické struktuře a perspektivy reformem v systému diktatury jedné strany a obecně a perspektivy reformem v systému diktatury jedné strany. Výsledkem semináře byla jedna z prvních publikací exilového nakladatelství

⁵³⁰ Tamtéž.

⁵³¹ Seminář v Readingu, *Listy*. Roč. 1, č. 6 (1971), s. 44–45.

Index – sborník *Systémové změny*, který vyšel v roce 1972. Byly zde publikovány příspěvky čelních reformně-komunistických teoretiků (ekonomů či sociologů) či jiných vysoce postavených funkcionářů, kteří v šedesátých letech aktivně promýšleli možnosti komunistické demokratizace (konkrétně Ivan Bystřina, Zdeněk Hejzlar, Jiří Kosta, Alexej Kusák, Antonín J. Liehm, Adolf Müller, Jiří Pelikán, Jiří Sláma, Ota Šik).⁵³²

Všechny příspěvky se vztahovaly různým způsobem k dosavadním pokusům „změnit byrokraticko-politický systém v Československu.“ Cílem diskuze byla snaha o postižení vývoje tzv. systémů sovětského typu v různých stádiích krizí a pochopit možnosti jejich změn, především na příkladu československé politické krize v šedesátých letech. Mimo explicitního vymezení vůči narativu *Poučení* je zde ovšem patrná i snaha o kritiku nastupujícího paradigmatu o nemožnosti demokratické politické reformy komunistických stran ve východní Evropě, která se začala etablovat mezi západoevropskými i východoevropskými intelektuály po roce 1968. To pochopitelně neznamenal vyloučení možnosti jakékoli politické dynamiky. Spíše se mezi opozičními intelektuály jednalo o redefinici pojmu „reforma“, která znamenala změnu, jenž bude probíhat především „tlakem zdola“. S takovým pojetím se část autorů *Systémových změn* ztotožňovala, ovšem mnozí z nich se domnívali, že proto, aby ke změně došlo, nelze apelovat pouze na občanskou nespokojenost a její veřejné projevy, ale je třeba podrobně analyzovat společenskou strukturu a pochopit role jednotlivých sociálních skupin ve vztahu k moci. Právní teoretik Ivan Bystřina napsal, že je nutné „pochopit specifickou úlohu jednotlivých společenských vrstev, tříd a skupin ve vývoji, v rozkladu a v přípravě pádu daného systému.“⁵³³

Bystřina i ostatní autoři se vyrovnávali s typem nekomunistické či antikomunistické kritiky pražského jara, jak je formulovali především Pavel Tigrid, Růžena Presiner či Ivan Sviták. Tyto kritiky zaznívaly vůči reformně-komunistickému projektu již v samotném roce 1968 a později argumentovaly, že československý komunistický systém byl nereformovatelný a že byl „odsouzený k neúspěchu“ již od samého počátku, že tento

⁵³² PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*.

⁵³³ BYSTRINA, Ivan: Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara. In: PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*, s. 8.

neúspěch předurčily vnitřní antagonismy a kontradikce, a že i bez intervence by nakonec stejně byl „podán konečný důkaz o jeho vlastních smrtelných předpokladech.“⁵³⁴ Reformně-komunistická „odpověď“ na obdobnou kritiku spočívala především na dvou pilířích. Jednak se část autorů již začala stavět k tzv. systémům sovětského typu jako k systémům, které nelze nazývat socialismem. Legitimitu pro svá prohlášení hledali přímo u díla Karla Marxe. Z detailní analýzy sociální stratifikace vyvodil Ivan Bystřina, že nešlo o degeneraci či stalinskou deformaci zřízení, jež bylo původně socialistické, nýbrž od samého počátku o diktaturu ‚jménem proletariátu‘, jež se v průběhu doby stále zřetelněji projevovala jako diktatura úzké oligarchické skupiny nad proletariátem a proti němu.⁵³⁵ V souvislosti s takovýmto pojetím vývoje po roce 1948 se také reformně-komunističtí intelektuálové, kteří v šedesátých letech revidovali postuláty marxismu-leninismu, začali ideově otevírat kritickým analýzám východoevropských komunistických společností, jako byly například teze o „degeneraci proletářského státu“ , koncepce státního kapitalismu, novo-levicového pojetí „autoritářské sociální struktury“ a techno-byrokracie či nové konceptualizace tzv. společností sovětského typu.

Druhým společným pilířem představených studií byl fakt, že se autoři nezaměřovali tolik na „pražské jaro“ jako celospolečenský fenomén, ale šlo jim o vysvětlení toho, proč reforma selhala „uvnitř“ strany a proč došlo k takové politické krizi, která vyprovokovala násilnou vojenskou intervenci. Prognóza „ex post“ o predestinaci nevyhnutelného zániku reformního pokusu byla většinou odmítnuta, především s ohledem na to, že nestihla být historicky „prozkoušená“ kvůli sovětské invazi. Část intelektuálně aktivní socialistické opozice se v tomto období shodla na tom, že „v daných strukturách“ mohla

⁵³⁴ TIGRID, Pavel: Revanšisté k moci! *Svědectví*, Roč. 10, č. 38 (1970), s. 207–230; SVITÁK, Ivan: Extremismus pravdy. *Svědectví*, Roč. 10, č. 37 (1969), s. 29–32; PREISNER, Rio: Blouznivci našich úhorů. *Svědectví*, Roč. 11, č. 42 (1971), s. 249–254; SVITÁK, Ivan: Od výprodeje iluzí k socialistické demokracii. *Svědectví*, Roč. 11, č. 42 (1971), s. 239–248.

Ve východoevropských opozičních diskuzích narativ o nereformovatelnosti komunistických režimů po roce 1968, nejvíce „zpopularizoval“ Leszek Kolakowski ve svém textu Teze o naději a bezvýchodnosti (*Svědectví*, Roč. 11, č. 42 (1971), s. 255–268.), kde rozebíral „zvláštnosti sovětského modelu socialismu“ a redefinoval pojem „reformy komunistického režimu“, která již nemůže probíhat skrze stranu, ovšem má potenciál se uskutečnit „tlakem zdola“. Ivan Bystřina se snažil ve svých analýzách dokazovat pravý opak. Tvrdil, že „v průběhu roku 1968 nabýval vrchu v rámci KSC reformní proud, jehož konečným cílem byla transformace politického systému stalinského typu v „otevřený pluralistický systém demokratického socialismu“.

⁵³⁵ BYSTRINA, Ivan: Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara, s. 14.

být postupná demokratizace uplatněna jen umírněnými reformními komunisty, tedy především těmi, kteří by nedali prostor zcela spontánnímu vznikání nezávislých občanských iniciativ a úplnému zrušení cenzury.⁵³⁶

Dalším významným faktorem, který měl potenciálně bránit demokratizaci, byly limity v oblasti vztahu ekonomiky a politiky. Ota Šik zde zdůvodnil nutnost socialistické syntézy plánu a trhu, tedy model, který chápal jako podmínku pro demokracii jak hospodářskou, tak i politickou a tím i jako prostředek humanizace společnosti v zemích „byrokraticko-centralistické diktatury“. Bez politických reforem vedoucích k demokracii totiž nebude moci fungovat decentralizované demokraticky plánované tržní hospodářství, které považoval za podmínku pro demokratický rozvoj socialistických společností.⁵³⁷ Podobným směrem se ubíraly i úvahy ekonomů Jiřího Kosty a Jiřího Slámy, kteří potvrzovali Šikovo koncepci nerozlučnosti ekonomické a politické demokratizace, jež jako jediná „může vyřešit státem nevyřešené problémy rozvoje československého hospodářství.“⁵³⁸

To, co zde bylo charakteristické pro všechny první analýzy československého reformního procesu byla především víra, že systémy sovětského typu lze měnit a demokratizovat a že československý reformní pokus představuje inspiraci pro další demokratická hnutí ve východním bloku. Výsledkem analýz pokusu o reformu bylo především poznání, že „jakákoli obroda komunistického hnutí a revolučního hnutí není možná bez rozchodu, jasného a radikálního, se (...) sovětským vedením.“⁵³⁹ Na druhou stranu tato první mezinárodní konference odhalila i trvající interpretační rozdíly vůči celé řadě fundamentálních otázek. Například pro Zdeňka Hejzlara byla „předlednová“ společnost „přes všechny deformace socialistickou společností přechodného období,“⁵⁴⁰ tvrzení, se kterým zde část autorů polemizovala. Podobně nejednotné hodnocení podávali autoři například v případě hodnocení úlohy radikální inteligence či v otázce

⁵³⁶ Tamtéž, s. 56.

⁵³⁷ ŠIK, Oto: Demokratické a socialistické tržní hospodářství. In: PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*, s. 271.

⁵³⁸ KOSTA, Jiří – SLÁMA, Jiří: Ekonomická reforma a československé hospodářství. In: *Systémové změny*, s. 129.

⁵³⁹ PELIKÁN, Jiří: „Pražské jaro“ a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí. In: *Systémové změny*, s. 251.

⁵⁴⁰ HEJZLAR, Zdeněk: K politice a vnitřnímu vývoji KS4 po roce 1948. In: *Systémové změny*, s. 87.

obnovení sociální demokracie a pochopitelně i v postojích k nekomunistické části společnosti a jejím na straně nezávislým aktivitám. Na druhou stranu všechny příspěvky ukázaly, že mezi reformně-komunistickou inteligencí panovalo vědomí limitů, které byly dány jak historicky, tak i geopoliticky a že jedním z problémů reformně-komunistické politiky bylo „tradiční české přeceňování eticko-politických postulátů co by faktoru mezinárodních vztahů“⁵⁴¹ a nemyslitelnosti radikální přeměny struktur čistě v národním rámci a bez mezinárodního spojení s „pokrokovými silami.“⁵⁴² Přes všechny odlišnosti, se tak autoři shodli na tom, že v roce 1968 nebyl doceněn mezinárodní aspekt československého vývoje, což byla zkušenost, která vedla socialistickou opozici v exilu k intenzivní snaze o budování mezinárodních politických kontaktů v rámci západoevropského socialistického a komunistického hnutí.

Jeden z nejvýznamnějších příspěvků do teoretické diskuze o charakteru reformně-komunistické teorie a praxe vznikl o tři roky později a stala se jím obsáhlá studie Zdeňka Mlynáře z roku 1975 *Československý pokus o reformu*. Mlynář se tímto počinem prakticky „vrátil“ na opoziční politickou scénu. Po jeho odstoupení ze všech stranických funkcí se stáhl do ústraní a působil jako entomolog v Národním muzeu a nějaký čas do politiky nezasahoval a vyčkával, přestože se s vyloučenými komunisty stýkal a měl podrobné informace o plánech socialistické opozice. Sám k tomu později napsal, že na počátku sedmdesátých let věřil v možnost „jakési kádárizace“ v Československu a proto čekal, jak se situace bude vyvíjet a nezapojoval se do opozičních aktivit.⁵⁴³ Až po více než pěti letech od vojenské invaze, kdy začínalo být jasné, že k zmírnění represí nebude docházet, se Mlynář postupně začal zapojovat do otevřené kritiky normalizačního režimu, začal podepisovat i samostatně psát různé protestní petice a také aktivněji působit v rámci mezinárodního socialistického hnutí. V západní Evropě v té době rezonovaly myšlenky reformního komunismu především v rámci eurokomunistického

⁵⁴¹ MÜLLER, Adolf: K mezinárodním předpokladům systémových změny. In: *Systémové změny*, s. 191.

⁵⁴² PELIKÁN, Jiří: „Pražské jaro“ a mezinárodní komunistické a revoluční hnutí. In: *Systémové změny*, s. 248.

⁵⁴³ GORBAČOV, Michail – MLYNÁŘ, Zdeněk: *Reformátoři nebjívají šťastní*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 35.

„Po smrti Josefa Smrkovského... jsem spolu s několika dalšími členy reformního stranického vedení. Převzal od něj štafetu. Smrkovský si před smrtí tak sám přál, abych spolu s Jiřím Hájkem a Václavem Slavíkem pokračoval v jeho politicko-opoziční aktivitě.“ Více: MLYNÁŘ, Zdeněk: *Socialistou na volné noze*, s. 9.

myšlení, jehož čelní představitelé se k některým aspektům pražského jara přímo hlásili.⁵⁴⁴ Socialistická opozice v exilu se dlouhodobě snažila dostat „československou otázku“ na pořad jednání konference evropských komunistických stran v Berlíně, která se měla konat v roce 1975, nakonec se ovšem uskutečnila až v roce 1976. Právě to byl pro Mlynáře impuls k vypracování obsáhlé analýzy teoretických východisek a praktického průběhu československého reformního pokusu v šedesátých letech.

Přestože práce nezískala na konferenci kýženou odezvu, stala se jednou z prvních zásadních analýz reformně-komunistické snahy o demokratizaci politického systému v Československu a československá socialistická opozice dostala Mlynářovou studii jeden z významných programových podnětů.⁵⁴⁵ Zdeněk Hejzlar v předmluvě k Mlynářově studii napsal, že „důslednější obrana reformního komunismu nebyla před Mlynářem vyslovena a napsaná.“⁵⁴⁶ I zde zaujímal Mlynář postoj vymezující se proti „protivníkům na dvou frontách“, především šlo ovšem o kritiku normalizačního výkladu Pražského jara. Práce se vědomě hlásila „k marxistickému a komunistickému postoji“ a v duchu reformně-komunistické interpretace chápala politickou krizi šedesátých let jako výsledek sporu dvou odlišných tendencí uvnitř komunistické ideologie. Mlynářova analýza byla koncipována jako polemika s právníkem Jaroslavem Matějčíkem, který mu zde sloužil jako typický představitel nového normalizačního způsobu výkladu roku 1968. Matějčíek se ve svých textech zabýval především kritikou „Mlynářova“ výzkumného týmu a jeho pracemi z konce šedesátých let, které označoval jako „pravicový revisionismus“ v oblasti teoretických výzkumů nového modelu politického systému v ČSSR.⁵⁴⁷ Mlynář apeloval na to, aby reformy šedesátých let přestaly být označovány za důsledek „revizionismu a oportunistu“ a aby pomocí důsledného rozboru „československé politické krize“ bylo uznáno, že nešlo o spor „pravověrných marxistů leninistů s renegáty“, nýbrž o dvě rozdílná hlediska na to, co je socialismus a demokracie a jak mají působit v zájmu československé společnosti.

⁵⁴⁴ Viz čtvrtá kapitola této práce Nástup totalitárního paradigmatu a hledání nesovětské verze komunismu.

⁵⁴⁵ Před Mlynářovou studií lze považovat za první obsáhlejší reflexi reformně-komunistické politiky knihu Františka Šamalíka *Československý problém z roku 1972*.

⁵⁴⁶ HEJZLAR, Zdeněk: Předmluva. In: MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu*, s. 7.

⁵⁴⁷ MATĚJČÍEK, Jaroslav. *Politický systém socialismu a kritika pravického revizionismu v ČSSR*. Praha: Academia, 1976.

Mlynář se svojí analýzou pokusil doložit, že stranický vývoj po lednu 1968 neztratil charakter „socialistické obrody“, že z pozice reformně-komunistických tendencí neexistovalo žádné ohrožení socialistického systému a zcela odmítl tvrzení, že by šlo v roce 1968 o to „restaurovat kapitalismus“. Mlynář si ovšem velmi dobře uvědomoval, že jednou z příčin sovětské invaze do Československa byl i fakt spontánní „erupce“ občanského aktivismu, který dalece přesahoval intence reformně-komunistické koncepce včetně Akčního programu. Proto ve své analýze definoval „tři chyby politického vedení“, které způsobily pozdější politickou krizi. Jednalo se o opožděnou publikaci Akčního programu, předčasné a bezmezné uvolnění svobody tisku a konečně prodlužování „stavu provizoria“ odkladem stranického sjezdu a všeobecných voleb.⁵⁴⁸ Tyto faktory reformní politiky podle Mlynáře „zkomplikovaly průběh reformy a napomohly k tomu, aby eruptivní povaha politického vývoje byla udržována příliš dlouho a aby naopak místy vzrůstala, zatímco pro reformu samotnou bylo naopak žádoucí, aby co nejrychleji skončila a celý proces aby vstoupil do fáze stabilizace systému s postupným uplatňováním všech těchto nových - Akčním programem stanovených - prvků.“⁵⁴⁹

Mlynář zde také velmi podrobně představil teoretické koncepce, které vzešly z týmových diskuzí do počátku roku 1968. Tyto koncepce měly sloužit jako přípravné materiály pro další debatu na následujících pět let, kdy se postupně reforma měla zavádět. Podle Mlynáře nešlo ve vědeckém ani politickém smyslu „o nic víc než o podklad první diskusní práce.“⁵⁵⁰ Zde se Mlynář vymezoval především vůči způsobu, jakým normalizační právní věda hodnotila výsledky interdisciplinárního týmu v oblasti politické teorie, neboť tyto výsledky měly být pouhým startovacím torzem budoucí druhé fáze výzkumné práce, která ovšem v důsledku politických událostí v Československu od jara 1968 nikdy nebyla započata. V celé studii je zřetelné, že Mlynářovi záleželo na tom připomínat rozvážnost a dlouhodobost politické reformy, která měla být zaváděna postupně po jednotlivých fázích. Přestože studie byla kritická vůči možnostem

⁵⁴⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu*, s. 135–136.

⁵⁴⁹ Tamtéž, s. 137.

⁵⁵⁰ Tamtéž.

stranických postupů v demokratizaci společnosti, obhajovala zavádění a kontrolu reformem skrze komunistickým establishmentem kontrolovaných institucionálních postupů, neboť jedině tak se podle Mlynáře šlo vyhnout „politicky destrukčním tendencím“.⁵⁵¹

Československý pokus o reformu rezonoval především v exilových diskuzích a nevyhnul se ani kritice, především od nekomunisticky orientovaných autorů, kteří chápali Mlynářův výklad jako obhajobu autoritativního postupu strany vůči nekomunistické části společnosti v roce 1968. Nejkritičtější stanovisko zaujímal Pavel Tigrid ve *Svědectví*, kde byla v roce 1976 otištěna reflexe Mlynářovy studie. Tigrid považoval obdobné interpretace za zcela zkreslující realitu, především pokud se jednalo o možnosti politické plurality, neboť se Mlynář výslovně odvolával k Akčnímu programu KSČ, který v očích mnohých nekomunistů nepředstavoval dokument zajišťující cestu k demokratizaci společnosti, nýbrž dokument, jenž „vedoucí úlohu KSČ potvrdil jako klíčovou zásadu kontrolovaného demokratizačního procesu, a formování skupin mimo komunisty ovládanou Národní frontu označil zcela nepřijatelné.“⁵⁵² V tomto ohledu nebyla pro nekomunistickou opozici Mlynářova analýza ničím víc než potvrzením, že jakkoli „revidovaný“ nebo vylepšený stalinský model komunismu nese v sobě dál zárodek (ba záruku) onoho skluzu k samovládě a totalitě.⁵⁵³

V kruzích socialistické opozice byla práce naopak velmi vyzdvihována jako důležitý podklad pro budoucí strategii opoziční činnosti. Redakce *Listů* napsala, že se jedná o „přísně marxistický a kritický výklad společenské a politické situace“⁵⁵⁴ Zároveň si od textu slibovala, že se stane „předmětem plodné diskuse jak v řadách socialistické opozice, tak i mimo ně a zřejmě i mezi těmi funkcionáři KSČ, kterým není osud

⁵⁵¹ Tamtéž, s. 137.

⁵⁵² TIGRID, Pavel: *Aby se vlk nažral... Svědectví*, Roč. 13, č. 51 (1976), s. 422.

Kritiku Mlynářovy koncepce reformního komunismu rozvinul Tigrid také v recenzi na publikaci *Mráz přichází z Kremlu*. TIGRID, Pavel: Zdeněk Mlynář: *Nachtfrost. Erfahrungen auf dem Weg vom Realen zum menschlichen Sozialismus*. Europäische Verlagsanstalt, Köln/Frankfurt am Main, 1978. *Mráz přichází z Kremlu*, Index, Kolín nad Rýnem, 1978 (recenze na knihu). *Svědectví*, Roč. 15, č. 58 (1979), s. 337–341.

⁵⁵³ Tamtéž, s. 425.

⁵⁵⁴ Významná práce Z. Mlynáře. *Listy*, Roč. 5, č. 6 (1975), s. 6.

socialismu a naší země ještě zcela lhostejný.⁵⁵⁵ Především ovšem šlo o to, že text měl podle Listů potenciál otevřít širokou a teoreticky podloženou debatu o příspěvku československého reformního komunismu uvnitř mezinárodní komunistického hnutí, konkrétně zde stálo, že „zejména ty jeho strany, které vážně hledají východiska z dogmatické sterility — nemůžou přejít Mlynářovu marxistickou analýzu Československé skutečnosti mlčením a jistě k ní zaujme stanovisko.“⁵⁵⁶

Přestože Mlynář ve své práci dovozoval, že představa opakování roku 1968 by byla nerealistická, věřil, že „celkový cíl zůstává s rokem 1968 shodný, neboť shodné jsou i hlavní dosud neřešené společenské problémy a rozpory, které si novou reformní politiku dříve či později nevyhnutelně vymíní.“⁵⁵⁷ I proto se protagonisté socialistické opozice nadále intenzivně snažili integrovat teoretické poznatky o postupu reformy v šedesátých letech do aktivismu mezinárodního komunistického hnutí. V rámci těchto snah získal Mlynář postupně vůdčí úlohu. Po jeho emigraci z Československa v roce 1977 započal novou fázi akademické kariéry v exilu, která nakonec vyvrcholila jeho zaměstnáním v Rakouském ústavu pro mezinárodní politiku (Österreichisches Institut für Internationale Politik) v Laxenburgu u Vídně.⁵⁵⁸ Mlynář se od počátku svého exilového působení snažil o systematizaci bádání o mechanismech československém reformním pokusu, k čemuž využíval rozsáhlé kontakty z období své akademické kariéry v šedesátých letech. V tomto smyslu se vyvíjelo i jeho vyjednávání na mezinárodní úrovni, jak v rámci politologické publicistiky, tak i v rámci jeho působení na mezinárodních politických fórech. Na zasedání Byra Socialistické internacionály v září 1977 pronesl příspěvek, v němž apeloval na „společné zájmy socialistických sil v Evropě,“ kterým by prospělo, „kdyby bylo například při vědeckém institutu některé

⁵⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁵⁶ TIGRID, Pavel: *Aby se vlk nažral...*, s. 424.

⁵⁵⁷ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu*, s. 7.

⁵⁵⁸ Na složité etablování v rámci exilové akademické komunity upozorňuje Alessandro Catalano. Popisuje cestu různými akademickými institucemi od přírodovědeckého muzea až po zmíněný institut v Laxenburgu. Nejprve spolupracoval s různými institucemi, od září 1977 do prosince 1978 jako entomolog v Muzeu dějin přírody (Naturhistorisches Museum) ve Vídni, od března 1979 tři roky jako konzultant Ústavu dr. K. Rennera) a vystřídal několik krátkodobých univerzitních zaměstnání. (v roce 1979 byl například dva měsíce v Oxfordu a přednášel v Salzburku, v akademickém roce 1980/1981 působil dva semestry jako hostující profesor v Brémách, v akademickém roce 1981/1982 zase v Innsbrucku). Od roku 1982 byl zaměstnán v Laxenburgu. Více CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes dissent k ediční činnosti v exilu, s. 306–307.

socialistické strany vytvořeno podobné informačně výzkumné středisko.⁵⁵⁹ Diskuze o potřebě ustanovit určitý typ „východoevropské sovětologie“, respektive využit systematicky potenciálu vědců-aktérů roku 1968 a rozproudit diskuzi o charakteru a možnosti změn v politických systémech východního bloku rezonovala mezi socialistickou opozicí v exilu v této době z různých stran.⁵⁶⁰

Za podpory různých politických, kulturních i univerzitních institucí nakonec z těchto snah, především díky aktivitám Zdeňka Mlynáře, vznikly dva velké výzkumné projekty „Zkušenosti pražského jara 1968“ (1979) a „Krise v sovětských systémech“ (1981). Oba projekty do jisté míry navazovaly na způsob mezioborové spolupráce z druhé poloviny šedesátých let. Také si částečně si osvojily určitý typ samizdatové distribuce, neboť vzniklé strojopisy byly neformálně šířeny uvnitř exilové i domácí opozice.⁵⁶¹ Organizační vedení se původně vyjednávalo mezi Pelikánem a Mlynářem, ovšem po zvolení Jiřího Pelikána do Evropského parlamentu převzal vedení výzkumného týmu prakticky jen Mlynář. V roce 1979 se pak ustanovila vědecká rada, jejímiž členy byly mimo Mlynáře Jiří Pelikán, Eduard Goldstücker, Karel Kaplan, Jiří Kosta, Vladimír Klokočka a Radoslav Selucký.⁵⁶² Stejný rok v lednu byl rozeslán potenciálním autorům dokument „Výzkum problematiky ‚pražského jara‘ z hlediska potřeb západoevropské levice“, který definoval základní politické priority projektu a rámec, v němž by se výzkum měl odehrávat. Projekt si kladl za cíl „zprostředkovat západoevropské levici (eurokomunismům, socialistům a jiným marxistickým proudům) zkušenosti z Československa, které mají bezprostřednější význam pro řešení teoretických a politických problémů související s koncepcemi demokratického socialismu v západní Evropě.“⁵⁶³

⁵⁵⁹ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 4: Strojopis přednášky pro Byro SI v Paříži, 28. – 29. 9. 78 [neuspořádaný fond].

⁵⁶⁰ Podrobněji k organizování diskuzí o sovětských dějinách REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma a v exilu. Vzpomínky na léta 1968–1990*, s. 175–193 (k organizaci projektu *Krise v sovětských systémech*, s. 186).

⁵⁶¹ K diskuzi o organizačním, personálním a finančním zajištění projektů více CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes dissent k ediční činnosti v exilu, s. 317n.

⁵⁶² NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 4: Strojopis předmluvy pro knihu Zdeňka Strmisky [neuspořádaný fond].

⁵⁶³ Cit dle CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes dissent k ediční činnosti v exilu, s. 321.

Projekt „Zkušenosti pražského jara 1968“ čítal 25 obsáhlých studií českých a slovenských autorů a jednalo se o jednu z nejkompexnějších analýz kořenů, průběhu i neúspěchu komunistického reformního pokusu v Československu.⁵⁶⁴ Většina textů nebyla nikdy oficiálně publikována a kolovala pouze mezi určitou částí mezinárodní socialisticky orientované inteligence a československé socialistické opozice v exilu. Některé práce zůstaly pouze jako nevydané rukopisy (část z nich se dnes nachází v Mlynářově fondu v Národním archivu), které neměly žádný dopad na kritickou veřejnost či jejich české verze zůstaly prakticky neznámé. Projekt jako celek nabízí cenný vhled do uvažování reformně-komunistické inteligence deset let po vojenské invazi do Československa. Projekt navazoval na předchozí snahy zprostředkovat západoevropské levici podrobnou analýzu mechanismů uvnitř komunistické strany a vytvořit interpretační rámec pro pochopení „přechodu od systému sovětského totalitního typu k demokratickému socialismu.“⁵⁶⁵ Hlavní devizou československých expertů měla být jejich vlastní historická zkušenost a detailní znalost mocenských mechanismů reformy „mono-stranického systému na systém pluralitní“, na které se sami teoreticky i prakticky podíleli.

Zároveň projekt hájil stanoviska, která nebyla zcela běžná v rámci západní sovétologie, když stále zohledňoval „stranické hledisko“, tedy snahu poskytnout čtenáři pochopení historického jednání stranických funkcionářů, ať už se jednalo o postup společenské pluralizace, demokratizace ekonomického a politického systému či reformem v oblasti médií (rušení cenzury). Pochopení intencí reformně-komunistického establishmentu zde mělo fungovat i jako obhajoba někdejší obezřetnosti komunistické elity vůči náhlému vzepětí nezávislého občanského aktivismu. Středem pozornosti těchto analýz tak nebyly pouze obecně teoretické a ideologické problémy, nýbrž politické podmínky a politické faktory, které vymezovaly specifické a omezené pojetí politického pluralismu a „limitované demokratizace“ v roce 1968.

⁵⁶⁴ Kompletní seznam všech autorů uvádí Mlynář ve své předmluvě k publikaci Zdeňka Strmisky: MLYNÁŘ, Zdeněk: Úvodem. In: STRMISKA, Zdeněk: *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*. Kolín nad Rýnem: Index, 1983, s. 111; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Kříže v sovětských systémech 1953–1981*. Kolín nad Rýnem: Index, 1983, s. 5-6.

⁵⁶⁵ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 26: Strojopis studie Představy o politickém pluralismu v politice KSČ roku 1968. Pracovní studie č. 3, 1979, s. 4 [neuspořádaný fond].

Vůdčí osobnost celého projektu, Zdeněk Mlynář, navazoval na svou práci z roku 1975 a připomínal, že výchozím faktorem reformy nebylo „rozmetat lidovou revolucí existující institucionální systém“ a nahradit ho systémem jiným. Pravděpodobně i v kontextu sbližování s nekomunistickou opozicí Mlynář zdůrazňoval, že šlo o řešení „kompromisní, podřízené účelů konkrétní reformní politiky“. Vyznaným posunem bylo i hodnocení role komunistické strany a její úlohy v celém projektu demokratizace, o které napsal, že „bude vždy sama zdrojem vážných překážek ve vývoji k politickému pluralismu, ať už je její linie nakloněna sebevíc demokratickým reformám. „Proto každá změna ‚totalitního systému‘ založená na koncepci reformy, bude vždy rodit i snahu omezit politický pluralismus tam, kde to je pro systém spojeno s nebezpečím nahromadění požadavků a ‚tlaků zdola‘ nad únosnou míru.“⁵⁶⁶ Vysvětlení limitů a možností „zkušeností pražského jara“ mělo představovat cestu k možným budoucím změnám v komunistických režimech východního bloku. Rok 1968 sice ukázal, jak obtížně se budují prvky politického pluralismu při výchozí politické základně, která je „daní totalitním politickým systémem sovětského typu“, ovšem zároveň tyto zkušenosti ukazují, že něco podobného je možné.⁵⁶⁷ Druhou významnou prací dotýkající se politického systému byla práce právníka a historika Josefa Pokštefla Renaissance teorie dělby a kontroly moc v době Pražského jara. Pokštefl zde mimo jiné poukazoval na poměrně bohatou teoretickou základnu, která se zabývala vztahem mezi soudní mocí (zejména nezávislého soudnictví) k ostatním složkám společnosti, ovšem také ukazoval, jak malá část podnětů této teorie byla nakonec uplatněna v praxi.⁵⁶⁸ To byl argument, které plošně zazníval i v ostatních studiích celého projektu, které upozorňovaly na fenomén „nedopracovanosti“ či nejasnosti teoretických koncepcí, které v tomto období vznikaly. Velká část ekonomických i politických premis nové reformy se totiž měla teprve „prozkoušet“, buď v čase nebo skrze veřejnou diskuzi. Mnoho z námětů tak „nestihlo“ překročit rámec odborné diskuze, neboť několik měsíců byla „příliš krátká

⁵⁶⁶ Tamtéž, s. 5.

⁵⁶⁷ Tamtéž, s. 6.

⁵⁶⁸ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. č. 26: Studie Josefa Pokštefla Renaissance teorie dělby a kontroly moc v době Pražského jara. Strojopis pracovní studie č. 13 [neuspořádaný fond].

doba pro vypracování příslušných organizačních pravidel,⁵⁶⁹ což byl další z argumentů proti kritikům československé reformy.

Jako výsledek projektu Zkušenosti pražského jara 1968 se v říjnu 1981 konal v Paříži mezinárodní seminář pod názvem „Zkušenosti pražského jara a dnešní perspektivy demokratického socialismu“, jehož cílem bylo shrnout výsledky výzkumu a diskutovat specifika československého vývoje v roce 1968, které se staly aktuálnějšími v souvislosti s vývojem v Polsku v letech 1980–1981. To, co odlišovalo nové studie od raných analýz z počátku sedmdesátých let bylo především včlenění československého pokusu o demokratickou reformu do širšího rámce vývojových fází krize systémů sovětského typu ve středo-východní Evropě. Přestože autoři (a zároveň protagonisté) považovali „československý příklad“ za „specifický, historicky podmíněný a neopakovatelný jev“, v dlouhodobější historické perspektivě byla československá politická krize nepřekvapivou „systémovou reakcí“, srovnatelnou s Maďarskem v roce 1956 či Polskem v roce 1980. Ve všech třech případech se rozrušily „některé systémově podmíněné vazby sociálně-politického systému především masovým tlakem „zdola“, vytvořením nových nezávislých institucí masového lidového hnutí“⁵⁷⁰. Rozdíl, který byl akcentován v případě Československa ve srovnání s Maďarskem a Polskem spočíval především v šíři reformních sil uvnitř oficiálních politických (stranických) struktur.

Polský příklad sloužil účastníkům semináře jako příklad krachu reformně-komunistické ideové a politické tendence a potvrzení toho, co už českoslovenští intelektuálové debatovali od vzniku Charty 77, tedy nutnost opuštění představy o možnosti demokratizace stranických a politických struktur a nutnost budování „nezávislého“ masového hnutí. Jednou z prognóz budoucího vývoje byla představa, že monopolně vládnoucí komunistické strany, aby předešly krizím, budou muset přistoupit na takový systém vlády, který umožní nezávislým organizacím alespoň částečný podíl na kontrole moci.⁵⁷¹ Z hlediska vývoje mezinárodního komunistického hnutí, ale i nových mezinárodních vztahů tak bylo Pražské jaro bylo hodnoceno jako „historická epizoda“.

⁵⁶⁹ KOSTA, Jiří: K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969. *Acta Oeconomica Pragensia*, Roč. 13, č. 3 (2005), s. 38. V roce 1979 byl text publikován pouze francouzsky a anglicky.

⁵⁷⁰ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 119, k. č. 4: Ediční poznámka ZM ke sborníku Československo 1968 – Polsko 1981, s. 3 [neuspořádaný fond].

⁵⁷¹ Tamtéž, s. 4.

Účastníci semináře došli k závěru, že analýzy československého reformního projektu a jeho revize již nemůžou být samy o sobě podkladem pro budování širší mezinárodní i domácí socialistické solidarity. I proto se zájem socialistických intelektuálů začal obracet k aktuálním otázkám charakteru systémů sovětského typu a tzv. reálně existujícího socialismu.

Kritika systémů sovětského typu a redefinice pojmu totalitarismus

Druhým projekt, který si kladl za cíl systematicky analyzovat „východoevropskou zkušenost“ fungování komunistických režimů byl nazván „Krise v systémech sovětského typu“. Byl formulován již s ohledem na politickou krizi v Polsku v roce 1981 a jeho ambicí bylo oslovit ještě širší pole zájemců, než jak tomu bylo u projektu „Zkušenosti Pražského jara“, u kterého se počítalo především se zájmem ze strany eurokomunisticky orientovaných myslitelů.⁵⁷² Druhý projekt měl také větší vědecké ambice a zcela překračoval konkrétní československou zkušenost. Mlynář se domníval, že „vnášet do debaty se západní levicí jenom československou problematiku je málo.“⁵⁷³ To bylo zřetelné i ve volbě jazyků, ve kterých tyto práce vycházely. Prioritou byla německá, anglická a francouzská vydání, což mělo přispět k uchování vazeb s mezinárodní komunitou, na níž tyto projekty měly působit. Ani v tomto projektu nebyly až na výjimky studie překládány do češtiny a sám Mlynář přiznával, že jsou to práce, „které nebyly napsány pro českého čtenáře.“⁵⁷⁴ Proto bylo nárokem projektu teoreticky a koncepčně postihnout nejenom přínos československé reformy, ale obecněji vysvětlit fenomén krize a stability (stabilizace) v tzv. systémech sovětského typu. Počítalo se s novou mezinárodní vědeckou radou, která bude složena s východoevropských (většinou exilových) intelektuálů, případně jiných evropských sovětologů. Činnosti vědecké rady se nakonec zúčastnili mimo Mlynáře Włodzimirz Brus, Ferenc Fehér, Ágnes Hellerová, Pierre Kende, Jiří Kosta, Jiří Pelikán, Aleksander Smolar, Lubomír Sochor a Zdeněk Strmiska. Společným smyslem výzkumných studií v rámci tohoto projektu bylo podat analýzu krizových jevů a forem jejich překonávání v

⁵⁷² dle CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disident k ediční činnosti v exilu, s. 330.

⁵⁷³ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, sign. 119, k. č. 4: Ediční poznámka ZM ke sborníku Československo 1968 – Polsko 1981, s. 7 [neuspořádaný fond].

⁵⁷⁴ Tamtéž, s. 5.

zemích sovětského bloku a ukázat systémově podmíněné příčiny, které krize opakovaně vyvolávají, a tak i odůvodnit perspektivní „nutnost systémových změn (nutnost překonání totalitních rysů těchto systémů).“

Právě uchopení systémů sovětského typu jako systémů totalitárních, a tak i částečná integrace slovníku teorie totalitarismu do vlastních analytických přístupů bylo novým fenoménem disidentského marxismu. Historicky lze nahlížet diskuze o totalitarismu z mnoha různých úhlů a skrze různá interpretační schémata, která ukazují různé formy politického i analytického užití pojmu a následného působení. Oživení teoretického i politického užití totalitarismu v sedmdesátých letech je popsáno odbornou literaturou – pojem se ve východoevropských diskuzích používal především ke kritice existujících režimů. V kontextu tohoto „obrození“ teorie totalitarismu upozorňují někteří autoři, jako například Jacques Rupnik či Robert Brier, na jistý paradox v užívání pojmu totalitarismus v sedmdesátých letech. Ve chvíli, kdy se pojem totalitarismus vytrácí z akademických diskuzí západní sovětologie jako „nevědecký produkt“ studené války, jeho užívání dramaticky vzrůstá mezi nezávislými politickými intelektuály ve střední a východní Evropě, pro něž se totalitarismus stává důležitým nástrojem nové politické rétoriky.⁵⁷⁵

V kontextu společenských změn po roce 1968 poukazuje Rupnik ve svém textu *Totalitarianism Revisited* na tři základní roviny užívání pojmu totalitarismus (v českém případě „totalita“) mezi disidenty střední a východní Evropy. Jednak se pojem objevil jako součást (nejen) opozičního „veřejného“ mínění, kdy se toto slovo stalo jakýmsi společně sdíleným „žargonem“ pro odsouzení normalizační skutečnosti. Neposkytovalo žádnou zcela jasnou definici mimo několika základních (a poměrně vágních) premis jako byl nedostatek demokracie, nemožnost kontroly občanů nad společností a totalitní formy vlády. Druhá, více specifická, rovina užívání pojmu totalitarismus se objevila jako „společný jmenovatel“ disidentských politických textů, kde „totalitární rétorika“ představovala mimo jiné politický apel vůči západoevropským intelektuálním

⁵⁷⁵ RUPNIK, Jacques: 'Totalitarianism revisited. In: KEANE, John (ed): *Civil Society and the State: New European Perspectives?* Londýn: Verso, 1988. s. 263–289; BRIER, Robert: *Adam Michnik's Understanding of Totalitarianism and the West European Left: A Historical and Transnational Approach to Dissident Political Thought*, s. 198–218.

komunitám. Nakonec třetí rovina podle Rupnika představovala nový pokus východoevropských intelektuálů o redefinici pojmu totalitarismus a o poskytnutí nových analýz mechanismu fungování pozdně socialistické moci⁵⁷⁶. Pojem totalitarismus ovšem značná část nezávislých intelektuálů na východě nepřijímala v jeho rigidní „studenoválečnické“ podobě, ale používali jej více flexibilně či intuitivně.⁵⁷⁷ Rupnik také upozorňuje na to, že více než „klasické“ akademické teorie totalitarismu z padesátých let (Arendt či Brezinski) rezonovaly mezi východoevropským disidenty literární imaginace totalitárních společností (Orwell, Solženicyn, Miłosz aj.), které umožňovaly artikulovat (post)totalitarismus jako zcela nový fenomén, jež odrážel zkušenost s evolucí režimu a novými mechanismy společenské kontroly.⁵⁷⁸

Naopak sociálně-vědní přístup představoval v debatě o totalitarismu mezi disidenty spíše minoritní pozici. Přesto vzniklo množství studií, které již reflektovaly probíhající diskuze o totalitarismu a tento pojem revidovaly na základě nových historických zkušeností. Tento proces lze interpretovat i jako součást určitého „intelektuální détente“, které probíhalo již od šedesátých let a ve vědecké produkci se projevuje na obou stranách „železné opony“ ustupováním od užívání politicky silně motivovaných analytických pojmů. V západo- i východoevropské sociálně-vědní metodologii dochází jednak k (re)integraci diferenciovanějších analytických nástrojů, ovšem i k větší citlivosti vůči perspektivám bývalých interpretačních protivníků. Tak je třeba chápat i osvojení pojmu totalitarismus východoevropskými opozičními intelektuály (nežrídka vycházející z marxistické tradice), z nichž se ta část, kterou bychom mohli řadit dle Rupnikovy

⁵⁷⁶ RUPNIK, Jacques: *Totalitarianism revisited*, s. 265–266.

⁵⁷⁷ V českém prostředí se pojem objevoval v různých podobách jako totalita, totalitarismus, totalitní režim, totalitní diktatura či post-totalitarismus a mimo reformně-komunistický sociálně-vědný proud je spojený především se jmény jako je Milan Šimečka, Václav Havel či Rio Preisner. Každý z těchto autorů vycházel z jiné myšlenkové tradice, pracuje jinými prostředky výkladu a nabízí tak odlišné způsoby kritiky tehdejších režimů. Havel, který konceptuálně vycházel z fenomenologické tradice uvažování o společnosti, považoval (post)totalitarismus především za „institucionalizovanou lež“, která může být překonána pouze autentickým gestem odporu proti této lži. V konzervativní kritice Rio Preisnera byl totalitarismus bytostně moderní fenomén, „náhrada za popřenou a poplivanou trojjedinost Boha.“ Milan Šimečka psal o vzniku „spolehlivé společenské smlouvy totalitního režimu“, která využívá adaptovaného poslušného občana. Více: KOHOUTEK, Jiří – SLAVÍČEK, Jan. *Česká stopa v diskurzu totalitarismu*. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): *„Bežčasí“: Československo v letech 1972–1977*. Praha – České Budějovice: ÚSTR – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2018, s. 223–233.

⁵⁷⁸ RUPNIK, Jacques: *Totalitarianism revisited*, s. 267.

typologie do třetí roviny, pokoušela odůvodnit a vysvětlit předpoklady k systémovým změnám v tzv. systémech sovětského typu, respektive společnostech sovětského typu.

Systémy sovětského typu nebyly podle těchto přístupů ani socialistické, ani kapitalistické, ovšem ani tranzitivní mezi těmito dvěma verzemi. Podle britského politologa Hugo Radice tak vznikla teorie nových typů společností „sui generis“, jejíž podstata spočívala v opuštění pro marxismus-leninismus klasické posloupnosti vývoje, kde společnosti přechází z kapitalismu do socialismu. Východoevropská sovětologie sedmdesátých a osmdesátých let se lišila od důležitých proudů sociálně-vědní kritiky předchozí dekády. Reformně komunistické (ovšem i trockistické či maoistické) analýzy s touto dějinnou posloupností počítaly.⁵⁷⁹ Autoři, kteří v sedmdesátých letech vycházeli z kritické tradice marxistického revisionismu se snažili pochopit podstatu a stabilitu „normalizovaných“ společností a vysvětlení již nehledali vždy pomocí marxistických přístupů, ovšem ani pouze v externím tlaku, kterému východní blok podléhal. Jejich cílem bylo vysvětlit fungování sovětských politických systémů skrze empirický popis fungování tzv. „reálně existujícího socialismu“.

Na rozdíl od mnohých intelektuálních marxistických konverzí, které jsou charakteristické pro toto období, nelze tento typ kritiky označit ani za doktrinální opuštění marxismu ani za „jazykový obrat“ v kritice komunistické moci (reprezentovaný disidentskými analýzy rozdílu rétoriky a praxe komunistických režimů a ritualizace komunistického jazyka). Jako nejvhodnější označení pro tyto metodologické přístupy považuje Radice termín „historická sociologie sovětských systémů.“⁵⁸⁰ Zřetelným trendem, který doprovázel neutralizaci politických analytických pojmů byla také aplikace v osmdesátých letech populární sociologizující „systémové teorie“ do ostatních přístupů sociálních věd. Velká část empirické práce se zaměřovala na normativní komponenty „sociálních systémů“ a „systémových struktur“. V tomto ohledu již nelze hovořit čistě o reformně-komunistické politické teorii, přestože její dědictví je v těchto přístupech mnohdy klíčové. Analýzy systémů sovětského typu totiž často vycházely primárně

⁵⁷⁹ RADICE, Hugo: Marxism in Eastern Europe. From Socialist Dissidence to Capitalist Restoration. *Socialist Register*, č. 42 (2012), s. 44.

⁵⁸⁰ Tamtéž.

z politologických a sociologických poznatků provedených mezi lety 1956–1968. Jednalo se tak o specifický typ východoevropského anti-stalinského marxismu. Mezi autory, kteří rozvíjeli tyto teorie patřili například Jacek Kuroň, Karol Modzelewski, Rudolf Bahro, Iván Szelényi, György Bence, Janos Kis a mezi českými intelektuály byly obdobné analýzy reprezentovány především Zdeňkem Mlynářem, Jířím Hájkem či Zdeňkem Strmiskou.

V českém prostředí se koncept totalitarismu rozvíjel především u exilových autorů ovlivněných diskuzemi na Západě v padesátých a počátku šedesátých let dvacátého století. V domácím prostředí se ovšem prakticky po dvě desetiletí tento koncept kriticky nediskutoval. Intelektuálové ve východní a střední Evropě se nepokusili o žádnou významnější teoretickou reflexi, neboť v období destalinizace (1956–1968) se zdálo, že koncept totalitární společnosti není pro reflexi vlastních společností analyticky nosný.⁵⁸¹ Pojmy jako totalitarismus, totalita či totalitní diktatura se tak později objevovaly u mnoha disidentských komentářů bez teoretického zázemí. To ovšem neplatilo pro výzkumné „pole“ zmíněných projektů, kde se začal postupně tvořit nový typ „české sovětologie“.⁵⁸² Ta začala objevovat soudobé přístupy, které kriticky hodnotily sovětské systémy skrze totalitární paradigma.⁵⁸³ Zde jsou důležití hlavně zmínění dva autoři, kteří se snažili dát celému projektu teoretické ukotvení: Zdeněk Mlynář a sociolog Zdeněk Strmiska. Přestože pojem *totalitarismus* či *totalitní diktatura* akceptovali jako důležité analytické nástroje, ke „klasické“ teorii totalitarismu, tak jak byla formulována Hannah Arendtovou a později Zbigniewem Brezinskim a Carlem Friedrichem či Raymondem

⁵⁸¹ O'SULLIVAN, Noël: The Concept of Totalitarianism in East-Central European Political Thought, with some Reflections on its Post-Cold War Relevance. *Politeja*, č. 21 (2012), s. 51.

⁵⁸² Pojem „česká sovětologie“ zde používám pro označení výzkumu tzv. společností sovětského typu tak, v podobě, ve které se ustavil mezi českými exilovými intelektuály. Tento pojem záměrně používám v uvozovkách, neboť označení může být mírně zavádějící, především proto, že pro tyto autory není oblastí zájmu samotný Sovětský svaz a jeho vývoj, nýbrž politické systémy či společnosti sovětského typu, tedy především politické systémy zemí střední a východní Evropy.

⁵⁸³ Mlynář jistě musel být dobře obeznámen s pracemi, které nabízely alternativní konceptuální uchopení, například s analýzami politického pluralismu a zájmových skupin, které inicioval H. G. Skilling, jež ovšem ve svých studiích nereflektuje. Je otázkou, proč se v rámci výzkumných týmů více nerozvíjely poznatky západoevropské školy „komparativního komunismu“ či tzv. pluralistické školy, které ve výzkumu systémů sovětských politických systémů ustupovali od pojmu totalitarismus (možné vysvětlení může být jazyková bariéra). Více: ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému*, s. 9–19 (Sovětologie na cestě k pluralismu); TÝŽ: *Za Fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*, s. 28–47 (Pluralismus: kritika totalitarismu).

Aronem, se oba stavěli spíše odmítavě, jako k ne dostatečně diferencujícímu přístupu.⁵⁸⁴ Podobně jako v západoevropské diskuzi i v té, která probíhala mezi východoevropskými intelektuály bylo cílem revidovat teorie totalitarismu především ve dvou aspektech, které byly fundamentální pro klasické teorie totalitarismu. Jednak šlo o oslabení požadavku na vnitřní „ideologickou oddanost“ režimům, za druhé šlo o zjevné oslabení fyzického teroru, který byl nahrazen méně násilnými prostředky kontroly.⁵⁸⁵

Jak pro Mlynáře, tak i pro Strmisku bylo klíčové postihnout nikoli pouze povahu nových typů post-stalinských systémů, ovšem i jejich historickou genezi a tím také odůvodnit předpoklad, že k „zásadním systémovým změnám v SSSR a v zemích sovětského bloku dojde a dojít musí.“ Mlynářova práce *Križe v sovětských systémech 1953–1981* z roku 1983 představovala na poli „české sovětologie“ nejucelenější pokus o postihnutí fenoménu krize sovětských politických systémů. Mlynář operoval s pojmem totalitní diktatury, který se mu zdál adekvátní k popisu systémů sovětského typu. Jeho užití zde mělo jistě i politický rozměr, ovšem zároveň je evidentní, že autoři výzkumného projektu hledali v západní teoretické diskuzi adekvátní pojmy pro popis stávající reality. Mlynář charakterizoval totalitní systém sovětského typu několika hlavními rysy, které měly podle něj zásadní význam jak pro kvalitu a funkčnost politického systému sovětského typu, tak také pro vznik jeho krizí. Tyto rysy definoval v následujících osmi bodech: 1) Úplné splynutí politické a ekonomické moci; 2) Podstatná závislost sociálního postavení společenských skupin a jednotlivců na politické moci; 3) Koncepce moci v rukou aparátu komunistické strany a centralizace rozhodovacích procesů; 4) Institucionalizovaný politický systém nezajišťuje důležité zpětné vazby mezi společností a politickou mocí; 5) Masový politicko-policejní teror; 6) Informační izolace společnosti; 7) Politická moc předepisuje určitý povinný způsob myšlení a potlačuje vše, co mu odporuje. 8) Sovětský sociálně politický systém sám sebe považuje za nadřazený jiným systémům.⁵⁸⁶ Cílem Mlynářovy analýzy bylo srovnání historických pokusů o překonávání totalitárních rysů ve společnostech střední a východní Evropy. V tomto

⁵⁸⁴ STRMISKA, Zdeněk: *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*, s. 111; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Križe v sovětských systémech 1953–1981*, s. 18.

⁵⁸⁵ O'SULLIVAN, Noël: *The Concept of Totalitarianism in East-Central European Political Thought, with some Reflections on its Post-Cold War Relevance*, s. 51.

⁵⁸⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: *Križe v sovětských systémech 1953–1981*, s.13–18.

ohledu byl Mlynářův přístup politický a vycházel implicitně z marxistické kritiky: žádoucí společenská dynamika spočívala v pochopení historického procesu a jeho pravidelností.

Mlynář znal klasiky teorie totalitarismu a ve své osmibodové charakteristice z nich částečně kriticky vycházel. Tuto koncepci ovšem považoval za příliš jednostrannou pro její spekulativní a politické názory a byl přesvědčen, že „znemožňovala analýzu vnitřně rozporných vývojových tendencí sovětských systémů po roce 1956.“⁵⁸⁷ Sám se zde hlásil k přístupům kritickým k první generaci teorie totalitarismu, které ovšem považoval stále za analyticky nosné.⁵⁸⁸ Uznával měnící se povahu sovětského totalitarismu od třicátých let, přesto se domníval, že charakter politické moci sovětského typu nejlépe vystihuje pojem *moci totalitní*. „Pojem totalitní moci,“ psal Mlynář, „jak byl doposud vypracován v politologické literatuře, má jen malou poznávací hodnotu a je nutno podrobit jej kritice právě proto, že ulpívá na srovnávání některých prostředků moci, a tím zastírá jak podstatné rozdíly, tak i hlubší shodu různých historických typů politické moci.“⁵⁸⁹

Druhým výrazným teoretikem sovětských systémů se stal sociolog Zdeněk Strmiska, mimo jiné žák Talcotta Parsonse a v šedesátých letech člen Machoninova *Týmu pro výzkum vertikální sociální diferenciaci československé společnosti*. Po roce 1968 Strmiska emigroval do Francie, kde pokračoval ve své sociologické práci. V kontextu oživeného „totalitárního paradigmatu“ v sedmdesátých letech kritizoval Strmiska pouhé „deklarativní“ odsouzení sovětské politiky a hlasitou antisovětskou rétoriku, tak jak ji praktikovaly některé západoevropské komunistické strany, ale i velká část autorů československé socialistické opozice v exilu. Vyzdvihl sice přínos některých teoretických prací západoevropských komunistů (především práce Santiaga Carilly, který otevřeně uznal, že „velká otázka demokracie“ nenašla řešení v politické praxi Sovětského svazu a jiných východoevropských režimů a soustavně se pokoušel rozpracovat „model demokratického socialismu“), zároveň ovšem kriticky poukazoval na teoretickou slabost současných socialistických politických hnutí: „od zaujetí politického stanoviska vede

⁵⁸⁷ Tamtéž, s. 18.

⁵⁸⁸ Mlynář zmiňuje například publikaci *Sozialistische Systeme* (Opladen, 1979).

⁵⁸⁹ MLYNÁŘ, Zdeněk. Politická moc sovětského typu a proces lidské emancipace. Původně vyšlo německy ve sborníku *Menschliche Emanzipation* (1981).

Dostupné česky na URL: http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/zm_pmst.htm [8. 3. 2021]

ještě dlouhá cesta k dostatečnému teoretickému objasnění sovětského systému a definování předpokladů pro jinou uskutečnitelnou alternativu společenského vývoje. Pokud tato cesta není vykonána, nebezpečí represivních tendencí v teorii a praxi není ještě zažehnáno.⁵⁹⁰ Proto se Strmiska snažil poskytnout co nepodrobnější materiál pro rozvinutí kritické diskuze o povaze sovětské moci. Byl pravděpodobně jediný československý autor, který nabídl systematický přehled tehdejších sociologických a politologických přístupů v bádání o Sovětském Svazu. Ve své práci se pokusil dokázat, že „v uplynulém čtvrtstoletí se v praxi sice v mnoha směrech změnila metody působení politické moci v sovětských systémech, ale nezměnil se její nárok na totální kontrolu každého společenského pohybu.“⁵⁹¹

Významnou roli hrál i politický kontext, ve kterém tyto teorie vznikaly a k jakým politickým cílům sloužily. Čistě politická a „bojovná“ perspektiva totalitarismu byla v rámci projektu odmítnuta, neboť, jak napsal Strmiska, „takové interpretace totalitarismu přestávají být pouhou teorií a zřejmě přecházejí do služeb určitých ideologií a politických strategií.“⁵⁹² Motivace autorů zmíněných výzkumných projektů nebyla skrze totalitární jazyk zcela diskreditovat marxistickou politickou teorii, tak jak to bylo například u francouzských tzv. „Nových filozofů“. Právě proto, že iniciativa obou výzkumných projektů byla silně spojena s rozvíjením možných teoretických východisek demokratického socialismu v Evropě, tak cílem nebylo skrze totalitární teorie „re-etablovat“ liberální společenské zřízení. Pojem totalitarismus byl od počátků jeho zavádění do politické teorie definován v jako protiklad k liberálním modelům politického systému. Jeho „osvojení“ (bývalými) marxisty tak znamenalo také jeho reinterpretaci (a v tomto smyslu vlastně i jeho vsazení do nových „politických služeb“). V tomto kontextu Strmiska zdůraznil, že klasická interpretace totalitarismu nemůže pokrýt celou varietu typů politických systémů moderních společností a „proto také tradiční analýzy totalitarismu zdůrazňují obvykle ty jeho rysy, které jsou protikladem klasického liberálně demokratického systému, u nichž však není zřejmé, že náležejí

⁵⁹⁰ STRMISKA, Zdeněk. *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*, s. 79.

⁵⁹¹ Tamtéž, s. 141.

⁵⁹² Tamtéž, s. 115.

vylučně totalitárním společností, že vytvářejí skutečnou základnu totalitarismu a že nemohou náležet jiným typům společností.⁵⁹³

Strmiska zde vyjádřil pomocí jazyka strukturálně-funkcionalistické teorie to, na čem spočívala identita socialistické opozice – to že, sovětský systém je *totalitární* a stejně (nebo aspoň podobně) *totalitární* jako byl například ten nacistický neznamena, že by podobné rysy neměla i kapitalistická, liberálně-demokratická společnost. Proto by podle něj cílem kritiky sovětských systémů neměl být obrat k politicky liberálnímu uspořádání liberalismu, nýbrž znovu-promyšlení demokratického socialismu a hledání nesovětských forem marxismu a socialismu, které již nutně nebudou stát na doktríně marxismu-leninismu. Cílem analýz měli být mimo jiné vyvolat teoreticky a historicky poučenou diskuzi o možnosti reformy v „systémech sovětského typu“. To byl také jeden z hlavních rozdílů, který odlišoval tyto přístupy od nemarxistické disidentské kritiky. Výchozí premisy marxistické metodologie těmto myslitelům poskytovaly dva základní prvky charakteristické pro jejich kritické postoje. Jednak to byly znalosti teoreticky diferenciovaných přístupů k analýze „krizových jevů“ u kapitalistických společností, které pak byli schopni aplikovat na komunistické společnosti (to se týkalo především fenoménů společenských krizí, rozporů a odcizení). Za druhé v těchto přístupech bylo implicitně přítomné „optimistické očekávání“, tedy víra v to, že historické a sociologické pochopení hlavních strukturálních rozporů společností sovětského typu otevře cestu k překonání jejich totalitárních rysů.⁵⁹⁴

Kritika „reálného socialismu“ a perspektiva reform v systémech sovětského typu

Na pozadí analýz společností sovětského typu se formoval směr reformně-komunistické kritiky normalizační společnosti, který mimo lidskoprávní politický jazyk užíval i marxistickou terminologii. Autoři chápali jako nutnost definování společenského rozporu, z jehož rozpoznání by mohla vyrůst nová opozice. Sociálně-vědně ukotvená kritika operovala v duchu nových vědeckých přístupů kombinací jazyka kvantitativní

⁵⁹³ Tamtéž.

⁵⁹⁴ OLESZCZUK, Thomas: Dissident Marxism in Eastern Europe. *World Politics*, Roč. 34, č. 4 (1982), s. 534.

sociologie strukturního funkcionalismu a marxistické analýzy. Tento způsob poznání se také vyznačoval zaměřením na pojmy *stabilizace* a *krize*, ve kterých byla nově uvažována vývojová stadia sovětských společností. Každá krize v sovětských systémech byla v dosavadním vývoji překonána dočasnou „relativní“ stabilizací. Mlynářovou intencí bylo plošně zkoumat podmínky těchto stabilizačních faktorů, ovšem také podmínky, ve kterých se vyčerpávají a odhalují latentní společenský rozpor, který byl podle něj vlastní „totalitním sovětským diktaturám“.

Příkladem odhalení společenského rozporu vedoucí k politické krizi byl v této době pro mnoho autorů především vývoj v Polsku v roce 1981, který také podnítil nové diskuze o možnostech reformy skrze masový tlak zdola. Mlynář se v analýze polských událostí věnoval velmi podrobně a došel tak k závěru, za jakých podmínek se konsolidační stabilizační strategie stává neúčinnou a vede ke krizi. Od druhé poloviny sedmdesátých let bylo možno pozorovat, že pod úspěchy „normalizačních“ politik narůstaly tzv. krizové jevy, které ohrožovaly jejich stabilitu. Byl to především důsledek vytěsnění alternativních tendencí mimo rámec oficiálních struktur. Mimo tyto struktury se tak začalo postupně formovat disidentské a opoziční hnutí, které postupem času získávalo čím dál větší legitimitu. To, co bylo tedy zdrojem stabilizace – vytěsnění alternativ – se postupně stalo zdrojem zásadní politické krize a odhalilo latentní politický rozpor.⁵⁹⁵ Analýzy se soustředily nejen na politické systémy, ale snažily se ukázat, že obdobné mechanismy platí i v systémech jiných, například informačních (termín „informační systém“ se používal pro oblast médií a jejich možností práce a šíření informací). Rozpory, které v sobě nesl sovětský informační systém, který „neodpovídá přirozené lidské touze po důstojném životě“ a nabízí občanům pouze „omezený a bedlivě strážný prostor pro manipulovanou kritiku a pseudodiskuzi,⁵⁹⁶ byly definovány jako jeden z trvalých zdrojů cyklických krizí v zemích reálného socialismu.

⁵⁹⁵ NA, f. Zdeněk Mlynář, část 1, k. 4: Strojopis referátu pro seminář v Paříži (květen 1981) „Pražské jaro“ a současná krize politických systémů sovětského typu, s. 23 [neuspořádaný fond].

⁵⁹⁶ HAVLÍČEK, Dušan: Veřejná informace v sovětských systémech. In: WOLLÁK, Radim – KÖPPOVÁ Barbara (eds.): *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha: Radioservis, 2008, s. 161.

V roce 1983 vyšlo pouze francouzsky: L'information publique dans les systèmes politiques soviétiques. In: *Projet de recherche "Les crises des systèmes de type soviétiques"*, dirigé par Zdenek Mlynar et le conseil scientifique, Etude no 9, INDEX e. V. 1985.

Zatímco pro zachycení historického vývoje a pravidelností společenských fenoménů se zdál pro tento typ kritiky nevhodnější pojem systémů sovětského typu, paralelně se rozvíjela kritiky tzv. společností „reálného socialismu“. Ten představoval nové konceptuální uchopení sovětské reality od konce šedesátých let a měl vyjadřovat post-stalinské stádium sovětských systémů. Kritici sovětské ideologie poukazovali na to, že v tomto stádiu oslabila tezi o tom, že sovětský socialismus je nejlepší ze všech teoreticky myslitelných. Namísto toho se legitimovala tím, že je jediný „reálně existující“ a že všechny alternativy jsou jen iluzemi a utopiemi – jediný opravdový socialismus je sovětský socialismus. Kritériem „správnosti“ tak postupně přestala být sama komunistická ideologie, ale stala se jím výlučně existující praxe sovětského politického systému.⁵⁹⁷

Termín „reálně/aktuálně existující socialismus“ se dostával do disidentských diskuzí především skrze studii Rudolfa Bahra z roku 1977 *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*, kterou Bahro napsal v reakci na potlačení reformního pokusu v Československu v roce 1968.⁵⁹⁸ Z marxistické perspektivy zde odmítl jak stalinskou minulost socialismu, tak liberální koncepci demokracie, uvažoval o podmínkách, za nichž by byla možná demokratizace socialismu a volal po rehabilitaci komunismu jeho „očišťením od nemarxistického voluntarismu a změn jeho praxe.“⁵⁹⁹ Ohlas Bahrovy koncepce v českém disidentském prostředí (studie vyšla česky v roce 1979 v samizdatu) byl spíše

více také *NA*, f. Zdeněk Mlynář, k. 26: Studie Dušana Havlíčka Masová komunikace v Československu 1956–1968. Pracovní studie č. 16 výzkumného projektu Zkušenosti pražského jara (1979) [neuspořádaný fond].

⁵⁹⁷ KENEZ, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, s. 214–242; MLYNÁŘ, Zdeněk: O stabilizaci režimu v zemích sovětského bloku. *Listy*, Roč. 9, č. 4 (1979), s. 58: „Totalitní moc už neargumentuje tím, že její systém je nejlepší z teoretického hlediska, nýbrž tím, že je jediný reálně existující, že všechny jiné alternativy socialismu jsou jen iluzemi a jediný socialismus je sovětský, protože je jediný reálný. Pomocí ideologického pojmu ‚reálného socialismu‘, který se oficiálně v sovětském bloku užívá v posledních letech, přestala tedy být kritériem správnosti politické praxe komunistická teorie a stala se jím sama mocenská realita v sovětském bloku. Státně uznanou ideologií je tak vlastně už beze zbytku sama praxe státu. Tendence k tomuto stavu, silně uplatňovaná už za Stalina nebyla tedy nejenom popřena, jak o to usilovali reformní komunisté, nýbrž definitivně a naplno zvítězila.“

⁵⁹⁸ VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, Praha: Vyšehrad, 2010, s. 173.

⁵⁹⁹ BAHRO, Rudolf: *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*. Praha: Filosofia, 2020.

minimální, neboť, jak uvedl Jaroslav Šabata, kniha šla „mimo ducha českého pozičního prostředí, které se vzpíralo tzv. socialistickým alternativám stávajícího režimu.“⁶⁰⁰

Na rozdíl od domácího lidskoprávního disentu, Bahrovy koncepce rezonovaly více jak mezi protagonisty eurokomunistického hnutí, tak i mezi socialistickou opozicí v exilu. Kritickou reflexi napsal Jiří Pelikán v roce 1979, který Bahrovu studii označil za jeden z nejvýznamnějších podnětů posledního desetiletí „k diskusi o charakteru systémů v zemích Východní Evropy a o možných perspektivách vývoje tzv. reálného socialismu.“⁶⁰¹ Pelikán považoval Bahrovu analýzu za tak významnou, že ji označil za zásadní podklad k diskusi mezi marxistickou opozicí východní Evropy a západní levicí a východisko „k dalším pracím tohoto druhu“. Vycházel zde z opozičních premis, které sdílel s ideovým rámcem exilových výzkumných projektů, totiž že činnost opozice se musí opírat o důsledné vědecké analýzy existující skutečnosti ve východní Evropě. Proto také napsal, že Bahrova kniha představuje novou etapu „boje za socialistickou alternativu a za změny ve Východní Evropě; tato etapa je charakterizována jednak objektivní a vědeckou analýzou (nikoli emotivní publicistikou) tzv. sovětského modelu socialismu a z ní vycházejících politických závěrů strategií a taktice v boji za změnu nynějšího stavu.“⁶⁰²

Na druhou stranu bylo evidentní, že přes sdílená politická stanoviska nebyla Bahrova kritika pro exilové socialisty zcela přijatelná, především v otázce kritiky politického pluralismu. Pro Bahra zůstávaly politické strany výrazem různých třídních zájmů. Naopak pojetí socialistické politické plurality, které rezonovalo mezi exilovou socialistickou opozicí, vycházelo z četných československých i jiných marxistických

⁶⁰⁰ Cit dle VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi. Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*, s. 178.

⁶⁰¹ PELIKÁN, Jiří: Možnosti a cesty změn „reálného socialismu“: Nad knihou Alternativa Rudolfa Bahra. *Lísty*. Roč. 9, č. 5 (1979), s. 21. Původně publikováno jako příspěvek do sborníku *Antworten auf Bahros Herausforderung des „realen Sozialismus“* (Olle u. Wolter, Z. Berlín). Pelikán také vyjádřil pochyby nad formováním opozice kolem termínu „komunismus“, který byl podle něj „v očích národů východní Evropy diskreditován, protože je spojován s představou vlády jedné strany, tedy diktatury aparátu, opřené o hegemonii Ruska. Odpor proti komunismu nelze ztotožňovat s odporem proti socialismu jako společenskému systému, založenému na kolektivním vlastnictví výrobních prostředků. I většina těch, kdo se ve východní Evropě považují za anti-komunisty a nevěří v socialismus jako ideologii, považuje sotva za možné, aby se po odstranění diktatury komunistického aparátu velké továrny a podniky vrátily do rukou soukromníku nebo aby se zemědělská družstva rozpustila v jednotlivá hospodářství.“ Tamtéž.

⁶⁰² Tamtéž.

sociologických a filozofických koncepcí, které se snažily prokázat již před rokem 1968, že i v socialistické společnosti existují různé třídní a skupinové zájmy a že je tudíž zcela oprávněné, aby se mohly projevit prostřednictvím ustanovení vlastních politických struktur.⁶⁰³ Pelikán se ovšem přihlásil k Bahrovu zjištění, že boj o změnu a konflikty mezi silami nového opozičního hnutí a silami moci již nelze pochopit v kategoriích „tradičních“ třídních rozporů a že subjektem emancipačního hnutí budou „energické a tvůrčí živly uvnitř všech společenských vrstev a oblastí“⁶⁰⁴ K těmto tvořivým silám počítal Bahro jak intelektuály (vědce, techniky, lékaře, umělce atd.), mládež, tak i dělníky, které ovšem nepovažoval za klíčový segment společnosti, která by byla schopná být „nositelkou společenské změny“. Pesimistický pohled na roli „dělnické třídy“ v procesu společenské rezistence představoval rys, který byl charakteristický pro velkou část střeoevropských marxistických analýz reálně existujícího socialismu.⁶⁰⁵

Podobným směrem se ubíraly i rozборы „reálného socialismu“ v prostředí československé socialistické opozice a na rozdíl od nemarxistických kritik zdůrazňovaly významnost marxistických analýz tzv. společenského rozporu pro formulaci dalšího opozičního postupu. K takovým pokusům lze řadit především studie Zdeňka Mlynáře a Jiřího Hájka z počátku osmdesátých let (Mlynářovy práce samozřejmě vycházely z jeho zkušeností v projektu *Križe v sovětských systémech*, u Hájka šlo především o obsáhlou reflexe *Několik poznámek k reformovatelnosti „reálného socialismu“*). Hájkova studie reagovala na dlouho probíhající diskuzi o možnostech vnitřní dynamiky ve společnostech „reálného socialismu“. Pokusil se v ní podrobně shrnout povahu fungování „post-chruščovovského“ systému a analyzovat místa možných sociálních rozporů, které mohou vést k společenskému pohybu. Konkrétním impulsem byl krátký text Pavla Tigrida ve *Svědectví* č. 66, kde Tigris vyjádřil zklamání z vývoje v Polsku po roce 1981: „Poučná lekce, i když nikoli první, i pro západoevropskou levici. Ta už by měla konečně opustit mýtus, zavražděný tentokrát v Polsku: že totiž – snad a přece jen – lze

⁶⁰³ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 109, k. 4: Strojopis přednášky „Pražské jaro“ 1968 a ideály demokratického socialismu (1979) [neuspořádaný fond].

⁶⁰⁴ PELIKÁN, Jiří: Možnosti a cesty změn „reálného socialismu“: Nad knihou Alternativa Rudolfa Bahra, s. 24.

⁶⁰⁵ Mimo Bahra především dílo Györgyho a Konrada a Ivana Szélényiho (*The Intellectuals on the Road to Class Power: a Sociological Study of the Role of the Intelligentsia in Socialism*) a Jánose Kise and Györgyho Bence (*Towards an East European Marxism*).

poststalinské režimy na trvalo reformovat, demokratizovat, ba i jen zlidš'ovat. Znovu se prokázalo, že kdokoli opravdu usiluje – a právě na levici – o spravedlivější, důstojnější, svobodnější uspořádání společnosti, nemůže, ba nesmí navazovat na ideologii, a na vyplývající z ní hnutí, které se dopustilo nejtěžších zločinů. Včetně genocidy, k nimž v tomto století v Evropě došli. A které v nich pokračuje.“⁶⁰⁶

Hájek odmítl Tigridovo zcela negující stanovisko k možnostem reformy komunistického systému, zároveň nabídl analýzu, která přesahovala morální pobouření z centralizace moci a represe. Jeho analýza vycházela z výše zmíněných disidentských marxistických diskuzí, které pozdně komunistické poststalinské systémy označovaly jako „reálně-socialistické.“ Vycházel zde z rozsáhlého sociálně-vědního výzkumu (západo – i východoevropského), který reflektoval nový typ nerovností v socialistických společnostech.⁶⁰⁷ Přestože Hájek se s jejich závěry plně neztotožňoval, domníval se, že z nomenklatury KSČ se stala skupina lidí, která představuje novou *mocenskou elitu*, jež ve jménu lidu sleduje především své vlastní zájmy. Marxistické analýzy československých disidentů pojímaly „reálně-existující“ socialistické společnosti jako strukturně nerovné a jako reprodukuující existenci sociálního rozporu. Tento rozpor podle nich může (tak jako v klasických marxistických analýzách o kapitalismu) vést k odporu proti mocenské elitě a její ideologii a následné sociální revoluci a změně společenských hierarchií.

Stejně jako u Mlynáře, Hájkova analýza představovala typ kritiky „normalizovaných systémů“ vycházející z marxistických východisek: na společnost se dívala především skrze kategorie *společenského rozporu a odcižení*. U Mlynáře se ještě navíc jednalo o zmíněné pojmy krize a stability, které viděl jako základní pro formulaci nové opoziční strategie. Jako hlavní zdroj stability normalizačního systému popsal Mlynář skutečnost, kterou se „nové“ normalizované režimy liší od stalinismu (reagoval mj. na časté srovnávání brežněvismu a stalinismu) - především zavedení specifické formy konzumní společnosti

⁶⁰⁶ TIGRID, Pavel: Mýtus Zavražděný v Polsku. *Svědectví*, Ročník 17, č. 66 (1982), s. 259, (napsáno v roce 1981).

⁶⁰⁷ Více STRMISKA, Zdeněk: *Sociální systém a strukturální rozpory společností sovětského typu*.

(bez soukromého kapitálu a se zestátněným hospodářstvím), která ovšem dočasně uspokojuje materiální potřeby a sociální jistoty obyvatelstva.⁶⁰⁸

Stabilizace v „totalitních systémech sovětského bloku“ od šedesátých let byla také podle Mlynáře možná proto, že se „dovedly v některých směrech změnit, provést inovace, přizpůsobit se stadiu vývoje,“ například v relativně úspěšném posunu ke konzumní společnosti.⁶⁰⁹ V tomto ohledu lze tvrdit, že československý normalizační režim získal poměrně dlouhodobé období stability kombinací represivních metod a schopnosti uchovat a zúročit určité postupy, které vycházely z reformně-komunistických koncepcí zkvalitňování životní úrovně v socialistické společnosti.⁶¹⁰

Právě předpoklad, že jedna z opor alespoň částečné legitimacy „reálně existujícího socialismu“ tkví v tom, že umožňoval masově „relativně dobré uspokojení hmotných, spotřebitelských potřeb velké části společnosti,“⁶¹¹ vedl Mlynáře k tomu, že v této oblasti také bude vznikat základní rozpor, který povede k odporu proti mocenské elitě. Mlynář se domníval, že díky tomu jednak jakákoli hospodářská krize, která sníží životní úroveň obyvatelstva bude znamenat také zásadní krizi pro systém sovětského typu, jednak se začne vyjevovat frustrace obyvatelstva, kterým pouhá sociální jistota nebude stačit k pocitu naplněného života (který chápal v pojmech jako byla kvalita mezilidských vztahů, otevřená diskuze, smysluplnost lidského života, volný čas pro svobodný rozvoj individua, pocit realizace atp.).

Tento rozpor nazval Mlynář rozporem „mezi dynamikou konzumně orientované společnosti a mezi politickým systémem totální kontroly společnosti.“⁶¹² V absenci

⁶⁰⁸ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. 3: Strojopis Mlynářovy studie Perspektivy demokratického vývoje „reálného socialismu“ deset let po sovětské intervenci v Československu. Psáno pro konferenční sborník v Miláně, leden 1979 (není jasné, zda vyšlo) [neuspořádaný fond].

⁶⁰⁹ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 106, k. 4: Strojopis Mlynářovy studie Opyry současných totalitních systémů, s. 2 (19. 1. 1979) [neuspořádaný fond].

⁶¹⁰ SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, s. 195.

⁶¹¹ NA, f. Zdeněk Mlynář, sign. 106, k. 4: Strojopis Mlynářovy studie Opyry současných totalitních systémů, s. 3; také Strojopis Mlynářovi studie Konzumní orientace a politická demokracie v „reálném socialismu“ (psáno pro Wiener Tagenbuch v listopadu 1979 [neuspořádaný fond].

⁶¹² Tamtéž, k. 4: strojopis Mlynářovy studie Vývojové možnosti politických systému v sovětském bloku (perspektiva pro osmdesátá léta), s. 4 (1984) [neuspořádaný fond].

politicky liberálnějších přístupů viděl Mlynář zdroj budoucí nestability a krize. „Reálný socialismus“ označil za „socialistický experiment z něhož je vyloučena politická demokracie (...) Ukazuje se, že bez této základní hodnoty degenerují skutečné humanitní významy ostatních tradičně socialistických hodnot, zejména sociální jistoty a zrušení soukromokapitalistického vlastnictví.“⁶¹³ Tyto úvahy u Mlynáře vycházely i z opoziční zkušenosti politického vyloučení. Reformně-komunistická teorie opozice původně nepromýšlela takovou opozici, která bude stát zcela vně politického systému. Mnozí reformně-komunističtí intelektuálové pocítili až teprve po roce 1968 na vlastní kůži jakou hodnotu mají principy politické demokracie. Mlynář k tomu napsal: „Teprve po nástupu normalizace procházejí levicovní intelektuálové v Československu poslední fázi poznání: Konečně si uvědomují, že hlavní základní podmínkou jakýchkoli politických programů a také jakékoli tvůrčí, intelektuální práce samé je mít vůbec možnost svobodně formulovat a vyslovovat své názory. Politická demokracie a s ní spjatá základní politická práva a politické svobody lidí se intelektuálům objevují jako základní hodnoty politiky, jako nutný a zcela nezbytný předpoklad jakýchkoli programů.“⁶¹⁴

Jiným směrem při analýze základního rozporu socialistické společnosti šel Hájek, který se pokusil definovat pozici pracujících (kategorií, se kterou obecně disent málo operoval) v systému reálného socialismu. Ti podle něj svoji práci neposkytují mocenské elitě na základě tržních vztahů jako zboží, nýbrž na základě povinnosti pracovat (spojené s pozitivně hodnoceným právem na práci). Právo na práci ovšem nezahrnuje nárok na zařazení, odpovídající kvalifikaci a schopnostem a jejich optimálnímu využití pro společnost, nýbrž je spojeno s povinností přijmout pracovní zařazení podle potřeb či též libovůle příslušného stupně mocenské elity. Je tedy možné hovořit o *socialistickém odcizení*, protože o použití pracovní síly rozhoduje někdo jiný než ten, jenž ji poskytuje, „a to tak absolutně, neomezeně, jako málokde jinde v současném světě.“⁶¹⁵ V kontextu pojmu *odcizení* si pak Hájek kladl otázku, „zda opravdu je skoncováno s vykořisťováním, zda

⁶¹³ Tamtéž.

⁶¹⁴ NA, f. Zdeněk Mlynář, k. 4: strojopis Mlynářovy studie O politických zkušenostech levicových intelektuálů v Československu. Příspěvek v diskuzi na téma „Intelektuálové a politika“ v Kolíně, 17. 9. 1977 [neuspořádaný fond].

⁶¹⁵ HÁJEK, Jiří: Několik poznámek k reformovatelnosti „reálného socialismu“. *Ze zásvky i z bloku*, Roč. 2, č. 5 (1985), s. 13.

dispozice společenským výrobkem, zahrnujícím nadvýrobek vytvořený dělnickou, technickou a vědeckou prací, vracejí jeho hodnotu jeho tvůrcům též ve formě sociálních vymožeností a jistot“⁶¹⁶.

Stejně jako Mlynář, i Hájek tvrdil, že tento základní společenský rozpor může být impulsem pro novou společenskou revoluci – opíral se při tom o Marxovu *Předmluvu ke politické ekonomii*, kde Marx definoval společenskou situaci, kdy nastává „epocha sociální revoluce“. Přestože Marx definoval situaci v rámci kapitalistické ekonomiky, Hájek viděl podobnost právě v tom, že se „materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu s existujícími výrobními vztahy“⁶¹⁷ Podle Hájka si v „reálném socialismu“ podstatná část společnosti „uvědomuje rozpor jejích výrobních a tvůrčích sil“ s mocenskými strukturami a potřebu reform, jimž se mocenská elita brání. Upozornil mimo jiné, jako mnozí jiní, že slovo „reforma“ je nepřijatelné: na systému řízení a strukturách moci není co měnit, opravovat. Nanejvýš „zdokonalovat“, „prohlubovat“, „upevňovat“ jednotu atd. Pozice v zásadě konzervativní – obranná.⁶¹⁸ Reálně socialistická KSČ podle něj již nebyla schopná reformy shora, neznamenal to pro něj ovšem zcela vzdát se reformování socialistického systému se zachováním základních struktur komunistického státu. V tomto ohledu i Hájek vycházel ze zkušenosti pražského jara, kdy KSČ vstupovala do veřejného prostoru jako „mluvčí potřeb a tužeb pokrokových sil“.⁶¹⁹ Jako nositele změny ovšem stále viděl dělnickou třídu a také technické a vědecké pracovníky, kteří se stali integrální součástí výroby: „Odkud můžeme očekávat popudy a podněty k reformě, jež by posunula společnost „reálného socialismu“ na cestu opravdového, demokratického a samosprávného socialismu: Zásadně od těch tříd a vrstev, které představují produktivní a tvůrčí síly společnosti. Je to samozřejmě dělnická třída, představující většinu naší společnosti a zahrnující

⁶¹⁶ Tamtéž.

⁶¹⁷ MARX, Karl: Ke kritice politické ekonomie (Předmluva), 1858 - 1859: „Jako neposuzujeme individuum podle toho, co si samo o sobě myslí, právě tak nemůžeme takovou epochu převratu posuzovat podle jejího vědomí, nýbrž naopak, toto vědomí musíme vysvětlovat z rozporů materiálního života, z existujícího konfliktu mezi společenskými výrobními silami a výrobními vztahy.“

Dostupné na URL: http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/km_pkkpe.htm [26. 8. 2019]

⁶¹⁸ HÁJEK, Jiří: Několik poznámek k reformovatelnosti „reálného socialismu“, s. 16.

⁶¹⁹ Tamtéž, s. 20.

v důsledku zásady, že věda se stává přímou výrobní silou – také technické a vědecké pracovníky v oborech bezprostředně související s výrobou.“⁶²⁰

Hájek nevyloučil ani možnost zapojení občanských iniciativ jako je Charta 77, ovšem zároveň zcela nezpochybnil vedoucí úlohu komunistické strany. Spíše, než aby ji zcela odmítl, požadoval znovu-promyšlení „úkolů, jež má tato strana vůči společnosti jako službu, o pojetí termínu „socialistická demokracie“, vzývaného mocí, o funkci lidských a občanských práv pro řádné fungování takové demokracie, o potřebě pravdivé a plně informovanosti lidí.“⁶²¹ Oba autoři předpokládali, že opoziční jednání vyjde z objektivní *společenské nutnosti*, kterou krize a následný rozpor přinese. V tomto ohledu se jejich analýzy lišily od jiných disidentských představ politických změn, neboť v jejich jádru nestála jako politické východisko morální kritika, nýbrž marxistické předpoklady společenského vývoje, jehož dynamika je určena „objektivními“ společenskými rozpory.

Teoretický přínos středo – a východoevropského disentu byl především v anglosaských diskuzích v devadesátých letech i později přehlížen. Na to poukazoval v roce 1995 Jeffery Isaac v textu *The Strange Silence of Political Theory*, který se týkal především otázky teoretického příspěvku idejí východoevropského disentu.⁶²² Isaac upozornil na to, že západní političtí vědci nebrali v potaz potenciální přínos východoevropských politických reflexí pro politickou vědu a popis fungování nedemokratických systémů a jsou vnímáni především jako občanští aktivisté a hrdinové boje proti totalitarismu. Poukazoval na to, že „struktury profesionálního akademického bádání jsou zahlceny zaujetím ‚velkými díly‘.“⁶²³ Diskuze, které se pokoušely vsadit československý reformní pokus do širších analýz tzv. systémů sovětského typu ukazují formování specifické „české sovětologie“, která je při hodnocení českého opozičního myšlení do značné míry přehlížena. Přispělo k tomu jistě i to, že část citovaných prací zůstala v českých mutacích pouze v rukopisech nebo nebyla přeložena do češtiny vůbec. Výzkum kritické (především exilové) sociálně-vědní diskuze ovšem dokládá, že české politické myšlení

⁶²⁰ Tamtéž.

⁶²¹ Tamtéž.

⁶²² ISAAC, Jeffery: *The Strange Silence of Political Theory*. *Political Theory*, Roč. 23, č. 4 (1995), s. 636–652.

⁶²³ Tamtéž, 642.

disponuje marxistickou tradicí užití pojmu totalitarismus, která je srovnatelná se západoevropskou kritikou klasického totalitárního paradigmatu. Autoři jako Jiří Hájek, Zdeněk Mlynář či Zdeněk Strmiska přinášely nový typ politické teorie, který vycházel jak z lokální marxistické tradice, tak i z osvojení probíhajících diskuzí v západoevropské sovětologii. Jejich analýzy představují další díl do komplexního obrazu „východoevropské politické teorie.“

Možnosti změn v období perestrojky a v roce 1989

Víra v možnost obnovit uvnitř strany reformní tendence a podnítit tak politickou demokratizaci „shora“, skrze stranický aparát, s postupující normalizací klesala. Názory na budoucí vývoj možnosti reforem se ovšem uvnitř samotné skupiny reformních komunistů lišily. Značná část z nich stále sdílela názor, že reformně smýšlející komunisté (jak ti vyloučení, tak ti, kteří zůstali ve stranickém aparátu v nižších funkcích a svá přesvědčení nahlas nevyjadřovali), představují segment společnosti, který bude hrát významnou úlohu při „útku proti byrokratické diktatuře“. Přes vzrůstající skepsi vůči možnostem socialistické opozice vyvolat reformní pohyb uvnitř KSČ, znamenala první polovina osmdesátých let pozvolné obnovování naděje na změny, které by mohlo přinést nové sovětské vedení po smrti Brežněva v roce 1982. Navíc hospodářské problémy, kterým Sovětský svaz procházel signalizovaly prohlubující se rozpory v sovětské společnosti, což dávalo jistou naději na podnícení politických změn. S těmi začal již Brežněvův nástupce Andropov, byť se jednalo především o personální výměnu, tažení proti „nepotismu“ a korupci – tedy spíše disciplinační opatření. Zásadním pro možnost změny se stal až nástup perestrojky v SSSR i pozvolné uvolňování diskuze v Československu. Znamenal totiž mimo jiné aktivizaci domácího opozičního reformně-komunistického myšlení, které v druhé polovině osmdesátých let zažívalo jakousi malou obrodu.

Pohyb, který nastal v Sovětském svazu a zásadně ovlivnil dění ve východní Evropě nelze vnímat pouze jednostranně. Gorbačovovy reformy by byly nemyslitelné bez dědictví západních a východních komunistických reformátorů a projekt „Nového myšlení“ konce osmdesátých let se inspiroval některými z jejich vizí a kritik. Gorbačovova představa inkorporovala reformně-komunistický požadavek přehodnocení humanitních ideálů a ideálu nenásilné transformace v opozici k dědictví Brežněvovy éry, zároveň se mu podařilo zásadně přehodnotit domácí a mezinárodní kategorie sovětského pojetí „Studené války“: třídní princip v mezinárodních vztazích, vnímání Západu jako konstantě nepřátelského, „Brežněvovu doktrínu“ limitované suverenity Východní Evropy. Italský historik Slivio Pons se dokonce domnívá, že „potlačení pražského jara a

odmítání Eurokomunismu stalo zásadním kritériem podpovrchového konfliktu se starší generací sovětských lídrů.⁶²⁴

Nástup Gorbačova a pozvolná aktivizace domácí opozice

Domácí socialistická opozice na rozdíl od socialistického exilu nedisponovala tak stabilní intelektuální platformou jako byly Listy a pochopitelně neměla takové ambice vstupovat do mezinárodního prostoru. Na rozdíl od aktivní politiky socialistického exilu na mezinárodním poli, znamenala první polovina sedmdesátých let pro domácí reformní komunisty opatrné vyčkávání a scházení se pravidelně spíše v malém počtu lidí bez výrazné programově-textové produkce. Názorová výměna tedy byla zpočátku poměrně omezená. Formování domácí skupiny reformních komunistů, která byla později označována jako tzv. „e-klub“⁶²⁵ popisuje Čestmír Císař jako velmi pozvolné: „V prvních dobách dovršené normalizace (...) jsme se příliš nestýkali ani my vyloučení mezi sebou. StB se pečlivě starala, aby nás navzájem maximálně izolovala a pokusy o nějaké schůzky hbitě rozbíjela. Takřka do jednoho byli vyšší funkcionáři Pražského jara sledováni, odposloucháváni, obklopeni agenty a důvěrníky policie, občas i vyslýcháni.“⁶²⁶

Existují různá svědectví o obsazích těchto prvních schůzek. Miloš Hájek uvádí, že se nejdříve nazývali „úterníci“, protože se scházeli vždy v úterý v 17.00 u Zdeňka Jičínského (později ve středu), poté také v bytech Miloše Hájka a Rudolfa Slánského ml.⁶²⁷ Hájek o diskuzích na těchto schůzkách mluví jako o více „vědecko-sociologicky zaměřených“, neboť se zde scházeli především akademici a ekonomové šedesátých let,

⁶²⁴ PONS, Silvio – di DONATO, Michele: Reform Communism. In: FÜRST, Juliane – PONS, Silvio – SELDEN, Mark (eds.): *The Cambridge History of Communism (Vol III: Late Communism in Global Perspective: 1968 to the Present)*, s. 195.

⁶²⁵ Mezi tuto skupinu patřili lidé jako například Z. Šulc, O. Šulcová, I. Kratochvíl, M. Vacík, J. Hořec, J. Sekera, J. Diblík, M. Jungmann, V. Kadlec, F. Vlasák, Rudolf Zukal, Věnek Šilhán, B. Sucharda, historikové J. Macek, V. Vrabec, Miloš Hájek, Luboš Kohout, Arnošt Klíma, F. Kavka, Vojtěch Mencl, Z. Šolle, M. Bárta, filozofové Karel Kosík, Lubomír Sochor, J. Kalivoda, František Šamalík, diplomaté Otto Klička, M. Šustal, L. Šimovič, M. Galuška, politici V. Slavík, J. Špaček, Jiří Hájek, Milan Hübl, L. Novák, V. Příkryl, Zdeněk Jičínský, Jaromír Litera, K. Elznic a další.

⁶²⁶ *Archiv Národního muzea*, f. Čestmír Císař, k. 1. Rukopis pamětí (sv. 9), s. 1008.

⁶²⁷ Podobná „bytová setkání“ probíhala i mezi brněnskými socialisty, ze kterých se ovšem část od reformního komunismu jako možnosti stranické reformy odklonila (okruh lidí kolem Jaroslava Šabat) Z Brna se nejvýraznějšími zastánci reformně-komunistické ideje a členové pozdější Obrody stali J. Domňský, V. Příkryl, V. Grulich.

Více také Luboš Kohout, *Klub Obroda v hnutí odporu a v převratu 1988–1991*.

Dostupné na URL: <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky/Obroda.htm> [17. 4. 2019]

tedy bývalí odborníci pracujících v rámci oficiálního socialistického výzkumu. Velká část z účastníků těchto diskuzí⁶²⁸ měla dobré vědecké kontakty se zahraničím a občasně publikovali v zahraničních periodících.⁶²⁹ Hájek také uvádí, že někteří z nich měli přístup do knihovny velvyslanectví SRN, kde mohli sledovat zahraniční odborně-politologickou produkci.⁶³⁰ V této skupině představovala otázka reformního komunismu škálu postojů od chartistických „liberálů“ až po polooficiální komunisty působící ve státních strukturách. Někteří z nich podepsali Chartu 77 (J. a M. Hájkové, V. Kadlec, Z. Mlynář, J. Litera, J. Hanzelka, V. Šilhán, B. Šimon, V. Slavík, F. Vodsoň), někteří s ní jen tiše sympatizovali, ovšem část vyloučených reformních komunistů vůči ní zaujímala ostražitě postoje ne nepodobné oficiální kritice Charty jako „antisocialistického“ a „pravicově-oportunistického“ uskupení. To byl případ Oldřicha Černíka či především Čestmíra Císaře, který se od ní v některých svých dopisech vládním představitelům na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let explicitně ideově distancoval.

V prosinci roku 1977 například Císař napsal, že Chartu 77 považuje „za nevhodnou a neúčinnou metodu řešení sporných otázek našeho vnitřního vývoje. V čele efektivního řešení všech politických, ekonomických a kulturních problémů socialismu musí stát strana ve spolupráci s dalšími společenskými orgány a organizacemi i všemi angažovanými občany země.“⁶³¹ Z jeho korespondence je také evidentní, že spíše než s exilovými socialisty (z nichž některé označoval za „zrádce“⁶³²) se pokoušel být v kontaktu s oficiálními představiteli státu, které se snažil přesvědčit o významu opozičních reformně-komunistických a socialisticky smýšlejících jedinců pro stranickou politiku.⁶³³ Císař byl vůči nekomunistické opozici odmítavý, v roce 1985 se velmi kriticky vyjádřil o těch v opozici, kteří hodili „socialismus přes palubu, ať deformovaný nebo reformovaný, kdo očekávají spásu od agresivního reaganovského kursu, kdo spoléhají na

⁶²⁸ Hájek jmenuje jako pravidelné hosty následující: Jiří Judl, Irena Dubská, Vladimír Kadlec, Jiřina Zelenková, Josef Hodic. Později i Jiří Hájek, Erika Kadlecová, Bohumil Šimon, Ruda Slánský, Jiří Dienstbier, Václav Slavík, Věněk Šilhán, Milan Hübl, Vladimír Karban, Luboš Dobrovský, Vašek Vrabc, Luboš Kohout, Marie Hromádková, Bedřich Placák, Jan Stern, Libuše Šilhánová.

⁶²⁹ HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*, s. 247–248.

⁶³⁰ Tamtéž, s. 261.

⁶³¹ NA, f. Čestmír Císař, PhDr., k. 70: Strojopis dodatku k vlastnímu životopisu (4. 12. 1977).

⁶³² CÍSAŘ, Čestmír: Veletoče Z. Mlynáře. In: CÍSAŘ, Čestmír: *I kapky proděravějí kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*, s. 14–16.

⁶³³ NA, f. Čestmír Císař, PhDr., k. 70, Dopis Čestmíra Císaře Jaromíru Obzinovi (14. 4. 1981); také Dopis Čestmíra Císaře Lubomíru Štrougalovi (27. 5. 1981, strojopis).

růst antikomunismu a antisovětiismu.⁶³⁴ Ve stejnou dobu také vyslovil nutnost jednoznačné zahraničně-politické orientace na Sovětský svaz a jako „politicky scestné“ označil „jednostranné zahledění některých příslušníků undergroundu na Západ jako „jedinou naději naší svobody“.⁶³⁵

Nástup Gorbačova vyvolal znovusjednocení některých lidí, kteří se v opozici během sedmdesátých a počátku osmdesátých let postupně rozcházel. Gorbačov přinesl naději, že leninský princip reformy “shora” nemusí být zcela ztracený a že, v případě, že bude reforma vycházet ze sovětského centra, bude možné politický systém sovětského typu reformovat směrem k větší demokratizaci i otevřenosti a pluralitě. Ideový pohyb v socialisticky orientované části domácí opozice se projevil zmnožením ideových platforem – samizdatových periodik, která se explicitně hlásily k idejím československého reformního komunismu a demokratickému socialismu z roku 1968. Prvním z nich byl časopis *Ze zázemí i z bloku*. Od roku 1984 jej vydávala novinářka Olga Šulcová (manželka ekonoma Zdislava Šulce, který byl pravidelným přispěvatelem). Původně byl samizdat zamýšlen jako „tribuna pro exkomunikované novináře“, v krátké době se však stal platformou, na které své názory a postoje k současné situaci vyjadřovali především intelektuální protagonisté československého reformního komunismu šedesátých let (v menší míře i autoři rozdílné názorové orientace).⁶³⁶ Vycházel zpravidla v jedenácti strojopisných exemplářích, z nichž jeden vždy putoval prostřednictvím Jana Šterna, Petra Pitharta a Jiřiny Šiklové za hranice do „Prečanova“ dokumentačního střediska v Scheinfeldu. Řada textů pak byla přetištěna v jiných exilových časopisech, nejčastěji v římských *Listech*. Odtud se pak již v tištěné formě opět různými cestami vracely do Československa a dále se rozšiřovaly.⁶³⁷

Druhým důležitým periodikem se stal časopis *Dialog*, který začal vycházet v reakci na sovětskou perestrojku v roce 1988. Byl iniciován z okruhu lidí rodícího se klubu Obroda, „vyhraněné skupiny socialisticky smýšlejících občanů, z nichž někteří se podíleli

⁶³⁴ CÍSAŘ, Čestmír: *I kapky proděravějí kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*, s. 121.

⁶³⁵ Tamtéž. 125.

⁶³⁶ Více ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968–1989*, Praha: Ústav pro soudobé dějiny AVČR, 2000, s. 7–10, dále Zdislav ŠULC: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky. Vzpomínky novináře a ekonoma 1945–1995*. Brno: Doplněk, 2011, s. 187–191.

⁶³⁷ ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968–1989*, s. 8.

na obrodném hnutí 60. let⁶³⁸. Redakční radu tvořili Miloš Hájek, Václav Vrabec, Luboš Kohout, Jan Riedl a Mikuláš Tomin.⁶³⁹ *Dialog* se hlásil „k revolučním myšlenkám renesance socialistického zřízení v Československu (...)“ a za svůj ideový zdroj považoval „humanistické zásady trvalého lidského pokroku a sociální spravedlnosti, obsažené v odkazu velkých národních i světových myslitelů, vyjádřené v obrodném programu roku 1968 a v mnohém nově rozvíjené současné sovětské perestrojce.“⁶⁴⁰

Socialisticky orientovaná opozice také pozorně sledovala změny v obsazích politické a vědecké literatury přicházející ze sovětského svazu. Mezi bývalými reformně-komunistickými akademiky vzbudila pozornost činnost sociologů a ekonomů z Akademie věd v Novosibirsku, jejichž kritická činnost evokovala aktivity reformně-komunistických interdisciplinárních vědeckých týmů v šedesátých letech. Tato skupina sovětských akademiků-straníků představovala sice stále „oficiální strukturu“, ovšem až do poloviny osmdesátých let pozbývala významnějšího politického vlivu. Stejně jako v šedesátých letech českoslovenští reformně orientovaní ekonomové a politologové, si i sovětsí odborníci uvědomovali, že tzv. administrativně-direktivní systém vyčerpal svůj potenciál a při návrhu alternativního ekonomického modelu překročili čistě ekonomické parametry, když popřeli, že by sovětská společnost byla čistě homogenní bez vnitřních rozporů („antagonismů“).⁶⁴¹

Podobně jako mnoho východoevropských kritiků „reálně existujícího socialismu“ i tato nová sovětská „reformní elita“ tvrdila, že rozpor mezi výrobními silami a existujícím systémem výrobních vztahů se neustále prohlubuje a povede k hlubokým problémům ekonomickým i společenským. Mimo to silně kritizovali i zaměstnaneckou pasivitu a nízkou morálku na pracovištích. Jedině politická demokratizace se podle nich mohla stát hybnou silou sovětského společensko-kulturního pokroku. Pro československé reformní komunisty bylo nejdůležitější tvrzení novosibirských vědců, že „dynamická forma“ reformy nebude moci fungovat bez reformy politického systému. A. Kurashvili rozlišil

⁶³⁸ Redakční úvod. *Dialog*, Roč. 1, č. 1 (1988), s. 1.

⁶³⁹ HÁJEK, Miloš: *Paměti české levice*, s. 281.

⁶⁴⁰ Redakční úvod, s. 1.

⁶⁴¹ GOODING, John: Perestroika as Revolution from within: An Interpretation. *The Russian Review*, Roč. 51, č. 1 (1992), s. 45.

mezi „quasi-reformou“, která pro něj představovala „pouhou rekonstrukci uvnitř aparátu“ (tak jak ji v té době chápali ještě oficiální dokumenty KSČ) a „opravdovou reformou“, která má potenciál změnit vztah mezi oficiálním politickým aparátem a společností. Historik John Gooding tento způsob myšlení nazval „alternativní tradicí“ (návrat k leninismu jako alternativa vývoje stalinského politického systému), která byla od šedesátých let reprezentována především v časopise *Nový svět* pluralitně-demokraticky smýšlejícími (avšak stranickými) ekonomy, sociology a historiky jako byli například Andrej Sacharov, Roy Medvědčev, Tatiana Zaslavská, Alexandr Birman či Mikhail Shatrov. Velká část z těchto akademiků pak získala větší pozornost během Gobačovovy éry a perestrojku přivítali jako dlouho odmítanou „tradici Října“, stejně jako „druhou socialistickou revoluci“.⁶⁴² V jádru těchto úvah leželo reformně-komunistické přesvědčení, že „sovětský experiment“ byl správný na samém počátku, ale tragicky se „zdeformoval“ během Stalinovy vlády, přesto ještě může být myšlenkově produktivním pro sovětskou společnost, neboť navrhoval demokratizaci vůdcovství, zásadní ekonomickou reformu a návrat k „opravdové koncepci socialismu“.⁶⁴³

Již od roku 1982 měli tito sovětské akademici, kteří v uzavřených seminářích kritizovali sovětský status quo, užší kontakty s Gobačovem a jejich vliv se značně zvýšil po nástupu perestrojky. Sám Gobačov pak ve svém projevu v prosinci 1984 prokázal vliv výsledků novosibirských akademiků a zahájil s nimi politickou spolupráci.⁶⁴⁴ Autoři analyzovali posledních 12-15 let sovětského vývoje, konstatovali zpomalení tempa růstu národního důchodu a řadu negativních jevů v hospodářství. Hlavní příčinu zaostávání spatřovali v „neschopnosti starého systému zabezpečit efektivní využívání pracovního a intelektuálního potenciálu společnosti.“ Poukazovali na to, že sovětský systém byl sice v poststalinském systému upravován, ale nikdy nebyl kvalitativně přebudován. Vždycky zahrnoval vysokou centralizaci ekonomického rozhodování, direktivní plánování, slabé tržní vztahy s nepoměrem mezi cenami zboží a jeho užitnou hodnotou, převahu administrativních metod řízení nad ekonomickými stimuly, nízkou úroveň decentralizace

⁶⁴² GOODING, John: *Socialism in Russia: Lenin and His Legacy 1890-1991*. Londýn: Palgrave Macmillan, 2002, s. 187.

⁶⁴³ Tamtéž, s. 237.

⁶⁴⁴ BROWN, Archie: *The Gorbachev Factor*. Oxford: Oxford University Press, 1996, s. 112–113.

aj.⁶⁴⁵ V reakci na novosibirské návrhy reforem napsal Čestmír Císař⁶⁴⁶, že „v jejich orientaci spatřujeme mnohé, co naplňovalo naše myšlení v Československu 60. let, co se promítá v maďarských zkušenostech a co zraje v diskuzích mnoha našich současných ekonomů a sociologů právě nyní znova. Proti tomu se jeví jako váhavé a nesmělé kroky československého vedení, které připouštějí jen dílčí úpravy starého systému v tzv. Souboru opatření.“⁶⁴⁷

Sympatie, které vzbuzovala tato skupina u československých reformních komunistů, byly dány také tím, že se jednalo o lidi marxistické orientace, kteří nezpochybňovali význam říjnové revoluce a komunismu jako „pokrokové dějinné epochy“. Císař jejich postoje ocenil a zdůraznil, že se nejedná o „disidenty, kteří z deformací a zvráceností minulého vývoje usuzují na potřebu likvidovat celou porevoluční etapu někdejší carské říše a vrátit se k „starým ruským“ či dokonce „pravoslavným“ tradicím, které s pokrokem mají pramálo společného, Jde nám o „sovětské lidi“, příslušníky inteligence a pokrokové občany formované „reálným socialismem“, kteří jsou s to rozpoznat vážné nedostatky v životě a práci svého lidu a své země a hledají cestu k nápravě. Patří k nim mj. ti, kteří pozorně sledovali československé reformní snahy 1963–1968 a drželi jim „palce“ (...).“⁶⁴⁸

Přes podobnost výsledků bádání novosibirského týmu s myšlením reformních ekonomů a sociologů šedesátých let (nebo právě díky ní) panovala ovšem při nástupu Gorbačova jistá skepse. Zdislav Šulc, jeden z významných reformních ekonomů šedesátých let, označil „sibiřský dokument“ vypracovaný Ústavem ekonomiky a organizace průmyslové výroby sibiřského oddělení AV SSSR v čele s A. Aganbegjanem za „zatím nejradikálnější pokus o analýzu příčin zaostávání sovětské ekonomiky za světem“, domníval se ovšem,

⁶⁴⁵ Výsledky nejkritičtějších analýz byly prováděné především sociology Tatyjanou Zaslavskou a Abelem Aganbegjanem a týkaly se technologického zaostávání sovětského zemědělství. Některé z těchto analýz unikly do západního tisku v roce 1983, proto se s nimi také českoslovenští čtenáři mohli „seznámit“ (části kolovaly v samizdatu).

⁶⁴⁶ Císař reagoval na text Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství po roce 1980: Vybrané ekonomické problémy a jejich aplikace.

⁶⁴⁷ CÍSAŘ, Čestmír: Zhodnocení zralosti a limitů reformního vývoje v SSSR a jeho vlivu na socialistické státy. In: CÍSAŘ, Čestmír: *I kapky proděravějí kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*, s. 109.

⁶⁴⁸ Tamtéž, s. 108.

že zpráva je sice silná v kritice minulosti a v odhalení systémové povahy neefektivního fungování ekonomiky, ovšem je „zcela bezradná, pokud jde o konkrétní vytyčená cest k pozitivním překonáváním současného marasmu, o formulaci souboru asystémových prvků, jejichž realizace je předpokladem k tomu, aby se kvantita změnila v kvalitu, aby se jeden mechanismus změnil v jiný.“⁶⁴⁹ Šulc byl skeptický k představě, že by Gorbačov mohl představovat revoluční transformaci sovětského ekonomického i politického systému, domníval se, že očekávané změny „nepřekračují hranice systému, nazývaného někdy administrativně direktivním, jindy centrálně-příkazným či centrálně-přídělovým.“⁶⁵⁰

Téměř shodně jako Zdislav Šulc, který v květnu 1985 přirovnal novou reformu ze SSSR k ekonomické reformě z konce padesátých let (k tzv. Rozsypalově reformě), hodnotil vývoj v SSSR ekonom Rudolf Slánský ml. Oba autoři se domnívali, že návrhům na změnu ekonomického mechanismu chybí spojení s transformací politického systému, což bylo podle nich nutným předpokladem pro efektivní zlepšení stávajícího stavu tzv. sovětských systémů. Slánský se dokonce domníval, že sovětská reforma se bude blížit „spíše reformě z roku 1950 a možná i Souboru opatření (...) vedle hospodářské reformy určitě není na pořadu dne v Sovětském svazu i reforma politického systému směřující k jeho demokratizaci.“⁶⁵¹ Tvrdil, že politický boj neprobíhá v SSSR mezi konzervativci a progresivitu (v terminologii, jak ji reformní komunisté používali během pražského jara), tedy mezi zastánci „sovětského modelu“ a těmi, kdož usilovali o demokratizaci a pluralizaci systému, nýbrž mezi stoupenci konzervativismu a dynamismu, z nichž všichni mají zájem na „zachování a posílení síly a vlivu sovětského státu.“⁶⁵² V tomto ohledu byly vnášeny i predikce pro Československo, kde reformní komunisté zkraje nástupu Gorbačova do funkce prvního tajemníka KSSS očekávali podstatnou transformaci politického systému ještě méně než v Sovětském svazu. Slánský tvrdil, že se nanejvýš prosadí „dynamičtější pojetí společenského rozvoje“, ovšem nepředpokládal, že by „znamenal něco víc, než odstranění těch největších překážek, které se nakupily v letech

⁶⁴⁹ ŠULC, Zdislav: (pod pseudonymem AZ), Gorbačov – a co dál? *Ze záznamky i z bloku*, Roč. 2, č. 5 (1985), s. 6.

⁶⁵⁰ Tamtéž, s. 5.

⁶⁵¹ SLÁNSKÝ, Rudolf ml.: Změny v Moskvě – Změny v Praze. *Listy*, Roč. 15, č. 6 (1985), s. 2.

⁶⁵² Tamtéž, s. 3.

normalizace do cesty ekonomickému růstu a jakýmkoli projevům nemanipulovaného veřejného mínění.“⁶⁵³ Tímto směrem hodnotil výsledky 27. sjezdu KSSS také Luboš Kohout, který napsal, že sjezd sovětských komunistů nepředstavoval „kvalitativní změnu, obrat ani v ekonomicko-systémové ani v politicko-systémové oblasti.“⁶⁵⁴

Skupina Listy a přestavba v SSSR

Opatrnost a počáteční nedůvěra panovala i v kruzích exilové socialistické opozice. Jeden z prvních, kdo vyjádřil otevřeně naděje na úspěch nového politického kursu, byl opět Zdeněk Mlynář. Bylo to dáno nepochybně i tím, že ho s Gorbačovem pojilo osobní přátelství. Znal se s ním osobně z dob společných studií na Právnické fakultě Lomonosovovy univerzity v Moskvě.⁶⁵⁵ Mlynář se nedomníval, že nová sovětská politika přinese „druhé pražské jaro“, ovšem vyjádřil naději, že „reforma shora“ pravděpodobně v sovětském systému bude uskutečnitelná. Politické dění v Sovětském svazu tak představovalo v Mlynářově myšlení důležitý obrat, neboť postupně začal revidovat některá svá předchozí tvrzení o nemožnosti reformem uvnitř komunistických stran systémů sovětského typu. Jak bylo popsáno v minulé kapitole, Mlynář očekával, že ekonomická a morální krize ve společnosti bude způsobovat „tlak zdola“, který si vynutí politické reformy. Velmi krátce po zvolení Gorbačova ovšem napsal, že „pesimistický závěr, který po léta tak mnoho lidí odvozuje z dosavadních zkušeností — že totiž reformami se v sovětských systémech nic už vyvíjet nemůže, nelze vzít bez dalšího za bernou minci.“⁶⁵⁶

⁶⁵³ Tamtéž, s. 6.

Obecně jako příznivý faktor pro možnost změny viděli reformní komunisté v postupném stárnutí vůdců československé komunistické strany, jejíž jádro se zformovalo kolem roku 1969. Slánský napsal, že právě tento fakt „připravuje prostor pro boj o místa na špičce mocenské pyramidy. Uchazečů, jak o tom v Praze už dávno štěbetají vrabci na střechách, je celá řada, ať už mezi mladými představiteli slovenské reprezentace, mezi českými členy současného vedení, kteří by je chtěli vystřídat, nebo mezi „svazáky“, tj. pracovníky, kteří přešli do stranického aparátu z aparátu SSM.“

⁶⁵⁴ KOHOUT, Luboš: Kritické poznámky k výsledkům XXVII sjezdu KSSS a XVII sjezdu KSČ. *Ze zápisů i z bloku*, Roč. 3, č. 8 (1986), s. 47.

⁶⁵⁵ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, sign. 119, k. č. 4: Strojopis Mlynářova textu *Der eine war Gorbatschow und der andere war ich*. Mlynář zde vzpomíná na studijní léta s M. Gorbačovem, se kterým bydlel na jedné koleji, a studovali v jednom studijním kroužku a spekuluje již o jeho „revizionistických“ názorech v padesátých letech. [neuspořádaný fond].

⁶⁵⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: Stagnace končí. *Listy*, Roč. 15, č. 2 (1985), s. 1.

V hodnocení počátečních kroků Gorbačova Mlynář vycházel ze svých předchozích analýz o možnosti reformy systémů sovětského typu, kdy jedním z faktorů neúspěchu (ať už šlo o Maďarsko, Polsko či Československo) byl vždy fakt, že se demokratizační reformy odehrávaly v menších evropských zemích a nebyly žádoucí pro moskevské centrum.⁶⁵⁷ Dosavadní zkušenosti neúspěchu všech radikálnějších pokusů o reformu politického systému „sovětského typu“ tedy selhaly především proto, že se odehrávaly „na periferii sovětského impéria“. V Sovětském svazu samotném ovšem takový „důkaz“ historicky definitivně podán nebyl, neboť k pokusu o radikální demokratizaci a decentralizaci zde nikdy nedošlo. Reformní myšlení najednou už nebylo jen něco, co Sovětský svaz jako „rušivý faktor dráždí zvenčí. Reformní vývoj se naopak stal nutnou vnitřní potřebou.“⁶⁵⁸ Právě fakt, že návrhy na důslednější reformu přicházely ze samotného Sovětského svazu v kombinaci s opatrnou změnou politického slovníku (ve které mnozí reformní komunisté spatřovali podobnost s obezřetnými počátky československého reformního procesu na počátku šedesátých let), představoval naději na možnost podstatných změn, kterým v evropských zemích doposud bránil moskevský centralismus. Mlynář pozvolna měnil názor na otázku možnosti reformovatelnosti sovětských systémů a velmi krátce po nástupu Gorbačova napsal, že „otázka, zda se sovětský systém může změnit cestou reform, není ještě jednoznačně negativně zodpovězena. Léta 1956, 1968 a 1981 ukázala jenom, že pokouší-li se o systémové změny jedna malá země sovětského bloku, končí to neúspěchem.“⁶⁵⁹

Přestože pozvolné změny v SSSR byly evidentní, nebylo vůbec jasné, jak radikální změnu Gorbačov přinese. Na samém počátku navíc i Gorbačovova politika byla o mnoho opatrnější než jeho pozdější projevy v době spuštění perestrojky a uvolnění cenzury v roce 1987. V roce 1985 tedy mezi exilovými reformními komunisty panovala spíše skepse a jistá shoda na tom, že změny v sovětském systému nepřinesou podstatnou transformaci politického ani ekonomického mechanismu, neboť návrhy, které byly zveřejněny, nepřekračovaly svým dosahem ekonomické změny Chruščovovy éry. V dokumentu „Návrh nové redakce programu KSSS“ z roku 1985 se objevila

⁶⁵⁷ TÝŽ: *Kříže v sovětských systémech, 1953–1981*, s. 159–200.

⁶⁵⁸ TÝŽ: Můj spolužák Gorbačov. *Listy*, Roč. 15, č. 4 (1985), s. 24.

⁶⁵⁹ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, sign. 111, k. č. 4: Strojopis Mlynářova textu Šance nejenom pro Sovětský svaz, s. 7 (6. 4. 1985) [neuspořádaný fond].

formulace, která představovala určitou naději pro nové chápání sovětské politiky – nová verze programu KSSS totiž nově konceptualizovala vztah mezi komunismem a socialismem jako dvě fáze jedné společnosti, mezi kterými neexistuje ostrá hranice.⁶⁶⁰ Gorbačov k tomu dodával, že „není správné chápat socialismus jako samostatnou formaci“. Od doby, kdy na 22. sjezdu prohlásil Nikita Chruščov slavné heslo o tom, že „komunismu bude za dvacet let“ (tedy v roce 1980), se již o časovém horizontu nástupu komunismu v SSSR nediskutovalo a komunismus byl spojován až s dalekou budoucností a byl oddělován od socialismů jako současnosti. Mlynář se domníval, že toto opatrné přehodnocení dějinného vývoje by mohlo umožnit ve sféře ideologie otevřít cestu ze „začarovaného kruhu“ koncepce „reálného socialismu“, neboť nové formulace nebrání tomu, aby se měřítkem správnosti současné praxe stávaly potřeby budoucnosti.⁶⁶¹ Ty by se podle něj musely v teorii tvůrčím způsobem formulovat a odůvodnit – a to „otevřít možnost ideologického pohybu“⁶⁶². V tomto ohledu lze tvrdit, že během Gorbačovovy přestavby se klasickým pojmům marxisticko-leninské ideologie navrací jejich horizont očekávání, neboť ve veřejném politickém slovníku znovu reprezentují očekávání s budoucími změnami. V českém kontextu ukazuje spojitost společenské dynamiky na konci osmdesátých a otevření diskuze o obsahu klíčových pojmů marxisticko-leninské ideologie Michal Pullmann v knize *Konec experimentu*.⁶⁶³

Očekávání skupiny *Listy* narůstala s postupujícími kroky Gorbačova. Druhý rok perestrojky již Mlynář otevřeně deklaroval, že „sovětský politický systém je reformovatelný, může se postupně vyvíjet, a nakonec změnit svou nynější kvalitu.“⁶⁶⁴ Není bez zajímavosti, že návrat k myšlence reformy skrze stranu Mlynáře také navrátil k některým úvahám o nutnosti zachování nástrojů „centralizovaného mocenského tlaku“, který měl být užíván v rámci reformy. Tento postoj vyjádřil v jednom ze série textů nazvané „Problémy politického systému SSSR“, který psal v roce 1986 pro týdeník Italské komunistické strany *Rinascita*. Vycházel z podobných stanovisek jako reformně-

⁶⁶⁰ Návrh nové redakce Programu KSSS. *Rudé právo*, Roč. 66, č. 253 (1985), s. 4.

⁶⁶¹ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, sign. 112, k. č. 4: Strojopis Mlynářova textu *Co je nové v novém Programu KSSS?*, s. 2 (1985) [neuspořádaný fond].

⁶⁶² Tamtéž.

⁶⁶³ PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha: Scriptorium, 2011, s. 75–93.

⁶⁶⁴ MLYNÁŘ, Zdeněk: Východisko a možnosti politické reformy v SSSR. *Listy*, Roč. 17, č. 1 (1987), s. 42.

komunistická politická věda v šedesátých letech, totiž, že zahájení změn představuje vždy jen určitou „vývojovou mezifázi“, která teprve povede k novému rozvoji politického systému a k vytváření institucionálních záruk demokratického systému řízení. V takové situaci podle něj nemohlo vedení, které „chce skutečně vést proces reformy“ rezignovat na „silné prvky autokratického řídicího systému v politické oblasti“. Důsledkem by se mohla stát ztráta vlastního rozhodujícího mocenského vlivu na průběh reformy. Jako klíčový viděl prvek demokratizace společnosti, která nebude probíhat jen jako změna ekonomického řízení, ale v dalších fázích by mohla dokázat vybudovat demokratické záruky i v politické oblasti.

Členové skupiny Listy považovali za důležité, jakým způsobem se Gorbačov postaví k otázce roku 1968 a sovětské intervence. Přestože Charta 77 vyzvala sovětské vedení, aby „otevřelo prostor k věcnému zhodnocení událostí roku 1968 a vyvodilo z toho důsledky,“⁶⁶⁵ otázka interpretace pražského jara nebyla ostatními domácími občanskými iniciativy vnímaná jako prvořadá. Část nesocialistické domácí opozice naopak neskrývala vůči novému generálnímu tajemníkovi skepsi. Jedno z kritických hodnocení přišlo od Václava Havla, který při popisu Gorbačovovy návštěvy v Praze v dubnu 1987 popsal Gorbačova jako „cara-reformátora“ ochotného chválit „jednu z nejhorších vlád, jaké tato země ve své moderní historii měla“⁶⁶⁶. Konsensuální postoj sovětského vedení vůči normalizační vládě a prakticky nulová kritika minulosti Havla vedla k závěru, že počítat s tím, že by Gorbačov způsobil radikálnější změny a „osvobodil Českoslováky od Husáka“ je iluzí.⁶⁶⁷ Podobně „chladil“ naděje z nástupu Gorbačova i Pavel Tigrid, který reagoval na zklamání reformních komunistů z návštěvy Michaila Gorbačova a poukázal na to, že „pražskojarní kostlivec ve skříni“ Gorbačovovi nejen nevdá, ale naopak si jej pochvaluje.“ Tigrid, podobně jako Havel, neviděl v „novém kursu“ nic, co by se lišilo od předešlých politik.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Prohlášení k 20. výročí srpna 1968 (14. 7. 1988). In: PREČAN, Vilém. *Charta 77. 1977–1989. Od morální ke demokratické revoluci*, s. 346.

⁶⁶⁶ HAVEL, Václav: Setkání s Gorbačovem. *Listy*, Roč. 17, č. 5 (1987), s. 47.

⁶⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁶⁸ Tigrid, Pavel: Kdyby kdyby nebyly chyby. *Svědectví*, Roč. 21, č. 81 (1987), s. 10.

Pro exilovou i domácí socialistickou opozici bylo ovšem hodnocení roku 1968 otázkou zásadní, jak v symbolické rovině, tak i v prakticko-politické, neboť revize Poučení by mohla znamenat možný návrat bývalých straníků do oficiální československé politiky. Symptomatické také bylo prolomení dlouhého devítiletého mediálního mlčení Alexandra Dubčeka, když na konci roku 1985 zveřejnil reakci dementující některé výroky Vasila Bilaka o průběhu konference zemí Varšavské smlouvy v srpnu 1968.⁶⁶⁹ Proto se s nadějí očekávalo, zda se Gorbačov dotkne otázky roku 1968 při jeho plánované návštěvě do Prahy v dubnu 1987. Ta ovšem nakonec přinesla zklamání, neboť se v žádném z oficiálních projevů k otázce pražského jara a vojenské invaze nevyjádřil. Zdeněk Mlynář projev popsal jako vystoupení „v Brežněvově objetí“, doslova napsal, že „mrtvola pražského jara leží dodnes ve sklepě nejenom na Hradčanech, ale i v Kremlu.“ Mlynář si uvědomoval, že nejde o to zopakovat reformně-komunistickou koncepci z roku 1968 a že se pravděpodobně nemůže již konat návrat politické garnitury z roku 1968, ovšem domníval se, že vzhledem k povaze stávajícího vedení KSČ „není v Československu možný pozitivní politický vývoj v duchu dnešní sovětské politiky, dokud je mrtvola /pražského jara/ ve sklepě.“⁶⁷⁰

V obavě z destabilizace systému se při své návštěvě Gorbačov opravdu rozhodl „mrtvolu pražského jara“ nekomentovat. To se ovšem netýkalo pouze revize interpretace pražského jara, ovšem také nesouhlasu s veřejným přitakáním intervence, jak by si to přálo vedení KSČ. Přesto Gorbačov ocenil výsledky normalizační politiky a dal jasně najevo, že Moskva se chce raději opírat o spolehlivé vůdce než podporovat opoziční reformátory. Naděje vkládané do nové politiky sovětského vedení tak zůstaly nenaplněné, a to i po rezignaci Gustava Husáka na funkci generálního tajemníka KSČ na konci roku 1987, kterého vystřídal Milouš Jakeš. Přestože vedení KSČ se formálně hlásilo k principům sovětské přestavby, o radikální revizi *Poučení* ještě nemohla být řeč. I proto, že z Moskvy nepřišel žádný signál, že by změnila názor na hodnocení vojenské intervence. Odvolávala se při tom na svoji novou zahraničně-politickou doktrínu o „nevměšování se“ do vnitřních záležitostí zemí východního bloku.⁶⁷¹ Gorbačov

⁶⁶⁹ Vyjádření Alexandra Dubčeka k interview Vasila Bilaka v časopise Der Spiegel. *Listy*, Roč.15, č. 6 (1985), s. 7. Dubčekovo prohlášení otiskla 21. 11. 1985 L'Unità a poté i Der Spiegel.

⁶⁷⁰ MLYNÁŘ, Zdeněk: Gorbačov v Brežněvově objetí. *Listy*, Roč. 17, č. 2 (1987), s. 3.

⁶⁷¹ CACCAMO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním, s. 372.

prohlašoval, že „každá země má právo svrchovaně si volit vlastní typ uspořádání a nezávisle rozhodovat ve vlastním domově. Uznáváme to a budeme podle toho jednat. Požadujeme však, aby toto pravidlo respektovali i ostatní. Kdyby nebylo uznáváno svrchované právo každého národa, každé země, nastal by v mezinárodních vztazích chaos.“⁶⁷² Jak podotkl Francesco Caccamo, „pro ty, kdo museli snášet normalizaci právě z důvodu sovětského vojenského zásahu, to byl vskutku paradoxní argument.“⁶⁷³

Otázka pražského jara se znovu stala aktuální v lednu 1988, když deník italské komunistické strany *L'Unita* uveřejnil obsáhlý rozhovor s bývalým generálním tajemníkem KSČ Alexanderem Dubčekem, kde hodnotil jak historické události pražského jara, tak i současnou situaci po nástupu Gorbačova. Celý rozhovor v jeho nezkrácené slovenské verzi *Listy* vydaly jako speciální první číslo roku 1988. Přestože Dubčekovo vystoupení mělo symbolický význam návratu nejznámější tváře roku 1968 do veřejného mínění západoevropské levice, jeho pozice setrvaly na stanoviscích, která již byla pro velkou část socialistické opozice překonaná. I proto rozhovor vyvolal určité rozpaky. *Listy* již dlouho praktikovaly myšlenku dialogu s nesocialistickou opozicí a přesto, že jako platforma setrvaly na socialistickém přesvědčení, pojem socialismu zde byl akceptován i v jeho nemarxistické verzi. Dubček ovšem mluvil z pozice reformního komunismu roku 1968 a ani slovem se nezmínil jak o Chartě 77, tak ani o existenci socialistické opozice, jak doma, tak v exilu, která na reformně-komunistická stanoviska celých dvacet let kriticky navazovala. Naopak dokonce kladně hodnotil některé kroky normalizační politiky a vyjádřil ochotu participovat na přestavbě v případě, že se KSČ otevře „novému kursu“. Dal zde jasně najevo, že hlavním diskuzním partnerem je pro něj stále strana a nikoli opoziční iniciativy a že budoucnost vidí především ve spojení se Sovětským svazem. Doslova uvedl, že se snaží „nabádat soudruhy v ÚV KSČ k takovým krokům, které by podle [jeho] názoru a přesvědčení mohly přispět k překonání oné zátěže z minulosti v zájmu upevnění KSČ i internacionální povinnosti, napomocť spojencům i jiným komunistickým stranám zbavit se břemene, které všechny zatěžuje.“⁶⁷⁴

⁶⁷² Zpráva ÚV KSSS 19. stranické konferenci. *Rudé právo*, Roč. 68, č. 151 (1987), s. 3.

⁶⁷³ CACCAMO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním, s. 372.

⁶⁷⁴ Rozhovor Alexandra Dubčeka s italským deníkem *L'Unita* zveřejněný v lednu 1988. *Listy*, Roč. 18, zvláštní číslo (1988), s. 15.

Revize hodnocení československých událostí roku 1968 se socialistická opozice nedočkala ani během dvacátého výročí od pražského jara. Otázka vyrovnání se s minulostí se uvnitř skupiny Listy zdála být čím dál naléhavější. Zdeněk Hejzlar napsal, že „i při plném porozumění pro jeho vnitropolitické těžkosti má Gorbačov vědět, že škodí skutečným sovětským zájmům, dokud dovoluje obhajovat stalinistické a brežněvovské násilí spáchané na Československu i na jiných zemích takzvané východní Evropy.“⁶⁷⁵ Důkladná kritika přišla opět i od Mlynáře. Ten se zde dotkl velice důležité otázky, kterou v té době reflektovalo jen málo reformních komunistů, kteří hledali především podobnosti Gorbačovovy politiky s reformním kursem šedesátých let. Mlynář si uvědomoval, že nutnost sovětské perestrojky vyvstávala z jiné společenské situace, která se lišila od politických stalinských „deformací“ a fyzického teroru padesátých let. V případě sovětské přestavby šlo především o dlouhodobou ekonomickou stagnaci. Prioritou bylo dosáhnout konzumní úrovně srovnatelné se západními zeměmi. To byl pro Mlynáře důležitý rozdíl, neboť základním východiskem šedesátých let byla humanistická interpretace marxismu, a to včetně tehdejší koncepce vědeckotechnologické revoluce, jak ji definoval Radovan Richta a jeho výzkumný tým. Naopak v perestrojce viděl nebezpečí, že se stane pouze technokratickým „samoučelem“ vedoucí ke stabilizaci sovětského systému.

Přestože Mlynář viděl základní podobnosti obou „reformních kritik“ domníval se, že v Gorbačovově koncepci byla „ve srovnání s představami ideologů Pražského jara zatlačena do pozadí problematika lidských důsledků vědeckotechnické revoluce, problém osvobození člověka od diktátu industriálních a materiálních poměrů. Tzv. „lidský faktor“ je v současných sovětských úvahách chápán často spíše technokraticky, tj. jako nástroj vědeckotechnického pokroku, který zůstává vlastně samoučelem.“⁶⁷⁶ Projekt perestrojky byl reakcí na „brežněvismus“, nikoli stalinismus. Ve srovnání s šedesátými lety tedy v jeho centru nestála tolik hodnota jedince a jeho kvalit ani hledání „domácích“ humanistických tradic, nýbrž efektivní způsob řízení leninské politiky.

⁶⁷⁵ HEJZLAR, Zdeněk: Dvacáté výročí. *Listy*, Roč. 18, č. 5 (1988), s. 2.

⁶⁷⁶ MLYNÁŘ, Zdeněk: Bilance politiky Pražského jara po dvaceti letech. *Listy*, 1988, Roč. 18, č. 5 (1988), s. 7.

Gorbačov se ideologicky nenavracel pouze k chruščovovskému období, ale především k otázce, zda ve dvacátých letech existovaly v Sovětském svazu životaschopné a funkční alternativy k stalinské koncepci politiky a ekonomiky.⁶⁷⁷ Ty byly reprezentovány především rehabilitací společenských a ekonomických koncepcí dvou autorů sovětského politického myšlení dvacátých let – Bucharina a Trockého. Trochu zjednodušeně by šlo tvrdit, že zatímco v šedesátých letech v Československu byly socialistické technokratické návrhy společenského řízení podřízeny humanistickému rámci politiky, v případě sovětské perestrojky tomu bylo naopak.

Členové skupiny Listy si tento nový kontext uvědomovali. Především to, že pro Gorbačova je prioritní zavedení nového typu ekonomického řízení a otevření otázky roku 1968 by mohlo přinést problémy v samotné vnitřní sovětské politice. Ani sovětské zpravodajství o problému invaze 1968 neodpovídalo rozsahu glasnosti té doby. Články žádající přehodnocení invaze a přímé útoky na Jakešovo vedení nebyly v sovětském tisku před rokem 1989 tolerovány.⁶⁷⁸ Gorbačovovo mlčení navíc korespondovalo s postuláty nové sovětské zahraniční politiky, která obhajovala „nezasahování“ do vnitřních politických otázek, kterými byly myšleny i některé ideologické výklady. V tomto smyslu se také vyjádřil pro deník L'Unita, kde tvrdil, že vyrovnávání se s rokem 1968 „je věcí československých komunistů.“ K obdobným výrokům se stavěla redakce Listů velmi kriticky, Pelikán napsal, že i když chápe „delikátnost jeho situace — vzhledem k postoji dnešního vedení KSC a konzervativních sil uvnitř KSSS — přece jen nemůžeme tuto argumentaci přijmout. Nebyli to přece ‚česko-slovenští komunisté‘, kdo poslali do Prahy sovětské tanky! Československo je ve 20 letech dvakrát potrestáno: v roce 1968, kdy se stanovisko vedení ÚV KSC v úvahu nebralo; v roce 1988, kdy se v úvahu bere.“⁶⁷⁹

Pro Gorbačova bylo ovšem prioritní udržet politickou stabilitu v zemích východního bloku. Za cenu toho se k hodnocení roku 1968 nevyjadřoval, a naopak podporoval ty skupiny ve stávající KSC, které se (byť jen zvolna) přihlásily k sovětské přestavbě. To se

⁶⁷⁷ DAY, Richard B.: The Blackmail of the Single Alternative: Bukharin, Trotsky and Perestrojka. *Studies in Soviet Thought*, Roč. 40, č. 1-3 (1990), s. 159.

⁶⁷⁸ VALENTA, Jiří: Sovětské přehodnocení rozhodnutí z roku 1968 a „něžná revoluce“. In: VALENTA, Jiří: *Sovětská intervence v Československu 1968: anatomie rozhodnutí*. Praha: Svoboda, 1991, s. 17.

⁶⁷⁹ PELIKÁN, Jiří: Alternativa na Východě: reformy nebo exploze. *Listy*, Roč. 18, č. 5 (1988), s. 14.

v jeho přístupu projevilo několikrát, především v konsistentní podpoře „konzervativního centristy“ Miloše Jakeše, a to i přesto, že se v roce 1989 ukázalo, že Jakeš již nedokáže udržet krok s tlakem na změny. Otázka po dosazení radikálnějších reformátorů na vyšší stranické funkce zůstala nevyřešená a Gorbačov neudělal nic pro to, aby na Jakeše vyvinul „větší tlak nebo aby povzbudil proreformně smýšlející členy československého vedení v jejich snaze Jakeše nahradit.“⁶⁸⁰ To byla politika, která přinášela reformním komunistům v opozici opakované zklamání. Přehodnocení událostí pražského jara se ze strany Sovětského svazu dočkali až v prosinci 1989, což bylo pro politiku reformního komunismu již doslova pět minut po dvanácté.⁶⁸¹

Obroda a návrat k myšlence reformy „shora“

Koncem osmdesátých let se začaly ve větší míře objevovat nejrůznější opoziční občanské iniciativy a došlo tak ke zřetelné pluralizaci politického života. V Československu tento proces nastal výrazně až v roce 1989, především po tzv. Palachově týdnu v lednu 1989, kdy „se výrazně posunula měřítko v pohledu na možnosti systémových změn.“⁶⁸² Na jedné straně stály ty iniciativy, které jsou označovány za „proto-pravicové“ nebo technokratické, jež pocházely ze šedé zóny – (například pozice politického katolicismu, monarchismu, ekonomického monetarismu či anglo-amerického neokonzervativismu).⁶⁸³ Na druhé straně politického spektra se ustavila Obroda jako uskupení hájící široce definovaný socialismus a mimostranický komunismus. Politické myšlení Obrody zapadalo do logiky těch politických hnutí (například Demokratická iniciativa nebo Hnutí za občanskou svobodu), která se chtěla konkrétněji politicky vyprofilovat, a především zřetelněji překonat antipolitickou chartistickou tradici.⁶⁸⁴

Geneze „obrodářského“ myšlení sahá do počátků období perestrojky. Od konce roku 1986 a především po lednovém (1987) projevu Michaila Gorbačova se zvýšila aktivita domácích reformních komunistů, kteří se shodovali na tom, že nastal čas pokusit se

⁶⁸⁰ PRAVDA, Alex: Politika optimismu a opatrnosti. Moskva a východní Evropa na konci 80. let. *Soudobé dějiny*, Roč. 18, č. 1 (2011), s. 107.

⁶⁸¹ VALENTA, Jiří: Sovětské přehodnocení rozhodnutí z roku 1968 a „něžná revoluce“, s. 20.

⁶⁸² SUK, Jiří: Demokracii pro všechny! Jenže jakou? Parlamentní demokracie v úvahách opozičních skupin na sklonku 80. let. (draft článku, bude publikováno 2021).

⁶⁸³ TRENCSENYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II, Part II*, s. 163.

⁶⁸⁴ Tamtéž.

vstoupit zpět do aktivní „politické politiky“, nikoli jen s programem obhajoby lidských práv, ale s konkrétní vizí demokratického socialismu, který bude následovat ideje prosazované v Sovětském svazu. Tak se zrodila myšlenka založit uskupení/klub, který by takto vyhraněně politicky vystupoval. Nejpodrobnější vzpomínky na vznik klubu, který se později nazval Obroda poskytují paměti Miloše Hájka. Ten uvádí, že zhruba od roku 1986 v něm sílilo přesvědčení, že „my, reformní komunisté musíme svou činnost dostat na vyšší stupeň.“⁶⁸⁵ Skupina lidí hlásící se k tzv. socialistické opozici“ již před vznikem Obrody podnikala různé aktivní politické kroky, které přesahovaly ideu obhajoby lidských práv a legalistickou kritiku režimu. Byl to okruh lidí, kteří nikdy nepřestali promýšlet ideje socialistické politiky jako základ pro opoziční aktivity. U samého zrodu Obrody pak podle Hájka stáli konkrétně Rudolf Slánský ml., Čestmír Císař, Vladimír Kolmistr, Vladimír Kabrna, Jiří Hájek a Bohumil Šimon. Miloš Hájek zde údajně vyslovil myšlenku, že může nastat situace, kdy se vyloučení členové budou moci vrátit do KSČ (pokud ta půjde cestou sovětské perestrojky).⁶⁸⁶ V jednom z prvních dokumentů, který formuloval nutnost politické aktivizace bývalých komunistů stálo, že je třeba „vstoupit do hry veřejně jako skupina která je schopna formulovat politiku přestavby a obnovy v ČSSR lépe než oficiální vedení.“⁶⁸⁷

Proces vzniku základního programového dokumentu Obrody vznikl zhruba rok a byla do něj zapojena řada dalších členů socialistické opozice, včetně brněnských členů Josefa Domaňského a Josefa Špačka. Zhruba polovina zakládajících členů byli chartisté, ovšem apelovali na vytvoření politicky jasně profilovaného programu pro socialistické Československo, který by představoval demokratickou a socialistickou alternativu vůči normalizační KSČ. Proces nové socialistické reformy nebyl uvnitř Obrody chápán jako opakování roku 1968, měl být formulován nově ve vztahu k sovětské perestrojce. První obsáhlejší obrysy programového prohlášení pocházejí od Čestmíra Císaře, který se, podobně jako Dubček, v době perestrojky navrátil po relativně dlouhém „vyčkávání“ k aktivní politické činnosti. Císař podrobně sledoval změny v sovětské politice a snažil se

⁶⁸⁵ HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*, s. 274.

Více ke vzniku Obrody také KOHOUT, Luboš: Klub Obroda v hnutí odporu a v převratu 1988 – 1991. Dostupné na URL: <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky/Obroda.htm> [17. 4. 2019]

⁶⁸⁶ HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*, 274.

⁶⁸⁷ *Archiv ČSSD* (dále AČSSD), f. Obroda, k. 13: Interní dokument o postupu skupiny.

vytvořit určitý „minimální program“ politických změn v Československu. Obsáhlý text „Přitvrzený reformní kurs“ z dubna roku 1987 hodnotil události roku 1968 ve světle Gorbačovových změn v Sovětském svazu a nastínil obrys možné budoucí aktivity vyloučených komunistů. Z tohoto textu vyplývá, že Císař chápal pojem opozice stále jako cosi ilegálního a politicky podřadného. Po nástupu Gorbačova ovšem podle něj nazrál čas pro „přechod z opozice k oponentuře“, kterou měli zajistit specialisté v řadách bývalých reformních komunistů. Navrhoval proto, že by samizdat měl překročit „omezenost amatérismu a zprofesionalizovat se na co nejvyšší úrovni.“⁶⁸⁸ Šlo mu především o otázku hledání cesty k legalizaci opoziční činnosti, „k plnoprávnému zapojení do společenského pohybu nových reformních proudů soudobého typu a soudobých forem.“⁶⁸⁹ V tomto duchu například navrhoval, aby se ze samizdatové produkce vytvořilo nezávislé družstevní nakladatelství či aby se Charta 77 transformovala a vystupovala jako Liga lidských práv a navázala tak na předválečnou tradici.

Z obdobných předpokladů uznání legality vycházela i skupina formující se Obrody. Téměř čtyřicetistránkový programový návrh klubu Obroda za socialistickou přestavbu „Obroda za další rozvoj československého socialismu“ byl finalizován na konci roku 1987 a představuje pravděpodobně nejkomplexnější návrh politické alternativy v Československu v dané době. Dotýkal se všech klíčových společenských témat, jako byl stav politického systému, ekonomiky, kultury, školství a vzdělanosti, fungování státních institucí, otevření vědy, možnosti „meziblokového“ cestování, armády a lidových milic, mírových otázek, sociální politiky i ekologie. Obroda se přímo přihlásila k „obrodnému procesu“ v roce 1968. Ten chápala jako naplnění idejí demokratického socialismu, viděla v něm národní historickou kontinuitu, neboť v roce 1968 podle dokumentu vznikly podmínky pro „humanistickou renesanci“ socialismu. Normalizace pak vedla k tomu, že „významné skupiny obyvatelstva, a zvláště mládeže, ztrácely důvěru v přednosti socialismu a propadly skepsi, zda socialismus je ještě vůbec schopen obrody a obnovy.“⁶⁹⁰

⁶⁸⁸ CÍSAŘ, Čestmír. Přitvrzení reformní kurs. *Ze zásvuky i z bloku*, Roč. 4, č. 12 (1987), s. 39.

⁶⁸⁹ Tamtéž.

⁶⁹⁰ NA f. Obroda, k. 1: Programový návrh klubu Obroda za socialistickou přestavbu. Obroda za další rozvoj československého socialismu, s. 2 (1988) [neuspořádaný fond].

Mnozí ze členů socialistické opozice si tuto generační podmíněnost svého ideového ukotvení dobře uvědomovali a reflektovali, že nejmladší politická generace již o aktivní politické promýšlení marxistických východisek nejeví zájem. František Šamalík o nové generaci mluvil jako o „generaci privatistů“, která je „hluchá k „marxismu“ a „socialismu“, což podle něj ovšem byla spravedlivá reakce na ty formy, ve kterých se „praxe socialismu“ této generaci v posledních patnácti letech představila. Projevil ovšem obavy z toho, že „tato téměř živočišná negace je vnitřně neschopná pozitivní obrody poničených hodnot. V SSSR nazývají generaci brežněvovské éry „ztraceným pokolením“, v nějakém rozsahu to platí i pro generaci normalizační doby.“⁶⁹¹ Program Obrody tak zůstával bytostně generační, a to jak svým personálním složením (především stranicky aktivní účastníci pražského jara), tak i politickým jazykem kombinující jazyk komunistického reformismu s lidskoprávní a legalistickou kritikou, kterou si část členů Obrody osvojila v chartistických diskuzích.

V kritice normalizačního režimu vycházel programový návrh Obrody z podobných premis jako Charta 77, případně i nové vznikající občanské iniciativy (potlačování lidských práv, cenzura, diletantismus, dogmatismus aj.), ovšem na rozdíl od jiných občanských iniciativ se jasně politicky vymezil a projevil vůli v možnost reformy „shora“, tedy v možnost znovu „progresivně“ reformovat KSČ.⁶⁹² Cílem nového obrodného procesu mělo být uskutečnění požadavků sovětské přestavby v duchu projevů Michaila Gorbačova za pomoci rodícího se „progresivního“ křídla v KSČ, do kterého Obroda vkládala naděje na možnou politickou změnu.⁶⁹³ Přestože Obrodáři volali po pluralitě a spolupráci „všech zájmových skupin“, je evidentní, že za hlavní a rozhodující společenský konflikt stále považovali (v duchu roku 1968) spor „progresivních“ a „konzervativních“ (dogmatických) sil v KSČ. Jako hlavní „progresivní“ sílu ve společnosti totiž mimo občanských iniciativ chápali i proreformní síly uvnitř KSČ a Národní fronty i v oficiálních státních a společenských institucích. Právě ty se měly stát významným mocenským faktorem při tvorbě a realizaci

⁶⁹¹ ŠAMALÍK, František: Z kruhové obrany. *Dialog*, Roč. 1, č. 2 (1988), s. 6.

⁶⁹² *NA* f. Obroda, k. 1: Programový návrh klubu Obroda za socialistickou přestavbu. Obroda za další rozvoj československého socialismu, s. 2 (1988) [neuspořádaný fond].

⁶⁹³ Tamtéž.

komplexního programu přestavby, inspirovaného i „souběžným úsilím nezávislých občanských seskupení a věcným dialogem, třeba neformálním.“⁶⁹⁴

Cílem politického programu Obrody bylo „vytvořit pluralitní občanskou společnost, autonomně organizovanou a veřejně působící tak, aby lid měl vskutku reálný vliv na politiku státu,“⁶⁹⁵ přičemž pevným základem měl být komplexní statut lidských práv. Pojem politické plurality zde byl ovšem chápán blíže k pojetí reformně-komunistické politické teorie z šedesátých let, byť Obroda kladla větší důraz na překonání „odcizení mezi stranou a lidem“ a předně na odstranění „oddělování privilegovaných komunistů od ostatních občanů v jakémisi druhořadém postavení.“⁶⁹⁶ Podobně jako v době před pražským jarem „Mlynářův tým“, i Obroda chápala opozici jako formu oponentury (pojem v disentu exkluzivně používaný reformními komunisty). Opozice sice má nabízet kritickou reflexi komunistické straně, ovšem mělo jít o opozici, která je „socialistická, neantagonistická, konstruktivní.“⁶⁹⁷ V tomto smyslu hovořil dokument i o myšlence Národní fronty, která je i nadále účelná, „protože odpovídá charakteru naší společenské struktury a rovnoprávné občanské společnosti, zbavené antagonismů starých třídních poměrů“⁶⁹⁸ Co tedy nejvíce oddělovala klub Obroda od ostatních občanských iniciativ ve vztahu k politickému systému, byla víra v reálnou obrodu samotné KSČ a především v revidovaný princip „vedoucí úlohy strany“.

Přes silnou kritiku normalizačního antireformního charakteru KSČ a *odcizení* strany od širokých vrstev obyvatelstva, počítala Obroda se zachováním komunistické politické struktury, včetně její dosavadní hierarchie. Vedoucí úloha strany zde nebyla odmítnuta jako politický princip, ovšem byl vznesen apel na kritickou proměnu funkce tohoto institutu: „Vedoucí úloha musí být způsobem, kterým socialisticky nejaktivnější, nejuvědomělejší, ale i osobně nezištní a morálně silní občané promyšlejší podněty, které

⁶⁹⁴ K tomu: Bod č. 12 – vztah ke KSČ: „jsme ochotni k dalšímu dialogu. Poslali jsme dopis členům, protože jsme jediná nezávislá iniciativa schopná oslovit je.“ - Připomínky k druhé verzi tezí – V.V., 1988, s. 2.

⁶⁹⁵ *NA* f. Obroda, k. 1: Programový návrh klubu Obroda za socialistickou přestavbu. Obroda za další rozvoj československého socialismu, s. 5 (1988) [neuspořádaný fond].

⁶⁹⁶ Tamtéž, s. 12.

⁶⁹⁷ Tamtéž, s. 7.

⁶⁹⁸ Tamtéž, s. 6.

přinesl společenskovední výzkum i politické zkušenosti praxe, a přicházejí s nimi před veškerý lid a s jeho souhlasem a podporou je prosazují do života.“⁶⁹⁹

Myšlení reformního komunismu a pozvolný ideový pohyb v KSČ

Přestože o československé perestrojce se často mluví jako o prakticky „neexistující“, období mezi lety 1986-1989 se vyznačovalo postupně se formujícím „progresivním“ křídlem uvnitř KSČ, většinou mladší generace komunistů, kteří se domnívali, že prosazovaná ekonomická reforma není dostatečná bez alespoň minimálních politických změn. Od konce roku 1987 docházelo ke „kádrové“ (personální) výměně na vedoucích stranických a vládních pozicích. Ideje přestavby tak podnítily souboj o přerozdělení mocenských pozic mezi konzervativním křídlem a proudem starších i mladších funkcionářů, kteří se různou měrou (a z různých příčin) hlásili k napodobení sovětských reforem.

Ve své studii z roku 2004 kritizoval americký historik Stephen Cohen část západní (bývalé) sovětologické produkce zabývající se Gorbačovovými reformami, za to, že kolaps Sovětského svazu chápe v kontextu vývoje komunismu ve dvacátém století jako nutnou a nevyhnutelnou událost. Cohen tvrdí, že interpretovat rozpad východního bloku a komunistických politických a společenských struktur jako nevyhnutelný znamená podléhat analyticky problematickému fenoménu, který označuje za „retrospektivní determinismus“ či „problém zpětného pohledu“ (hindsight bias). Jedná se o sklon vidět minulé události jako předvídatelné, ačkoli se v době, kdy k nim mělo dojít, předvídatelné nezdály. Cohen zde mířil především do řad amerických historiků a jejich argumentace, která vycházela ze starého totalitárního modelu, který předpokládal, že sovětský politický model je strukturálně nereformovatelný a kolaps sovětského systému tuto tezi potvrdil. Podle Cohena ovšem tito autoři podléhají retrospektivnímu „kognitivnímu zkreslení“, když se dívají na období perestrojky především skrze optiku jejího neúspěchu a vyvozují tak silné interpretační teze o *nereformovatelnosti* sovětského politického systému a nemožnosti alternativního vývoje.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Tamtéž, s. 12.

⁷⁰⁰ COHEN, Stephen: Was the Soviet System Reformable? *Slavic Review*, Roč. 63, č. 3 (2004), s. 463.

Podíváme-li se na českou debatu o období tzv. přestavby, obdobná kritika by byla namístě. Ta je v české historiografii nahlížena především jako „předehra“ k sametové revoluci, ke které domácí vývoj musel nutně vést. Tradičně je politika KSČ během období československé perestrojky interpretována především ve vztahu ke změnám v Sovětském svazu jako konzervativní a neochotná reagovat otevřenější veřejnou diskuzí, především proto, že mnohé Gorbačovem navrhované změny mohly zpochybnit *Poučení z krizového vývoje*, klíčový dokument normalizované KSČ, který zaručoval legitimitu jejím vládnoucím představitelům. Protireformní rétorika *Poučení* byla přítomná ve všech politických dokumentech jako limit možné veřejné diskuze. Zpochybnit odmítnutí reformy by tak znamenalo pro členy KSČ zpochybnit oprávněnost vlastního politického jednání. Při podrobném zkoumání je ovšem zřejmé, že již od roku 1986 byly některé antireformní dogmatické postuláty, které po téměř dvacet let sloužily jako pilíř ideové „nehybnosti“, opatrně zpochybňovány některými vysokými představiteli KSČ.

Intelektuální dějiny československé perestrojky zatím nejsou k dispozici, ovšem z dosavadního dílčího bádání je zřejmé, že i ve „zkostnatělé“ komunistické straně se otevíraly diskuze, které přesahovaly rámec *Poučení*, a i z memoárové literatury vyplývá, že část KSČ byla nejen ekonomickým, ale i politickým, reformám nakloněna více než se tradičně popisuje. Pro dosavadní historiografii ovšem ideové zázemí „reformního křídla“ nebylo podstatné téma. Ideologická dezintegrace strany byla, jak napsal Jan Křen, „spíš než projev reformního kurzu (...) projevem slabosti: opotřebovaný a dezorientovaný aparát už nebyl s to „držet linii“, která se rozplývala. Tu a tam se i v znormalizované straně objevili „revizionisté“, povětšinou z konjunkturalismu, tu a tam možná i ze (skrývaného) přesvědčení. (...) O gласnosti a demokratizaci se nanejvýš mluvilo: v praxi nejdále jdoucím krokem bylo ukončení rušení Svobodné Evropy v prosinci 1988.”⁷⁰¹ Jistě ne neprávem je v kontextu politické dynamiky v SSSR pasivní strategie KSČ většinou vnímaná jako konzervativní a dogmatická. Přesto se i uvnitř strany začínaly projevat postoje, které nelze jednoduše označit pouze za konjunkturalistické či oportunistické. Tento opatrný reformismus vycházel z tradice myšlení, které hledá možnosti větší ekonomické plurality v rámci marxisticko-leninského uspořádání

⁷⁰¹ KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*, Praha: Argo, 2005, s. 970.

společnosti a do vnitrostranických diskuzí navrátíl některé postuláty z období „zakázaného“ pražského jara.

Jednu z mála výjimek v rámci české historiografie představuje práce Michala Pullmanna *Konec experimentu*, která zachycuje dynamiku ideového vývoje uvnitř KSČ. Autor v ní předkládá analýzu stranického jazyka v druhé polovině osmdesátých let a nabízí tak diferenciovanější pohled na vnitrostranické diskuze, který zpochybňuje zaběhnutou představu o československé perestrojce jako prakticky neexistující. Pullmannova studie se zaměřuje především na ztrátu legitimacy stranického politického jazyka a nikoli na reformně-komunistické myšlení, ovšem zřetelně ukazuje nasmělý návrat reformního myšlení do stranických debat.⁷⁰²

Zatím také neexistuje žádné komplexní zpracování ideové „propustnosti“ mezi oficiálními (státními, stranickými) struktury a disidentskými či polodisidentskými skupinami obyvatelstva. Je ovšem zřejmé, že byla mnohem větší (obzvláště v období perestrojky), než se připouští v pracích, které od sebe striktně oddělují disent a „stranu“.⁷⁰³ Tyto kategorie sice tradičně separujeme, především pro účely analytické jasnosti, ovšem v historické realitě, obzvláště díváme-li se na ni optikou intelektuálně-historického kontextualismu, se můžou v různých podobách překrývat. Tím nechci říct, že by docházelo k plodné ideové výměně mezi stranickými intelektuály a disidenty, nýbrž poukazují na fakt, že především členové strany měli dobré povědomí o intelektuální „odborné“ i politické produkci disentu a obzvláště na konci osmdesátých let s některými

⁷⁰² PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha: Scriptorium, 2011. Autorova intence je ovšem především vymezit se vůči tzv. totalitárně-historickému paradigmatu, respektive interpretacím, které podle něj „heroizují“ a zveličují úlohu disentu na pádu komunismu v roce 1989. Namísto toho přichází Pullmann s tezí o ztrátě legitimacy KSČ a rozpadu společenského konsensu, jenž dokazuje pomocí historicko-sémantické analýzy stranického politického jazyka a jeho klíčových pojmů, které v pozdním období socialistické diktatury ztratily svoji autoritativní významy. Pád komunismu v Československu tedy chápe spíše jako důsledek slabosti stranických činitelů nabídnout adekvátní řešení.

⁷⁰³ To vyplývá z některých dobových dokumentů a především memoárů – například Zdislav ŠULC: *Zjeviště i zákulisi české politiky a ekonomiky. Vzpomínky novináře a ekonoma 1945–1995* (kpt. Pronikání do struktur), s. 191–200; HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*, s. 274–295; SEDLÁK, Jaromír: *Muž nad stolem, aneb, Byl jsem Štrougalovým poradcem*. Praha, 2010; REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma v exilu: Vzpomínky na léta 1968–1990*, s. 265–277.

K obdobnému procesu docházeli i v SSSR, Více také BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*, s. 596: Brown uvádí, že „v roce 1987 začaly mizet hranice mezi disidenty a reformátory. V prosinci 1986 telefonoval Gorbačov Andreji Sacharovovi do jeho domu v Gorkém, kde disident už sedm let žil po vyhnání z Moskvy, a oznámil mu, že se může vrátit do Moskvy a pokračovat ve „vlastenecké činnosti“.

závěry i tiše sympatizovali. Stejně tak se obzvláště v prostředí vyloučených komunistů bedlivě sledoval jakýkoli náznak ideového pohybu směrem k „reformnímu kursu“.

V lednu 1987 československá vláda vyhlásila *Zásady přebudování hospodářského mechanismu*, a přestože *Zásady* nepředstavovaly radikální kritiku společensko-politického systému, mnohým opozičním intelektuálům neuniklo, že zde předseda federální vlády Lubomír Štrougal začal opatrně demontovat některé poučky *Poučení* týkající se hospodářské reformy, rehabilitoval pojem *zbožně-peněžní vztahy* jako určující pro úspěšnou realizaci hospodářské reformy a také kritizoval nízkou úroveň poznání a „celkové postoje zatížené strnulými přístupy a dogmatickou interpretaci některých teoretických otázek politické ekonomie. Jako příklad může sloužit ne právě jednoduchý vývoj názorů na uplatňování zbožně peněžních vztahů a zákona hodnoty za socialismu.“⁷⁰⁴ O hospodářské reformě z šedesátých let řekl, že „nemůže být sporu o tom, že původní projekt této reformy, jak jej přijal 13. sjezd naší strany, odpovídal tehdejšímu stupni poznání a potřebám. Obsahoval řadu správných a cenných prvků, které mohla praxe dále rozvíjet (...) I dnes se ještě můžeme v praxi setkat s míněním, že zbožně peněžní vztahy jsou produktem kapitalismu a že tedy jejich uplatňování ve společenské výrobě za socialismu nemá mít místo, neboť jsou nositeli živelnosti (...).“⁷⁰⁵

Štrougal začal de facto rehabilitovat reformátory z 60. let, kteří s ním tehdy spolupracovali jako například Václav Kadlec, Zdislav Šulc, Rudolf Zukal, Radoslav Selucký a především Ota Šik (z toho první dva zmínění byli přední představitelé hnutí Obroda). Na *Zásady* ihned reagovali především opoziční reformní komunisté, celé druhé číslo *Listů* v roce 1987 jim věnovalo pozornost. Přestože bylo zřetelné, že v oblasti hospodářství Štrougal otvírá „Pandořinu skříňku“ reformního procesu 60. let,

⁷⁰⁴ ŠTROUGAL, Lubomír: K otázkám přestavby hospodářského mechanismu. Projev s. Lubomíra Štrougala a závěrečné slovo Miloše Jakeše na celostátním aktivu k zabezpečení závěrů 4. zasedání ÚV KSČ, konaném dne 27. ledna 1987. In: *Zásady přebudování hospodářského mechanismu ČSSR*, Praha: Nakladatelství Svoboda, 1987, s. 35.

⁷⁰⁵ Tamtéž. 33-34.

Zároveň ovšem Štrougal zůstal věrný interpretaci roku 1968 jako „kontrarevolučního“, když pronesl, že záměru XIII. sjezdu strany bylo „ve známých událostech kolem roku 1968 zneužito pro zcela jiné politické cíle a zájmy. Původní projekt reformy byl deformován a v podstatě opuštěn. Převahu nabývala koncepce neomezených tržních vztahů, rozmělnění socialistického vlastnictví a opuštění principu plánovitosti.“ Tamtéž, s. 34.

opozičním socialistům stále chyběl důraznější apel na nutnost reform v oblasti politického systému, bez kterého se nemohla zásadní ekonomická reforma uskutečnit (propojenost ekonomických a politických změn byl předpoklad, ze kterého vycházeli v šedesátých letech). Rudolf Slánský ml. v reakci na *Zásady* napsal, že „[p]ro efektivní fungování hospodářského mechanismu musí dojít k uvolnění informačních bariér, skoncovat s omezeními ve vědecké a kulturní tvorbě, usnadněn styk se světem pro všechny občany (...) Jedině to totiž může přesvědčit lidi, že se něco změnilo, že mohou vylézt ze svých ulit, do nichž byli zatlačeni po roce 1969 bez strachu z mocenských a existenčních postihů.“⁷⁰⁶

S podobně mířenou kritikou přišli také Jiří Hájek a Václav Kadlec. Kritizovali *Zásady* především proto, že zde byla hrubě podceněna (až opomenuta) taková opatření jako „demokratizace, podnikové rady pracujících, účast pracujících na řízení, samospráva, vliv pracujících na výběr vedoucích hospodářských a politických pracovníků, jejich veřejná kontrola pracujícími atd.“⁷⁰⁷ V tom spatřovali důležitý rozdíl, kterým se *Zásady* podstatně lišily od reformy v roce 1968 a od přestavby, kterou Gorbačov zahájil v roce 1986. Odvolávali se přitom na Gorbačovův projev z lednového zasedání ÚV KSSS, kde Gorbačov mimo jiné prohlásil, že „přestavba sama je možná jedině prostřednictvím demokracie a díky demokracii. Jedině tak lze otevřít prostor nejmohutnější tvořivé síle socialismu – svobodné práci a svobodnému myšlení ve svobodné zemi.“⁷⁰⁸ Podle Čestmíra Císaře se toto lednové zasedání ÚV KSSS stalo „místem historické události, jedné z nejvýznamnějších od dob Lenina.“ Gorbačov podle něj „přešel definitivně na půdu permanentního reformování a dynamického rozvíjení socialismu.“⁷⁰⁹ V tomto duchu také Císař kritizoval *Zásady* jako nedostatečné, hovořil o „mezerách „v oblasti socialistické demokracie, v níž se „úpravy jen stydlivě ohlašují“. Přesto Císař vyslovil

⁷⁰⁶ AČSSD, f. Obroda, k. 2: Strojopis studie Rudolfa Slánského Přebudování hospodářského mechanismu – nikoli reforma, s. 6.

⁷⁰⁷ HÁJEK, Jiří – KADLEC, Vladimír: Přestavba také u nás? *Listy*, Roč. 17, č. (1987), s. 31.

⁷⁰⁸ Inspirující příklad KSSS (úvodník Rudého práva). *Rudé právo* (29. 1. 1987), s. 1.

⁷⁰⁹ CÍSAŘ, Čestmír: K čemu jaké krasobruslení? In: Čestmír CÍSAŘ, *I kapky proděravějí kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*, s. 195 (vyšlo také jako Krasobruslení mezi pravdou a lží. *Ze zázvuky i z bloku*, Roč. 4, č. 10 (1987), s. 27–31).

Štrougalovi uznání „za odvalu nakousnout jako první kyselé jablko osudů reformy 60. let“⁷¹⁰

Množství ohlasů, kritik a analýz, které se v reakci na *Zásady* začaly objevovat, jak v domácích samizdatových, tak v exilových publikacích neuniklo pozornosti proreformnímu křídlu v KSČ. Okruh Štrougalových spolupracovníků se začal aktivně zajímat o ty ohlasy na *Zásady přebudování hospodářského mechanismu*, které přinesly seriózní kritické rozbory jeho kladů i slabin: „Vznikla tak tichá spolupráce s některými exulanty, obdobná té, kterou jsme měli s reformátory a polodizidenty v SSSR, Maďarsku apod. Vzpomínám si na článek Jiřího Kosty O reformovatelnosti socialistických ekonomických systémů, uveřejněný v západoněmeckém listu Frankfurter Rundschau. Šlo o jeho projev na Goethově univerzitě 18. 2. 1987. Podrobně se studovaly studie, které produkoval například Vladimír Kadlec, Zdislav Šulc a posílaly se též do Moskvy, kde o ně byl velký zájem mezi reformátory.“⁷¹¹

Obdobně tomu bylo i z druhé strany, kde Obroda a celý okruh socialistické opozice bedlivě sledovali činnost proreformní skupiny uvnitř KSČ, do kterého vkládali naději na možnost ideového a později i prakticko-politického sblížení a budoucího společného postupu. Výrazným momentem v ideologickém „tlaku“, který reformní skupina vyvíjela, se stal březnový (1987) projev federálního premiéra na shromáždění funkcionářů KSČ města Prahy. Ten příznačně nevyšel v *Rudém právu*, ale veřejnost se s ním mohla seznámit ve *Věčerní Praze* (4. 3. 1987). V souvislosti s tímto aktivem a projevem lze mluvit o nové platformě a linii, „poprvé zjevně a veřejně oponující té dosavadní a

⁷¹⁰ Tamtéž, s. 189.

⁷¹¹ SEDLÁK, Jaromír: *Muž nad stolem aneb byl jsem Štrougalovým poradcem*, s. 53.

Sedlák také uvádí (s. 54), že zvláště velkou pozornost začaly u sovětských reformních komunistů vyvolávat materiály, které ukazovaly na podobnost mezi přestavbou v SSSR a Pražským jarem 1968. Tento problém se stal klíčovým ve sporech i s domácími konzervativci. Biřák v té době obviňoval tzv. osmašedesátníky, že usilovali a stále usilují o kapitalismus. Velmi diskutovaným se stal text kolující v ČSSR, jehož autorem byl Ota Šik. Šik zde psal mimo jiné, že „[j]estliže ultrakonzervativce Biřák dnes veřejně tvrdí, že na rozdíl od Gorbačova, který chce zlepšit socialismus, Šik se chtěl vrátit ke kapitalismu, vědomě lže. Je všeobecně známo, že podrobuje zevrubné kritice jak „reálně socialistický“, tak kapitalistický systém, že jsem propracoval model „třetí cesty“. Tržní mechanismus, jehož nenahraditelnost dokazují, sám o sobě neznamená kapitalistický systém. Ve spojení s podniky spolupracovníků a s makroekonomickým rámcovým plánováním se blíží takovým reformám, jaké zavedli Maďaři. Chce snad Biřák označit maďarský systém za kapitalismus?“ citace z ŠIK, Ota: *Ekvilibristické cviky pražského vedení. Listy*, Roč. 17, č. 2 (1987), s. 5.

platné“⁷¹². Podle Milana Hübla vyvolalo Štrougalovo vystoupení „ve veřejnosti a tím spíše v našich kruzích značnou pozornost (...) Projev Lucerně nebyl zajímavý jen tím, co obsahoval, ale neméně i tím, co neobsahoval, jako většina současných oficiálních projevů – obligátní kritiku „pravice“ v roce 1968.“⁷¹³

Dalším příkladem opatrné komunistické stranické a mimostranické ideové konvergence se stal *Návrh zákona o podniku*, který do značné míry čerpal z reformně-ekonomických ideových zdrojů šedesátých let (z tehdejších dokumentů jako „Demokratizace hospodářství a postavení podniků“ a „Zákon o socialistických podnicích“). Exilový ekonom Jiří Sláma (aktivní podporovatel ekonomické reformy v šedesátých letech, který po roce 1968 emigroval a od roku 1970 pracoval jako ekonom v Ústavu pro východní Evropu v Mnichově) napsal v reakci na obsah návrhu nazvané „Návrh zákona o podniku dnes a před dvaceti lety“, že „[p]ři nejlepší vůli se dá těžko zjistit nějaký podstatný rozdíl mezi formulacemi z roku 1969 a z roku 1987. Stejně je tomu, když se pro srovnání použije text zveřejněný v Hospodářských novinách v roce 1968. Zdá se dokonce, že termín socialistický výrobce zboží (převzatý ostatně ze sovětského zákona) znamená dokonce radikálnější příklon ke koncepci socialistického tržního hospodářství, než tomu bylo v letech 1968 a 1969 (...). Ve všech doposud užívaných otázkách se projevuje v různých podobách základní problém celé ekonomické reformy: jde o to, zda se opravdu počítá s ekonomickou samostatností podniků. Jako základ k řešení tohoto problému byla v roce 1968 vypracována koncepce socialistického podnikového vlastnictví. Návrh zákona z roku 1969 dával tomuto řešení přednost, nechtěl je však prejudikovat. Je možné si představit, že taková formulace naráží dnes na ideologicky motivovaný odpor. V konkrétní poloze odpovídá požadavku samostatnosti podniku povinnost státního orgánu uhradit podniku majetkovou újmu, která vznikne jeho zásahem do činnosti podniku. Tato povinnost je v návrhu z roku 1987 obsažena. V tomto ohledu návrh z roku 1987 konkrétnější a důslednější než návrh z roku 1969.“⁷¹⁴

⁷¹² HÜBL, Milan. *Cesta k moci*. Praha, 1990, s. 81.

⁷¹³ Tamtéž.

⁷¹⁴ SLÁMA, Jiří: Návrh zákona o podniku dnes a před dvaceti lety. *Listy*, 1987, Roč., č. 2, s. 15.

Otázka spojení mezi principy přestavby (jak v Sovětském svazu, tak v Československu) a principy Akčního programu z roku 1968 tak stále více a více vstupovala do popředí jako závažný problém ve vnitřní politice Československa, tak i jako ideová inspirace pro další postupy reformy. I přesto, že v ekonomické diskuzi se některá stanoviska silně sblížovala a odlišovala je více než obsah, především forma politického jazyka a užívané pojmy,⁷¹⁵ reformní komunisty z šedesátých let a „progresivní křídlo“ přestavbové KSČ dělila nejvýrazněji především otázka fungování politické demokracie. Ta také odrážela odlišné trajektorie těchto skupin, neboť důraz na politické a občanské svobody jako nedílnou součást budování demokratického socialismu v Československu, byl kombinací ideového dědictví reformního komunismu šedesátých let a jeho důrazu na humanistické pojetí socialismu a disidentského diskurzu obrany lidských práv jako základního prvku fungování demokracie. Promyšlení a realizace politického rozměru nových reforem představovalo také podstatný rozdíl mezi československou a sovětskou perestrojku. Gorbačov již v roce 1987 apeloval na zavedení principu plurality, když hovořil o nástupu socialistického pluralismu a pluralitě názorů. Uvolnil se tím otevřít cestu dalším, kdo se začali o pluralismu vyjadřovat pochvalně a často „už se ani neobtěžovali doplňovat přívlastek ‚socialistický‘.“⁷¹⁶

Obroda a rok 1989: lavírování mezi loajalitou a aktivismem

Rok 1989 představoval další výraznou aktivizaci všech domácích občanských iniciativ. Po dlouhých programových debatách vystoupila Obroda jako oficiální sdružení, které již nechtělo působit jako komunistickou stranou neuznané politické hnutí, nýbrž jako rovnocenný a legální oficiální partner. Krátce před jejím vznikem v únoru 1989 napsal Čestmír Císař za klub Obroda dopis členovi ÚV KSSS Alexandru Jakovlevovi, kde ho informoval o vzniku hnutí a zdůraznil, že skupina usiluje o to získat legalitu a „navázat kontakty s Národní frontou a ministerstvem vnitra,“ u kterého také Obroda žádala o svoji registraci.⁷¹⁷ V tuto dobu se také Obroda snažila navázat mezinárodní kontakty, jak s komunistickými a socialistickými stranami v západní Evropě, tak i s reformními křídly polské a maďarské komunistické strany. Postoje Obrody z první poloviny roku 1989

⁷¹⁵ Více PULLMANN, Michal: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 55–53.

⁷¹⁶ BROWN, Archie: *Vzestup a pád komunismu*, s. 594.

⁷¹⁷ *ACSSD*, f. Obroda, k. 13: Dopis Čestmíra Císaře Alexandru Jakovlevovi o vzniku hnutí Obroda, (30. 1. 1989).

jsou poměrně obojaké, Jiří Suk postup Obrody vyjádřil přesně jako „lavírování mezi loajalitou a aktivismem.“⁷¹⁸ Obroda vyjádřila ochotu spolupracovat, jak s novými nezávislými iniciativami, tak i KSČ. Ve „Sdělení přípravného výboru klubu Obroda“ projevila ochotu k dialogu se zástupci KSČ, ve kterém spatřovala „náznak a počátek širokého dialogu mezi oficiálními institucemi a všemi nezávislými uskupeními,“⁷¹⁹ ovšem zároveň se vyjádřila k spolupráci se vznikajícími nezávislými politickými hnutími, které označila za své partnery „s významným podílem na tvorbě veřejného mínění a příští, nové, všelidové státní politiky.“⁷²⁰

Přestože Obroda projevila ochotu spolupráce napříč vznikajícím politickým spektrem v dubnovém „Sdělení přípravného výboru“ se jednoznačně negativně vymezila vůči rehabilitaci liberálně-demokratických principů: „Odmítáme snahy defétistů odepsat socialismus ve jménu jakéhosi nového liberalismu, „čisté“ demokracie, „absolutní“ svobody apod., které nemají šanci v reálném životě a bloudí ve sférách fantazie. Krizi stalinismu nelze řešit likvidací socialistické ideologie, nýbrž likvidací falešné ideologie a jejím nahrazením socialistickým humanismem.“⁷²¹ Politický pluralismus, který Obroda ve svých prohlášeních proklamovala představoval podle Luboše Kohouta „pozice socialistických, sociálně-demokratických i některých komunistických stran.“⁷²² Takové pojetí odporovalo liberálnímu pojetí západoevropské politické plurality jako vzájemného soupeření nezávislých politických subjektů. Nakonec Kohout sám napsal, že Obroda netrpí „častými iluzemi o dokonalosti oné demokracie, jak se vyvinula v západní či severní Evropě či severní Americe.“⁷²³

Odmítnutí liberální demokracie západoevropského typu (který pro reformní komunisty představoval „překonaný“ model demokracie) souviselo také s kritickými postoji vůči některým nezávislým občanským iniciativám. Jejich požadavky, které otevřeně formulovaly přechod k stranickému pluralitnímu systému byly v očích členů Obrody

⁷¹⁸ SUK, Jiří: Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“ Československý rok 1989 v alternativách. *Soudobé dějiny*, Roč. 16, č. 4 (2009), s. 584.

⁷¹⁹ Tamtéž.

⁷²⁰ *ACSSD*, f. Obroda, k. 3: Sdělení přípravného výboru klubu Obroda, s. 3 (5. 4. 1989).

⁷²¹ Tamtéž.

⁷²² KOHOUT, Luboš: Prohlášení Obrody a její kritikové. *Ze zápisů a bloku*, Roč. 6, č. 21 (1989), s. 58.

⁷²³ Tamtéž.

chápány v kontextu tehdejší politické situace jako neadekvátní. Milan Hübl vyjadřoval skepsi vůči programům a prohlášením, které počítaly s rychlým odstraněním KSČ, respektive její vedoucí role. Nekomunistické manifesty vnímal jako nerealistické a zasazoval se za to, aby se opozice sjednotila na platformě rozpracovávající principy československé perestrojky (k čemuž pochopitelně měli nejbližší členové klubu Obroda): „Dosud nikdo nepředstoupil před zdejší veřejnost s realistickým programem postupných přeměn, jenž by přes rigidnost moci a jejích struktur ukazoval schůdnou cestu. (...) I když, jak většinou doufáme, se prosadí kurs spjatý s Gorbačovovým jménem, nebude snadné rozhybat to u nás. Znovu se ukáže nezastupitelnost Dubčeka a těch kolem něho, neboť jen oni mohou postavit mosty ke Gorbačovovi a ovlivnit pozitivně třibení názorů v mocenských strukturách.“⁷²⁴ V textu z dubna 1989 „Proč vznikla Obroda“ argumentoval Miloš Hájek podobným směrem. Opatrně se vymezil vůči Hnutí za občanskou svobodu, které sdružovalo socialisty a nesocialisty. To Hájek viděl jako možnou slabinu k vypracování přesnějších politických stanovisek. Cílem v danou chvíli měla být podle něj především „vyhraněná a zformovaná socialistická oponentura“,⁷²⁵ která by rehabilitovala původní ideály socialismu v očích československých občanů. Taková oponentura měla zabránit tomu, aby demokratizační proces „nabyl explozivní povahy,“ což v jazyce reformních komunistů znamenalo především zhroucení socialistických politických struktur.

Programy a prohlášení Obrody z jara 1989 vykazují určitý koncepční zmatek, který pravděpodobně vycházel z ne zcela ujasněného vztahu k roli vedoucí úlohy KSČ a vůbec vztahu ke komunistické straně. Jistě se zde projevovaly i rozdílné názory členů na míru spolupráce s KSČ, její úlohu v demokratizačním procesu, ovšem i na možné ústavní změny. Ve svých dalších tezích Obroda již nastínila ústavní rámec, v němž, „smísila všechny hlavní typy demokratické reprezentace – plebiscitní, parlamentní a prezidentský, aniž by bylo zřejmé, jakým způsobem mají fungovat dohromady“⁷²⁶ Nejasně se vyjadřovala o Národní frontě, na jedné straně hovořila o demokratických principech, které vylučují jakýkoli monopol a povolují všem politickým sdružením se

⁷²⁴ HÜBL, Milan: Záhořovo lože a jak z něj. *Listy* Roč. 19, č. 2 (1989), s. 13.

⁷²⁵ HÁJEK, Miloš: Proč vznikla Obroda. *Listy*, Roč. 19, č. 4 (1989), s. 21.

⁷²⁶ SUK, Jiří: Demokracii pro všechny! Jenže jakou? Parlamentní demokracie v úvahách opozičních skupin na sklonku 80. let. (draft článku, bude publikováno 2021).

ucházet o důvěru občanů, ve stejném textu hovořila o systémech Národní fronty, který může sehrát pozitivní úlohu v procesu zachování demokracie. Národní fronta byla chápána jako „partnerská demokratická a socialistická spolupráce samostatných politických subjektů, tedy stran a zájmových organizací.“⁷²⁷ Politické uspořádání, ve kterém Obroda pravděpodobně viděla nejrealističtější způsob uskutečnění svých požadavků, byl poválečný systém tzv. limitované demokracie mezi lety 1945–1948, který Kohout označoval za „specifickou národní a demokratickou cestu k socialismu bez tzv. diktatury proletariátu sovětského typu.“⁷²⁸ Zdá se, že pro reformní komunisty byl poválečný politický systém třetí republiky, kritický vůči liberálním politickým principům, hranicí, kterou historicky nehodlali překročit a viděli v něm vyšší stádium historicko-politického vývoje, které překonává liberální (buržoazní) demokracii. 3. prosince 1989 vystoupil Čestmír Císař v pražském hotelu Forum na jednání Bergedorfského diskusního klubu a mimo jiné prohlásil: „Snílkové jsou ti, kteří si myslí, že náš vývoj se může vrátit do situace před rokem 1938. (...) Tady neočekávejte možný návrat ke kapitalismu z hlediska hospodářství.“⁷²⁹

Jiří Suk přesně popsal hlavní problém spojený s politickou imaginací Obrody: „chce-li někdo politickou pluralitu a dělbu moci, opouští již socialismus jako trvale sdílenou a nezměnitelnou realitu, protože lidé si mohou svobodně zvolit takovou sociální praxi a odhlasovat takové zákony, kterými se postupně nastolí jiný typ vlády, například privatizací státních podniků či výrobních družstev a podobně.“⁷³⁰ Obroda se tak dostávala do stejného dilematu, ve kterém byly reformní komunisté v roce 1968. Apelovala na politickou pluralitu a možnost jedince se svobodně rozhodnout, zároveň předpokládala, že zůstane zachováno socialistické zřízení a předpokládala, že socialismus bude automaticky chápán jako nezpochybnitelný základ politického systému.

Stejně jako pro ostatní nezávislé iniciativy, znamenaly listopadové události pro reformní komunisty významný moment, neboť vzniklo ono dlouho očekávané „masové hnutí“

⁷²⁷ KOHOUT, Luboš: Prohlášení Obrody a její kritikové, s. 57.

⁷²⁸ Tamtéž.

⁷²⁹ Cit dle SUK, Jiří: Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“ Československý rok 1989 v alternativách, s. 585.

⁷³⁰ SUK, Jiří: Demokracii pro všechny! Jenže jakou? Parlamentní demokracie v úvahách opozičních skupin na sklonku 80. let. (draft článku, bude publikováno 2021).

lidu, které může aktivně participovat v procesu demokratizace socialistického systému a s ním související transformace komunistické strany. Mechanismus spontánního zakládání občanských fór označila Analytická skupina Obrody za „proces revoluční nikoli reformní,“ který je „projevem spontánní vůle lidu.“⁷³¹ Vyzvala Občanské fórum, aby se otevřelo co nejvíce možným subjektům, které se v jeho rámci chtějí podílet na demokratické změně, jako například zástupcům ROH či demokratickým komunistům. Na konci listopadu přizvalo vedení KSČ, které se pokoušelo zachránit svoji pozici, Obrodu ke společnému jednání, konkrétně se ho zúčastnili Vojtěch Mencl, Čestmír Císař a Josef Domaňský. Obroda se tak opět dostávala do schizofrenní pozice, která pramenila z její snahy balancovat mezi zachováním socialistického zřízení a požadavkem na ničím neomezené demokratické svobodné volby. Byla součástí Občanského fóra, ovšem zároveň vystupovala jako samostatný politický subjekt s vlastními zájmy.

V Občanském fóru díky tomu začala vůči Obrodě panovat značná nedůvěra, také proto, že Marián Čalfa při jednání s OF prosazoval Čestmíra Císaře do vlády. Podle vzpomínek Petra Pitharta se při tomto jednání otevřelo uvnitř OF téma reformního komunismu a většina přítomných členů vyjádřila negativní a nedůvěřivé postoje, neboť nepočítali s tak náhle organizovanou jednotnou skupinou, která bude prosazovat vlastní politický program.⁷³² Důvěryhodnosti tzv. osmašedesátníků nenapomohlo ani „legendární“ televizní vystoupení Zdeňka Mlynáře, kde kritizoval politiku OF, obhajoval význam úlohy KSČ v demokratické transformaci a Adamcovu vládu 15:5 (z dvaceti vládních funkcí by zůstalo patnáct pro KSČ).⁷³³ Přestože se Obroda od Mlynářova televizního vystoupení druhý den písemně distancovala,⁷³⁴ nedůvěra a osobní antipatie vůči reformním komunistům se uvnitř OF zvyšoval. Přední představitelé Občanského fóra,

⁷³¹ AČSSD, f. Obroda, k. 3: Strojopis prohlášení O politice 17. 11. KSČ jako moc – občanská společnost jako opozice (26.11.1989).

⁷³² PITHART, Petr: *Devětaosmdesátý. Vzpomínky a přemýšlení. Krédo*. Praha: Academia 2009, s. 166.

⁷³³ Alessandro Catalano ve své studii o Zdeňkovi Mlynářovi uvádí vzpomínku posledního generálního tajemníka KSČ Karla Urbánka: „Objevil se u mne v kanceláři znenadání, bez ohlášení. Přišel mě požádat, abych dal příkaz k propuštění jeho syna z vězení. (...) Po krátké výměně názorů jsem mu učinil nabídku, aby vystoupil v televizi na obranu demokracie, a já pomůžu se synem. S velkým překvapením zareagoval: ‘Vy chcete po tom všem, abych v televizi vystoupil na obhajobu komunistů?’ ‘To bych po vás opravdu nemohl chtít, ale můžete vystoupit proti mediálnímu pronásledování lidí, kteří se ničím neprovinili, kromě toho, že mají jiný názor na společenské uspořádání státu a na období budování socialismu.’ Pane generální tajemníku, vy jste obchodník, ale co bych neudělal pro syna, v televizi vystoupím.’ Zdeněk Mlynář v televizi velice fundovaně vystoupil, syn byl propuštěn. K mé lítosti mu to však v dalším období ublížilo.“ CATALANO, Alessandro: *Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu*, s. 281.

⁷³⁴ AČSSD, f. Obroda, k. 3: Stanovisko klubu za socialistickou přestavbu Obroda (8. 12. 1989).

kteří neměli komunistickou minulost, například odmítali pouštět Obrodáře do místnosti během svého jednání, neboť je považovali je za „zrádce“.⁷³⁵ Pochopitelně se z OF ozývaly hlasy bývalých reformních komunistů, kteří působili v rámci Charty 77 a vyjadřovali pochybnosti nad takovýmto chováním. Nicméně ze zaznamenaných přepisů jednání OF je zřetelné, že tito „chartističtí exkomunisté“ (např. Zdeněk Jičínský, Miloš Hájek či Rudolf Slánský ml.) byli vnímáni velmi odlišně než lidé, kteří se v Chartě během sedmdesátých a osmdesátých let neangažovali.⁷³⁶

Ostražitost lze poměrně jasně identifikovat i ze záznamů jednání Občanského fóra, především Václav Havel jednoznačně odmítal s Obrodou spolupracovat a vyjadřoval k hnutí i k reformním komunistům značný odpor: „Já myslím, že díky Zdeňkovi Mlynářovi byl odepsán i pan Dubček z kandidatury na cokoli. Protože ten Mlynář se zasloužil o to, že jsme ztratili, nebo abych nemluvil za jiný, já jsem ztratil důvěru k reformním komunistům natolik, že si myslím, že když tam budou dva takový, tak odcházím zpátky dělat disidenta a psát hry a budu se bavit s kapitánem Čermákem ve své vyšetřovně a budu mít klid.“⁷³⁷ Havel odmítal s Obrodou politicky vyjednávat, podle něj byla „horší než ta strana. Ta Obroda jsou zrádci, zatímco ta strana jsou partneři, ten Mohorita. S Urbánkem se budu bavit kdykoli, Mlynářovi položím telefon, když mi zavolá... A ptal se mě (Josef Krejčí – tajemník NF): „Chcete tam Obrodu?“ A já jsem řekl: „Nejdu tam, když tam bude Obroda.“ Obroda je – já nevím – pět a půl lidí. To je jako strana... Proč máme vylučovat Stranu slovenský obrody z jednání, protože je nám směšná, a proč máme jednat za přítomnosti této Obrody, jako kdyby někoho reprezentovala, a navíc, ji cítím já osobně jako zrádce.“⁷³⁸

Socialisté v exilu a vize pozvolných změn v roce 1989

Pro exilové socialisty se první polovina roku 1989 nesla především ve znamení polských a maďarských událostí. Jednání u kulatého stolu ve Varšavě a v Budapešti představovala model, který se zdál být přijatelný i pro budoucí vize socialistické opozice. Obzvláště byl

⁷³⁵ HÁJEK, Miloš. *Paměť české levice*, s. 306–312.

⁷³⁶ Tamtéž.

⁷³⁷ SUK, Jiří: *Občanské fórum: listopad–prosinec 1989. 2. díl, Dokumenty*. Brno: Doplněk, 1998, s. 140.

⁷³⁸ Tamtéž, s. 139-140.

podrobně sledován vývoj v Maďarsku, neboť zde intelektuální koncepce ekonomické i politické reformy zašly nejdále, především po zvolení proreformního Károlye Grosze do čela MSDS. Rozdíl mezi Československem a Maďarskem byl ovšem z hlediska podpory reformní politiky uvnitř strany markantní. Jednak zde i domácí opozice disponovala mnohem více kritických myslitelů, kteří uvažovali o možnostech reformy systému (Kis, Hegedüs), opoziční a stranické prostředí navíc bylo mnohem víc propojené a někteří oficiálně publikující autoři byli také aktivní v samizdatu (Bokros, Bauer).⁷³⁹ Především v této době ovšem existovaly reálné programové alternativy uvnitř oficiálních stranických struktur, jak ekonomické, tak ale i návrhy, které formulovaly možnosti institucionálních změn a politického pluralismu (Biháry). Nejvýznamnějším diskutovaným dokumentem se stal kolektivní „manifest“ *Obrat a reforma*. Jeho hlavním argumentem byl předpoklad, který také silně rezonoval uvnitř československé reformně-komunistické teorie, totiž že dosavadní „postupné reformy byly nefunkční, protože neřešily vztah ekonomického a politického rozhodování.“⁷⁴⁰

Uvnitř skupiny Listy se v souvislosti s Maďarskem bedlivě sledovala také diskuze o změně maďarské ústavy, která měla legalizovat opoziční seskupení, ovšem i historické diskuze o povaze událostí roku 1956 a významu Imre Nagye a jeho spolupracovníků, který byl nakonec v červnu 1989 soudně rehabilitován. To byl pro československou socialistickou opozici signál k tomu, že by se mohla uvnitř KSČ otevírat obdobná historická diskuze ohledně přehodnocení roku 1968 a revize *Poučení*. Již v únoru 1989 způsobil rozruch člen maďarského politbyra Imre Poszgaye, když prohlásil, že v Maďarsku v roce 1956 šlo o lidovou vzpouru proti stalinistickému režimu, nikoli o kontrarevoluci, jak byly události roku 1956 oficiálně hodnoceny. V dubnu roku 1989 navíc umožnila maďarská televize vystoupit v pořadu Panorama Alexandrovi Dubčekovi, což velmi znepokojilo československé politické vedení.⁷⁴¹ V létě 1989 pak došlo k přehodnocení intervence roku 1968 jak ve Varšavě, tak v Budapešti. V srpnu 1989 polský Sejm schválil rezoluci označující invazi roku 1968 za akt pošlapávající nezadatelné právo každého národa na svébytnost a na usilování o demokracii, svobodu a

⁷³⁹ TRENCSÉNYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe. Volume II, Part II*, s. 30.

⁷⁴⁰ Tamtéž.

⁷⁴¹ ŠTEFEK, Martin. *Za Fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*, s. 139.

lidská práva a za omluvil se za polskou účast na ní.⁷⁴² Ve stejnou dobu se Maďarská socialistická dělnická strana také pokusila od vojenské invaze se opatrněji distancovat, když zvolila taktiku sovětského „nevměšování se“. Politický výkonný výbor maďarské komunistické strany ve svém prohlášení ze 16. srpna 1989 prohlašoval, že „hodnocení vývoje čs. společnosti je právem a úkolem československého lidu a KSČ a maďarští komunisté si nepřejí do ničeho zasahovat.“⁷⁴³

V Československu ovšem v oficiálních strukturách prostor pro obdobné debaty, jak historické, tak politologické, které by poskytly hlubší studium alternativních modelů mechanismů fungování socialistické ekonomiky, nebyl. Ostražitost československého politického vedení vůči reformně-komunistické inteligenci byla v období perestrojky mnohem větší než například vůči některým kritickým ekonomickým analýzám pocházejícím z prognostického ústavu. Také opoziční kritická politická teorie, která se rozvíjela na platformě Mlynářových projektů na konci osmdesátých let již nebyla schopna poskytnout „fundovanější vědecké monografické studie k aktuálním vývojovým problémům, protože situace v zemích sovětského bloku je v pohybu.“⁷⁴⁴ Mlynář již v roce 1987 konstatoval, že „[d]osavadní způsob práce – v rámci výzkumného projektu vydávat monografické studie – je proto nemožné nadále udržet.“⁷⁴⁵ Navíc výsledky Mlynářových výzkumů měly v domácí opozici jen zcela minimální ohlas a proto nemohly zafungovat ani jako významnější teoretická opora nových reformních návrhů. V průběhu let 1988 a 1989 bylo uspořádáno ještě několik diskuzních fór a symposií, které reflektovaly sovětské dění. Ty ukazovaly, že v kruzích exilové socialistické inteligence se předpokládalo, že i v Československu bude cesta nastoupena pozvolnými reformami, jak v politické, tak v ekonomické oblasti. Vypovídal o tom i závěr, ke kterému tvůrci projektu na jednom ze symposií dospěli v létě roku 1987 v německém Freudenbergu. Mlynář navrhoval, aby po skončení projektu „Krise v sovětských systémech“ pokračovala aktivita v podobě diskuzního fóra „Reformy v systémech sovětského typu“: „V podobě takto vedeného diskuzního fóra by bylo možno pracovat

⁷⁴² VALENTA, Jiří: Sovětské přehodnocení rozhodnutí z roku 1968 a „něžná revoluce“, s. 18.

⁷⁴³ Redakční oznámení „Také Maďarsko se distancuje od invaze do Československa v roce 1968“. *Listy*, Roč. 19, č. 5 (1989), s. 2.

⁷⁴⁴ *NA*, f. Zdeněk Mlynář, k. 27: Zpráva o práci výzkumného projektu v roce 1988 (10. 8. 1988) [neuspořádaný fond].

⁷⁴⁵ Tamtéž.

nejméně 3 roky (1988–1990). Kolem roku 1990 bude situace v sovětském bloku pravděpodobně už stabilizovanější a bude třeba pak uvážit možnosti dalších forem činnosti.⁷⁴⁶

Očekávaný pozvolný postup a nutnost soustředit se na změny uvnitř KSC vedly exilové socialisty k podobným stanoviskům vůči nekomunistickým nezávislým iniciativám jako formulovala Obroda. Přestože Listy byly otevřené dialogu a na jejich stránkách se běžně objevovali texty nesocialistických autorů a iniciativ (zveřejnili jako manifest HOS, tak i Akční program Demokratické iniciativy), v tuto dobu se i někteří exiloví aktivisté obávali „eruptivního vývoje,“ který by mohl vést k zhroucení socialismu. V interview se zpravodajem Hlasu Ameriky, které proběhlo v březnu 1989 a Listy ho otiskly v srpnu téhož roku, vyjádřil Zdeněk Mlynář skepsi vůči některým nezávislým iniciativám, které nemají konstruktivní politický program. Řekl zde, že „ne všechno, co se dneska v Československu jako politický program vykládá ze strany nezávislých iniciativ, je opravdu možné nebo i reálné, také to nejsou vždy politické programy, někdy to jsou spíše seznamy zbožných přání“⁷⁴⁷ Jako příklad uvedl sdružení České děti, jejichž aktivity označil za deformované a jednostranné. Proti jednostrannosti a vzrůstajícímu antikomunismu nezávislých iniciativ se ohrazoval také Jiří Pelikán: „Je to sice dnes populární, odmítat reformu systému stalinského typu (...) a místo toho nastolit jako jedinou alternativu čistou ‘svobodu, demokracii a nezávislost’. Tyto systémy se však mohou přeměnit v demokratické jen postupně, a to právě reformami, které budou znamenat krok vpřed tímto směrem, ale nebudou ještě zdaleka opravdu demokratické.“⁷⁴⁸ Pelikán připomínal význam stranických struktur v procesu demokratizace a vyslovil názor, že demokratické reformy a přeměny směrem k demokracii a pluralitě nelze ve střední Evropě prosadit jak bez tlaku zdola, tak ani „bez

⁷⁴⁶ Cit dle CATALANO, Alessandro, Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes disent k ediční činnosti v exilu, s. 338.

⁷⁴⁷ MLYNÁŘ, Zdeněk: Čeho se bojíte? Rozhovor se zpravodajem Hlasu Ameriky z 2. března 1989. *Listy*, Roč. 19, č. 5 (1989), s. 47.

⁷⁴⁸ PELIKÁN, Jiří: Nové naděje, ale bez iluzí. *Listy*, Roč. 19, č. 4 (1989), s. 3.

Francesco Caccamo také cituje Pelikánův dopis Müllerovi: „Ten vývoj na Východě, zvláště v Polsku a Baltiku, je skutečně překotný a mám dojem, že některé síly podceňují schopnost Gorbačova a sovětského establishmentu reagovat i použitím síly, když se překročí určité meze a situace se vymkne z kontroly.“ CACCAMO, Francesco: Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním. Exilový časopis *Listy*, s. 375.

spojenců v táboře existující moci, tedy také bez reformních komunistů, bez těch mimo stranu i těch, ač nemnohých, kteří jsou ve straně.⁷⁴⁹ Předpokládal, že reformní vývoj v SSSR, v Polsku a Maďarsku bude pokračovat a reformní komunisté budou sehrávat stále důležitější roli. Stejně jako Hübl upozorňoval Pelikán na význam Alexandera Dubček, který podle něj „může získat potřebné spojence mezi reformními komunisty, vyloučenými, i těmi, zejména mladšími, kteří z různých důvodů zůstali ve straně nebo do ní vstoupili.“⁷⁵⁰

Události listopadu 1989 ovšem ukázaly, že predikce o postupných a „konstruktivních“ změnách byly mylné. Rychlý spád revolučních událostí během několika týdnů poslal reformně-komunistické vize revize socialismu doslova „na smetišť dějin“. Na počátku roku 1990 bylo již jasné, že reformní komunismus patří minulosti, neboť celá struktura komunistického politického uspořádání se zhroutila a společnost se začala připravovat na přechod k liberální demokracii a kapitalismu.

Přesto ovšem za sebou reformní komunisté, ze kterých se stali postkomunističtí socialisté, zanechaly ve veřejném diskurzu devadesátých poměrně výraznou stopu. Stali se prvními kritiky neregulovaného kapitalismu a nové politiky paměti. Jakkoli byli bývalí reformní komunisté vnitřně rozmanitá skupina, byla to právě postkomunistická politika paměti, díky níž se opět argumentačně sjednotila. Nová politika dějin znamenala, že představitelé Pražského jara podle zákona patřili do stejné „kategorie“ jako normalizační elita (Husák, Biřák či Jakeš), kteří demokratizační reformy z roku 1968 napomáhali likvidovat. Není divu, že to byli právě bývalí reformní komunisté, kteří jako první volali po potřebě revize tohoto výkladu. Bývalí přední aktivisté, Jiří Pelikán a Zdeněk Mlynář do demokratické transformace výrazněji nezasáhli a stali se především komentátory a kritiky nastupujícího kapitalismu a tzv. šokové terapie. Je jistým paradoxem, že na počátku roku 1990 právě Mlynář hodnotil postup Občanského fóra v prosinci 1989 jako nedemokratický (měl zde na mysli principy procesuí demokratické). Domníval se, že právě provedení změn v parlamentě, které bylo vynucené spěchem, byla „manipulace ve jménu dobrých úmyslů“, „dobrá volební agitace, ovšem nikoli škola demokracie,“ která

⁷⁴⁹ PELIKÁN, Jiří: Nové naděje, ale bez iluzí, s. 3.

⁷⁵⁰ Tamtéž 3-4.

brzdila věcně propracovanou politickou reformu, „s jakou by mohl přijít opozice, kdyby už neseděla ve vládě.“⁷⁵¹

Příběh návratu Zdeňka Mlynáře do Československa reprezentuje trpkou zkušenost, která byla charakteristická pro mnohé československé socialisty v devadesátých letech. Mlynář přijížděl do vlasti s pocitem, že bude sehrávat důležitou roli v přechodu k demokracii, neboť dobře znal fungování politických institucí zevnitř nich samých. Brzy se ovšem ukázalo, že stejně jako bývalí komunističtí funkcionáři z jara 1968, ani Mlynář nepředstavoval důvěryhodnou politickou osobnost. Politický kurz byl nastaven velmi odlišným směrem, než o který po celé období normalizace usiloval. Nezbyvalo mu tedy než se opět angažovat jako opoziční – ovšem již legální – kritik nové politiky a jak sám deklaroval již v roce 1989 obhájce „pocitivých lidí v KSČ“ neboť ti se podle něj „ocitli politicky na lavici obžalovaných“. Mlynář k tomu uvedl: „Byl jsem v roce 1977 jedním z iniciátorů Charty 77 také proto, že jsem sdílel názor, že každý obžalovaný potřebuje obhájce. Bez toho nemůže být objektivního posouzení viny. Bez toho nemůže být právní stát.“⁷⁵² Tak se tedy i po listopadu 1989 Mlynář dostal do pozice „legalistického kritika“, neboť se stal jedním z hlasitých odpůrců nových zákonů, které se týkaly politiky paměti a politiky dějin (především se jednalo o lustrační zákon a zákon o protiprávnosti komunistického režimu).

Mlynář se domníval, že výklad těchto zákonů dostává určité skupiny občanů do znevýhodněného společenského postavení, neboť uplatňují principy kolektivní viny. V Otevřeném dopise prezidentu Havlovi napsal, že lustrační zákon porušuje základní právní zásady, je to akt, který „nemá obdobu v civilizovaném řádu (...) stačí, aby občan patřil k jisté skupině - v daném případě určitých politických funkcionářů - a už přestává být roven jiným občanům před zákonem. Taková pouhá příslušnost k určité kategorii lidí je navíc důvodem diskriminace i po uplynutí doby delší než čtyřicet let, docela bez ohledu na život občana po dlouhá desetiletí.“⁷⁵³ V podobném duchu kritizoval i tvrzení o nelegitimitě komunistického období ukotvené v Zákoně o protiprávnosti

⁷⁵¹ MLYNÁŘ Zdeněk. Utekli od moci jako chuligáni. Interview s J. Hanákem a R. Zemanem pro Lidové noviny. In: *Proti srstí*. Praha: Periskop, 1996, s. 10.

⁷⁵² MLYNÁŘ, Zdeněk. Tak takhle tedy také ne! *Rudé právo*, Roč. 294, č. 70 (1989), s. 1.

⁷⁵³ MLYNÁŘ, Otevřený dopis V. Havlovi, in: *Proti srstí*, Praha, 1996, s. 155-157.

komunistického režimu. Poukazoval na to, že zákon vytváří, princip kolektivní odpovědnosti, který není omezen na konkrétní lidi, ani na konkrétní činy a dobu (ale především na členy strany).

Konec Mlynářovy kariéry byl poznamenán kontroverzní politickou žalobou. Mlynář se tak z obhájce právního státu změnil v aktéra politického procesu, kde byl obžalován z vlastizrady za organizaci vstupu tanků do Československa v roce 1968 a spoluúčasti na vytvoření prosovětské „dělnicko-rolnické vlády“. I když bylo stíhání z důvodu uplynutí dvacetileté promlčecí lhůty odloženo, znamenalo pro Mlynáře velkou ránu. Ta se nezacelila ani během jeho angažmá v rámci koalice Levý blok, které nepřineslo výraznější politické úspěchy. Mlynářův politický neúspěch v první polovině devadesátých let a jeho následná smrt v roce 1997 tak do jisté míry symbolizovaly (alespoň dočasně) osudy české socialistické politiky v tomto období.

Selhání českého socialismu po roce 1989 nebylo pochopitelně dáno pouze společenskou nedůvěrou a slabostí politických programů. Snaha formulovat levicovou kritiku polistopadové liberální demokracie nepředstavovala typ kritiky, který by se v devadesátých letech stal všeobecně akceptovaným, a to i kvůli stranické minulosti těch, kteří ho pronášeli. V době opojené „triumfem liberalismu“ mnoho vlivných intelektuálů deklarovalo „smrt socialismu“, a mnozí z nich varovali dokonce i před nebezpečím jakékoli „třetí cesty“.⁷⁵⁴ V situaci, kdy marxismus a socialismus v postkomunistických zemích zcela ztratil politickou sílu, jež výrazněji nepromlouvaly do veřejného prostoru, se pojem socialismus ocitl na okraji politického slovníku a velká část společnosti odmítala představu socialistické levice coby nebezpečné reziduum komunistického režimu.

⁷⁵⁴ Např. DAHRENDORF, Ralf. The Strange Death of Socialism. *Studies: An Irish Quarterly Review*, Roč. 79, č. 313 (1990), s. 7-17; FUKUYAMA, Francis: The End of History? *The National Interest*, č. 16 (1989), s. 3-18.

Závěr

„Kdo se bojí opozice, ten se bojí o pozice,“ znělo jedno z hesel Klubu angažovaných nestraníků, které se objevilo na transparentech prvomájového průvodu roku 1968.⁷⁵⁵ Heslo reflektovalo odpor a obavy reformně-komunistického establishmentu z formování na straně nezávislých opozičních sdružení – obnovující se sociální demokracii, KAN a především K231, které v tuto dobu žádaly o registraci (a tím i legalizaci) u ministerstva vnitra. Reformně-komunistické vedení v čele s Dubčekem opakovaně označilo K231 za ohrožení socialistického zřízení a spustilo proti němu mediální kampaň. Při uzavřeném jednání ÚV KSČ označil Zdeněk Mlynář K231 za „jev, který nemá z hlediska dokonalosti demokracie ani Její Veličenstvo britská královna. Protože to překračuje všechny meze. To je vlastně spolek lidí zčásti právoplatně odsouzených, kteří sami sebe prohlásili za odsouzené neprávoplatně. Nikdo tam u jisté části z nich žádnou rehabilitaci neudělal a myslím, že ani neudělá. A ti tedy vystupují jako politická síla.“⁷⁵⁶ Reformně komunistické vedení v tuto dobu již předem vylučovalo K231 z v budoucnu reorganizovaného politického systému, a přestože se K231 ve svém prohlášení hlásil k tzv. obrodnému procesu, byl označen za reakcionářský a nebezpečný pro stabilitu socialistické demokracie. Podobný přístup se uplatňoval i vůči obrozující se sociální demokracii. Obava z vytvoření autonomní, na Národní frontě nezávislé, politické opozice se rychle projevila i v praxi. V rámci reformně-komunistické právně-politické diskuze se od jara 1968 začaly připravovat zákonné normy, které měly legálně zamezit vzniku nových politických organizací mimo rámec Národní fronty.

Kritické postoje reformně-komunistických politiků ovšem nepředstavovaly pouhý pragmatismus a snahu udržet si vlastní moc. Vycházely z ideového zázemí reformně-komunistické politické teorie, jejíž projekt socialistické demokracie měl zajistit tzv. limitovaný (stranou kontrolovaný) politický pluralismus a předejít zneužívání práva tak, aby nedošlo ke společenskému teroru jako v padesátých letech. To vše se mělo dít na bázi socialistického konsensu, tedy předpokladu, že nebude zpochybněna podstata společenského zřízení, které vzniklo po únoru 1948. Jednalo se o revizi politiky směrem

⁷⁵⁵ HOPPE, Jirí: *Opozice '68*, s. 152.

⁷⁵⁶ Tamtéž, s. 277.

k důslednějšímu zajištění principů právního státu a větší míře participace československých občanů na politickém rozhodování. Mluvit ovšem o „liberalismu“ obrodného procesu by bylo zavádějící a přívlastek „liberální“, který je s šedesátými lety často spojován, je nutno používat obezřetně. Domnívám se, že i v kontextu politiky reformního komunismu lze hovořit o nároku na liberalizaci v obecném smyslu rozšiřování prostoru individuální svobody, nikoli ovšem ve smyslu zavádění principů a institucí liberální demokracie západního typu.

Politické myšlení reformního komunismu šedesátých let lze chápat jako jednu z ideologických verzí tzv. poststalinské modernity, která byla charakteristická specifickou vnitřní pluralitou, kde „adjektivum ‚vnitřní‘“ poukazuje na to, že k oné pluralizaci docházelo v poměrně jasně vymezeném prostoru založeném na marxistickém chápání světa.⁷⁵⁷ Pojem „vymezeného prostoru“ nám sloužil jako příhodný rámec, ve kterém je nutné chápat termíny otevřený marxismus či dialog mezi marxistickými a nemarxistickými myšlenkovými směry. Analyzujeme-li politické představy a význam klíčových politických pojmů uvnitř reformně-komunistických politických debat, je evidentní, že deklarovaná „otevřenost“ neznamenal rovnocenný dialog (ani „syntézu“), nýbrž spíše ochotu akceptovat nemarxistické kategorie humanitních a sociálních věd. Tato otevřenost se nesla v duchu jasné intelektuální převahy marxismu (a v reformně-komunistické politické teorii i leninismu) ve vztahu k tehdy již tolerovaným nemarxistickým směrům. Obrozený „revidovaný“ marxismus „měl být jejich dialektickým překonáním, dialekticky vyšším stupněm moderní teorie. Přínosy a podněty moderních nemarxistických směrů měly být včleněny do inovativního procesu v rámci marxismu, a to při respektování marxistických systémových postulátů, ontologických východisek a metodologických kritérií.“⁷⁵⁸

K pochopení základních politických konfliktů uvnitř československé společnosti roku 1968 bylo třeba začít oddělením reformně-komunistického jazyka jako samostatné politické promluvy. V předložené práci jsem se pokusila nabídnout diferenační

⁷⁵⁷ MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha: NLN, 2020, s. 20.

⁷⁵⁸ BŮZIK, Bohumil: Nerovnosti na cestě k rovnosti. In: TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert (eds.): *Příliš lidská tvář socialismu? Reforma zdola a okolnosti reformního procesu v Československu 1968*, s. 636.

schéma, které vychází z perspektivy dějin politického myšlení a zachycuje pluralitu politických jazyků jako nositelů vzájemně si konkurujících významů politických pojmů a politických vizí. Každý ze tří politických jazyků, které jsem určila jako dominantní pro politický diskurz roku 1968 (reformně komunistický, liberálně demokratický a radikálně demokratický) artikuloval kontinuitu odlišných intelektuálních tradic. Politické jazyky pražského jara se střetávaly ve veřejném prostoru (ovšem i v jednotlivých promluvách) a političtí aktéři skrze ně vyjednávali základní politické pojmy roku 1968: socialismus, demokracie, opozice či pluralita.

Jedním ze závěrů předkládané práce je poznání, že v politické teorii reformního komunismu v šedesátých letech nešlo o vzdání se primátu leninských principů a že reformně komunistický program nepočítal s politickým uspořádáním, které by nevycházelo z (revidovaných) principů marxismu-leninismu. Reformně-komunistický politický program se vyznačoval charakteristickým rysem: byl formulován elitou – vládoucí stranickou inteligencí, která zaujímal klíčové postavení v oficiálních institucích a hojně využívala jejich zázemí. Političtí a právní teoretici, jako byli například Zdeněk Mlynář, Michal Lakatoš či Vladimír Klokočka, přicházeli s návrhy nového politického modelu, který vycházel prioritně z principů marxismu-leninismu. S výjimkou Stalina se autoři opírali zejména o klasiky této ideologie: Marxe, Engelse a Lenina a budoucí politické uspořádání považovali „za relevantní pokračování revoluční leninské cesty.“⁷⁵⁹ I proto jsem pro hlavní politické postuláty českého reformního komunismu použila termín *československý neoleninismus*. Jiří Hoppe dokonce zpochybnil samotný pojem „reformy systému“, a upozornil na to, že intence reformních komunistů by bylo vhodnější nazývat pouhou „reorganizací“ politiky (právě kvůli snaze zachovat její marxisticko-leninský rámec).⁷⁶⁰

V první kapitole jsem analyzovala klíčová témata reformně-komunistické politické teorie, kterými byla existence opozice a politického pluralismu. Za tzv. optimální model opozice chápali reformní komunisté systém dvou stran, který ovšem neměl být

⁷⁵⁹ MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*, s. 21.

⁷⁶⁰ HOPPE, Jiří: *Opozice* '68, s. 342.

realizován bezprostředně, nýbrž graduálním vývojem, kdy by se druhá strana odštěpila od KSČ jako instituce tzv. oponentury (nešlo tedy o znovu-obnovování zakázaných stran). Opozicí v reformně-komunistickém myšlení nebyla míněná autonomní sféra at' už v podobě stran či jiných politických organizací nezávislých na kontrolních mechanismech KSČ či NF). Z hlediska emancipujícího se nekomunistického veřejného mínění tyto představy ovšem nenaplňovaly požadavek plnohodnotné demokratické opozice, neboť nijak nezaručovaly nekomunistům plnou participaci na veřejném životě a přístup k rozhodujícím mechanismům. I proto se ujala pro reformně-komunistický politický program metafora „kulatého čtverce“ či „kvadratury kruhu“, kterou nejvíce „proslavil“ filozof Ivan Sviták.⁷⁶¹

Zůstává otázkou, do jaké míry by se leninská východiska reformního komunismu měnila s postupujícím časem, pokud by demokratizační vývoj v Československu nebyl násilně přerušen. Je evidentní, že již v roce 1968 si někteří reformní komunisté uvědomovali limity vlastní politiky, teoreticky tento problém ovšem rozřešen nebyl. Jejich nejistota se pak vtiskla i do textu Akčního programu, který sice obsahoval důraz na právní stát, odbornost a na dělbu a kontrolu moci, otázku plurality politických postojů, případně i politických stran, ovšem nijak neřešil. Teorie autoritářských režimů, jakkoli nabízejí různíci se definice, se většinou shodují na tom, že jedním z hlavních znaků autoritářského režimu je kontrola vládnoucí skupiny nad informacemi, respektive nad médií.⁷⁶² KSČ sice v Akčním programu potvrdila svoji dominantní kontrolní úlohu, nicméně tu nebyla schopna nad médií udržet. Takové překročení limitů reformně-komunistické politiky na jaře 1968 znamenalo moment, kdy se značná část vedoucích reformních komunistů začala stavět proti společenské demokratické emancipaci směřující k zrušení vedoucí role KSČ.

Druhá kapitola se zabývala reakcí reformně-komunistických politiků a intelektuálů na srpnovou vojenskou invazi. Ta spočívala v kritice „spontánních“ a stranou nekontrolovaných občanských projevů“, které podle reformních komunistů zapříčinily

⁷⁶¹ SVITÁK, Ivan: *Kulatý čtverec. Dialektika demokratizace 1968–1969*; Také TIGRID, Pavel: *Kvadratura kruhu: dokumenty a poznámky k československé krizi 1968-1970*. Paříž: Svědectví, 1970.

⁷⁶² RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jirí: *Milníky moderních českých dějin. Krize konsensu a legitimacy v letech 1848–1989*. Praha: Argo, 2018, s. 234–236.

politickou krizi a následnou vojenskou intervenci. Posrpnový reformní komunismus tak začal stabilizovat politickou situaci a vedení v čele s Dubčekem zdůrazňovalo, že nikdy nehodlalo překročit marxisticko-leninské meze uspořádání společnosti. Na podzim roku 1968 českoslovenští političtí vůdci rozhodně nepočítali s absolutním vytlačáním reformního komunismu mimo rámec oficiálně akceptované politiky. V této době se značná část reformně-komunistického politického establishmentu kriticky vyslovila vůči potenciálnímu nebezpečí, které měly představovat na jaře a v létě 1968 tzv. „antisocialistické živly“ nerespektující graduální a shora řízený postup navržený stranickými teoretiky. První „konsolidační“ (stále ještě reformně-komunistická) interpretace „ledna“ ovšem měla daleko k normalizačnímu příběhu o pravicovém oportunistu a kontrarevoluci a nespočívala v absolutním odmítnutí nastoupeného polednového kursu. Ukázala jsem, že intencí posrpnového reformního komunismu bylo obnovit některá autoritativní opatření zrušená během jara a léta 1968 a zachránit alespoň určité minimum politického programu z jara 1968. Během prvních osmi měsíců po intervenci tak obnovovali politickou „stabilitu“ sami komunističtí reformátoři a prakticky tak československým občanům zamezili možnost masového odporu proti přítomnosti sovětských vojsk na území ČSSR a počínající normalizaci politické situace. Druhá kapitola předložené práce také popisuje krátce trvající pokus o nastolení „československého kádárismu“ (dobovými aktéry označován jako tzv. „pozitivní politika“), který ovšem nakonec selhal a po roce 1969 začala nová vláda zavádět další řadu represivních opatření včetně masových čistek. Ty doprovázel proces, který jsem zde nazvala *deinstitutionalizací* reformně-komunistického myšlení, tedy vytěsněním všech projevů politického myšlení reformního komunismu z veřejných institucí.

Snadná demobilizace komunistických reformátorů i československé společnosti byla podle některých politologů právě důsledkem neochoty reformního komunismu vybudovat v roce 1968 mimostranické (na straně nezávislé) politické instituce, které by potenciálně mohly hrát důležitou roli v posrpnové politice.⁷⁶³ Do jaké míry by ovšem takové instituce přežily v tehdejšímezinárodním uspořádání, navíc v kontextu okupovaného státu, zůstává otázkou. Ztráta institucionálního zázemí byla pro reformní

⁷⁶³ EKIERT, Grzegorz: *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1996, s. 195.

komunismus obzvlášť bolestná, neboť představoval stranický projekt a jeho politická teorie byla založena na předpokladu privilegovaného přístupu k rozhodujícím (státním a stranickým) mechanismům. Přerod reformně-komunistického myšlení jako stranického myšlení, které vycházelo primárně z mocenských struktur do myšlení opozičního tak obnažil základní limity reformně-komunistické teorie, především její svázanost s existencí vedoucí úlohy komunistické strany a úlohy komunistických institucí v procesu navrhované demokratizace. Nástroje politického myšlení, které byly vhodné pro stranou řízenou politiku „shora“, nenabízely po roce 1969 reformním komunistům na novou politickou situaci příliš odpovědí, ani co se týkalo analýzy situace ani případné žádoucí změny a namísto leninského konceptu politiky nenastoupil žádný ekvivalentní ucelený koncept.⁷⁶⁴

Třetí kapitola se věnovala myšlenkovému profilu prvních opozičních hnutí proti normalizaci. Nabízí analýzu politických dokumentů z prvních let po okupaci, kdy vznikl bezpočet opozičních programů a otevřených protestních výzev. Prakticky všechna první protestní hnutí vyjadřovala svoji kritiku jazykem občanského socialismu, ovšem nevytvořila jednotnou platformu a odpor tak zůstal decentralizovaný do menších opozičních skupin. Reformně-komunisticky smýšlející intelektuálové a politici tak představovali pouze jeden segment široké posrpnové socialistické opozice. O organizované reformně-komunistické opozici lze mluvit až od roku 1971, kdy byl Jiřím Pelikánem a skupinou již bývalých vysokých funkcionářů KSČ založen v Římě časopis *Listy*. Ten po celou dobu normalizace představoval centrum tzv. socialistické opozice, včetně podstatné skupiny hlásící se k reformně-komunistické orientaci. Skupina *Listy* se obzvlášť v první polovině sedmdesátých let držela leninských politických zásad a předpokládala, že revize nové politiky může přijít pouze skrze masovou mobilizaci vyloučených komunistů, kteří budou tvořit potenciální základ pro reformně-komunistickou opozici. I proto se v této době objevil termín pocházející z reformně-komunistického prostředí: tzv. strana vyloučených. Ten se stal pro reformní komunisty v prvních letech normalizace klíčovým pojmem a vyjadřoval naději, že demokratická politika může být v Československu znovuetablována především skrze aktivitu lidí, kteří

⁷⁶⁴ MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*, s. 191.

jako straníci podporovali tzv. obrodný proces. Předkládaný výzkum také ukazuje, jak zásadní se pro reformní komunisty stala otázka opoziční spolupráce s nekomunisty. Ta představovala jeden z prvních velkých sporů uvnitř skupiny Listy a opakovaně se vyjevovala během celého normalizačního období.

Co odlišovalo reformně-komunistickou opozici od socialistů v opozici? Jak ukazují ve čtvrté kapitole, byl to především vztah k budoucnosti komunistického hnutí a jeho úspěchů v Evropě. Intelektuálně aktivní jádro reformně-komunistické opozice se vytvořilo především v zahraničí, a i díky tomu své politické naděje spojovali více než domácí opozice s aktivitami západoevropského komunistického hnutí. Na rozdíl od socialistů a nekomunistů v domácí opozici, kteří marxisticko-leninský politický model nepovažovali za relevantní projekt společenského uspořádání, se reformní komunisté domnívali, že marxismus-leninismus byl zdiskreditován především ve své sovětské podobě, a proto je třeba hledat jeho alternativní – nesovětské – verze. Na tomto základě se skupina Listy pokoušela rozvíjet dialog s eurokomunistickým hnutím, jehož čelní političtí představitelé oceňovali pokus o zavedení nového modelu demokratického socialismu v Československu v roce 1968 a později také jednoznačně odsoudili sovětskou vojenskou okupaci.

Podobná ideová východiska eurokomunismu a československého reformního komunismu vyvolala v části socialistické opozice naděje, že „československou zkušenost“ je možné rehabilitovat v mezinárodním měřítku a že v západní části Evropy vzniká hnutí, na jehož platformě by boj za demokratický socialismus mohl pokračovat. Pokusy o spolupráci ovšem zůstaly spíše na verbální úrovni, neboť eurokomunistická politika, jakkoli byla kritická vůči politice Sovětského svazu (včetně vojenské intervence do Československa), stále respektovala oficiální vedení normalizační komunistické KSČ jako legitimního politického partnera. I proto se reformně komunistická opozice ocitla ve složitém vztahu vůči eurokomunismu, když vyjádřila svoji podporu Chartě 77. Přestože značná část západoevropských komunistických funkcionářů snahy o dodržování lidských práv upřímně podporovala, na oficiální stranické úrovni byla jejich politika opatrnější. Eurokomunistické strany totiž patřily stále k oficiálním spojencům Sovětského svazu. Jejich neochota plně se emancipovat od politiky Moskvy se nakonec

stala poměrně významnou překážkou spolupráce s českými reformními komunisty. Eurokomunistické hnutí se na jednu stranu rétoricky od moskevského centra distancovalo, na druhou stranu ovšem nikdy nebylo schopno vytvořit autonomní hnutí, které by v Evropě představovalo konstitutivní sílu pro nový typ nesovětského komunismu.

Hledání nesovětské verze komunismu se neprojevilo pouze v orientaci na evropské komunistické hnutí. Aktivní část českého socialistického exilu věnovala v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let pozornost možnému rozvíjení vztahů s Čínskou lidovou republikou, která v této době představovala největšího protivníka Sovětského svazu uvnitř mezinárodního komunistického hnutí. Politické „námluvy“ v Číně patří k ne příliš známým kapitolám české demokratické opozice. Pravděpodobně i proto, že praktické pokusy o intervenci československé socialistické opozice na čínskou politickou scénu nebyly příliš zdařilé a přinesly dílčí úspěchy především v podobě rozvíjení neformálních kontaktů, které například zajistily poměrně výraznou část financování *Listů*. Dialog, který by reflektoval zkušenosti obou zemí se zaváděním demokratické reformy marxisticko-leninského systému, se ukázal jako nerealistický. Po několika návštěvách členů skupiny *Listy* bylo jasné, že Čína se nachází v zcela odlišné politické situaci a „politické námluvy“ tak pro československou socialistickou opozici skončily zklamáním, respektive poznáním, že čínské hlasité odsouzení sovětské intervence do Československa neznamenal automaticky ideovou podporu projektu československému reformnímu komunismu, ale především kritiku tzv. „sovětského imperialismu“, která sloužila k vlastním mocenským účelům. Čínská kapitola tak pro socialisty v exilu skončila podobně jako v případě eurokomunismu. Československý reformní projekt byl oceňován na úrovni neformálních osobních styků, ovšem nikoli jako politický princip, na kterém by mohla být založena oficiální mezinárodní spolupráce uvnitř komunistického hnutí.

Hodnotíme-li myšlenkový přínos reformního komunismu v debatách, které ovlivňovaly politický diskurz domácí demokratické opozice, definovala jsem ve své práci několik oblastí, kde se dědictví reformního komunismu šedesátých let zřetelně projevovalo. Jednalo se především o kritiku porušování lidských práv a otázku tzv. legalismu jako

opoziční taktiky, o strategii politického postupu opozice vůči většinové společnosti, ovšem i o hodnocení období pražského jara a normalizačního režimu.

Strategie tzv. disidentského legalismu spočívala v kritice normalizačního porušování platných československých zákonných norem. Praktiky disidentského legalismu měly různé intelektuální genealogie, které vycházely z tradic odlišných intelektuálních koncepcí pojmu lidská práva. Jednou z těchto tradic byla reformně-komunistická koncepce tzv. socialistické zákonnosti, která byla v šedesátých letech zaváděna a teoreticky diskutována jako důležitá „potenciální záruka proti zneužívání moci represivního aparátu, k němuž docházelo v předchozím období.“⁷⁶⁵ Vláda práva jako důležitý prvek reformně-komunistického politického myšlení se přenesl i do opoziční strategie a reformní komunisté představovali v opozici skupinu, která disponovala zdaleka největším právně-politickým „know-how“, které se ukázalo jako jeden z účinných typů kritiky politických represí.

Pátá kapitola podrobně rozebírala reformně-komunistický legalistický aktivismus, který se projevoval především systematickým upozorňováním na porušování platných československých zákonů. Mezi (bývalými) reformními komunisty vznikla skupina, jejíž členové (Hájek, Šamalík, Jičínský, Sekaninová-Čákrťová aj.) od počátku sedmdesátých let systematicky zasílali otevřené dopisy československým politickým orgánům a dovolávali se platnosti Helsinských dohod. V období před rokem 1977 tak vyšlo z prostředí reformních komunistů bezpočet dokumentů, které byly svoji legalistickou argumentací prakticky totožné s pozdější Chartou 77. To, co je ovšem výrazně odlišovalo od pozdějšího lidskoprávního disentu, byl politický rámec kritiky, neboť autorky a autoři se hlásili k socialistickým principům politiky, skrze které také chápali výklad pojmu lidských práv. Není proto náhodou, že okruh marxisticky smýšlejících opozičních aktivistů před i po roce 1977 nekladl důraz pouze na práva politická, ale vyznačoval se také důrazem na zajištění sociálních práv (především pracovní a odborová). Ta ovšem nikdy nestála v centru chartistické kritiky a přes snahy reformních komunistů se odbory nikdy nestaly aktivním aktérem v kritice režimu.

⁷⁶⁵ KOPEČEK, Michal: Disidentský legalismus, socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a Polsku v 70. letech, s. 10–48.

Východiska reformně-komunistického politického myšlení zanechaly stopy také v diskuzích o opoziční strategii Charty 77. Šestá kapitola ukazuje specifika reformně-komunistické kritiky tzv. antipolitiky. Přestože reformní komunisté, kteří se k Chartě přihlásili (z nejvýraznějších především Z. Mlynář a J. Hájek) spoluutvářeli její legalistickou strategii, neviděli ji jako postačující k potenciální společenské změně, respektive chápali ji jako součást odporu, který má ovšem politický cíl – vybudování politických záruk fungování socialistické demokracie. Morálně-filozofická kritika mohla sice z pohledu reformních komunistů sloužit jako základ kritiky normalizace, ovšem nevyjadřovala politickou ambici, která uvažuje v intencích možnosti a postupu převzetí moci. To podle Zdeňka Mlynáře, nejvýznamnějšího politického teoretika českého reformního komunismu, mohlo nastat jedině skrze masovou mobilizaci obyvatel a nikoli pouze skupin, které byly označovány za nonkonformní. Představa opoziční politiky jako především morálního a občanského postoje či nepolitické drobné práce byla z hlediska mocenských ambic socialistické opozice chápána jako nepostačující, především kvůli absenci politiky, která by v opozici systematicky dokázala pracovat s kategorií lidu jako klíčového pojmu boje proti normalizačním represím.

Reformní komunisté v Chartě akceptovali a podporovali chartistický mimostranický tlak na oficiální instituce, ovšem snažili se také najít jinou strategii demokratizace společnosti než budování hnutí výlučně vně systému, jako nezávislou sílu, která nehledá politická spojení s oficiálními institucemi. Tento postoj kladl důraz na participaci „běžných občanů“ v procesu budování demokratických struktur a předpokládal iniciativy, které by na rozdíl od disentu vznikaly uvnitř státních institucí jako kolektivní projevy odporu proti panujícím politickým podmínkám. Rozbor reformně-komunistických textů z této doby ukazuje, že reformní komunisté formulovali jednu ze svébytných kritik tzv. antipolitiky, které se v prostředí disentu objevovaly. Chartistická antipolitika podle nich mohla vést k politicky neúčinnému „intelektuálnímu elitářství“, jež zohledňuje například více zkušenosti s represí uměleckých nonkonformních skupin než „běžných občanů“. Spontánní vznikání občanských fór v listopadu 1989 jim do jisté míry dalo za pravdu, že k „převzetí“ politiky (respektive získání politické hegemonie) bylo třeba mobilizace napříč všemi úrovněmi společenských struktur. Tato mobilizace se ovšem neděla ve

jménu reformy komunistického systému, a neprobíhala ani ve jménu socialistického programu. Masové společenské hnutí v roce 1989 představovalo kýženou demokratickou sílu, socialismus (ať už marxistický či nemarxistický) jako jednotící politický program ovšem již nehrál podstatnou roli, tak jak tomu bylo během období pražského jara.

V roce 1968 se jako v málokterém jiném období českých dějin prosadily sociální vědy do popředí politické diskuze.⁷⁶⁶ To bylo dáno úzkým sepětím (až překrýváním) akademických vědeckých institucí s aparátem komunistické strany, které vycházelo z představy „expertizace vládnutí“ jako důležitého procesu v budování tzv. vědeckého socialismu. Bádání o politice tak probíhalo „ve zvláštním prostoru na pomezí akademického výzkumu, expertní činnosti a politického rozhodování.“⁷⁶⁷ Snaha o poskytnutí vědecké analýzy skutečnosti vycházející z marxistických premis jako předpoklad opoziční kritiky normalizace se proto výrazně projevovala právě v prostředí socialistické opozice. Mimo jiné i proto, že reformní komunisté působící v šedesátých letech ve vědeckých institucích měli dobře vybudované zahraniční kontakty a mohli tak snadněji navázat na svoji předchozí činnost. V sedmé kapitole ukazuji kontinuitu sociálně-vědního výzkumu z šedesátých let s reformně-komunistickou vědeckou činností během normalizace. V prostředí socialistické opozice se během sedmdesátých a osmdesátých let zrodilo několik pokusů o kritické analýzy jak období pražského jara, tak i normalizačních režimů ve východní Evropě. Tyto výzkumy zformovaly přístup, který zde nazývám „českou sovětologií“. V rámci ní se rozvíjely výzkumy tzv. společností sovětského typu, které byly označovány za totalitní systémy.

Jak zde dokládám, tato kritická (především exilová) sociálně-vědní diskuze velmi dobře demonstruje, že české politické myšlení disponovalo marxistickou tradicí užití pojmu totalitarismus, která je srovnatelná se západoevropskou kritikou klasického totalitárního paradigmatu. Popsala jsem výsledky prací vzniklých především v rámci dvou rozsáhlých výzkumných projektů pod vedením Zdeňka Mlynáře. Autoři výsledných studií

⁷⁶⁶ SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Příloha do nového světa*, s. 15.

⁷⁶⁷ SOMMER, Vítězslav: Vědecko-technická revoluce aneb vstříc post-industriálnímu komunismu. *Tvar*, č. 6 (2014), s. 19.

(především Mlynář, Hájek a Strmiska) formulovali nový typ politické teorie, který vycházel jak z marxisticko-leninské tradice, tak i z osvojení probíhajících diskuzí v západoevropské a americké sovětologii. Cílem těchto analýz bylo ovšem oslovit především západoevropské levicové politicky aktivní i odborné komunity a osvětlit jim zkušenost „zevnitř“ komunistických režimů. I proto tato česká vědecká tradice našla jen minimální odezvu uvnitř domácí opozice a po roce 1989 prakticky nebyla reflektována ani v odborných kruzích.

Zpětné hodnocení roku 1989 někdy vytváří určité zdání, že opoziční kritika normalizace v sedmdesátých a osmdesátých letech směřovala postupně a lineárně k prosazování principu liberální demokracie – tedy posun od dominance politického jazyka občanského socialismu na počátku let sedmdesátých k převaze jazyka liberálně demokratického v roce 1989. Případ (nejen) reformních komunistů a jejich smýšlení o možnostech změny ve východním bloku ovšem ukazuje, že tento vývoj byl složitější. Zatímco v první polovině osmdesátých let opravdu značná část socialistické opozice tvrdila, že komunistické režimy východní Evropy již nelze reformovat skrze demokratizaci vlastních komunistických stran a vzdávala se tak leninských principů politiky, nástup Michaila Gorbačova do funkce prvního tajemníka KSSS přinesl podstatný obrat. Poslední, osmá, kapitola sleduje, jak změna „v centru“, tedy v Sovětském svazu, zcela zvrátila vývoj uvažování o možnosti reformy „systémů sovětského typu“.

Gorbačovova politická rétorika v mnoha ohledech připomínala (sebe)kritický jazyk části československého stranického establishmentu šedesátých let a spustila poslední vzepětí a naděje českého reformního komunismu. Ta se v prostředí domácí opozice projevila především vznikem v hnutí Obroda, které se hlásilo přímo k reformně-komunistickým stanoviskům z šedesátých let. Ukazují zde, jak z okruhu reformních komunistů vycházela také poměrně ostrá kritika možného zavádění liberálně-demokratických politických („předválečných“) principů a těch opozičních hnutí, která volala po rychlém odstranění KSČ a přechodu k liberálnímu parlamentnímu a pluralitnímu systému. Konec osmdesátých let představoval pro exilovou i domácí socialistickou opozici období, kdy její aktéři začali seriózně uvažovat o návratu do stranických struktur. Představa, že

normalizační systém se graduálně a pod kontrolou strany „převede“ směrem k demokratičtějšímu politickému zřízení – představa, která panovala již v roce 1968 - se ovšem opět ukázala jako iluzorní. Na rozdíl od roku 1968, kdy velká část československé společnosti volala po (různě definovaném) demokratickém socialismu, se v roce 1989 o generaci mladší československá společnost vydala již zcela jiným směrem.

Rychlé zhroucení komunistické společenské struktury znamenalo i konec reformního komunismu jako jedné z možných cest demokratizačního vývoje Československa. Socialisticky smýšlející aktivisté v opozici, která po celé období normalizace vycházela z předpokladu, že jakákoli společenská změna se musí odehrát při zachování socialistického zřízení, tak na počátku devadesátých let zažila velké politické zklamání. Návrat k liberálnímu kapitalismu poté, co bylo již v minulosti zrušeno, znamenal pro poválečnou generaci reformních komunistů nepochopitelný „zpětný pohyb dějin“, neboť jejich mentálně-politický horizont určovaly do jisté míry stále limity vytyčené marxistickou vizí dějinného pokroku, kde zrušení kapitalismu představuje vyšší a pokrokovější stádium dějinného vývoje. Politici a intelektuálové hlásící se k (již bývalé) socialistické opozici vnímali polistopadový vývoj jako částečnou politickou prohru. Většina z nich samozřejmě podporovala demokratizaci politických struktur, ovšem zároveň se již na počátku devadesátých let velmi kriticky stavěla k nastupujícímu málo regulovanému kapitalismu. Levicová socialistická alternativa navíc nepopírala nutnost zavedení tržního hospodářství, usilovala ovšem o to, aby trh byl pod kontrolou společnosti.⁷⁶⁸

Po druhé světové válce reflektoval německý historik Reinhart Koselleck fenomén porážky ve vztahu k intelektuální reflexi skutečnosti následujícími slovy: „Je zjevné, že naše lepší historie pochází obecně od poražených, nikoli od vítězů.“⁷⁶⁹ Koselleck se domníval, že zkušenost porážky obsahuje jedinečný potenciál tvorby nových interpretací a implicitně tak polemizoval se známým společensko-historickým principem, že „dějiny píší vítězové“. Prožitek osobní porážky, který je mimo jiné také vždy prožitkem existenciálním, nikoli jen politickým, tak podle Kosellecka umožňuje specifickou

⁷⁶⁸ MLYNÁŘ, Zdeněk: Jak dál po „reálném socialismu“?, s. 42.

⁷⁶⁹ KOSELLECK, Reinhart: Arbeit am Besiegten. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, Roč. 6, č. 1 (2012), s. 5-6.

schopnost historické reflexe, kterou slovenský filozof Petr Šajda nazval „epistemologickou výhodou poražených“.⁷⁷⁰ Rozhodně zde nechci tvrdit, že by reformní komunisté po listopadu 1989 nabízeli „pravdivější“ pohled na dějiny. Tím, že se ovšem značná část z nich ocitla opět na okraji politického dění, byli tito lidé citlivější na často jednostranné nadšení z polistopadového vývoje. Jejich texty nám dnes poskytují zajímavé kritické reflexe nástupu kapitalismu po roce 1989, které zčásti předjímají budoucí vývoj, jež přinesla sociálně-ekonomická diferenciacie české společnosti. Tyto první kritiky nástupu „globálního kapitálu“ ovšem byly často pronášeny jazykem, který mohl působit spíše jako pesimistické láteření zneuznaných „osmašedesátníků“, kterým se nepodařil návrat do aktivní politiky. Části společnosti také mohl připomínat určitá rezidua stranického normalizačního jazyka varujícího před nebezpečím „pravicové kontrarevoluce“. Především tu ovšem byl dobový kontext. Hájit v devadesátých letech 20. století kdekoli ve střední a východní Evropě myšlenku socialismu znamenalo zvolit si cestu jistého druhu politické izolace. Selhání komunistických diktatur ve střední a východní Evropě vrhlo na celý socialistický projekt hlubokou nedůvěru, a přineslo také skepsi vůči kolektivistickému a egalitářskému řešení společenských problémů. S tímto politickým „dědictvím“ se tento region Evropa dodnes vypořádává.

⁷⁷⁰ ŠAJDA, Petr: O epistemologickej výhode poražených: C. Schmitt a R. Koselleck. *Filozofia*, Roč. 72, č. 10 (2017), s. 789.

Seznam použitých pramenů a literatury

Archivní materiály

Národní Archiv ČR

fond Zdeněk Mlynář

fond Čestmír Císař, PhDr.

fond Obroda

Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AVČR

fond Adolf Müller – Index

Archiv Národního muzea

fond Čestmír Císař

Archiv České strany sociálně demokratické

fond Obroda

L'archivio storico della Camera dei deputati, Řím

fond Jiří Pelikán

Periodika

Dialog 88: časopis pro politiku reformně komunistického směru

Filozofia: časopis Filozofického ústavu SAV

Informace o Chartě: informační bulletin o Chartě 77 a VONSu

Kulturný život: orgán Zvazu slovenských spisovateľov

Kulturní tvorba: týdeník pro politiku a kulturu

Listy: časopis československé socialistické opozice

Listy: týdeník Svazu československých spisovatelů

Nová Mysl: revue socialistického humanismu

Otázky míru a socialismu: teoretický a informační časopis komunistických a dělnických stran

Práce: český deník v českých rukou

Právník: teoretický časopis pro otázky státu a práva

Rudé právo: ústřední orgán Komunistické strany Československa

Sociologický časopis

Student: týdeník ČSM a vysokoškolské rady ÚV ČSM

Studie: revue Křesťanské akademie v Římě

Svědectví: čtvrtletník pro politiku a kulturu

Tribuna: týdeník pro ideologii a politiku

Večerní Praha: list všech Pražanů

Vokno: časopis pro kulturu

Ze zásuvky i z bloku: časopis pro politiku, hospodářství a kulturu

Život strany: časopis Ústředního výboru KSČ

150000 Slov: texty odjinud

Publikované prameny

- BAHRO, Rudolf. *Alternativa. Ke kritice reálného socialismu*. Praha, 2020.
- BENDA, Václav: *Noční kádrový dotazník a jiné boje*. Praha, 2009.
- BIĚLAK, Vasil: *Vybrané prejavy a state. Zväzok 2*. Bratislava, 1982.
- CÍSAŘ, Čestmír: *I kapky proděravěji kámen. Samizdatová memoranda a jiné texty z let 1975–1985*. Praha, 2011.
- ČÁP, Jaroslav: *Antikomunismus v ideologii a politice sociálního reformismu: studijní text pro lektory a posluchače semináře Kritika současné ideologie a politiky antikomunismu - I. ročník, zaraženého ve vyšším stupni stranického vzdělávání*. Praha, 1976.
- Čína našima očima. Kolín nad Rýnem: Index, 1982.
- DJILAS, Milovan: *Nová třída. Kritika soudobého komunismu*. Curych, 1977.
- Dokumenty o lidských právech*. Praha, 1969.
- HAVEL Václav: *O lidskou identitu: Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. Praha, 1989.
- HAVEL, Václav: *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970 – 1989*. Praha, 1999.
- HAVLÍČEK, Dušan: Veřejná informace v sovětských systémech. In: WOLLÁK, Radim – KÖPPLOVÁ Barbara (eds.): *Česká média a česká společnost v 60. letech*. Praha, 2008.
- HEJDÁNEK, Ladislav: *Dopisy přáteli*. Praha, 1993.
- HEJZLAR, Zdeněk: „Pražské jaro“ 1968 a jeho odkaz. *Výběr statí a komentářů z let 1970–1987*. Kolín nad Rýnem, 1988.
- HEJZLAR, Zdeněk: *Reformkommunismus: Zur Geschichte der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei*. Kolín nad Rýnem, 1976.
- HEJZLAR, Zdeněk: *Praha ve stínu Stalina a Brežněva: vznik a porážka reformního komunismu v Československu*. Praha, 1991.
- HRZAL, Ladislav a kol.: *Politika, revoluce a úloha násilí*. Praha, 1985.
- HÜBL, Milan: *Cesta k moci*. Praha, 1990.
- JANOUCHE František: *Neretušované pohlednice z Číny*. Kolín nad Rýnem, 1980.
- KOŁAKOWSKI, Leszek: *Main currents of Marxism: its origins, growth and dissolution. Vol. 3: The breakdown*. Oxford, 1981
- KOSÍK, Karel: *Století Markéty Samsové*. Praha, 1995.
- KOSTA, Jiří: K historii a koncepci československé ekonomické reformy v letech 1965–1969. *Acta Oeconomica Pragensia*, Roč. 13, č. 3 (2005), s. 27-47.
- LUXEMBURG, Rosa: *Reform or Revolution*, 1900.
Dostupné na URL: <https://www.marxists.org/archive/luxemburg/1900/reform-revolution/ch01.htm>
- LAKATOŠ, Michal: *Občan, právo a demokracie*. Praha, 1966.
- LENIN, Vladimír, I.: *Spisy*. Svazek 10. Praha, 1954.
- LENIN, Vladimír, I.: *Spisy*. Svazek 19. Praha, 1957.
- LENIN, Vladimír, I.: *Spisy*. Svazek 31. Praha, 1987.
- LENIN, Vladimír, I.: *Spisy*. Svazek 32. Praha, 1987.
- LÉVY, Bernard-Henri: *Barbarism with a Human Face*. New York, 1980.
- MACHONIN, Pavel a kol.: *Československá společnost*. Bratislava, 1969.
- MARX, Karl: Předmluva k politické ekonomii.
Dostupné na URL: http://www.sds.cz/docs/prectete/eknihy/km_pkkpe.htm
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Stát a člověk: úvahy o politickém řízení za socialismu*. Praha, 1964.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Križe v sovětských systémech 1953–1981*. Kolín nad Rýnem, 1983.

- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968: analýza jeho teorie a praxe*. Kolín nad Rýnem, 1975.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Socialistou na volné noze*. Praha, 1992.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Proti srsti. Politické komentář 1990–1995*. Praha, 1996.
- MACHONIN, Pavel – ŠAFÁŘ, Zdeněk – JUNGSMANN, Bohumil – PETRUSEK, Miloslav: Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR. *Sociologický Časopis/Czech Sociological Review* (Symposium o projektu výzkumu vertikální sociální diferenciaci a mobility obyvatelstva ČSSR), Roč. 3, č. 6 (1967), s. 670 – 702.
- NAGY, Imre: *On Communism. In Defence of the New Course*. New York, 1957.
- OBZINA, Jaroslav: *K leninskému pojetí politiky*. Praha, 1971.
- Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany*, Praha, 1971.
- ŠAMALÍK, František (pseudonym A. Ostrý): *Československý problém*. Kolín nad Rýnem, 1972.
- ŠOLC, Miroslav: *Pravicový oportunistismus, revisionismus a anti-socialistické tendence v ČSSR v letech 1968–1969*. Praha, 1970.
- Studijní materiály „Na pomoc marxisticko-leninské přípravě.“ Základní směry pravicového oportunismu v ČSSR a jeho důsledky*. Praha, 1971.
- TESAŘ, Jan: *Co si počít ve vlkové bříšce? Práce o vytváření struktur občanské společnosti z let 1968–1980*. Praha, 2018.
- PELIKÁN, Jiří (ed.): *14. mimořádný sjezd KSČ: Protokol a dokumenty*. Vídeň: Europaverlag, 1970.
- PELIKÁN, Jiří (ed.): *Systémové změny*. Kolín nad Rýnem, 1972.
- PELIKÁN, Jiří: *Socialist Opposition in Eastern Europe. The Czechoslovak Example*. Londýn, 1976.
- PREČAN, Vilém – TIGRID, Pavel (eds.): *Vývoj Charty. Záznam z konference ve Franken. Výbor z příspěvků a diskuzí ze třetí konference katolické laické organizace Opus Bonum, jež se konala v dubnu 1979 v bavorském Frankenu*. Kolín nad Rýnem, 1981.
- REIMAN, Michal: *Čínský deník a skupina Listy, jaro 1981*. Praha, 2019.
- STRMISKA, Zdeněk: *Sociální systém a strukturální rozpory sovětského typu*. Kolín nad Rýnem, 1983.
- SINGLETON, Joe (ed.): *We're with you...are you with us? Petr Uhl and the jailed Chartists in Czechoslovakia*, Oxford, 1979.
- SUK, Jaroslav – UHL, Petr: *Program společenské samosprávy*. Kolín nad Rýnem, 1982.
- SVITÁK, Ivan: *Kulatý čtverec – Dialektika demokratizace 1968–1969. Výbor statí z období 1968–1969*. Praha, 1990.
- ŠTROUGAL, Lubomír – JAKEŠ, Miloš (Ústřední výbor KSČ): *Zásady přebudování hospodářského mechanismu: schváleno předsednictvem ÚV KSČ a vládou ČSSR*. Praha, 1987.
- ŠULC, Zdislav: *Psáno inkognito. Doba v zrcadle samizdatu 1968–1989*. Praha, 2000.
- TÁBORSKÝ, Eduard: *The Destalinized Stalinism. The Southwestern Social Science Quarterly*, Roč. 37, č. 4 (1957), s. 311-329.
- TŮMA, Miroslav (ed.): *Vybrané materiály XXV. sjezdu KSSS*. Praha, 1976.

Edice dokumentů

- ANDĚLOVÁ, Kristina – SUK, Jiří (eds.): *Antologie textů z exilu a disentu 1969–1989*. Elektronická publikace Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2017. Dostupné na URL: <http://www.disent.usd.cas.cz/>
- CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (eds.): *Charta 77. Dokumenty 1977-1989*. Praha, 2007.
- HLUŠČIKOVÁ, Růžena – OTÁHAL, Milan (eds.): *Čas demokratické iniciativy: sborník dokumentů*. Praha: Nadace Demokratické iniciativy, 1993.
- HOPPE, Jiří et al. „O nový československý model socialismu“: edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinárním vědeckým týmům při ČSAV a UK v 60. letech. Praha, 2016.
- KOKOŠKOVÁ, Zdeňka a KOKOŠKA, Stanislav. *Obroda – klub za socialistickou přestavbu: dokumenty*. Praha, 1996.
- Nedokončený projekt. Levicová paměť devětaosmdesátého. Výběr programatických textů z minulosti české demokratické levice*. Praha, 2009.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Křesťané a Charta 77. Výběr dokumentů a textů*. Kolín nad Rýnem, 1980.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77. 1977-1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Bratislava, 1990.
- PREČAN, Vilém (ed.): *Proměny pražského jara. Sborník studií a dokumentů o nekapitulanských postojích v československé společnosti 1968–1969*. Brno, 1993.
- PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (eds.): *Prameny k dějinám československé krize v letech 1967-1970*. Praha – Brno, 1998.
- PECKA, Jindřich (ed.): *Spontánní projevy pražského jara 1968-69*. Praha – Brno, 1993.
- SUK, Jiří: *Občanské fórum: listopad–prosinec 1989. 2. díl, Dokumenty*. Praha, 1998.

Memoáry, korespondence, rozhovory

- CÍSAŘ, Čestmír. *Člověk a politik: kniha vzpomínek a úvah*. Praha, 1998.
- DUBČEK, Alexander: *Naděje umírá poslední. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka*. Praha, 1993.
- HÁJEK, Miloš: *Paměť české levice*. Praha, 2011.
- HAVLÍČEK, Dušan: *Jaro na krku*. Praha, 1998.
- JANOUC, František – PELIKÁN, Jiří: *Korespondence*. Praha, 2015.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Kolín nad Rýnem, 1979.
- MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz Přichází z Kremlu*. Praha: Mladá fronta, 1990.
- PELIKÁN, Jiří a CARIOTI, Antonio: *Jiří Pelikán – nepobodný exulant: rozhovor s Antoniem Cariotim*. Praha, 2015.
- PELIKÁN, Jiří – HAVLÍČEK, Dušan. *Psáno z Říma, psáno ze Ženevy: výběr ze vzájemné korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka v letech exilu 1969 až 1989*. Olomouc, 2013.
- PETRUSEK, Miloslav – ČERNÝ, Karel: „Sociologie a společnost: totalitární nástrahy, současné výzvy (otázky prof. Miloslavu Petruskovi kladl Karel Černý. *Sociologický časopis*, Roč. 42, č. 5 (2006), s. 1063 – 1075.
- PITHART, Petr: *Devětaosmdesátý. Vzpomínky a přemýšlení. Krédo*. Praha, 2009.
- REIMAN, Michal: *Rusko jako téma a realita doma v exilu: Vzpomínky na léta 1968–1990*. Praha, 2009.

- SEDLÁK, Jaromír: *Muž nad stolem, aneb, Byl jsem Štrougalovým poradcem*. Praha, 2010.
- ŠULC, Zdislav: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky. Vzpomínky novináře a ekonomy 1945–1995*. Brno, 2011.
- UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Praha, 2013.
- UTITZ, Bedřich: *Kaleidoskop mého století*. Praha, 2013.
- VANČURA, Jiří: *Naděje a zklamání. Pražské jaro 1968*. Praha, 1990.

Slovníky a příručky

- BŘEŇOVÁ, Věra – ROHLÍKOVÁ, Slavěna: *Pražské jaro '68: bibliografie*. Praha, 2013.
- CLINE HOROWITZ, Maryanne (ed.): *New Dictionary of the History of Ideas* (Svazek 5). Farmington Hill, 2004.
- BRUNNER, Otto – CONZE, Werner – KOSELLECK, Reinhart (eds.): *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart, 1972 – 1997.
- KRIEGER JOEL (ed.): *Oxfordský slovník světové politiky*. Praha, 2000.
- MAZA, Sarah C. - KRAMER Loyd S. (eds.): *A companion to Western historical thought*. Malden, Mass: Blackwell, 2002.
- MCLEAN, Iain – McMILLAN, Alistair (eds.): *The Concise Oxford Dictionary of Politics*. Oxford, 2009.
- MICKEL, Wolfgang W. (ed.): *Handlexikon zur Politikwissenschaft*. Mnichov, 1983.
- MILLER, David (ed.): *The Blackwell Encyclopedia of Political Thought*. Oxford, 1987.
- NOHLEN, Dieter (ed.): *Lexikon der Politik* (Svazek 7: Politische Begriffe). Mnichov, 1998.
- SCRUTON, Roger: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*. Basingstoke a New York, 2007.
- SCHMIDT, Manfred G.: *Wörterbuch zur Politik*. Stuttgart, 2005
- SMITH, Stephen A. (ed.): *The Oxford Handbook of the History of Communism*. Oxford, 2014.

Kvalifikační práce

- MIKOVÁ, Martina: *Teorie opozice v nedemokratických režimech: Političnost vybraných opozičních subjektů v ČSSR v 70. letech*. Diplomová práce obhájena v květnu 2009 na Fakultě sociálních studií MU v Brně.
- RAMEŠ, Václav: *Spory o podobu vlastnické transformace v Československu v 90. letech*. Dizertační práce obhájená v březnu 2020 na Filozofické fakultě UK v Praze.

Sekundární literatura

- ANDĚLOVÁ, Kristina: Czechoslovak Generational Experience of 1968: The Intellectual History Perspective. *East European Politics and Societies and Cultures*, Roč. 33, č. 4 (2019), s. 881–898.
- ANDĚLOVÁ, Kristina: Česká sovětologie? Socialisté v opozici a kritika systémů sovětského typu. *Kontradikce*, Roč. 5, č. 1–2 (2021) [vyjde na podzim 2021].
- ANDĚLOVÁ, Kristina: Geneze politické nedůvěry vůči tzv. osmašedesátníkům po roce 1989. *Forum Historiae*, č. 2 (2021) [vyjde na podzim 2021].

- ANDERSON, Perry. The Antinomies of Antonio Gramsci. *New Left Review*, č. 100 (1976), s. 5 – 78.
- ARATO, Andrew: The Rise, Decline and Reconstruction of the Concept of Civil Society and Directions for Future Research. *Javnost - The Public*, Roč. 1, č. 1 (1994), s. 45 – 54.
- ASPATURIAN, Vernon – VALENTA, Jiří - BURKE, David (eds.): *Eurocommunism between East and West*. Bloomington: Indiana University Press, 1980.
- BALL, Terence – BELLAMY, Richard (eds.): *The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*. Cambridge, 2003.
- BARNARD, Frederick M.: Between Opposition and Political Opposition: The Search for Competitive Politics in Czechoslovakia. *Canadian Journal of Political Science*, Roč. 5, č. 4 (1972), s. 533–552.
- BARŠA, Pavel: *Cesty k emancipaci*. Praha, 2015.
- BEJAN, Teresa: Interview: Quentin Skinner on Meaning and Method. *The Art of Theory*, 2011. Dostupné na URL: <http://www.artoftheory.com/quentin-skinner-on-meaning-and-method>
- BENČÍK, Antonín: *Téma: Alexander Dubček: „Pražské jaro 68“, „Normalizace“, „Něžná revoluce 89“*. Praha, 2012.
- BERNBACH, Udo – NUSCHELER, Franz (eds.): *Sozialistischer Pluralismus: Texte zur Theorie und Praxis sozialistischer Gesellschaften*. Hamburg, 1973.
- BEREND, Iván T.: *Central and Eastern Europe, 1944-1993: detour from the periphery to the periphery*. Cambridge, 1996.
- BLAŽEK, Petr (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu (1968-1989)*. Praha, 2005.
- BLOKKER, Paul: Democracy through the Lens of 1989: Liberal Triumph or Radical Turn. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Roč. 22, č. 3 (2009), s. 273-290.
- BRACKE, Maud Anne: *Which Socialism, Whose Détente? West European Communism and the Czechoslovak Crisis of 1968*. Budapešť, 2013.
- BRENNER, Christiane: *Mezi Západem a Východem. České politické rozpravy 1945–1948*. Praha, 2015.
- BRIER, Robert.: Adam Michnik's Understanding of Totalitarianism and the West European Left: A Historical and Transnational Approach to Dissident Political Thought. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 197 – 218.
- BROKL, Lubomír: Prof. Dr. Zdeněk Mlynář, CSc. (1930–1997): Mlynářův tým a jeho místo v české politické vědě. *Politologická revue*, Roč. 3, č. 2 (1997), s. 164–176.
- BROWN, Archie H.: *The Gorbachev Factor*. Oxford, 1996.
- BROWN, Archie H.: Pluralistic Trends in Czechoslovakia. *Soviet Studies*, Roč. 17, č. 4 (1966),
- BURNELL, Peter – CALVERT, Peter (eds.): *Civil Society in Democratization*. Londýn, 2004.
- CACCAMO, Francesco: *Jiří Pelikán a jeho cesta socialismem 20. století*. Brno, 2008.
- CACCAMO, Francesco. Mezi exilem, domácí opozicí a mezinárodním veřejným míněním. *Exilový časopis Listy. Soudobé dějiny*, Roč. 20, č. 3 (2013), s. 345 – 378.

- CATALANO, Alessandro: Zdeněk Mlynář a hledání socialistické opozice. Od aktivní politiky přes dissent k ediční činnosti v exilu. *Soudobé dějiny*, Roč. 20, č. 3 (2013), s. 277–344.
- CHRISTOFFERSON, Michael Scott: An Antitotalitarian History of the French Revolution: François Furet's "Penser la Révolution française" in the Intellectual Politics of the Late 1970s. *French Historical Studies*, Roč. 22, č. 4 (1999), s. 557 – 611.
- COHEN, Stephen: Was the Soviet System Reformable? *Slavic Review*, Roč. 63, č. 3 (2004), s. 459 – 488.
- CUHRA, Jaroslav: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969–1972*. Praha, 1997.
- ČERNÁ, Marie – CUHRA, Jaroslav a kol.: *Prověrky a jejich místo v komunistickém vládnutí. Československo 1948–1989*. Praha, 2012.
- ČINÁTL, Kamil – MERVART, Jan – NAJBERT, Jaroslav (eds.): *Podoby Československé normalizace. Dějiny v diskuzi*. Praha, 2017.
- DAHRENDORF, Ralf: The Strange Death of Socialism. *Studies: An Irish Quarterly Review*, Roč. 79, č. 313 (1990), s. 7-17.
- DAY, Richard B.: The Blackmail of the Single Alternative: Bukharin, Trotsky and Perestrojka. *Studies in Soviet Thought*, Roč. 40, č. 1-3 (1990), 159 – 188.
- DEVÁTÁ, Markéta - OLŠÁKOVÁ, Doubravka - SOMMER, Vítězslav – DINUŠ, Petr: *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha, 2010.
- DEVÁTÁ, Markéta: *Marxismus jako projekt nové společnosti. Dvě studie ke společenským vědám (1945-1969)*. Praha, 2014.
- DEVÁTÁ, Markéta – SUK, Jiří – TŮMA, Oldřich (eds.): *Charta 77. Od obhajoby lidských práv ke demokratické revoluci 1977–1989. Sborník z konference k 30. výročí Charty 77*. Praha, 2007.
- DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969. Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno, 2006.
- DRÁPALA, Milan (ed.): *Na ztracené vartě Západu. Antologie české protikomunistické publicistiky 1945–1948*. Praha, 2008.
- DUFKOVÁ, Kateřina – RÁKOSNÍK, Jakub: Political Sociology of Zdeněk Mlynář Research Team. *Prague Economic and Social History Papers*, Roč. 20, č. 2 (2014), s. 94-108.
- DVOŘÁKOVÁ, Vladimíra – HEROUTOVÁ, Andrea (eds.): *II. kongres českých politologů (Praha – Suchbát, 5. – 6. 9. 2003)*. Praha: Česká společnost pro politické vědy při AVČR, 2003.
- EKIERT, Grzegorz: *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton, 1996.
- ELEY, Geoff: *Forging Democracy. The History of the Left in Europe 1850 – 2000*. Oxford, 2002.
- FALK, Barbara J.: *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapešť, 2003.
- FALK, Barbara J.: Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe. An Emerging Historiography. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 318 – 360.
- FITZPATRICK, Sheila: Revisionism in Soviet History. *History and Theory*, Roč. 46, č. 4 (2007), s. 77 – 91.

- FÜRST, Juliane – PONS, Silvio – SELDEN, Mark (eds.): *The Cambridge History of Communism. Volume III: Late Communism in Global Perspective, 1968 to the Present*. Cambridge, 2017.
- FUKUYAMA, Francis: The End of History? *The National Interest*, Roč. 5, č. 16 (1989), s. 3-18.
- GOLAN, Galia: *The Czechoslovak Reform Movement*. Cambridge, 1971.
- GODSON, Ray - HADELER, Stephen: *Eurocommunism: Implications for East and West*. Londýn, 1978.
- GOODING, John: *Socialism in Russia: Lenin and His Legacy 1890-1991*. Londýn, 2002.
- GOODING, John: Perestroika as Revolution from within: An Interpretation. *The Russian Review*, Roč. 51, č. 1 (1992), s. 36 – 57.
- HALAMKA, Tomáš – VIRDZEK, Andrej (eds.): *Jak číst politické myslitele?* Praha, 2020.
- HAVELKA, Miloš: Nepolitická politika: kontexty a tradice. *Sociologický časopis*, Roč. 34, č. 4 (1998), s. 455 – 466.
- HOUGH, Jerry: The Soviet System: Petrification of Pluralism? *Problems of Communism*, č. 22 (1972), s. 25–45.
- HOPPE, Jiří: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K231 v období Pražského jara*. Praha, 2008.
- HOPPE, Jiří: Listopadové plénum ÚV KSČ. *Akademický bulletin Akademie věd České republiky*, č. 11 (2008), s. 2 – 4.
- HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“. *Čtyři interdisciplinární týmy při ČSAV a UK v 60. letech*, Praha, 2015.
- HORVATH, Robert: “The Solzhenitsyn Effect”: East European Dissidents and the Demise of the Revolutionary Privilege. *Human Rights Quarterly*, Roč. 29, č. 4 (2007), s. 879 – 907.
- HRUBÝ, Karel: Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“. *Soudobé dějiny*, Roč. 15, č. 3-4 (2008), s. 545 – 574.
- ISAAC, Jeffery: The Strange Silence of Political Theory. *Political Theory*, Roč. 23, č. 4 (1995), s. 636 – 652.
- JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka a kol: *S minulostí zúčtujeme. Sebereflexe Filozofické fakulty UK v dokumentech sedmdesátých a devadesátých let 20. století*. Praha, 2014.
- JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*, Praha, 1992.
- JUDT, Tony: *Poválečná Evropa: historie po roce 1945*. Praha, 2008.
- KANDA, Roman: Ivan Sviták a Pražské jaro: Politika, antropologie, avantgarda. *Filozofický časopis*, Roč. 66, č. 4, (2018), s. 543–565.
- KEANE, John (ed): *Civil Society and the State: New European Perspectives?* Londýn, 1988.
- KENEZ, Peter: *A History of the Soviet Union from the Beginning to the End*. Cambridge, 2006.
- KOHOÚT, Luboš: *Klub Obroda v hnutí odporu a v převratu 1988–1991*. Dostupné na URL: <http://www.ceskenarodnilisty.cz/clanky/Obroda.htm>
- KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Praha, 2019.
- KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace?* Praha, 2016.
- KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha, 2008.

- KOPEČEK, Michal a kol.: *Architekti dlouhé změny. Expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha, 2019.
- KOPEČEK, Michal: Human Rights between Political Identity and Historical Category: Czechoslovakia and East Central Europe in a Global Context. *Czech Journal of Contemporary History*. Roč. 4, č. 1 (2016), s. 5-18.
- KOPEČEK, Michal: The Socialist Conception of Human Rights and its Dissident Critique: Hunagray and Czechoslovakia, 1960s – 1980s, in: *East Central Europe*, Roč. 46, č. 2-3.
- KOPEČEK, Michal: Was there a socialist Rechtsstaat in late communist East Central Europe? The Czechoslovak case in a regional context. *Journal of Modern European History*. Roč. 18, č. 3 (2019), s. 281 – 296.
- KOSSELLECK, Reinhart: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York, 2004.
- KOSSELLECK, Reinhart: Arbeit am Besiegten. *Zeitschrift für Ideengeschichte*, Roč. 6, č. 1 (2012), s. 5-10.
- KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948*. Praha, 2010.
- KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Věda v Československu v období normalizace 1970–1975*. Praha, 2002.
- KOUDELKA, František: *Státní bezpečnost 1954–1968: základní údaje*. Praha, 1993.
- KUSÍN, Vladimír V: *From Dubček to Charter 77: a study of “normalization” in Czechoslovakia, 1968-1978*. Edinburgh, 1978.
- KŘEN, Jan: *Dvě století střední Evropy*. Praha, 2005.
- LYONS, Pat: *Mass and Elite Attitudes during the Prague Spring Era: Importance and Legacy*. Praha, 2009.
- LEONHARD, Wolfgang: *Die Dreispaltung des Marxismus. Ursprung und Entwicklung des Sowjetmarxismus, Maoismus und Reformkommunismus*. Düsseldorf, 1970.
- MACHONIN, Pavel: K sociologii v období normalizace (mimoakademická sociologie za normalizace). *Sociologický časopis*, Roč. 40, č. 5 (2004), s. 643–650.
- MAŇÁK, Jiří: *Čistky v komunistické straně Československa 1969–1970*. Praha, 1997.
- MARUŠIAK, Juraj: Medzi disentom a politickou opozíciou. Predstavy československých disidentov (1969–1989) o charaktere vnútropolitických zmien. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno - Bratislava, 2009, s. 181-206.
- MASTNAK, Tomas: The Reinvention of Civil Society: Through the Looking Glass of Democracy. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie/Europäisches Archiv für Soziologie*, Roč. 46, č. 2 (2005), s. 323 – 355.
- MAŠKARINEC, Pavel: Komparace systémových projevů totalitního panství NDR a Československa v letech 1953–1968 v rovině politického pluralismu a způsobů jeho potírání. *Slovenská politologická revue*, Roč. 10, č. 1 (2010) s. 39 – 58.
- MAYER, Françoise – HUBINGER – Václav, BAZAC-BILLAUD, Laurent (eds.): *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, Sociologie, Historie. Cahiers du CEFRES*, č. 8. Praha, 2010.
- McDERMOTT, Kevin – STIBBE, Matthew (eds.): *Eastern Europe in 1968. Responses to the Prague Spring and Warsaw Pact Invasion*. Londýn, 2018.
- MEISSNER, Boris – BRUNNER Georg: *Gruppeninteressen und Entscheidungsprozesse in der Sowjetunion*. Kolín nad Rýnem, 1975.

- MERVART, Jan: *Kultura v karanténě: umělecké svazy a jejich konsolidace za rané normalizace*. Praha, 2015.
- MERVART, Jan: *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno, 2010.
- MERVART, Jan: "Dissatisfied Breadwinners" in Search of the Human Being: (Non)reflection of Gender Inequality in Czechoslovak Marxist Humanism. *Kontradikce. Časopis pro kritické myšlení*, Roč. 4, č. 1-2 (2020), s. 71-85.
- MERVART Jan – RŮŽIČKA Jiří: „Rehabilitovat Marxe!“ *Československá stranická inteligence a myšlení post-stalinské modernity*. Praha, 2020.
- NEŠPOR, Zdeněk: *Dějiny české sociologie*, Praha, 2014.
- OLESZCZUK, Thomas: Dissident Marxism in Eastern Europe. *World Politics*, Roč. 34, č. 4 (1982), s. 527 – 547.
- ORSÁG, Petr: Mezi realitou, propagandou a mýty: Vydavatelské aktivity československých exulantů na Západě v letech 1969–1989. *Český časopis historický*, Roč. 113, č. 1, (2015), s. 97–144.
- ORSÁG, Petr: *Mezi realitou, propagandou a mýty: československá exilová média v západní Evropě v letech 1968-1989*. Praha, 2016.
- ORSÁG, Petr: S čínskými komunisty proti Husákově normalizaci. Exilová skupina Listy a její hledání politických partnerů proti sovětské mocenské dominanci ve střední Evropě. *Soudobé dějiny*, Roč. 23, č. 4, (2016), s. 563–601.
- O’SULLIVAN, Noël: The Concept of Totalitarianism in East-Central European Political Thought, with some Reflections on its Post-Cold War Relevance. *Politeja*, č. 21 (2012), s. 49 – 64.
- OTÁHAL, Milan: *Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha, 1994.
- OTÁHAL, Milan: *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*. Praha, 2011.
- PERNES, Jiří: *Od demokratického socialismu k demokracii: Nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968-1972*. Brno, 1999.
- PETRÁŇ, Josef (ve spolupráci s Lydií Petráňovou): *Filozofové dělají revoluci. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy během komunistického experimentu (1948–1968–1989)*. Praha, 2015.
- PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (eds.): „Bezčasí“. *Československo v letech 1972–1977*. Praha – České Budějovice: ÚSTR – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích, 2018.
- PIEKALKIEWICZ, Jaroslaw: *Public Opinion Polling in Czechoslovakia: Results and Analysis of Surveys Conducted During Dubcek Era*. New York, 1972.
- PLACÁK, Petr: Lidská práva aneb Člověčenství. Charta 77 na půdě exilové organizace Opus bonum. *Paměť a dějiny*, Roč. 4, č. 16, s. 26–36.
- POCOCK, John G. A – PAGDEN, Anthony: *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. New York, 1987.
- PRAVDA, Alex: Politika optimismu a opatrnosti. Moskva a východní Evropa na konci 80. let. *Soudobé dějiny*, Roč. 18, č. 1. (2011), s. 86 – 119.
- PULLMANN, Michal. *Konec experimentu*. Praha, 2011.
- RÁKOSNÍK, Jakub – SPURNÝ, Matěj – ŠTAIF, Jiří: *Milníky moderních českých dějin. Krize konsensu a legitimacy v letech 1848–1989*. Praha, 2018.
- RADICE, Hugo: Marxism in Eastern Europe. From Socialist Dissidence to Capitalist Restoration. *Socialist Register*, č. 42 (2012), s. 43 – 59.

- RŮŽIČKA, Jiří: Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskursů v období 1956–1968. *Soudobé dějiny*, Roč. 25, č. 1-2 (2018), s. 208 – 228.
- SCHWARZ, Morton: Czechoslovakia's New Political Model: A Design for Renewal, *The Journal of Politics*, Roč. 30, č. 4 (1968), s. 966 – 984.
- SCHULZE WESSEL, Martin: *Pražské jaro. Průlom do nového světa*. Praha, 2018.
- SCHULZE WESSEL, Martin (ed.): *Prague Spring as a Laboratory*. Göttingen, 2019.
- SKILLING, Gordon, H.: Communism: National or International? *International Journal*, Roč. 15, č. 1 (1960), s. 36-48.
- SKILLING, Gordon, H.: *Czechoslovak Interrupted Revolution*. Princeton, 1976.
- SKILLING, Gordon H.: Interest Groups and Communist Politics. *World Politics*, Roč. 18, č. 3 (1966), s. 435–451.
- SKILLING, Gordon H.: Socialism and Human Rights: Charter 77 and the Prague Spring. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, Roč. 20, č. 2 (1978), s. 157 – 175.
- SKINNER, Quentin. *Visions of politics. Volume 1, Regarding method*. Cambridge, 2002.
- SOMMER, Vítězslav: Vědecko-technická revoluce aneb vstříc post-industriálnímu komunismus. *Tvar*, č. 6 (2014).
- SOMMER, Vítězslav a kol.: *Řídit socialismus jako firmu. Technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*. Praha, 2019.
- SUK, Jiří: Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“ Československý rok 1989 v alternativách. *Soudobé dějiny*, Roč. 16, č. 4 (2009), s. 557 – 601.
- SUK, Jiří: Demokracii pro všechny! Jenže jakou? Parlamentní demokracie v úvahách opozičních skupin na sklonku 80. let. (rukopis článku, bude publikováno 2021).
- SUK, Jiří a kol.: *Šest kapitol o disentu*. Praha, 2017.
- SUK, Jiří – ANDĚLOVÁ, Kristina (eds.): *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbourí. Eseje o Moci bezmocných*. Praha, 2016.
- SYLLABA, Theodor: Vznik a osudy politologie. In: *Politologie: ideje a dějiny. Sborník k 75. narozeninám Theodora Syllaby*. Hradec Králové, 2001, s. 151–155.
- SZULECKI, Kacper: Hijacked Ideas. Human Rights, Peace and Environmentalism in Czechoslovak and Polish Dissident Discourses. *East European Politics and Societies*, Roč. 25, č. 2 (2011), s. 272 – 295.
- SZULECKI, Kacper: *Dissidents in Communist Central Europe Human Rights and the Emergence of New Transnational Actors*. Londýn, 2019.
- ŠAJDA, Petr: O epistemologické výhode porazených: C. Schmitt a R. Koselleck. *Filozofia*, Roč. 72, č. 10 (2017), s. 789 - 799.
- ŠTEFEK, Martin: *Za Fasádou jednoty. KSČ a SED po roce 1985*. Červený Kostelec, 2014.
- ŠTEFEK, Martin: *Kádry rozhodují, ovšem. Předjaří, pražské jaro a počátky normalizace v proměnách systému ÚV KSČ*. Praha, 2019.
- TISMANEANU Vladimír: Civil Society, Pluralism, and the Future of East and Central Europe. *Social Research*, Roč. 68, č. 4 (2001), s. 977 – 991.
- TISMANEANU, Vladimír: *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe. The Poverty of Utopia*. Londýn a New York, 1988.
- TÍŽIK, Miroslav – KMEŤ, Norbert (eds.): *Prliš ľudská tvár socializmu? Reforma zdola a okolnosti reformného procesu v Československu 1968*. Bratislava, 2016.
- TÖKÉS, Rudolf L. (ed.): *Opposition in Eastern Europe, 1968 – 1978*. Londýn, 1979.

- TRENCSÉNYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume 1. Negotiating Modernity in the „Long Nineteenth Century“*. Oxford, 2016.
- TRENCSÉNYI, Balázs – JANOWSKI, Maciej – BAAR, Monika – FALINA, Maria – KOPEČEK, Michal: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe: Volume 2 (I+II) Negotiating Modernity in the “Short Twentieth Century” and Beyond*. New York, 2018.
- TŮMA, Oldřich – DEVÁTÁ, Markéta (eds.): 1968: *Pražské jaro 1968: občanská společnost, média, přenos politických a kulturních procesů*. Praha, 2011.
- URBÁŠEK, Pavel: Jak pancéřové divize bránily socialismus. K úloze ultraradikální levice v letech 1968 – 1970. *Listy*, Roč. 36, č. 4 (2006), s. 17-24.
- VALENTA, Jiří: The Bureaucratic Politics Paradigm and the Soviet Invasion of Czechoslovakia. *Political Science Quarterly*, Roč. 94, č. 1 (1979), s. 55-76.
- VALENTA, Jiří: Sovětská intervence v Československu 1968: anatomie rozhodnutí. Praha, 1991.
- VAŠÍČEK, Zdeněk: Úskalí nepolitické politiky. *Prítomnost*, Roč. 1, č. 2 (1990), s. 8-9.
- VEČERNÍK, Jiří: Střední vrstvy v české společnosti a výzkumu: mizející, nebo zapomenuté? *Lidé města*, Roč. 12, č. 3 (2010), s. 475-497.
- VILÍMEK, Tomáš: To koukáte bolševici, kdo vám šlape po Měsíci! K problematice tzv. protistátních písemností v Československu v letech 1969 až 1971. *Securitas Imperii*, Roč. 29, č. 2 (2016), s. 162 – 189.
- VILÍMEK, Tomáš: *Solidarita napříč hranicemi: opozice v ČSSR a NDR po roce 1968*. Praha, 2010.
- VRABEC, Václav: *Vybočil z řady: Medailón Josefa Smrkovského a doby, v níž žil*. Praha, 1991.
- VOŘÍŠEK, Michael: *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak sociology from a comparative perspective*. Praha, 2012.
- YEE, Herbert S.: The Three World theory and post-Mao China's global strategy. *International Affairs*, Roč. 59, č. 2 (1983), s. 239-249.
- ZOTSCHIEW, Theodor (ed.): *Südosteuropa-Schriften. Wirtschaftswissenschaftliche Südosteuropa-Forschung: Grundlagen und Erkenntnisse*. Mnichov, 1963.
- ŽELEZNÝ, Jakub: Vznik týdeníku Tribuna jako první legální tiskové platformy antireformních sil v roce 1969. In: *Sborník Národního muzea v Praze (Řada C – Literární historie)*, Svazek. 57, č. 4, (2012), s. 53-57.

Elektronické zdroje

www.sds.cz

www.marxists.org

www.ceskenarodnilisty.cz

www.academia.edu

www.jacobinmag.com

www.listy.cz

www.disent.usd.cas.cz

www.scriptum.cz

www.csds.cz

Seznam zkratek

AÚSD	Archiv Ústavu pro soudobé dějiny
AV SSSR	Akademie věd Sovětského svazu
ČSAV	Československá akademie věd
ČSSD	Československá sociální demokracie
KAN	Klub angažovaných nestraníků
KSCĚ	Komunistická strana Československa
NF	Národní fronta
OF	Občanské fórum
OSN	Organizace spojených národů
PCF	Parti communiste français (Komunistická strana Francie)
PCE	Partido Comunista de España (Komunistická strana Španělska)
PCI	Partito Comunista Italiano (Komunistická strana Itálie)
PSI	Partito Socialista Italiano (Socialistická strana Itálie)
ROH	Rada odborového hnutí
SI	Socialistická internacionála
SSSR	Svaz sovětských republik (Sovětský svaz)
SST	Systémy sovětského typu
StB	Státní Bezpečnost
UK	Univerzita Karlova
ÚV KSCĚ	Ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSSS	Ústřední výbor Komunistické strany Sovětského svazu